

Všední den v Jablonci roku 1994. Od novoosídlenického pohraničí k euroregionu. Sociálně antropologické studie z českého města Jablonec nad Nisou

Birgit Müller, Zdeněk Uhrek

► To cite this version:

Birgit Müller, Zdeněk Uhrek. Všední den v Jablonci roku 1994. Od novoosídlenického pohraničí k euroregionu. Sociálně antropologické studie z českého města Jablonec nad Nisou. k vydání připravili Birgit Müller a Zdeněk Uhrek. Centre Marc Bloch, pp.203, 1996, IFK materialien 2/96. halshs-00467769

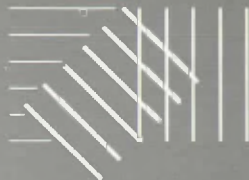
HAL Id: halshs-00467769

<https://shs.hal.science/halshs-00467769>

Submitted on 29 Mar 2010

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

Všední den v Jablonci roku 1994

*Od novoosídlenického pohraničí k
euroregionu*

Sociálně antropologické studie z českého města
Jablonec nad Nisou

k vydání připravili

Birgit Müller a Zdeněk Uherek

IFK materialien 2/96

Všední den v Jablonci roku 1994

***Od novoosídlenického pohraničí k
euroregionu***

**Sociálně antropologické studie z českého města
Jablonec nad Nisou**

k vydání připravili

Birgit Müller a Zdeněk Uherek

Obsah

Předmluva

Birgit Müller

*"Bílá místa" a skupinová dynamika:
Letní škola terénního výzkumu v sociální
antropologii, Jablonec nad Nisou 1994* 5

Zdeněk Uherek

*Jablonec nad Nisou: Několikeré dějiny,
jedno dědictví* 18

Elke Nicole Kappus

*"Jenom neházet všechno do jednoho pytle"
Německo-české vztahy v Jablonci* 36

Ulrich Göttke-Krogmann, Jana Kátlovská

*"Šťastná Zásada"
Česká sklářská obec na okraji dějin* 54

Zdeněk Uherek

*Romové v Jablonci nad Nisou:
předmět výzkumu
Úvod* 74

Angela Riedmann

*Koexistence romské minority s českým
majoritním obyvatelstvem
Pohledy z emické a etické perspektivy* 77

Markéta Rybová

Postoje a názory jabloneckých Romů 91

Nada Mitanová	
<i>Rasová diskriminace a sociální práce</i>	111
Angela Riedmann	
<i>Výsledky a shrnutí</i>	119
Markéta Kopřivová, Anna Zisman	
<i>Místní tradice a vpád světového hospodářství na trhy Jablonce</i>	121
Barbara Herzog-Punzenberger, Michail Bajakovskij	
<i>"Mikrofony ve zpovědnici a faráři na jevišti"</i>	
<i>Církev a společenská změna v Jablonci</i>	158

Předmluva

V této publikaci předkládá Internationale Forschungszentrum Kulturwissenschaften (IFK) ve Vídni výsledky Letní školy terénního výzkumu v sociální antropologii, která se konala od 12. září do 2. října 1994 v Jablonci nad Nisou.

Letní školu inicioval Verbund für die Sozialanthropologie von Industriegesellschaften při Centre Marc Bloch v Berlíně společně s IFK ve Vídni, Ústavem pro etnografii a folkloristiku AV ČR v Praze a Centre français de recherches en sciences sociales v Praze. Sedmáct badatelů z České republiky, z Rakouska, Německa, Francie, Slovenské republiky, Ruska a Spojených států amerických uskutečnilo společně terénní výzkum v českém městě, diskutovalo o výsledcích a metodách a napsalo následující výzkumné zprávy.

Letní škola byla z největší části financována z prostředků IFK ve Vídni. Další finanční příspěvky poskytlo Centre Marc Bloch v Berlíně a CEFRES v Praze. Organizátoři a účastníci děkují za jejich zájem a velkorysou podporu.

Zvláště děkujeme také Emmanuelovi Terray a Gabriele Rasuly-Palczek za jejich poutavé přednášky během víkendových seminářů a za účast při diskusích s badateli o jejich práci. Andrea May nám pomohla při přípravě textu, Milena Bursíková a Daniela Uherková s překlady. I jim je třeba poděkovat.

Berlín, Praha květen 1996,

Birgit Müller

Zdeněk Uherek

organizátoři letní
školy

"Bílá místa" a skupinová dynamika: Letní škola terénního výzkumu v sociální antropologii, Jablonec nad Nisou 1994

Birgit Müller

Jablonec nad Nisou, město v severních Čechách, ve kterém se sešli mladí badatelé v oblasti společenských věd ze sedmi států - Češi, Němci, Slováci, Rakušani, Rus, Američanka a Francouzka - nebylo náhodně zvoleným dějištěm letní školy sociální antropologie. V pohnuté historii města se zrcadlí politické, ekonomické a národnostní konflikty, které v tomto století rozdělovaly Evropu a které se staly naším tématem. Ten, kdo se jako Rakušan narodil v sudetoněmeckém městě Gablonz v roce 1910 a měl to neuvěřitelné štěstí, že zde mohl prožít celý život, bydlel v roce 1994 v českém městě Jablonec a čtyřikrát změnil svoji státní příslušnost. V roce 1918 se stal Čechoslovákem, v roce 1938 Němcem, a jestliže se stal v roce 1938 Němcem, mohl se v roce 1946 ve vyjimečném případě stát zase Čechoslovákem a v roce 1993 Čechem.

Na pozadí této historie jsme se pět let po české "sametové" revoluci pokusili zachytit momentku ze života v Jablonci. Ve skupinách po dvou až třech badatelích, z nichž vždy jeden musel ovládat češtinu, jsme mapovali některé oblasti významné pro život v tomto městě: nové česko-vietnamské tržiště v centru města, nákupní ulici, novou politickou stranu "Srdce pro Jablonec", dvě církevní obce - jednotu bratrskou a katolickou církev, domácké dělníky sklářského průmyslu ve vesnici Zásada poblíž města, německé kulturní sdružení "Wilhelma Leutelta" a romskou menšinu a její vztahy s dalšími obyvateli města. Chtěli jsme zkoumat, jak dalece změny politického a ekonomického systému modifikovaly každodenní život ve městě, zda se od roku 1989 nově definovaly etnické a národnostní vztahy a jaký vliv může mít dnes jednotlivý občan - ať už náleží k menšině nebo většině - na záležitosti města. V průběhu tří týdnů našeho terénního výzkumu jsme se nepokoušeli nastínit hotový obraz, chtěli jsme jen poukázat na

protiklady a konflikty, dotknout se hranice mlčení a "bílých míst", ke kterým jsme pronikli, abychom na konci našeho šetření mohli alespoň formulovat otázky, na nichž by se dal založit hlubší následný výzkum.

To, co účastníky letní školy spojovalo, byl zájem o hlubší pochopení a aplikování sociálně antropologických výzkumných metod při studiu městského života v Jablonci. Sociálně antropologický přístup se vyznačuje tím, že získává poznatky o zkoumaných sociálních aktérech a souvislostech jejich chování v jejich přirozeném prostředí a kontextu. Přitom přihlíží ke způsobům nazírání aktérů, k jejich interpretacím minulosti a současnosti, k jejich každodenní praxi a k významu, který jí připisují. Součástí materiálu zpracovávaného sociálními antropology jsou rozhovory, písemné prameny a systematicky zjišťované kvantitativní údaje.

Výzkumným nástrojem, kterým se sociální antropologie liší od ostatních společenskovědních disciplin, je zúčastněné pozorování, které umožňuje badateli na delší dobu navázat se zkoumanými osobami intenzivní kontakt. Výzkumník si přitom na jedné straně zachovává sociální distanci od událostí a interakcí, kterých je ve sledovaném výzkumném působišti svědkem, na druhé straně se však sám stává součástí interakcí, aktérem, který je během terénního výzkumu vtažen do sledovaného pole. Pozorování, která může provádět, jsou však nejen ovlivněna jeho vztahem ke zkoumaným objektům, ale také formována badatelským zaměřením, způsobem komunikace, vymezením zkoumaného problému, vzděláním a osobností.

Zvláštní schopnost, kterou musí sociální antropolog rozvíjet, spočívá v tom, že musí být přístupný i takovým faktům a souvislostem, které se vymykají běžným teoretickým a koncepčním předpokladům. Sociální antropologové se osvědčují se svými výzkumnými postupy právě při těch procesech, které neprobíhají podle konvenčních zákonitostí sociálních věd a stávají se proto jinak těžko uchopitelné. Sociální antropologie vyvinula tuto metodu při studiu neznámých exotických společností, aby popsala a analyzovala jevy cizí, nesrozumitelné a zdánlivě iracionální. Moderním společnostem samozřejmě musí být tento nástroj, vyvinutý pro šetření přehledných sociálních souvislostí, které se většinou opírají o vztahy "face-to-face", přizpůsoben. I v moderních společnostech existují oblasti, kde lze pozorovat

bezprostřední sociální interakci. Vztahy sociálních aktérů, jejich rozhovory a účinky jejich jednání však samozřejmě stále znovu přesahují daleko za tyto oblasti. Odkazují nás na historické souvislosti, politické a ekonomické struktury a jejich vývoj a na ideologické modely, které ke zkoumanému materiálu jistě také patří.

Sociálně antropologická praxe vyžaduje znalosti, které je možné začínajícího badatele naučit jen "v terénu". Kromě solidního metodického a teoretického nástroje potřebuje výzkumný pracovník v terénu také intuici, schopnost vcítění a schopnost zvládnout konflikty. Terénní výzkum probíhá formou kontinuálního procesu: shromážděný materiál proměňuje sám "terén", na kterém badatel začal pracovat. Tyto posuny se zase projevují na shromažďovaném materiálu, atd. Badatel se přitom neustále pohybuje mezi kauzou, kterou řeší, a shromažďovaným materiálem, mezi interpretací a výsledkem. V tomto procesu je nejvíce zaměstnán samotným zjišťováním dat, precizováním strategií interpretace a konfrontací s emocionálními problémy, které s sebou nese úzký kontakt se zkoumanými sociálními aktéry.

Letní školou v Jablonci nad Nisou jsme chtěli nahradit "osamocenost badatele v terénu" kolektivní diskusí, která měla nastoupit už při shromažďování materiálu a při jeho interpretaci. Základní význam měla v Jablonci především úvaha o subjektivitě badatele v terénním výzkumu. Účastníci mohli konfrontovat své postřehy s názory kolegů s odlišnými zkušenostmi a sociálním know-how přímo při práci v terénu. Spolupráce dvou badatelů, kteří mají k dispozici rozdílné nástroje výzkumu - jeden mluví jazykem sociálních aktérů, druhý ne, jeden má zkušenosti s kvalitativními metodami, druhý možná přichází z jiného oboru nebyla jednoduchá. Badatelé si museli neustále uvědomovat, že tlumočení s sebou vždy nese zkreslení významu a nebezpečí dodatečného vytvoření jiných významů, než jaké měli aktéři na mysli. Ve skupině mohli účastníci uvažovat o tom, jakým způsobem kulturní a intelektuální zázemí ovlivňuje vnímání skutečnosti, jaký vliv má na to, co se vidí a co se přehlédne. Jedním z cílů letní školy bylo uvažovat o rozdílech vnímání, brát je vážně a otevřeně je uvádět v rozboru materiálu.

Protože práce ve skupině měla pro úspěšný průběh letní školy velkou důležitost, nastíním zde krátce vnější rámec, v němž se letní škola

konala. Výchozím bodem našich terénních výzkumů byl hotel Zlatý jelen, novostavba panelového typu s diskretním šarmem "reálsocialistického interhotelu". Zde jsme si, Zdeněk Uherek a já, na tři týdny pronajali celé první patro. Deset pokojů, které sdíleli vždy dva účastníci, navazovalo na jednu místnost oddělenou od chodby, kde jsme si ze šesti malých stolků s bílými ubrusy sestavili velký diskusní stůl. Zde se večer od půl sedmé do půl osmé konaly naše porady o výsledcích, problémech a myšlenkách dne, zde jsme si vyměňovali informace, včetně klepů a neověřených pověstí, které by mohly mít význam pro ostatní skupiny. Tady se také o víkendech konaly metodické semináře a přednášky. Jeden z pokojů fungoval jako kancelář. Nastěhovali jsme tam stoly a židle a umístili knihy a články o sociálně antropologických metodách. Byly tu také staré německé knihy a nové informační bružury a statistiky o Jablonci a okolí v češtině. Dala jsem tam i svůj cestovní psací stroj a starý počítač ATARI s tiskárnou, který však neobstál ve zkoušce ohněm a při první závěrečné práci vypustil navždy duši. Koupila jsem ještě elektrický vařič vody, čaj v sáčcích a kávu v prášku - nutné rekvizity pro mnohahodinové diskuse skupin.

Pokoje jsme si při příjezdu rozdělili téměř automaticky. Společně se nastěhovali ti, co společně přijeli. Často se znali už ze studií. Toto rozdělení pokojů dovolilo účastníkům rozloučit se s partnerem po terénním výzkumu a uvolněně se bavit bez námahy v mateřštině se spolubydlícím o událostech dne, číst, modlit se nebo jít na procházku.

Společná večeře u tří stolů vždy po šesti osobách ve velké jídelně hotelu byla barometrem nálady, která právě vládla ve výzkumných skupinách. Jestliže měly skupiny úspěšný den, sedly si dohromady, aby společně povečeřely. Jestliže se však uvnitř skupin objevilo napětí, dalo se na první pohled uhádnout, protože tu pak byl jeden čistě "západoevropský" stůl a jeden, u něhož seděli jen Češi a Slováci.

U badatelů různé národnosti, kteří na sebe byli odkázáni, nebylo vnímání a hodnocení zkoumané reality bezpodmínečně stejné. Národnostní konflikty mezi Němci a Čechy, hospodářské přeměny vyvolané privatizací a restitucí, vstup do konzumní společnosti, etnická napětí mezi Čechy a Romy a rozmach politického klientelismu ve městě, to byla témata, která se účastníků dotýkala nejen z vědeckého,

ale také z osobního hlediska. Většina badatelů se proto během terénního výzkumu nezabývala jen zkoumáním své oblasti, nýbrž se také seznamovala s názory svého partnera při sběru terénních dat. Přístup badatelů, kteří neovládali češtinu, k aktérům, kteří je zajímali, mohl spočívat pouze v mlčenlivém pozorování nebo zprostředkovaně přes česky mluvícího partnera. U česky mluvících badatelů šlo o to, aby jejich vlastní zájem a poznatky nepřekryly informaci, kterou zprostředkovávali a tlumočili do jazyka partnera. Tento proces zprostředkování, tak důležitý pro úspěch terénního výzkumu, fungoval v každé skupině jinak. V mnohých nefungoval vůbec.

O něco více než polovina účastníků měla zkušenosti se sociálně antropologickým výzkumem v terénu již před příjezdem do Jablonce nad Nisou. Ostatní získávali veškeré poznatky teprve během letní školy. Úvod do sociálních problémů Jablonce zorganizoval první den Zdeněk Uherek s panem Hoškem z okresního úřadu. Pan Vostřák, místostarosta Jablonce a člen volební strany "Srdce pro Jablonec", nás pak odvedl na věž radnice, kde nám vyprávěl o architektuře secese a historii města. Oba pánové se stali pro některé skupiny důležitými informátory, kteří jim současně otevřeli cestu k dalším kontaktům. Ovlivnili tím do značné míry, alespoň v prvních dnech, jejich pohled na město.

Odpoledne téhož dne si účastníci vybrali ze sedmi navržených témat ta, která jim nejvíce vyhovovala. Já jsem se pak snažila sestavit skupiny tak, aby každý účastník mohl sledovat vlastní tématické zájmy a aby navíc vždy jeden zkušený terénní badatel spolupracoval s nezkušeným. Již druhý den začali účastníci se sondováním terénu. Byli vyzváni, aby svá pozorování v této fázi koncipovali co nejšířejí a aby co nejvíce poznatků podrobně zaznamenávali do terénních deníků. O čtyři dny později, během následujícího víkendu, představila každá skupina své pole výzkumu tak, jak se jí po této počáteční fázi jevílo. Diskutovali jsme nad terénními deníky členů skupin, o tom, jak zapisovat "field-notes" a o úloze záznamu subjektivních postojů, pocitů a hodnocení v těchto denících.

Zdůraznění subjektivní složky terénního výzkumu se napříště mělo stát, spolu s problémy vedení rozhovorů ve třech jazycích, "kamenem", o který "zakopávala" spolupráce mezi západo- a východoevropskými badateli. Bylo těžké sdělit některým východoevropským badatelům,

proč by jejich osobní pocity při výzkumu v terénu mohly mít význam pro interpretaci sebraného materiálu. Zatímco všichni západoevropští badatelé se samozřejmě během terénního výzkumu věnovali i svým pocitům a brali je vážně - většina už se v soukromém nebo profesionálním životě zabývala psychoanalýzou, nebo přinejmenším o ní diskutovala a četla, nebo byla seznámena s diskusemi postmodernismu - znamenalo to pro mnohé východoevropské badatele novou oblast, která jim připadala jako nepodstatná vymyšlenost "těch ze západu". Někteří si stěžovali, že jejich západoevropští partneři se jich neustále dotazují, jak se jim daří, jak se cítí a co si myslí. Měli pocit, že se s nimi zachází jako s malými dětmi.

Problém tlumočení rozhovorů do angličtiny, kterou členové badatelských skupin více či méně dobře ovládali a která nebyla mateřštinou žádného z nich (vyjma americké badatelky), se dal řešit jen s velkou dávkou dobré vůle a za pomoci kazetových magnetofonů. V metodických seminářích jsme sice zvažovali strategie k překonání úskalí vedení rozhovorů - já jsem například navrhla rozdělit rozhovor do fází, ve kterých by česky mluvící partner vedl rozhovor skoro sám, a do fází, v nichž by česky mluvící partner fungoval "jen" jako tlumočník, ale v praxi to bylo možné uskutečnit jen když byli badatelé dobře sebráni a když uznali, že otázky partnera jsou podstatné a důležité. Jinak mohl česky hovořící partner "cenzurovat" kolegu, který česky neuměl prostě tím, že nepřekládal otázky, jež mu byly nepříjemné, zdály se mu příliš agresivní nebo se dotýkaly jeho světonázorového či náboženského přesvědčení. Docházelo pak k neustálým diskusím s partnerem, kdy bylo třeba hodně trpělivosti a v neposlední řadě sympatie, aby se dospělo k takovému vedení rozhovorů, které by oba uspokojilo. Večer, nebo teprve až několik dnů po rozhovoru, se musela skupina k tématu ještě jednou vrátit, poslechnout si kazety, přeložit je a nejdůležitější pasáže přepsat. Další problém byl v tom, že v rozhovorech o zvláště ožehavých otázkách se magnetofony nemohly použít, a že i při standardních situacích by byla dotazovaná osoba možná vyprávěla víc a jinak, kdyby se pracovalo bez magnetofonu.

Každá oblast výzkumu měla své zvláštnosti a vyžadovala vlastní přístup: pro skupinu, která studovala Romy, bylo obtížné opustit úhel

pohledu sociálního pracovníka a politika a navázat s nimi bezprostřední kontakt. Skupina, která zkoumala tržiště, měla sice své aktéry neustále na očích, ale těžko navazovala důvěrnější rozhovor. Snažili jsme se sice při každém kontaktu předejít otázce, kdo jsme a co chceme a představit se podrobněji jako vědeckí pracovníci z různých zemí, kteří sice rozumějí, ale nechťejí hodnotit. Ne vždy se to však dařilo. Respondenti nás nutně zařazovali do vlastních kategorií přátel a nepřátel, protivníků a spojenců. Při prvních rozhovorech jsme se v těchto kategoriích většinou neorientovali a jejich obsah jsme mohli nanejvýš jen tušit. Nejnápadnější to bylo v oblasti politiky, kdy i obsahy pojmů levicová a pravicová strana, na které jsou lidé ze západoevropských zemí zvyklí, měly naprosto jiný smysl. Přirozeně měli i samotní badatelé, kteří pracovali spolu, odlišné kategorie v hlavě, protože i oni pocházeli z odlišných kulturních a sociálních kontextů. Pojmenovat tyto rozdíly se nám však většinou podařilo jen v náznacích.

Obtížně probíhala spolupráce mezi Elke Kappus z Frankfurtu nad Mohanem, která začínala psát doktorskou práci v oboru sociální antropologie v Praze a Karlem Zástěrou z Prahy, který se právě vrátil z delšího pobytu ve Spojených státech. Jejich téma, vzájemné vztahy mezi Němci a Čechy v Jablonci nad Nisou se jevilo, vzhledem k tomu, že výzkum prováděl Čech s Němkou, jako vynikající součást programu. Ačkoli právě v této skupině bylo možné rozdělit stejným dílem břemeno tlumočení, protože bylo třeba hovořit s německy a česky mluvícími aktéry a Karel Zástěra neuměl německy a Elke Kappus česky, znamenaly pro ně společné rozhovory vážné obtíže a vedly k velkým napětím. To je však třeba přičíst spíše osobní inkompatibilitě než tématu. Ambivalence a napětí, které možná cítili němečtí a čeští respondenti, když se jich Čech a Němka společně dotazovali na jejich národní identitu a vztah k druhé národnosti, vedly vždy k takovému výsledku rozhovoru, že mezi Čechy a Němci neexistují žádné problémy. Dříve, než mohlo dojít k intenzivní výměně názorů mezi oběma badateli, ve které by zazněly důležité argumenty k pochopení situace, vyhrotil se konflikt na osobní úrovni a skupina se rozpadla.

Elke Kappus pracovala dál s německy mluvícími respondenty a do středu svého zájmu postavila vztah členů severočeského německého kulturního sdružení "Wilhelma Leutelta" k Čechům a Němcům v SRN.

Čím dále postupovala ve svém výzkumu, tím více se rozplýval obraz dokonalého souladu, a také zdánlivě jasné rozlišování Češi-Němci ustupovalo diferencovanějšímu pohledu. Zjistila, že mnozí Němci nebyli v roce 1946 vyvlastněni, že jiní dostali znovu svůj majetek, že se německé kulturní sdružení bálo Němců z bývalého komunistického Kulturverbandu ještě více než současných českých republikánů.

Karel Zástěra pak začal zjišťovat názory běžných občanů, "lidí na ulici", na tehdejší oficiální vstřícné postoje představitelů České republiky k Německu a k Němcům. Nenapsal však o tom nakonec žádnou zprávu.

Jana Kátlovská z Bratislavy a Ulrich Göttke-Krogmann z Vídně byli šťastnější: těšila je jejich spolupráce, jejich téma o sklářském průmyslu, které si vzali spíše náhodně, protože je nikdo jiný nechtěl, a těšila je i vesnice Zásada, kde prováděli terénní výzkum. Spokojeně jezdili každé ráno ke "svým" rodinám doma pracujících sklářů, návrhářů šperků a obchodníků, až jim to ostatní skupiny skoro záviděly. Přitom byla Zásada na počátku jejich výzkumu spíše nouzovým řešením, protože se ukázalo, že je nemožné získat přístup do sklárny nebo šperkařské výroby, natož tam provádět terénní výzkum. "Tajemství" sklářského a šperkařského průmyslu, který je v Jablonci nejen důležitým hospodářským odvětvím, ale také vtiskuje celému městu už dvě století jeho identitu, je totiž přísně střeženo. Majitelé místních podniků vidí v každém cizinci, který se o výrobní techniky a organizaci práce zajímá, rovnou průmyslového špiona. Přístup k podomácku pracujícím šperkařům, kteří se tomuto odvětví v Zásadě věnují už celé jedno století, byl naproti tomu poměrně jednoduchý. Domáctí pracovníci přijali oba badatele přátelsky, ukázali jim svou práci a vyprávěli jim o svém životě. Jedna rodina sklářů je předávala další. Teprve postupně začali oba chápat, že vřidnost a klid, s nimiž obyvatelé Zásady cizince přijímali, mohou mít také hlubší příčiny. Zásada leží, na české straně, za bývalou jazykovou hranicí dělící převážně německy mluvící Sudety a české oblasti, pouhých 15 km jihovýchodně od Jablonce. Z pohnuté historie tohoto kraje obec hospodářsky i politicky profitovala. Útěk českých pracovních sil ze Sudet do "Protektorátu Čechy a Morava" po roce 1938 sem přivedl naléhavě potřebné pracovní síly. Sklářské výrobky ze Zásady se daly i během války vyvážet do ciziny a po válce

se přesídlení a vysídlení Zásady nedotklo. Dokonce i za socialismu se skláři v Zásadě díky svým řemeslným dovednostem těšili výsadnímu postavení. Proto také Ulrich Göttke-Krogmann a Jana Kátlovská nazvali svůj příspěvek "Šťastná Zásada".

Nad'a Mitanová z Bratislavy, Angela Riedmann z Vidně a Markéta Rybová z Prahy, které se v Jablonci soustředily na výzkum Romů, měly od počátku na zkoumané aktéry protikladné pohledy. Při prvním setkání s pracovníkem okresního úřadu vnímala Angela Riedmann jeho popis chování romské komunity jako diskriminující. Vzbudilo to v ní přání porovnat tento obraz s realitou. Markéta Rybová spíše považovala pohled běžného občana na Romy za zjednodušující a chtěla se zabývat otázkou diferenciací uvnitř romské menšiny. Nad'u Mitanovou šokoval útok skinheadů na romské obydlí v blízkosti Jablonce v létě 1994 a náznaky každodenní diskriminace, které byli Romové podrobeni. Chtěla Romům pomoci a zajímala se proto o sociální opatření zaměřená na romské děti. Podnětem ke sporům ve skupině byla např. interpretace případů, kdy někteří Romové v zimě pálí okenní rámy a dveře svých domů, aby jim bylo teplo. I u subtilnějších otázek, například jak porozumět tvrzení sociální pracovnice, že Romové se zásadně cítí podřízeni Čechům, nedocházelo ke konsensu. Všechny členky skupiny měly zájem o navázání přímých kontaktů s romskými rodinami, ale protože každá měla jinou motivaci, mohly se sice sjednotit na společných otázkách, ale význam vkládaný do problému se lišil. Někdy se Angela Riedmann cítila vyloučená z dotazování. Nebyla si vždy jistá, zda její kolegyně skutečně kladou otázky v podobě, jak je položila a překládají ty pasáže rozhovorů, které jsou pro ni důležité. Dostavila se vzájemná nedůvěra a nespokojenost. Po četných pokusech všech členek skupiny najít přijatelnou formu týmové práce se nakonec rozhodly složit závěrečnou práci ze tří samostatných částí. Jako celek podávají jejich tři zprávy s předmluvou od Zdeňka Uherka názorný obraz napětí uvnitř romské menšiny v Jablonci a jejího postavení ve městě.

Anna Zisman z Montpellier a Markéta Kopřivová z Prahy si chtěly terénním výzkumem malého tržiště v centru města s řadou stánků s ovocem a zeleninou a s levným oblečením, které patří Vietnamcům, zajistit přístup k jablonecké vietnamské komunitě. Přestože byli

prodavači v prvním kontaktu velmi přátelští, ukázalo se velice brzy, že je prakticky nemožné přejít z povrchního setkání s Vietnamci na tržišti k intenzivnějším osobním vztahům. Markéta Kopřivová a Anna Zisman přesunuly proto svůj zájem na tržiště samotné. Anna Zisman přijala fakt, že nerozumí česky, jako výzvu a věnovala se celé dva týdny pozorování a popisování všeho, do nejmenší podrobnosti, co se kolem ní dělo: provozu tržiště, rozestavení prodejních stánků, zboží, cenám. Tato pozorování pak srovnávala s Markétou Kopřivovou, která vedla rozhovory s prodavači a zákazníky. Podrobným pozorováním se jim podařilo zjistit, že tržiště se jen povrchně podobá malým trhům v západní Evropě a že je možná jen pomíjajícím výsledkem prvního rozmachu tržního hospodářství v Jablonci.

Michail Bajakovskij, matematik z Moskvy, a Barbara Herzog, etnoložka a politoložka z Vídně, vytvořili jeden z nejharmoništějších týmů letní školy. Barbara Herzog pochází z rakouské tradiční "socialistické rodiny", a je na to hrdá, zatímco Michail Bajakovskij se k "socialismu", který zažil jako dítě a mladistvý v Sovětském svazu, staví spíše kriticky. Na pozadí osobních zkušeností s politikou ve své zemi se oba snažili pochopit nové politické struktury města Jablonce. Barbara Herzog získala řadu informací o současné politice v Rusku, zatímco Michail Bajakovskij zase slyšel něco o Rakousku. Možnost dozvědět se více o nových politických stranách a jejich programech v Jablonci jim však byla zkomplikována tím, že mělo brzy dojít k obecním volbám a strany svůj program chránily téměř jako tajemství až do zahájení oficiálního volebního boje, nebo možná ani žádný program neměly. Michail Bajakovskij a Barbara Herzog brzy zjistili, že se pod povrch oficiálních prohlášení a programů budou dostávat jen obtížně. Jejich respondenti jim dovedně uhýbali a poskytovali jim hodinové rozhovory, v nichž jim vlastně nic konkrétního o politice ve městě neřekli. Na pomoc badatelům však přišla náhoda v osobě jednoho z oponentů starosty, s nímž se seznámili. Ten je doslova zasypal historkami o korupci, které se všechny týkaly členů volební strany "Srdce pro Jablonec", již založil tehdejší starosta. Vyličil jim do podrobností struktury osobních a hospodářských závislostí mezi členy strany - všichni patří k honoraci města - a starostou. Vyzbrojeni těmito informacemi, s nimiž nakládali jako s "pověstmi", vyhledali pak kandidáty strany, aby vyslechli jejich názory. Začali vnímat stranu jako

sít vztahů mezi patronem a klienty, kterou tehdejší starosta systematicky vybudoval a která mimo zahrnovala téměř všechny důležité hospodářské sektory města. Zda tyto vztahové struktury "podchytily" i běžné občany a voliče by však mohla skupina zjistit bohužel teprve až po listopadových volbách.

Oba historikové, Elisabeth Menasse z Vídně a o dvacet let mladší Jiří Hlaváč z Brna se zaměřili na otázku, jaký postoj zaujímá náboženská obec Jednota bratrská (Jednota moravských bratří) a katolická církev v Jablonci k politickým změnám po roce 1989 a jak se dnes obě církve dívají na své působení za socialismu. První společný terénní výzkum skupiny při katolické bohoslužbě a při následném rozhovoru s knězem se rozvíjel obtížně. Jiřímu Hlaváčovi, praktikujícímu katolíkov, připadalo nemístné vyptávat se kněze na finanční zdroje jeho náboženské obce a tak se zdráhal tyto a další "nevhodné" otázky překládat. Elisabeth Menasse, která jako dívka žila v internátu vedeném jeptiškami, byla od té doby zapřísáhlá ateistka. Pro ni je katolická církev organizací jako každá jiná, na jejíž postoje a praktiky se lze otevřeně dotazovat. K úžasu Jiřího Hlaváče popsala ve svých terénních poznámkách "věčné světlo" jako "červenou lampičku". Hrozilo nebezpečí, že spolupráce obou ztroskotá už na otázce víry, když narazili na pověsti, které oba zaujaly. Od jednoho dříve narozeného člena náboženské obce se dověděli, že starý katolický farář, nyní ve výslužbě, prý pracoval pro komunistickou Státní bezpečnost. Začali pátrat po těchto pověstech jako profesionální detektivové. Doptávali se na odboru, který spravuje církevní záležitosti a který ještě dnes kněžím vyplácí mzdy. Vystopovali, přes četné nesnáze, bývalého stranického sekretáře pro církevní záležitosti a jeho předchůdkyni a vyptali se obou na jejich postoj k církvi, k jejich vlastní činnosti za socialismu, včetně jejich vztahu ke komunistické tajné policii. Tuto mozaiku doplnili rozhovory s knězi a kazateli a podařilo se jim vykreslit obraz působení členů STB a některých angažovaných kněží, který nepřipouští černo-bílou interpretaci.

Napětí ve skupinách, rozpory nebo nové poznatky, ke kterým se badatelé dopracovali, problémy s vedením rozhovorů a zpracováním shromážděného materiálu dalo všem členům letní školy bohatou látku k diskusím. Často se u velkého bílého stolu pozdě do noci debatovalo,

pilo a nezvykle mnoho kouřilo. V době, kdy napětí ve dvou pracovních skupinách dosáhlo vrcholu, svedla účastníky letní školy opět dohromady spontánně uspořádaná oslava narozenin. Každý přišel s blahopřáním ve své mateřštině a pak se zpívaly písničky, které účastníky oslavy právě napadly. Češi, Slovinci a Rusové zpívali z plna hrdla slovanské lidové písně, Němci a Rakušané to měli s melodiemi své vlasti trochu těžší, a nakonec se shodli na Internacionále, kterou zanotoval Jiří Hlaváč, český katolík, "abychom nezapoměli, odkud pocházíme" (nezpívali ji ovšem všichni zcela určitě ji nezpíval Zdeněk Uhrek a Karel Zástěra - pozn. Z.U.).

V posledním týdnu se letní škola zaměřila na introspekci. Metodické diskuse během víkendu, na který přijela Gabriele Rasuly Palecek z Vídně a Emmanuel Terray z Berlína, seznámily skupinu s nedostatky krátkodobého terénního výzkumu a s otázkami třídění a vyhodnocování materiálu. Zdeněk Uhrek a já jsme s každou skupinou diskutovali o struktuře jejich závěrečné zprávy. Snažili jsme se členy skupin směřovat tak, aby sami uvažovali o procesu terénního výzkumu, aniž by se snažili dávat konečné odpovědi na všechny nesmírně složité otázky, které z výzkumu vyplynuly. Při interpretaci získaného materiálu se většina skupin, které se dohodly na společné zprávě, snaží ukázat subjektivní pohled na materiál a terénní výzkum obou badatelů. Členové skupin si zároveň práci zpravidla rozdělili. Partneři vytvořili společnou strukturu a pak napsali svou část v mateřském jazyce. Nakonec si vše přečetli v jazyce, kterému oba rozuměli, a diskutovali o textu. Při psaní byl každý sám a pak se věnoval svým zálibám. Vařily se litry kávy a čaje. Plnily se popelníky a spořádaly se hory sušenek, jogurtů a sladkostí. Počítače, které si mnozí účastníci přivezli, byly obsazeny a tiskárna stále v provozu. Jen zřídka pronikl do "Zlatého jelena" vnější svět. Občas někdo přinesl zprávu, že děti v telefonu pláčou po mamince. Od pokojské jsme zaslechli, že lesy kolem Jablonce jsou plné hub, které stačí jen sbírat, když na to člověk má čas...

Účastníci letní školy měli k dispozici jen málo času, aby se seznámili s předmětem výzkumu, aby s aktéry, kteří je zajímali, navázali důvěrný vztah a aby našli místo, kde mohou pozorovat jejich interakce. Články, které vznikly na základě získaného materiálu, nelze proto hodnotit měřítkem dlouhodobého terénního výzkumu. Přesto je řada prací, které

vznikly během letní školy, něčím víc než letnými záběry situace v Jablonci po přeměně politického uspořádání. Mají v sobě sílu sociálně antropologického pohledu, který dokáže odhalit nečekané perspektivy zkoumaného předmětu. Někteří badatelé se zabývali především analýzou dnešních postojů a reinterpretací nedávno zaniklé komunistické minulosti, doby druhé světové války a období po ní, která je dnes přítomná novým způsobem. Úvahy o procesu terénního výzkumu a o rozdílech vnímání pozorované a analyzované reality, která určovala diskusi ve skupinách, dostaly ve vypracovaných zprávách jen málo prostoru. Většina autorů dala v závěrečné práci přednost spojit vlastní subjektivní způsob pohledu s pohledem svého partnera.

Jablonec nad Nisou: Několikéré dějiny, jedno dědictví¹

Zdeněk Uherek

Pro badatelské aktivity Letní školy metod výzkumu v sociální antropologii bylo zvoleno město, ve kterém v předchozích letech došlo k výrazné sociální mobilitě a k migracím. Je součástí nejen postkomunistické České republiky, ale také fenomenu, který se v Čechách nazývá novoosídlenecké pohraničí. Cílem tohoto příspěvku je město krátce představit a ukázat, jak se lidé s tímto prostorem sžívají, jaké strategie k tomu používají a co sami vypovídají o problému identity s žitým prostorem.

Město Jablonec nad Nisou je dnes středně velké průmyslové město (45 937 obyvatel)² na úpatí Jizerských hor, centrum pohraničního okresu severních Čech (402 km², 88 118 obyvatel). Západní hranice okresu sousedí s českým okresem Liberec³ a jižní s okresem Semily. Severní hranice okresu je totožná se státní hranicí České republiky s Polskem. Hranice s Německem je vzdálena přibližně 40 km. Okres Jablonec je součástí tzv. Euroregionu Nisa tvořeného příhraničními německými, polskými a českými okresy.

První doložené záznamy o obci na území dnešního Jablonce nad Nisou jsou ze 14. století. Původně nevýznamná obec na obchodní cestě do Zittau začala vstupovat do širšího povědomí díky výrobě skla a později

¹ Tato práce byla vytvořena pomocí materiálu poskytnutého Městským úřadem, Okresním úřadem a Okresním statistickým úřadem v Jablonci nad Nisou. Písemné zdroje dat jsou doplněny údaji z vlastního terénního výzkumu provedeného v Jablonci nad Nisou v září 1994.

² Sčítání lidu, domů a bytů 1991. Okresní statistická správa Jablonec nad Nisou 1992: 15.

³ Liberec - největší město tzv. Sudet (v současné době 101 934 obyvatel).

bižuterie. Roku 1866 byl Jablonec povýšen na město a stává se světovým bižuterním exportérem. Jeho obyvatelé v té době mluví většinou německým jazykem, a proto po rozpadu Rakouska-Uherska a vzniku samostatného československého státu může být město označováno za jedno z center německé menšiny v Čechách. Roku 1930 zde žilo přibližně 34 tisíc obyvatel.

Pro úvahy o identitě současných obyvatel Jablonce nad Nisou hraje podstatnou roli několik historických dat. Nejdůležitější jsou 29.9. 1938, kdy bylo na základě tzv. Mnichovské dohody⁴ rozhodnuto o postoupení českého pohraničí německé říši (rozhodnutí bylo realizováno v říjnu 1938) a Jablonec, resp. Gablonz, se stal součástí říšského území, a datum 8.5. 1945, kdy německá říše prohrála válku a její obyvatelstvo bylo nuceno nést v úplném rozsahu důsledky této prohry. Jablonecko se tehdy stalo opět součástí československého státu, nikoli však většina říšských občanů, kteří zde žili.

Vedle uvedených dat bychom našli i další mezníky, které pro hledání identity současných obyvatel měly podstatnou roli. Důležitou úlohu zde sehrály události v únoru 1948, po kterých došlo k zestátnění sklářské a bižuterní výroby. 49 továren a 176 drobných živností bylo zkoncentrováno do několika velkých podniků sdružených do koncernu. V 50. letech přišly další změny. Prioritu nad tradiční sklářskou a bižuterní výrobou začalo ve městě dostávat strojírenství. Tehdy podstatně vzrostl počet obyvatel Jablonce a došlo k proměnám v jeho profesní skladbě. Dalším podstatným mezníkem pak bylo období po roce 1989, kdy opět přichází proces decentralizace a privatizace majetku.

Mezníky, které jsme uvedli, přesahují město Jablonec a mají celorepublikový význam. V souvislosti se zkoumanou lokalitou je můžeme považovat za vnější determinační faktory, které ovlivňovaly složení sociálních skupin občanů ve městě. Jednotlivci pak, na základě

⁴ Tzv. Mnichovská dohoda byla podepsána dne 29. září 1938 jako výsledek setkání zástupců Německa (Adolf Hitler), Itálie (Benito Mussolini), Velké Británie (Neville Chamberlain) a Francie (Edouard Daladier). Zástupci uvedených států podpořili na setkání Hitlerův požadavek na úpravu hranic Československa s Německem. Na základě této dohody bylo Československo nuceno Německu postoupit pohraniční oblasti.

svých statusů a rolí v sociální struktuře města a na základě vlastních zájmů a schopností, volili různé strategie sebeidentifikace s městem a se společenskými skupinami v něm.

Navzdory tomu, že postavení Jablonce a jeho obyvatel probíhalo bezprostředně po válce bouřlivými změnami, lze konstatovat následující pozitivní charakteristiky:

a) zvláště v prvních fázích českého dosídlování do Jablonce přicházeli obyvatelé především ze sousedních okresů českého vnitrozemí a měli proto blízko k místní regionální kultuře;

b) přicházeli lidé se vztahem k výrobě, která byla na Jablonecku tradiční, mnozí byli kvalifikovaní dělníci, odborníci;

c) dobrovolný odchod i nedobrovolný odsun německého obyvatelstva na základě Postupimské dohody probíhal postupně a bez tragických násilných událostí. Město nikdy nezůstalo prázdné, opuštěné,⁵ a i když i zde působily skupiny "zlatokopů", nebylo vydrancováno;

d) vysoce odborná výroba skla a bižuterie stejně jako průběh posledních dnů války v Jablonci měly za následek, že ve městě a v jeho okolí zůstal relativně velký počet původních obyvatel, včetně obyvatel německého jazyka.

Jednou z osobností, které město vděčí za první pozitivní kroky v poválečné historii, a zejména za pokojný průběh událostí v květnu

⁵ Paní Veronika Konvalinková, která pro městskou kroniku zaznamenala vývoj ženského hnutí na Jablonecku v letech 1945 - 1951, napsala: "Umlkly válečné výstřely a staří i noví osídlenci přicházeli, aby zalidnili Jablonec nad Nisou, který odsunem Němců zel prázdnotou. První osídlenci se vždy večer dívali, kde se rozsvítilo světlo. Tam přibyl nový občan města." Kronika... (s. 34). Její vyprávění je však v tomto bodě nutno chápat spíše jako básnickou licenci, neboť všechny kvalitnější byty schopné obývání byly po válce téměř stále obsazeny. Bytovou politiku těsně po válce v kronice popsala obyvatelka Jablonce německé řeči paní Hartel (s. 183). Také kronikář města, Luboš Kopáč zaznamenal: "Když jsem dne 7. srpna (1945, pozn. Z.U.) přišel do Jablonce, kam jsem byl z vnitrozemí přeložen, nemohl jsem už sehnat byt. Všechny lepší byty už byly obsazeny. Moje putování za bytem trvalo celý měsíc." (s. 182)

1945, byl český inženýr Karel Šimon. Patřil k Čechům, kteří se neodstěhovali z území obsazovaného německou armádou, ale setrvali na něm po celou dobu války.⁶

Během války udržoval Karel Šimon ilegální kontakty s českým vnitrozemím, s protektorátem, a těsně před jejím koncem, spolu s dalšími představiteli české menšiny v Jablonci, s francouzskými, italskými a dalšími zahraničními dělníky, s vězni koncentračního tábora v Rýnovicích a s antifašisticky smýšlejícími Němci převzal ještě před příchodem sovětské armády kontrolu nad městem a pravděpodobně tak zabránil jak ozbrojenému střetu se sovětskou armádou, tak bojům mezi obyvatelstvem.

Dne 8.5. 1945 vytvořil Karel Šimon s dalšími českými obyvateli Revoluční národní výbor, který mohl reprezentovat město při příjezdu sovětské armády dne 10.5. 1945. Paralelně s Revolučním národním výborem začal ve městě pracovat akční výbor antifašistů složený z německých obyvatel města, který na základě dobré znalosti místní situace připravoval potrestání spolupracovníků s nacistickým režimem.

Díky zvolenému postupu nedošlo ve městě během posledních dnů války k žádnému ozbrojenému střetu s tragickými následky.⁷ Řada obyvatel,

⁶ Z výsledků německého sčítání obyvatelstva z roku 1939 víme, že v severním pohraničí, tehdy nazývaném Reichsgau Sudetenland setrvalo 287 939 Čechů, kteří zde tvořili národnostní menšinu. Jednalo se o 9,8% obyvatelstva. Během války se podíl neněmeckého obyvatelstva v pohraničí dále zvyšoval. K 1. květnu 1945 žilo v celém českém pohraničí přibližně 3 325 000 obyvatel, z nichž bylo asi 600 000 české a jiné než německé národnosti a 2 725 000 Němců, t.j. 82%. Údaje převzaty z: Materiály k problematice novoosídleného pohraničí, sv. 8. Praha, ÚEF ČSAV 1984: 2.

⁷) Jediný smrtelný úraz bezprostředně zapříčiněný bojovými operacemi byl v těchto posledních dnech války zaznamenán po bombardování města německými letadly dne 10.5. 1945, kdy v troskách jabloneckého domu zahynul jeden člověk, p. Erlebach.

Informace o bombardování Jablonce je zaznamenána v městské kronice podle vyprávění, které kronikáři poskytl Emil Schöller (s. 165).

kteří se právem mohli obávat potrestání, z města uprchla ještě před příchodem sovětské armády. Přibližně 220 funkcionářů NSDAP spáchalo v těchto dnech v Jablonci sebevraždu. V prvních květnových týdnech samotní občané Jablonce vytvořili relativně příznivé podmínky pro konsolidaci situace ve městě. Po příchodu sovětské armády však měli vliv na další události již omezený. 13. května nařídil sovětský generál Samochvalov, který velel danému prostoru, dočasnou deportaci veškerého německého mužského obyvatelstva mezi 18 - 50 rokem za hranice státu a Revolučnímu národnímu výboru se jen v poslední chvíli podařilo zabránit tomu, aby odešli nezbytní odborníci, a nedošlo ke kolapsu nejdůležitějších funkcí města.⁸

Na zásahy vítězné vojenské moci zřejmě i někteří členové jabloneckého Revolučního národního výboru vzpomínali s určitými rozpaky nebo trpkostí, pokud se pokoušela brát spravedlnost do vlastních rukou bez kvalifikované znalosti místní situace. Karel Šimon v této souvislosti do kroniky města Jablonce při popisu událostí posledních měsíců války např. poznamenal, že řada německých úředníků se nechala přesvědčit k určité loajalitě a pomoci při vytváření podmínek pro převzetí moci i při přebírání kontroly nad městem, aniž by jejich loajalita byla později brána v úvahu: "Zde vzpomínám policejního úředníka Galmziera (Kohlmeiera), který nám loyálně při převzetí policie pomohl, jemuž jsme my, když byl Rusy zajištěn, pomoci nedovedli."⁹

S navrácením Sudet Československé republice a znovuzачleněním Jablonce do československého státu byl současně zahájen proces hledání postavení města mezi ostatními českými a slovenskými sidly. Tento proces byl zároveň provázen soupeřením místních občanů i obyvatel z okolí o politickou moc ve městě. Od 11.5.1945 byl Jablonec na krátký čas pod okresní správou Železného Brodu. Bezprostředně po ukončení války se vedle Šimonova Revolučního národního výboru se

⁸ Kronika města Jablonec nad Nisou s.166 - 167. Většina mužské populace se pravděpodobně po této první deportaci opět do Jablonce vrátila zpět.

⁹ Kronika města Jablonec nad Nisou s. 157.

sidlem přímo v Jablonci vytvořil pro město Jablonec také Revoluční národní výbor se sidlem v Turnově. Ten byl složen z bývalých jabloneckých občanů české řeči, kteří z Jablonce uprchli v říjnu 1938, těsně před tím, než se stal Jablonec součástí německého státu. Dne 12.5. 1945 se tento druhý Revoluční národní výbor pokusil převzít v Jablonci moc prostřednictvím národního socialisty Floriána a několika jeho kolegů. V daném okamžiku neuspěli.¹⁰

Již 23.5. 1945 byl však Šimonův Revoluční národní výbor nucen ustoupit a moc převzal nový národní výbor, který byl sestaven ze zástupců politických stran tehdejší Národní fronty. Byli zde zástupci strany komunistické, sociálně demokratické a národně socialistické (strana lidová neměla zpočátku v Jablonci zástupce, protože se nenašla vhodná osoba). Předsedou národního výboru se brzy stal komunista Rudolf Kumar. Nejsilnější stranou však v Jablonci zůstala až do roku 1948 strana národně socialistická. Po odchodu části obyvatel německé řeči získali v Jablonci podstatný vliv především obyvatelé, kteří se přistěhovali z Turnovska, Semilska a Železnobrodsko a zároveň příslušníci české menšiny, která se z Jablonce vystěhovala v roce 1938 a po válce se do města opět vrátila.

Střet o politický vliv v Jablonci předznamenával dlouhodobější nevraživost mezi tzv. starousedlíky, kteří zde žili již v průběhu druhé světové války, a těmi, kdo se do Jablonce navraceli nebo zcela nově přicházeli. Postoj nově příchozích k tzv. starousedlíkům byl pro městskou kroniku interpretován následujícím způsobem: V Jablonci během války z Čechů zůstali především majetní lidé, živnostníci a buržoazie, to znamená ti, kteří měli co ztratit a zároveň věděli, že za své politické postoje nebudou pronásledováni. "Nyní ze sebe dělali mučedníky, kteří jediní mají právo v Jablonci vládnout, protože tam

¹⁰ Jan Konvalinka z Turnova, který byl jedním z občanů, kteří odešli z Jablonce v roce 1938 tuto událost komentoval následujícím způsobem: "Ale v Jablonci (Florián) nepochodil. Ač sám byl národní socialista, řekl mu v Jablonci také národní socialista Javůrek, že v Jablonci nemohou do národního výboru pustit a zvláště ne toho, kdo v roce 1938 z Jablonce utekl. Ať prý si všichni zůstanou, kde nyní jsou." Kronika města Jablonec nad Nisou, s. 175.

zůstali jako jediní věrní Čechové. Zapomněli na to, že z Jablonce v roce 1938 utíkali jen ti lidé, jejichž život byl ohrožen."¹¹

Ještě ostřeji názor na starousedlíky vyjádřil na schůzi místního národního výboru dne 13. září 1946 člen komunistické strany, pan Škarvada, který reagoval na návrh rady MNV, aby byla národnostní komise rozšířena o 4 starousedlíky slovy, "...že pro pletichy s nacistickými Němci, které starousedlíci měli, má pojem "starousedlík" v Jablonci špatný zvuk."¹² Již před tím, na základě jeho interpelace se po plenární schůzi MNV ze dne 18. října 1945 přistoupilo k novému přezkoumávání již vydaných osvědčení o národnostní spolehlivosti.¹³

Nevraživost mezi starousedlíky a novým obyvatelstvem, které se stěhovalo do Jablonce, je pochopitelný jev. Jednak zde přicházel ke slovu určitý pocit znevýhodnění, jednak zde nastával střet zájmů. Novoosídlenci pro realizaci svých aspirací potřebovali dostatek prostoru. Pro starousedlíky byla naopak výhodná částečně stabilizovaná situace, ve které se dokázali lépe orientovat.

V lednu 1946 bydlelo Jablonci nad Nisou 10643 Čechů a 14752 Němců.¹⁴ Údaje pro období padesátých let se pohybují ještě mezi 11% až 25% německy hovořícího obyvatelstva.¹⁵ Samotnou procedurou organizovaného odsunu do Německa prošlo asi 8 tisíc jabloneckých občanů, dva tisíce odešly dobrovolně (německy hovořící následovali příbuzné, reagovali na výzvy komunistů v sektoru obsazeném sovětskou

¹¹ Tamtéž s. 175.

¹² Tamtéž s. 255.

¹³ Tamtéž s. 256.

¹⁴ Kronika města Jablonce nad Nisou s. 270.

¹⁵ Václav Houžvička, Česko-německé vztahy v názorech obyvatel českého pohraničí. In: České pohraničí v procesu evropské integrace. Sociálně ekonomický ústav ČSAV, Ústí nad Labem, Ústí nad Labem 1992: 43-44. Uvedený pramen hovoří o 11% obyvatel. Kronika města naopak uvádí čísla odpovídající 25% (s. 1130).

armádou a odešli budovat nový stát atd.), někteří uprchli již těsně před koncem války nebo bezprostředně po něm. Zbyli v Jablonci setrvali.

Vladimír Srb ve svých demografických rozborech uvádí, že v Jablonci nad Nisou zůstalo 40% původního obyvatelstva, které zde žilo před rokem 1938. Z části se jednalo o Čechy a smíšená manželství, z části o německé specialisty nebo antifašisty a jejich rodiny.¹⁶ Pokud vycházíme z uvedených statistických dat, můžeme konstatovat, že v Jablonci nad Nisou zůstalo po druhé světové válce více původního obyvatelstva než ve většině jiných měst, které byly na základě Mnichovské dohody přičleněny k Německu a odkud bylo na základě Postupimské dohody po roce 1945 německé obyvatelstvo z větší části odsunuto.

Navzdory tomu jsme však ve výpovědích respondentů zaznamenali, že vzájemné sžívání obyvatel po přesídlení v padesátých letech nebylo snadné (resp. 12) a že dodnes řada osob město nepovažuje za svůj domov, ale že naopak za domov považuje nějaké místo ve vnitrozemí (resp. 15). V Jablonci v současné době žije 46% obyvatel, kteří se zde narodili¹⁷ a 54% obyvatel, kteří mají místo narození jinde.

Masová migrace, změny struktury obyvatelstva a následná rozsáhlá sociální mobilita ve svém důsledku způsobily ohrožení identity prakticky všech obyvatel města, ať již se jednalo o nové osídlence nebo o autochtonní obyvatelstvo. Noví příchozí se dostali do prostoru plného kulturních artefaktů, které pro ně byly bez kontextu. Pro ně to byl prostor bez historie, bez sociálních vzorů, s minimálními příbuzenskými vazbami - odlidštěný prostor plný hmotného bohatství. Společnost českých novoosídlenců, která se v tomto prostoru sešla, byla přes výše zmíněné pozitivní charakteristiky na tolik různorodá, že nemohla v novém místě plně navázat na žádnou z lokálních kultur, ve kterých před rokem 1945 žila.

¹⁶ Materiály k problematice novoosídleneckého pohraničí, sv.8, Osídlení českého pohraničí v letech 1945 - 1959. Praha, ÚEF ČSAV 1984: 26.

¹⁷ Výsledky sčítání lidu, domů a bytů 1991, okres Jablonec nad Nisou. Jablonec nad Nisou, Okresní statistická správa 1992, s.31.

Autochtoni, kteří měli povědomí o sociálním kontextu daného prostředí před rokem 1938 a 1945 naopak postupně ztráceli societu, která tento kontext vytvářela. Zůstali v původním, důvěrně známém hmotném prostoru, ale se zpřetrhanými příbuzenskými, profesními, sousedskými i dalšími sociálními vazbami. Pokud se jednalo o německy hovořící obyvatele, kteří po roce 1945 dostali československé státní občanství, zůstali navíc nositeli kultury, která v daném prostoru začala být menšinovou a postupně také marginální.

Čeští, slovenští, romští i jiní novoosídlenci zaujali k novému prostředí několik typů postojů. Část z nich se chovala jako vítězové na dobytém území. Vlastní identitu spojovali i nadále výhradně s lokálním prostředím, odkud přišli. Město jim bylo pouhou zásobárnou hmotných artefaktů, místem zaměstnání a výdělku, prostorem pro expanzi a exploataci. Takovýto přístup "zlatokopa" se nejfrekventovaněji vyskytoval těsně po válce a po odsunu německého obyvatelstva. Novoosídlenci, kteří se však rozhodli ve městě zůstat na trvalo a vytvářet zde vlastní domov, nutně museli začít hledat strategie, jak se sžít s novým prostorem a jak čelit ohrožení vlastní identity.

Obdobnou cestu nastupovalo původní obyvatelstvo, které zde setrvalo, neboť ve vzájemně provázané sociální a ekonomické struktuře města nemohlo zůstat zcela do sebe uzavřeno, bez relevantních kontaktů s novým obyvatelstvem.

Uvedme alespoň na čtyřech modelech jak současní obyvatelé o městě hovoří, jak se vyrovnávají s prostředím, ve kterém žijí včetně jeho historie.

Model I. Přítomnost a každodennost jednotlivce, základní dimenze pro vnímání žitého prostoru: vytěsnění předválečné a válečné historie města

Badatel, který se v Jablonci nad Nisou dotazuje na předválečnou a válečnou historii města, se u průměrných občanů nejčastěji setká a její malou znalostí. Lidé jsou soustředěni především na vlastní současné pracovní problémy a na rodinný život. Ve sféře společenského života vytvářejí takové struktury, které nevyžadují dlouhodobou historickou

kontinuitu v místě bydliště. V Jablonci má pojem starousedlík dodnes poněkud jiný význam než ve vnitrozemí Čech.

Když jsme zahajovali naši letní školu a hledali někoho, kdo by zprostředkoval prohlídku města s výkladem jeho historie, odpověděl resp.04: "To nemusíme nikoho shánět, to já vás provedu sám, já tu bydlím už osm let." Teprve po delší rozmluvě si uvědomil, že ve snaze vyhovět své síly spontánně přecenil a pro historický výklad zprostředkoval jinou osobu.

V oblasti mimopracovního společenského života bychom našli v Jablonci poměrně málo společenských aktivit, které měly skutečně dlouhodobou tradici vázanou na lokalitu. Jednu z vyjímek tvořila např. tradice loutkových scén, které zde působily již před první světovou válkou a které titíž loutkáři znovu obnovili v roce 1945, bezprostředně po odmlce v období po roce 1938. Na druhé straně však v Jablonci již bezprostředně po válce působila řada zájmových organizací, jejichž pobočky tvořily celorepublikovou síť. Jednalo se o Československou obec baráčníků, kynologickou jednotu, spolek chovatelů drobného hospodářského zvířectva, rybářský spolek. Těsně po válce vznikl také spolek divadelních ochotníků J.K.Tyl, hudební soubor při osvětové besedě a další tělesa.

Velmi oblíbeným se v Jablonci stal sport. Sportovní kluby vznikaly zejména při jednotlivých průmyslových podnicích, jak to bylo běžné po celé Československé republice. Význam sportu v životě města vzrůstal úměrně s prostředky, které stát investoval do této oblasti prostřednictvím výrobních podniků i samotných sportovních klubů. Výstavba nákladných sportovních zařízení, udržování tratí pro biatlon, orientační běh, klasické lyžařské disciplíny, prostředky věnované fotbalovým týmům jsou jen neúplným výčtem podpory sportovní činnosti ve městě do roku 1989. Po roce 1989 se státní dotace v této oblasti rozhodujícím způsobem snížily a financování sportovní činnosti v Jablonci je v současné době zejména otázkou města samotného, záležitostí soukromých podniků a dalších sponzorů, kteří však disponují jen omezenými prostředky. Nová situace limituje možnosti sportovních klubů, které si musí na svoji činnost nejrůznějším způsobem přivydělávat.

V současné době se ještě nedá odhadnout, zda v nové situaci ustoupí forma identifikace občanů s městem prostřednictvím sportu a hrdosti na sportovní výsledky do pozadí.

Model II. Vnímání historie města jako sled paradoxních situací

Respondent O5, narozený v Praze, žije ve městě od svých dvou let. S Jabloncem a jeho problémy se plně identifikoval a zřejmě i proto se od roku 1989 aktivně snaží do dění ve městě zasahovat. Má hluboký zájem o historii Jablonce a pečlivě ji studoval. Když rekapituluje události, které zde prožil, cítíme z jeho vyprávění ironii. Historie se ve vyprávění stává sledem nejrůznějších vnějších i vnitřních zásahů do života města, stavějících obyčejným lidem do cesty překážky, se kterými se museli nebo budou muset vyrovnávat.

Způsob, jakým se obyvatelé města s těmito překážkami potýkali, převádí spíše do humorné polohy. Události před rokem 1945 a po něm nevidí diskontinuálně. "Kdo neměl vážné delikty proti etice soužití, mohl zůstat. Ostatně Češi a Němci zvláště ve smíšených manželstvích deklarovali národnost často podle okamžité situace tak, aby si připravili přijatelné životní podmínky. Tento stav nezačal ani neskončil rokem 1945."

"Třeba šéf plynový společnosti byl Max Vopršálek, a když si vezmete, že když měli za války dokázat, že jsou vopravdu Němci a měli dokázat svůj životopis tak zjistili, že má dědečka z Bratříkova a babičku ze Zásady (české obce - pozn.Z.U.). ... Spousta rodin tady bylo smíšených. Já třeba sám mám manželku, její otec byl kožešník, měl bráchu. Otec manželky zůstal v Turnově a pak se odstěhoval do Prahy, brácha do Jablonce, ten si v Jablonci vzal Němku, měl tady kožešnictví, za války padnul, dal se k Němcům, přijal německý občanství, byl jako německej voják, po válce mu teda sebrali živnost, jeho brácha z Prahy tam vzal národní správu, a stal se vlastně národním správcem firmy po svym bráchovi, takže vlastně ten majetek zůstal v rodině a pak zase za pár let (pravděpodobně po roce 1948 - pozn. Z.U.) mu ten majetek pomaličku sebrali. Tadleť Němka (manželka bratra z Jablonce - pozn. Z.U.) zemřela v Německu, odkázala celej majetek jemu, když přišla do Německa tak dokládala, jakěj tady měla majetek a německá vláda jí to

zaplatila, vona to vodkázala svému švagrovi a republika mu to v šedesátym roce zakázala vybrat, že to je urážka našeho státu."

Obdobným způsobem tento respondent klade vedle sebe paradoxní situace nejen v oblasti etnického soužití, ale i v otázkách znárodnění, událostí v roce 1968 i neaktuálnějších procesů, kterými jsou otázky privatizace, restitucí atd.

Tento ironizující přístup k toku zásadních společenských zvratů mu pomáhá udržet nadhled a spojovat věci do souvislostí tak, že vynikne spíše jejich komická než tragická stránka. Paradoxní vývoj a pohyb mezi osudovými zvraty v historii města jako by měl vlastní logiku, již je ten, kdo vypráví, součástí. Zdá se, že pohyb mezi sledem paradoxů mu při tomto vědomí přináší určité uspokojení a příběhy s neočekávanými rozuzleními jsou součástí jeho sebeidentifikace s daným prostorem.

Model III. Hledání hodnoty nového domova

Respondent 11 přišel do města v roce 1952 za trest. Jeho bratr spolu s bratrem jeho manželky totiž uprchli do zahraničí. Následovalo vyšetřování státní bezpečností a uvěznění respondentovy manželky. Po jejím propuštění byli oba vypovězeni z Prahy. Respondent 11 se cítí obyvatelem Jablonce, ale zároveň Pražákem. Do Prahy se však již vrátit nechce. Prostor, ve kterém žije, staví mimo otázku národnosti a jazykových skupin. Uvažuje spíše o přírodním bohatství a šťastné konstelaci, která umožnila tvorbu jedinečných výrobků, skla a bižuterie, jako zúročení umu lidí zde žijících, ať se již jednalo o dlouhodobě usazené rody nebo o migrující obyvatelstvo. Tradice přiměřeně využívající možnosti města a okolí přetrvávala.

Během rozhovoru respondent několikrát uvedl, že je nutné naučit místní obyvatelstvo, aby tuto hodnotu uměli vnímat a oceňovat. Pomůže jim to vážít si místa, kde žijí. Na této úrovni, podle jeho názoru, vzniká předpoklad pro pěstování pozitivního vlastnictví.

Předválečnou a válečnou situaci v Jablonci respondent podrobně nezná, rekonstruuje ji, tak jako řada dalších respondentů (např. resp. 15), na základě fragmentů vyprávění a vlastní zkušenosti z jiných částí pohraničí těsně před válkou. O názorech a orientacích tehdejších

obyvatel Jablonce si nedělá iluze. Zároveň však zastává názor, že v dobách politických hysterií se nelze projevovat svobodně a přirozeně. Stejně bez iluzí však vnímá chování českých spoluobčanů po válce. Trpká zkušenost z padesátých let pak do jisté míry zastínila i zážitky z okupace, při které mu zahynul otec.

Model IV. Hledání souvislosti

Poslední ukázkou čerpám nikoli z Jablonce samotného, ale z nedalekého malého města Smržovka. Respondent 14 má za mateřskou řeč němčinu a v obci prožil, až na krátké období věznění a nucených prací ve vnitrozemí Čech, podstatnou část života. Jeho osudy jsou dlouhodobě spjaty s místem bydliště a jako starousedlík citlivě vnímá převratné změny, které dějinné události Smržovce připravily.

Na konci války se ztratila kronika městečka a jeho dějiny zůstaly nezasnávány. Respondent 14 se proto rozhodl rekonstruovat podle několika dochovaných publikací historii obce a sestavit soukromou obrázkovou kroniku Smržovky od jejího založení až po současnost. V kronice věnuje zvláštní pozornost stavebnímu vývoji, rozvoji průmyslu, školství a společenskému životu.

Svoji kroniku začal psát před lety v němčině. Když však viděl, že německá populace ve Smržovce je početně stále slabší, mladí se stěhují do Německa a ti, co zůstávají stárnou a postupně vymírají, začal zpracovávat kroniku v češtině a nyní ji má ve dvou verzích. V jazyce obyvatelstva, které bylo v obci nejpočetnější do roku 1945 a v jazyce současné majority, která nyní dějiny Smržovky žije a vytváří. Svou prací přemostňuje dějinné zvraty poslední doby a tvoří paměť místa, ve kterém se střídají lidé, jazyky a tradice. Když už pro nikoho, tedy alespoň pro sebe samotného.

Závěr

Čtyři modely, které jsem v textu představil, se váží ke třem základním typům obranných strategií, kterými jednotlivci v případě ohrožení identity svoji identitu chrání. Glynis M. Breakwell tyto obranné strategie vymezila následujícím způsobem:

- a) odstranění aspektů sociálního kontextu, ve kterém se koncentruje prvek ohrožení, ať již na úrovni materiální nebo ideové;
- b) přesun individua do nové sociální pozice, ve které se cítí méně ohrožen;
- c) přehodnocení obsahových nebo hodnotových struktur identity, což umožní opět činnost identifikačních procesů na principech kontinuity, odstupu a sebehodnocení.¹⁸

Ve všech uvedených typech obranné reakce se zároveň odráží dualismus, který naznačila Maria Pfister-Ammende, když hovořila o fenomenu vykořenění (uprooting) v souvislosti s migračními procesy: Jedná se především o problém adaptující se osobnosti do nového prostředí nebo o problém prostředí, do kterého se osobnost nebo skupina lidí snaží adaptovat?¹⁹

První model, který jsem uvedl jako vytěsnění předválečné a válečné historie města, je modelem typicky novoosídleneckým. Fyzické prostředí je novými obyvateli města sice převzato, ale sociální kontext pro toto prostředí je znovu vytvářen. Do fyzického prostředí jsou přeneseny nové významy, nové sociální vzory a instituce, nové modely interakce.

V předchozím textu jsem již upozornil na to, že se noví osídlenci sešli z různých částí Československa a někteří dokonce ze zahraničí, a z toho důvodu mohli jen částečně při vytváření nového obsahu pro materiální prostředí uplatnit vzory původní lokální kultury, které si přinesli z regionů, kde se narodili. Při vytváření sociálních institucí v novém místě bydliště proto převládaly obecné modely pro vytváření spolků a dalších společenských institucí ve formě, v jaké to umožňoval a podporoval poválečný československý stát pro celé spravované území. Veškeré sociální instituce, které jsem v rámci prvního modelu jmenoval, byly

¹⁸ Glynis M. Breakwell, *Coping with Threatened Identities*. London, New York, Methuen 1986: 79.

¹⁹ Maria Pfister-Ammende, *Uprooting and Resettlement as a Sociological Problem*. In: Charles Zwingmann & Maria Pfister-Ammende, *Uprooting and After*. Berlin, Heidelberg, New York, Springer-Verlag 1973: 312.

organizacemi tzv. Národní fronty. Tyto organizace byly státem povoleny a podporovány, měly přesně stanoven okruh působnosti, měly stanovy, směrnice činnosti, a v době komunistické vlády také ústřední vedení a státní a stranickou kontrolu.

Není náhodou, že při zřizování těchto organizací hrály často klíčovou roli průmyslové podniky, to znamená místa, kde se lidé, vzhledem k pracovní povinnosti zakotvené v tehdejší československé ústavě, nutně museli setkávat a navzájem kooperovat nezávisle na své vůli. Průmyslové podniky se zároveň staly nejbohatšími a nejvlivnějšími subjekty ve městě. Z hlediska poválečného obecně vytvářeného modelu kulturních institucí bylo pro nový režim důležitější, aby jednotlivec budoval svoji identitu především jako zaměstnanec, v tomto případě průmyslového podniku, a teprve na druhém místě, prostřednictvím svého zaměstnaneckého poměru, jako občan města. Také jeden z respondentů si této skutečnosti povšiml a naznačil, že s novou úlohou privatizovaného průmyslového podniku ve městě přichází i nebezpečí opětovného ohrožení identity obyvatel Jablonce. Současné soukromé průmyslové podniky nemají zájem ani prostředky k vytváření mimopracovních sociálních a kulturních institucí obyvatel města.

Identita těch, kteří jsou představeni modelem I je vybudována výhradně na společenském životě a historii poválečného Jablonce. Neznamená to, že by nic nevěděli o jeho předchozích dějinách. Tato historie je však pro ně mrtvou historií. Nechtějí ji zalidňovat konkrétními osobami, událostmi a osudy. Naopak se vyhýbají střetu s takovou konfrontací. Proto je tato identita obzvláště v současnosti, kdy se opětovně o českém pohraničí hovoří v hlubších historických souvislostech, velmi křehká a zranitelná. Jakékoli rozšíření historické perspektivy města směrem do minulosti staví ty, kteří preferují model I, v jejich vlastních očích do vágního postavení přistěhovalců a vyvolává následnou obrannou reakci: Otázky minulosti neotevírat a v případě jejich otevření demonizovat osoby, které jsou spjaty s předválečnou a válečnou historií města. Tato forma reakce odpovídá nejvíce položce (a) ve výčtu obranných strategií Glynis M. Breakwell, t.j. odstranění aspektů sociálního kontextu, ve kterém se koncentruje prvek ohrožení.

Model II s předválečnou a válečnou historií města počítá a vyrovnává se s ní. Proto občany Jablonce, kteří uvažují v souladu s tímto

modelem, současné otevírání širších historických perspektiv z hlediska vlastní identity podstatně neohrožuje. Mají připravenou vlastní explanativní variantu opřenou o konkrétní faktické znalosti. Barvitý dokladový materiál kalkuluje se skutečnými životními příběhy lidí je podmínkou pro úspěšnou aplikaci tohoto modelu. Nejedná se o model, který bychom mohli považovat za typicky novoosídlenecký. Může být uplatňován novoosídlenci i starousedlíky. V případě novoosídlenců nemusí spjatost s historií města souviset s vlastními zážitky. Může být zprostředkována vyprávěním nebo studiem literatury (jako v případě respondenta 05).

Ten, kdo se ztotožnil s modelem II, může libovolně, na základě znalostí, schopností a osobních kontaktů, navazovat na struktury a instituce vytvářené před válkou, během ní i po ní. Tato možnost je však spíše hypotetická, protože předválečných a válečných společenských institucí zbylo jen nepatrně. Podstatné však pro daný model je, že jeho nositelé necítí vnitřní sounáležitost ani s jedním typem těchto institucí. Identita nositelů modelu II je budována na postoji kritického odstupu. Ve vztahu k Jablonci nad Nisou jsem se při rozhovorech s používáním modelu II setkával méně často než s modelem I.

Postoj neangažovaného pozorovatele je v Čechách při formulování vlastní identity uplatňován relativně frekventovaně. Podle mého názoru je to způsobeno zřejmě i díky dlouhodobému působení totalitních režimů a dalších vnějších sil, které si zahrávaly s osudy jednotlivců i celých společenských skupin nezávisle na jejich vůli a iniciativě. Jedinec se stával ve víru událostí nepatrnou hříčkou, která klopotně hledá cestu, jak si v rámci limitovaných možností vytvořit snesitelné životní podmínky. Vlastní drobná selhání a poklesky se v pohledu na celou plejádu fatálně přicházejících křivd a nespravedlností stávaly nicotnými a snadno omluvitelnými. Podstatnou součástí vlastní identity zůstal ironizující nadhled. Použijeme-li dělení Glynis M. Breakwell, pak lze o této strategii vytváření vlastní identity hovořit jako o jedné z možných variant strategie (b).

Model III a IV jsou variantami odpovídajícími ve výčtu strategií Glynis M. Breakwell z největší části položce (c), t.j. strategii přehodnocení obsahových nebo hodnotových struktur identity. Oba modely však

vykazují řadu odlišností a jsou uplatňovány odlišnými sociálními skupinami s odlišným vztahem k danému prostředí.

V případě modelu III se jedná opět především o novoosídleneckou variantu. Model je přístupný všem novoosídlencům, ale pro jeho demonstrování jsem si vybral osobnost respondenta, který měl zvláště příznivé charakteristiky, aby se k modelu přiklonil. Do Jablonce nejel hledat vyšší životní standard, ale jeho přestěhování bylo součástí perzekuce komunistickým režimem. Žije v novém bytě v panelovém domě a nemá vlastnický vztah k ničemu, co by se vázalo k práci a k osudům lidí, kteří ve městě bydleli během světové války nebo před ní. Zná dobře historii města, vedle češtiny umí velmi dobře i německy a může se proto bez problémů pohybovat mezi starousedlíky obou řečí i mezi novými obyvateli Jablonce. Tak jako všichni ostatní, kteří k tomuto modelu inklinují, vychází při organizování svého života téměř výhradně ze sociálních struktur a institucí vzniklých po roce 1945. Na druhé straně však hledá hlubší historické zakotvení existence jabloneckých obyvatel.

Přehodnocení obsahových a hodnotových struktur, abychom použili terminologie Glynis M. Breakwell v bodě (c), spočívá u modelu III ve vytlačení pojmů starousedlík a novoosídlelec z klíčových bodů budování nové identity. Východiskem pro tento akt se v případě respondenta 11 stal obyvatel města, jenž po staletí zúročuje a kultivuje přírodní a kulturní bohatství, které se zde nachází. V tomto smyslu je jeho činnost kontinuální bez ohledu na to, že město bylo postupně součástí různých státních útvarů a že se zde v různých dobách podstatně měnilo etnické složení obyvatelstva. Stává se dědictvím pro každého, kdo zde žije.

Model III je charakterizován jako novoosídlenecký. Model IV je naopak konstruován jako model starousedlíka. Zatímco novoosídlelec si hledal cestu k neznámému materiálnímu i sociálnímu prostředí v novém místě bydliště, starousedlík, obzvláště německé řeči, musel při reformulaci vlastní identity odpovídat na odlišné otázky. Uvažoval o vztahu k Německu, jehož občanem přestal být a kam směřuje část jeho příbuzenských a sociálních vazeb. Na dalším místě si pak hledal vztah k novým osídlelcům, kteří začali v jeho lokalitě tvořit majoritu.

Model IV je variantním řešením identifikace s obyvateli v dané lokalitě, bez ohledu na jazykovou skladbu, symbolicky vyjádřený formou služby pro obecný prospěch. Existuje řada možností, jak se model u jednotlivců může projevovat. Pro názornost jsem zvolil osobnost respondenta 14, který zprostředkovává majoritnímu obyvatelstvu přístup k pochopení kontextu, jehož je sám součástí, a to v mateřském jazyce novoosídlenců. Předválečnou a válečnou minulost v kronice propojuje organicky se současným životem obce jako dva vzájemně související celky.

V rámci modelu IV jsem představil jednoho z německy hovořících starousedlíků. Neznamená to však, že by se veškerá populace starousedlých rodin přiklonila k tomuto modelu. Již jsme uvedli, že velká část těch, kteří po dosunu mohla zůstat v Čechách, se neidentifikovala s poměry v poválečném státě a odešla do Německa. Někteří příslušníci nejstarší generace, se po válce s novou společností nikdy nesžili.

Současná mladá generace potomků německy hovořících, kteří v Čechách zůstali, je velmi často integrována do české společnosti do té míry, že bez hlubší znalosti není možné poznat, že se jedná o někoho, koho by bylo možné označit "ti druzí". Žijí ve smíšených manželstvích, mají české vzdělání, bezvadnou znalost úředního jazyka, běžné pracovní a sousedské kontakty, pouze odlišné vědomí původu a většinou také řadu příbuzných a úzkých kontaktů v okolních německy hovořících státech. Vzhledem k tomu, že jsou včlenění do sociálních struktur vytvořených poválečným státem, model IV vlastně již nereprodukuje.

"Jenom neházet všechno do jednoho pytle"

Německo-české vztahy v Jablonci

Elke Nicole Kappus

Pád železné opony dal nejen možnost, ukázal také na nutnost rozsáhlého nového budování německo-českých vztahů. Ve smlouvě o dobrém sousedství a přátelské spolupráci mezi Spolkovou republikou Německo a Československem byly v roce 1992¹ na nejvyšší státní úrovni připraveny první politické, právní a symbolické podmínky k nové pozitivní definici. Letní škola mě přivedla do Jablonce nad Nisou, abych se zabývala tím, jak se dobré záměry právníků a státníků realizují na lokální úrovni, tzn. jak se utvářejí vztahy mezi Němci a Čechy v příhraniční oblasti severních Čech, jak zde lidé německo-české vztahy vnímají a jak se tyto vztahy mění po otevření hranic v roce 1989.

V Jablonci nad Nisou mají vztahy mezi Němci a Čechy dlouhou a proměnlivou historii. Němci a Češi zde prožívali v průběhu dějin časy mírového soužití i období oboustranných nacionalistických excesů. Jako česká osada je Jablonec nad Nisou poprvé zmiňován v roce 1356. V roce 1469 byla vesnice během husitských válek úplně zničena. Téměř o století později byla opět osídlena, tentokrát saskými skláři. V 19. století připomíná jméno mezitím městskými právy vybaveného Jablonce/Gablonz ještě jednoznačně české založení (jabloň). Podle sčítání lidu roku 1880, posledního v habsburské říši, které se řídilo podle obcovacího jazyka a nikoli podle národnosti, však bylo německy hovořících 99,29% z 9 034 obyvatel. Jen 62 osob, čili 0,7% obyvatelstva uvedlo češtinu jako obcovací jazyk. Po první světové válce a založení první Československé republiky stoupl v Jablonci podíl českého obyvatelstva. Přesto také v roce 1930 vykazuje poslední

¹ Smlouva o dobrém sousedství a přátelské spolupráci, text: BGBl 1992 II, s. 463 a následující.

oficiální sčítání lidu před obsazením Sudet hitlerovským Německem 85,75% německých a 14,3% českých obyvatel. Ve městě tehdy žilo přibližně 34 tisíc osob. Po druhé světové válce se v důsledku odsunu a migrace Němců etnické složení obyvatelstva podstatně změnilo: německá menšina dnes zahrnuje přibližně 2% veškerého obyvatelstva.

Prozkoumat a pochopit německo-české vztahy v Jablonci za tři týdny je právě tak nemožné, jako se naučit česky za 20 dnů. Historické souvislosti jsou otázkou komplexní a za pojmem "německo-české vztahy" se skrývá příliš mnoho diferencovaných strukturálních vazeb. Odráží se v nich nejenom vztah mezi Německem a Českou republikou a kontakty jejich současného obyvatelstva na národní, regionální a lokální úrovni. Jde také o to, že a) mezi vztahem českých obyvatel města Jablonce k obyvatelům západního a východního Německa existují odlišnosti, neboť s tehdejšími NDR existovalo před rokem 1989 mnohem více kontaktů, než s kapitalistickým západním Německem, že b) německo-české vztahy zahrnují také styky mezi německou menšinou a českými obyvateli města, a že c) vztahy německé menšiny k východnímu a západnímu Německu jsou také diferencované. Zkoumání během letní školy se mohlo komplexitě položené otázky jen přiblížit. Chápali jsme jej od počátku jako pilotní projekt, jehož úloha nemůže být jiná, než poznat a označit jednotlivé okruhy problémů a formulovat je pro další výzkumné práce.

Základní hypotézy

V prvních dnech našeho pobytu v Jablonci jsme se snažili, Karel, můj český kolega a já, nejdříve získat přehled o různých aktivitách a iniciativách, které se týkají německo-českých vztahů v celé jejich šíři. Na úřadech městské a regionální správy jsme byli informováni o partnerstvích měst, o výměnných programech v oblasti školství, sportovních oddílů, pěveckých souborů a orchestrů a systémem "sněhové koule" jsme přicházeli na stále další skupiny, instituce a lidi, kteří se aktivně účastnili utváření německo-českých vztahů. Brzy vznikl obraz husté a mnohvrstevné sítě institucionálních a osobních kontaktů mezi Jabloncem a Německem. Na naší cestě po institucích jsme přitom byli stále znovu ujišťováni, jak dobré a bezproblémové jsou vztahy k sousední zemi. Tato ujišťování mě překvapila. Příliš často jsem v

Německu slyšela srovnávat německo-české vztahy se vztahy německo-francouzskými v poválečném období, příliš často jsem se setkala během svého ročního pobytu v Praze s ambivalentním poměrem Čechů vůči Německu a vůči Němcům, který kolísal mezi přáním dobrého partnerství a strachem před nějakým novým německým "Drang nach Osten", než abych mohla věřit růžovému obrazu, který nám v Jablonci malovali. "I když hledáte problémy," zaznělo v jednom rozhovoru, "inu, jednou neexistují." (Y.F.)

Moje nedůvěra zesílila, když jsme zjistili, že v organizování vzájemných vztahů jsou na různých úrovních zaangažováni sudetští Němci žijící v západním Německu. Partnerství měst a studentský výměnný program se uskutečňuje s Neugablonz, městem v Bavorsku, které v poválečném období založili sudetští Němci z Jablonce a okolí. Heimatverein (vlastenecký spolek) v Neugablonz převzal také patronát nad novým společenským střediskem německé menšiny ve Smržovce/Morchenstern, v malém městečku blízko Jablonce. Další studentská výměna probíhá s malou obcí ve středním Německu, kde opět žije větší počet rodin z někdejšího Gablonz. Tato výměna byla iniciována tamním sudetoněmeckým učitelem, který podle vlastní výpovědi aktivně působí v sudetoněmeckém Landsmannschaftu. Protože požadavky sudetských Němců ze Spolkové republiky na restituci majetku v Čechách a na právo na vlast patří podle mých vědomostí k nejchoulostivějším bodům v německo-českých vztazích, mohla tato okolnost znamenat, že Jablonec představuje svým vypořádáním se s historií výjimečný vzorový příklad, nebo také, že se s námi o eventuálních problémech nehovoří.

Po několika dnech jsme důvodu mlčení přišli na stopu. V rozhovorech, které jsme Karel a já vedli s týmiž partnery odděleně, jsme dostávali stanoviska, která se formou i obsahem značně lišila. Bylo nám krok za krokem jasnější, že my, jako německo-český výzkumný tým vedeme nevědomky naše partnery k autocenzuře a že, pokud bychom pracovali společně, dostávali bychom i nadále pravděpodobně jen velmi opatrné, nic neříkající odpovědi. Odtud se naše cesty rozdělily. Já jsem se při další práci soustředila na rozhovory s německými a německy hovořícími respondenty o interetnických vztazích v Jablonci a o poměru německé menšiny k sudetským Němcům ve Spolkové republice Německo.

Německé kulturní středisko ve Smržovce/Morchenstern

"Dům Gustava Leutelta", který slouží jako místo setkávání německé menšiny v Jablonci, se stal současně i střediskem mého šetření. První kontakt se zřizovatelem Domu Gustava Leutelta zprostředkoval pan Hošek z okresního úřadu v Jablonci. Dům byl otevřen roku 1993 z iniciativy německy hovořících občanů, kteří po "převratu" z ideologických důvodů vystoupili z "Kulturního spolku československých občanů německé národnosti,"² a tím také ztratili jeho finanční podporu. Zda bylo oddělení od Kulturního spolku zamýšleno a provedeno před nebo po příslibu z Neugablonz, že převezme patronát nad novým společenským střediskem, není známo. V průběhu naší Letní školy však dostala německá menšina v Jablonci finanční prostředky od sudetoněmeckého Landsmannschaftu, kterými budou hrazeny jak provozní náklady, tak i aktivity společenského střediska.³

Naši čtyřčlennou skupinu, dva Čechy a dva Němce,⁴ přijali vlastníci domu Otto Krapf a jeho matka a provedli nás novým, prostorným střediskem, jehož místnosti v přízemí určené k posezení a zábavě, s barem, televizí a videem jsou velmi útulně zřízeny. Kancelář v prvním patře je vybavena faxem, telefonem a počítačem. Kromě toho je ve

² V Informačním listu k politickému výchově 132 se uvádí to, co bylo zdůrazňováno opakovaně v rozhovorech: "Dosavadní Kulturní svaz zůstal v zajetí myšlení KS." Informationen zur politischen Bildung Nr. 132. Deutsche und Tschechen. Bonn. Nachdruck 1993, s. 56.

³ Podle informace našich respondentů byly prostředky na financování kulturního střediska poukázány od Sudetoněmeckého Landsmannschaftu v Mnichově a od Vlasteneckého spolku v Neugablonz. Vlastním dárce byla je však Spolková republika Německo. Landsmannschaft byl po roce 1989 pouze pověřen přidělením prostředků německé menšině.

⁴ První rozhovor ve středisku ve Smržovce byl také první příležitostí, při níž jsem zjistila, jak rozdílně respondenti reagovali na otázky českého a německého týmu.

středisku knihovna obohacená fondy z knižní sbírky v Neugablonz. Ve druhém poschodí je několik pokojů pro hosty, které svědčí o původních plánech majitele domu: "Vlastně jsem si chtěl otevřít pension," říká nám Otto Krapf. Ale když přišli a ptali se, zda je ochoten dát prostory k dispozici kulturnímu středisku, svolil.

Během třítydenního pobytu v Jablonci jsme se setkali⁵ se dvěma ze čtyř členů představenstva Spolku: s paní Marianne Pervar, která pracuje v městském muzeu skla a bižuterie v Jablonci a převzala agendu sekretariátu střediska jako neplacenou funkci, a s ráznou paní Prokop, která zabezpečuje chod knihovny a organizaci kulturních programů. Kromě toho jsem se setkala s Rudolfem Pospischilem, předsedou místního německého kulturního spolku ve Smržovce/Morchenstern, který se v uplynulých letech mimořádně aktivně věnoval kulturní práci. Více než sedmsetkrát vystoupila jeho divadelní skupina během posledních desetiletí v německých i v českých hrách přeložených do němčiny, účastnila se mnohých divadelních soutěží a přitom, jak se opakovaně zdůrazňovalo, i přes českou konkurenci vítězila. Divadlo spojuje také další respondenty v oblasti Smržovky. Hans Stary hrál v divadelní skupině jako mladistvý. On, který vyrostl jako německy hovořící Čech, je dnes aktivní především v oblasti německo-české vzdělávací práce a práce pro mládež. Také Alfred Miller, mladý iniciátor německo-českého spolku "Přátelé města Reichenau/Rychnov", jednoho z dalších míst u Jablonce, je v Domě Gustava Leutelta dobře znám. "To je jeden z nás", říkali.

Ačkoli jsme nalézali naše respondenty nejrozličnějším způsobem a prostřednictvím různorodých kontaktů, byli nakonec všichni vzájemně spojeni sítí provázaných známostí a aktivit. Na jedné straně to naznačuje, že okruh osob, které jsou v rámci německé menšiny aktivní, je relativně malý. Na druhé straně se však můžeme domnívat, že jsme se seznámili jen s částí, a proto také jen s *jedním* úhlem pohledu na německou menšinu v Jablonci. V Jablonci také skutečně existuje ještě další německý kulturní spolek. Je spjatý se střešní, pravděpodobně

⁵ Rozhovory jsem provedla částečně sama, částečně společně s Karlem a s Birgit Müller.

prokomunisticky orientovanou organizací v Praze. Kontaktní osoby této instituce však s námi nebyly ochotny hovořit.

Funkce a aktivity Domu Gustava Leutelta

V proslovu u příležitosti otevření Domu Gustava Leutelta ve Smržovce formuloval představitel vlasteneckého spolku z bavorského Neugablonz Kurt Reichelt úlohu střediska takto: "Naši vůdčí myšlenkou bylo vytvořit pro tyto venkovské lidi, ještě žijící v pojizerské domovině, společenské středisko a tím také vnější předpoklady, které je posílí v jejich postoji přihlášení se k německví a podpoří je při úsilí zachovat přeživší kulturní statky. Společenskému středisku připadá zároveň také důležitý úkol přispívat k rostoucímu porozumění mezi českým obyvatelstvem a jejich německými spoluobyteli. To snad nepotřebuje zvláštního zdůrazňování.⁶

Z pohledu patronů z Neugablonz, spočívá tedy úloha Domu Gustava Leutelta v kulturní a osvětové práci s příslušníky německé menšiny ve Smržovce a okolí. Podle výpovědí našich respondentů zahrnuje kulturní program střediska výlety a cestopisné přednášky, koncerty a autobusové zájezdy do Neugablonz (výroční setkání atd.). Kromě toho zve Dům Gustava Leutelta jednou za týden na "zábavní odpoledne". Účast bývá, podle údajů respondentů, deset až patnáct, při zvláštních příležitostech až čtyřicet osob, Čechů a Němců. Někdy se přinese citera a zpívají se staré písně. Pospischilova divadelní skupina, která je v rozhovorech opakovaně zmiňována, již neexistuje. "Nemáme už žádné mladé. Milence nemůžete hrát se starými lidmi," lituje paní Prokop. Publikum kulturního střediska se omezuje, s malými výjimkami, na generaci, která vyrostla v předválečném Jablonci a spoluprožila exodus Němců. Mladí prý již nemají zájem. "Toťto středisko je pro staré a z nich především pro ty, kteří ještě pořád nevládnou češtinou. Měli by mít tady také ještě kousek domova." (C.Z.)

Naši respondenti vnímají společenské středisko jako útočiště pro lidi, kteří si v české Smržovce ještě vzpomínají na Morchenstern. Jeho

⁶ Přepsaný proslov je uložen v kopii ve středisku.

širokou publicitu členové nepovažují za vhodnou. "Každý, kdo má zájem, může do střediska přijít, ale nechceme jeho existenci vytrubovat," řekla paní Pospischil. Proto také odmítla již dvě interview s místními novinami. Aby se vyhnuli pozornosti široké veřejnosti, odmítli také činitelé střediska vystavit ve veřejných prostorách expozici o úloze sudetských Němců v historii regionu, kterou plánoval Sudetoněmecký Landsmannschaft. Nechtějí pořádat žádné akce k sudetoněmecké otázce, nechtějí být političtí, zaznělo v jednom rozhovoru (L.B.). Také dopisní papír, který pro středisko navrhl Heimatverein z Neugablonz, nezískal souhlas smržovských představitelů střediska. V hlavičce dopisního papíru se objevuje adresa společenského střediska nejprve německy a teprve na druhém místě česky. Organizátoři střediska se obávali, že by to mohlo být v českém Jablonci chápáno jako politikum a na vlastní náklady nechali vytisknout jiné záhlaví, na kterém lze číst adresu nejprve česky a pak německy. Korespondence do Německa je vedena na jednom a korespondence uvnitř České republiky na jiném dopisním papíru. Německá menšina v Jablonci, to je zřetelné v mnoha rozhovorech, by chtěla budovat "low profile" - nechce být nápadná.

Kulturní středisko ve Smržovce, které se jeví na první pohled jako jako společný projekt sudetských Němců z Neugablonz a Němců, kteří zůstali v Jablonci, ukazuje při bližším pozorování, že obě strany mají naprosto odlišný náhled na funkci a úlohu střediska. Jak naznačuje úvodní projev představitele vlasteneckého spolku z Neugablonz, středisko je pro jednu stranu - v Německu žijící sudetoněmecké zájemce - institucí, kterou dnes jsou a v budoucnu budou "Němci" zastupováni ve veřejném českém prostředí. Pro organizátory žijící v České republice představuje naproti tomu středisko místo, kam se může německá menšina z českého prostředí uchýlit. Rozdílný postoj k českému veřejnému prostředí může být objasněn odlišným vztahem odsunutých a těch, kdo zůstali, k Jablonecku a jeho minulosti, rozdílem mezi "prožitými" a "fosilizovanými" dějinami, které určují pohled na přítomnost a budoucnost německo-českých vztahů.

Fosilizovaná a prožitá minulost

Ve všech rozhovorech s příslušníky německé menšiny v Čechách zaujímá vyprávění o minulosti důležité místo. Před válkou, vypovídali respondenti opakovaně, byl vztah mezi Němci a Čechy bez problémů. "Tady žili Němci a Češi," řekl respondent, "často člověk vůbec nevěděl, že někdo byl Čech, a když to věděl, pak to nemělo žádný význam. Mnozí hovořili oběma jazyky a všichni hovořili německy." "Teprve od roku 1937 zasedli Němci a Češi u oddělených stolů a již spolu nemluví," zaznělo v dalším rozhovoru. Ten, kdo se stýkal s Čechy, riskoval zejména po anexi Německem v roce 1938, že bude považován za národního zrádce. "V jedné vedlejší ulici Jablonce," vypráví jeden z Čechů o této době, "za mnou přišel mladý Němec a řekl: 'promiň, prosím tě, že s tebou v autobusu nemluví, ale vyhrožují nám, že my pak'... Tak daleko tenkrát vztahy dospěly," potřásl muž hlavou a zdálo se, ještě po celé té době je vyveden z míry. "Dříve zde žili všichni dohromady a náhle pak byli jen Češi a Němci, jako by už neexistovalo nic, co by bylo společné." (Y.C.)

Zatímco období německé anexe se ve vyprávěních sotva vyskytovalo, objevoval se v rozhovorech opakovaně obraz Gablonz/Jablonce před a po exodu Němců. Při tom jsem se setkávala téměř vždy s pocitem hořkosti u těch, kteří opustili své domy a museli přihlížet, jak domy odsunovaných a migrantů byly drancovány. "Kdo to viděl, ten nemůže zapomenout, ale jsem rád, že nyní žije generace, která zapomenout může, protože to neviděla. Tak je to v pořádku." (L.B.) Někteří respondenti Jablonce neopustili, protože členové rodiny měli jako odborníci povolení k pobytu (Gottwaldscheine - Gottwaldovu propustku) či byli aktivní v odporu proti fašismu, anebo z toho důvodu, že jeden z rodičů byl Čech. Jiní respondenti byli po roce 1945 posláni na práci k rolníkům "do Čech", do vnitrozemí. Vrátili se do svého domovského města teprve po převzetí moci komunisty v roce 1948. Dva z respondentů, kteří se takto vrátili, mohli i nadále bydlet ve svých domech a později je opět získali do vlastnictví. Ostatní byli přestěhováni jinam. V rozhovorech narážíme stále znovu na nejasnosti či na "výjimky", co se nakládání s Němci po konci války týče. Měli být sice po roce 1945 všichni vyvlastněni, přesto jsme se však setkali s lidmi, kterým byl jejich majetek ponechán také po roce 1945 a kteří byli vyvlastněni teprve po roce 1948 komunistickým režimem společně s českým obyvatelstvem. Všichni Němci, s výjimkou antifašistů,

odborníků a těch, kteří byli ženatí či vdány za Česku respektive Čecha, měli být podle zákona odsunuti. My jsme se ale setkali také s lidmi, jejichž setrvání nemůže být objasněno pomocí žádné této kategorie. Za tři týdny našeho pobytu v Jablonci jsme získali nevyvratitelný dojem, že Benešovy dekrety byly v praxi realizovány s určitou libovůlí místních úředníků a odpovědných činitelů, která poskytla dostatečné místo pocitu nespravedlnosti a nedůvěry mezi těmi, kdo zůstali, a odsunutými. Ti, kteří město opustili, žili se vzpomínkou na pokoření,⁷ ztrátu a odsun. Kdo zůstal nebo kdo se vrátil z vnitrozemí, prožil v Jablonci naproti tomu postupnou normalizaci německo-českých vztahů.

V padesátých letech dostává německá menšina české státní občanství, od určitého počtu žáků mohla být ve školách znovu vyučována němčina a Němci zahájili postupně znovu svoji spolkovou a kulturní činnost. "Každá vesnice zde v okolí měla vlastní kulturní skupinu, jen zde v Morchensternu nás bylo téměř 280 lidí." (D. Z.) Na aktivitách kulturních skupin se podíleli, podle výpovědí respondentů, vedle Němců také Češi a lidé z německo-českých rodin. Účast jednoho z našich českých respondentů v Pospischilově divadelní skupině se jeví jako příklad za mnohé jiné. Opakovaně jsme zaznamenávali odpovědi, že vztah mezi Němci a Čechy se rychle normalizoval. Sice panu Krapfovi i panu Starymu jako dětem ve škole nadávali "fašisti", oba však zdůrazňovali, že se to stalo v dětství. Jako dospělí, a v tom byli všichni respondenti zajedno, neměl nikdo problémy, protože byl Němec. "Všichni vědí, že jsem Němka ...a za všechny ty roky jsem neslyšela: vy jste Němka, vy sem nepatříte...", zamyslela se paní Prokop a vyjádřila tak to, co všichni ostatní později potvrdili.

⁷ V publikaci *Informationen zur politischen Bildung* Nr. 132 je popsáno nakládání s Němci po skončení války následovně: "Označení všech Němců (hákovými kříži, N(emec)=Deutscher), bílými páskami na rukávech), zvláštní potravinové lístky, zákaz výkonu určených povolání, vlastnictví určených předmětů (např. elektrických strojů, jízdních kol), užívání určených veřejných zařízení, policejní hodiny pro Němce, všeobecná přihlašovací povinnost všech Němců jít příkazem do pracovního, koncentračního, sběrného tábora s nucenou pracovní povinností" (s.29).

Dalekosáhle smířlivý obraz, který se odráží v rozhovorech o německo-českých vztazích posledních čtyř desetiletí, lze objasnit různými příčinami. Můžeme se domnívat, že za socialistické vlády byla v ČSR kategorie německé/české stále více nahrazována ideologickou dělicí linií socialistické/nesocialistické. Zatímco dobrý poměr k českému obyvatelstvu byl opakovaně zdůrazňován, dozvídali jsme se v během výzkumu o šikanování a obtížích, kterými obdařovali příslušníky menšiny nikoli "Češi", nýbrž komunisté, a často němečtí komunisté. Etnické kategorie sice asi nezmizely, ale ustoupily před ideologickým rozdělením.

Kromě toho neustává odchod Němců také po převzetí moci komunisty a po ukončení otevřené diskriminace Němců.⁸ Vyprávěli nám o rodinách, které migrovaly do Německa ještě v roce 1958/59, protože chtěly umožnit svým dětem německé školní vzdělání. Migrace, která následovala po odsunu, byla motivována mnohými, mezi tím i národnostně/etnickými, ideologickými a stále více také ekonomickými důvody. Výzkum motivů pro migraci v různých časových obdobích by byl jistě zajímavý úkol. Zde budiž jen řečeno: kdo z nějakého důvodu skutečně chtěl odejít, ten našel, jak nám respondenti potvrdili, dříve či později tu nebo onu možnost zůstat "na druhé straně". Kdo "neutekl", ten v Čechách zůstal, protože ho zde poutalo politické přesvědčení nebo jednoduše rodinné "kořeny". Při hledání důvodu, který zdržuje Němce v Jablonci od vystěhování, je možné vyjít z předpokladu, že ona skupina těch, kteří setrvali, nebo se vrátili, byla připravena integrovat se do českého prostředí a přitom se snažila vyhnout národnostním konfliktům. "Celou dobu Němci mlčeli. Byli jsme jednoduše rádi, že jsme tady mohli zůstat a to bylo pro nás nejdůležitější. Zpočátku jsme na ulici vůbec nesměli mluvit německy a pak, pak člověk mluvil jednoduše jenom někdy. Tak se dívají lidé dnes na menšinu. Je na vyměření. Mnozí už německy nemluví a mnozí se o to už vůbec nezajímají." (J.W.) Právě tak jako byla němčina před válkou obchodním a obcovacím jazykem, tak je dnes čeština výhradní řečí

⁸ Při sčítání lidu v roce 1950 bylo v ČSR evidováno ještě přes 165 000 Němců. V roce 1991 bylo evidováno v dnešní České republice a Slovensku již jen 50 000 Němců.

jabloneckého veřejného prostředí. Němčina je omezena na soukromý prostor (a prostory kulturního střediska).

"Být Němcem, Němkou" nepředstavuje dnes ve veřejném českém prostředí žádnou viditelnou nebo sociálně relevantní kategorii. Učitel němčiny na gymnáziu "U Balvanu" mi proto nemohl říci, zda v jeho třídě sedí děti z německých nebo německo-českých rodin. Šetření z roku 1991 ukazuje, že 73% z 370 dotázaných Němců v České republice žije v manželství s českým partnerem. Jen 6% dětí z těchto německo-českých rodin si udrželo "německou národnost". Německá menšina a zvláště poválečná generace se zdá být cele integrovaná do české většinové společnosti. Příčinou je i "železná opona", která ohraničovala kontakty ve vlastním smyslu toho slova přinejmenším se západním Německem, chybějící německé školy atd., avšak také skutečnost, že být "Němec" sebou neneslo žádnou větší sociální diskriminaci. Všichni naši respondenti hovořili, jakmile přišla řeč na Českou republiku, formou plurálu - "my" ("my" v České republice, "druzí" v Německu). Lze z toho soudit, že identifikace menšiny zde není určena jen etnickými/národnostními, ale také teritoriálními, regionálními a dalšími kategoriemi, které menšinu spojují s českým prostředím.

Zkušenost otevřeného konfliktu mezi Němci a Čechy a nato navazující normalizace etnických vztahů - i když v obráceném většinovém a menšinovém poměru - dovoluje jabloneckým Němcům diferencovanější pohled na vztah mezi oběma národnostmi. Zatímco vzpomínka na odsun a migraci určuje pohled a diskurs mnohých Němců ze Spolkové republiky na současné německo-české vztahy, jeví se otevřený etnický konflikt ve vyprávěních německé menšiny v Čechách jako jedna bolestná epizoda v dějinách německo-českých vztahů, se kterou se lidé "de facto" vyrovnali: "Lidi byli po roce 1945 odsunuti. To byl stát a smlouva z Postupimi. Tak to je a tak to zůstane. To nemá cenu obcházet a nikdo to nezmění." (D.Z.) "K překonání minulosti", k vyrovnání se s německo-českými vztahy v minulosti, které se stalo po otevření hranic mezi Německem a Českou republikou možné a nutné, k tomu došlo u německé menšiny v Jablonci během každodennosti uplynulých čtyřiceti let.

*O německo-českém sblížení
aneb o mlčení v německo-českých vztazích*

Odsun a migrace sudetských Němců do Spolkové republiky nepředstavuje jen porušení vztahů s českým Jabloncem, nýbrž všech kontaktů, které migrující v uplynulých čtyř desetiletích měli s přáteli a příbuznými v České republice, dokonce i s německou menšinou v Jablonci. Otevření hranic umožňuje proto nejen sblížení se ztracenou vlastí, vyžaduje současně sblížení mezi těmi, kdo zůstali a těmi, kteří Jablonec opustili. Odstup, který během let vznikl mezi německou menšinou v ČR a sudetskými Němci v Německu, lze zřetelně dokumentovat na následujícím rozhovoru. Paní Prokop byla na setkání sudetských Němců v Liberci vybidnuta, aby hostům z Německa vyprávěla o situaci Němců v Čechách po roce 1950: "Byla tam jedna stará paní. Ještě ji slyším, jak říká, no řekněte mi, proč vy jste tady zůstali a my jsme museli jít? A já jsem řekla: poslyšte, něco vám řeknu. My jsme byli taky vysídleni, ale ne na druhou stranu, jako Vy, ale šli jsme do Čech. Museli jsme do zemědělství a museli jsme tady taky všechno nechat. Mohli jsme vzít sebou taky jenom 30 kg jako všichni ostatní ...a pak přišel jeden starší člověk z Liberce a říká: Nerozumím tomu, proč jste potom zase tady? Říkám: Protože *my* jsme z Čech neutekli, jako Vy, ale protože jsme se vrátili, protože naše vlast je tady. Pak byl jakž takž spokojený. Jiná paní se ptala: Jak to, že mluvíte německy i česky tak výborně? Co je to za otázku, vždyť žijeme přeci mezi Čechy. Říkám jí: Já jsem Němka a žiju s Čechy. Přece když budu mluvit česky, neodnaučím se německy."

Tento zlomek rozhovoru ukazuje na neporozumění mnohých vysídlenců životní situaci těch, kteří se vrátili, ale naznačuje také pocit obou těchto stran, že museli prožít více bezpráví, než ti druzí. Nebyli ti, kteří Jablonec opustili, ačkoli tím ztratili svou vlast, "odškodnění" tím, že zůstali ušetřeni zkušenosti komunismu? Nestali se ti, kteří zůstali a kterým zůstal domov, nějak spjati s činiteli odpovědnými za odsun a nesmířili se se socialismem? Neporozumění a podezírání mezi sudetskými Němci žijícími ve Spolkové republice a německou menšinou v Čechách se v rozhovorech objevuje často. Ptala jsem se, zda se o takových tématech a diskrepancích hovořilo při návštěvách v Neugablonz. Ne, zněla odpověď. "To měl člověk čas sotva několik dnů, aby se setkal se známými a přáteli."

Čtyřicet let existence "železné opony" byli sudetští Němci v Jablonci a západním Německu svázáni společnou vzpomínkou na starý Gablonz a osobními vztahy, a na druhé straně oddělení politickými či ideologickými diferencemi. Také dnes se navazuje na společnou zkušenost, na společně prožité události, včetně odsunu. Mnozí moji jablonečtí respondenti však ostře odsuzovali požadavky sudetských Němců ze Spolkové republiky: "Právo na vlast, restituce ...dějiny se nezmění, taky když Landsmannschaft teď pořád mluví o bezpráví vůči sudetským Němcům ...kdyby už konečně přestali ...my o tom už nechceme slyšet..." (D.Z.) V jiném rozhovoru zaznělo: "Právo na vlast ...co to znamená? Když byl někdo odsunutý, bez toho, aby něco zlého udělal, pak by už měl mít právo, aby mohl jít domů. V tomto smyslu přijímám právo na vlast. Ale Gablonz už dnes není Gablonz. Dnes je to Jablonec a docela jednoduše už to není město, které to kdysi bylo. To je realita. Oni jednoduše nevědí, co chtějí: nikdo nechce zpátky, protože nikdo se nechce vzdát svého mercedesu, pěkného domu a kariéry a vrátit se, protože tady snad sotva tak stojí starý dům, který potřebuje opravu, a ve kterém už žije někdo jiný. A přesto vyžadují právo na návrat." (J.W.) Hovoří se však o takových věcech s příbuznými v Neugablonz či někde jinde? Nikoli, člověk byl přece jen pár dní na návštěvě a to se mluvilo o jiných věcech.

S mlčením, nebo spíše s absencí otevřené konfrontace, jsem se setkala také v rozhovoru se sudetským Němcem, který aktivně pracoval v Sudetoněmeckém Landsmannschafu a kterého jsem zastihla během jeho návštěvy u přátel v Jablonci. Byl nadšený možností opět častěji jezdit do Jablonce, kde se narodil, a vyprávěl s velkým entuziasmem o nově navázaných přátelských kontaktech s místními Čechy. Německo-české vztahy, jak řekl, by se v budoucnu měly utvářet v takové kvalitě, aby si Češi už nemohli vůbec představit, že by Němce někdy chtěli vyhnat. Není ale možné, pokračoval, aby demokratický stát, čekatel na členství ve sjednocené Evropě, Němcům, kteří byli odsunuti na základě neakceptovatelné kolektivní viny, dnes odepíral právo na vlast. Je to nepřijatelné nejenom proto, že to zpochybňuje dobrou vůli v budoucích vztazích mezi oběma národy, nýbrž zvláště i z toho důvodu, že budoucí možné "etnické čistky" by se příkladem "úspěšného" odsunu mohly stát legitimními. Proto by mělo dojít mezi Němci a Čechy v sudetoněmecké otázce ke sjednocení stanovisek. Hovořil o tom se svými českými

přáteli? Sice, odpověděl, všichni vědí, že je v Landsmannschafu aktivní a mnohokrát přišla na toto téma řeč, ale "nikdo, včetně mě, není přitom tak úplně upřímný." Mlčení o otevřených otázkách a problémech v německo - českých vztazích, které Karla a mě na počátku našeho zkoumání tak zarazilo, se ukázalo být také při následujících rozhovorech konstantou.

O jednom možném důvodu mlčení aneb

Společné zájmy a konflikty zájmů

Je asi pochopitelné, že si nikdo nepřeje zatěžovat příbuzenské vztahy a stará či nová přátelství "nepohodlnými", výbušnými a politickými otázkami. Když se však požadavky sudetských Němců ve Spolkové republice neshodují se zájmy německé menšiny v České republice ("Kdyby už konečně přestali s těmi požadavky, udělají nám tím život jen těžší!"), pak je nutné se ptát, proč především jablonečtí sudetští Němci nevysloví zřetelně své pochyby a kritiku.

Zatímco německá menšina v Jablonci je jakýsi záchytným bodem a předmostím pro sudetské Němce ze Spolkové republiky v jejich sbližování se starou vlastí, představují kontakty s Německem - a často právě kontakty se sudetskými Němci žijícími ve Spolkové republice - i pro německou menšinu v Čechách novou příležitost. Setkali jsme se s Němci z Jablonecka, kteří přijali roli prostředníků mezi německými investory a českými firmami nebo pracují jako obchodní partneři v německých firmách, Němci otevírají penziony pro turisty z Německa. Mnoho těchto "šancí" má co dělat s jazykovými znalostmi a skutečně je dnes němčina opět jedním z velmi vyžadovaných vyučovacích předmětů ve státních i soukromých školách. Až dosud ale platí, především u střední a starší generace, že německy hovoří hlavně "Němci". "K nám přichází dost hostů. Mluvíme německy a snad jim někdo za hranicemi dal naši adresu," říká paní Weiss, "v tom máme určitou výhodu." Totéž se ukazuje také ve společenském středisku Gustava Leutelta. Bez podpory Landsmannschafu a vlasteneckého spolku z Neugablonz by bylo otevření "Domu Gustava Leutelta" nemožné, neboť místní a regionální úředníci v České republice sotva disponují prostředky, aby financovali srovnatelnou strukturu pro skupinu, která má 10, 15 nebo i 40 aktivních "členů."

Podle Fredrika Bartha je etnicita jednou z kategorií, která strukturuje sociální vztahy (Barth 1969). "Být Němcem" bylo v Jablonci v posledních čtyřiceti letech sociálně irrelevantní kategorií. Německá menšina se sama integrovala do českého prostředí a vyvarovala se každého "národnostního" sporu. Veřejná sféra byla nesporně česká, německé bylo omezeno na sféru soukromou. Otevření hranic a především měnový tok mezi oběma státy tuto situaci radikálně změnil. Sousední "západní" země prokázala v České republice opět svoji přítomnost. Firmy investují a turisté proudí přes hranice. Být "Němcem" může mít dnes, v této situaci sblížování sousedních zemí opět sociální a ekonomickou relevanci. "Němectví" tím ovšem získává také novou relevanci jako sociální kategorie v Jablonci samém. "Za všechny ty roky jsem nikdy neslyšela, že jsem Němka, dnes, při výměnách názorů, se může stát, že ti někdo řekne: Teď z tebe mluví Němka," říká paní Perval a po krátkém mlčení pokračuje, "vztahy mezi Němci a Čechy se zde po roce 1989 změnily. A nejen změnily, nýbrž zhoršily." Obraz Německa u Čechů, jak říkají naši respondenti, je však ambivalentní. Na jedné straně si lidé přejí dobré vztahy k sousední "západní" zemi, i se zřetelem na žádoucí členství v EU. Vítají se investice německých firem a vyhledávají se zahraniční investoři pro výstavbu a modernizaci infrastruktury a průmyslu, podporuje se turistika. Na druhé straně mají Češi obavy, že "Němci se svou západní markou zemi levně koupí". Lidé se bojí "výprodeje" bohatou sousední zemi a historický strach ze ztráty samostatnosti je ve vzpomínce mnohých Čechů živý. Požadavky sudetských Němců na restituce přitom jítří staré rány a pro mnohé Čechy se tak "Němci" ukazují jako zdroj nebezpečí a ohrožení. "Mnoho sudetských Němců přece nemá žádné nároky," říká paní Perval, "ale to stačí jeden nebo dva a pak to znamená, že to jsou všichni Němci". "Němci" - to je pak také německá menšina v Jablonci, zvláště když pěstuje ty "očividné" kontakty se sudetskými Němci a těmito kontakty získává finanční prostředky na své aktivity.

"Sudetští Němci" působí, přes popsané difference mezi jabloneckými Němci a Sudetoněmeckým Landsmannschaftem v Mnichově, při zběžném pohledu jako zájmové společenství a strach z požadavků sudetských Němců ze Spolkové republiky se pak promítá také v chování Čechů k německé menšině v Jablonci. Zatímco v posledních 40

letech před pádem "železné opony" nedošlo k žádné otevřené agresi a žádným zásahům proti Němcům v Čechách, v posledních letech zaznamenáváme několik nahodilých případů. Při odhalení památníku básníka Jizerských hor Gustava Leutelta, byl akt rušen motocyklisty a pokřikováním. Mohla to být jen náhoda, ale aktivovala na straně německé menšiny historická traumata. "Také na české straně je přece většina lidí rozumná, ale existují i seskupení, která působí negativně," říká paní Perval. Patří k nim "Sdružení přátel českého pohraničí", seskupení, které se skládá z republikánů a komunistů a protestuje proti "německému záboru" pohraničních oblastí. Podle údajů respondentů se organizovalo téměř ve všech obcích a městech regionu. Kdyby se republikáni dostali prostřednictvím koalice k moci, "pak bychom byli v koncích," říká paní Perval.

Z některých rozhovorů zaznívá strach, když přijde řeč na tuto malou politickou organizaci. A aby dále nebyli "házeni do jednoho pytle" s několika málo radikálními sudetskými Němci ze Spolkové republiky, o jejichž požadavcích český bulvární tisk rád obšírně informuje, a nestávali se tak terčem radikálních českých nacionalistických kruhů, ujala se paní Prokop společně s dalšími členy německé menšiny v České republice iniciativy a navštívila Německé velvyslanectví v Praze. Od 1.1.1995 se nebudou prostředky Spolkové republiky rozdělovat prostřednictvím Sudetoněmeckého Landsmannschaftu v Mnichově, nýbrž prostřednictvím kulturního oddělení Německého velvyslanectví v Praze.

Ačkoli se německá menšina tímto krokem zřetelně distancovala od politických požadavků Sudetoněmeckého Landsmannschaftu, našli jsme také styčné body mezi zájmy obou skupin. Někteří z respondentů na Jablonecku litovali, že nemohli uplatnit žádné restituční nároky na své domy a polnosti, protože jsou Němci. Restituce zestátněného vlastnictví v České republice byly skutečně omezeny na časové období po 25. 2. 1948, na datum, kdy Němci, s malými výjimkami, byli již vyvlastněni. Německá menšina to vnímá jako diskriminaci. "Člověk se teď cítí jako občan druhého řádu. Všechno jsme ztratili, žili jsme tady celý život, komunismus také nám udělal život těžší, jsme čeští občané, ale

nemáme stejná práva jako všichni ostatní Češi." (J.W.)⁹ Pokud se německá menšina cítí být vyloučena z české společnosti, může se stát, že se v rozsahu, v jakém se cítí být diskriminována, připojí k postojům německých Landsmannschaftů obhajujících práva sudetských Němců.

Závěrečná pozorování

Naše šetření v Jablonci nad Nisou potvrdilo, že vývoj německo-českých vztahů ještě není stabilizován a je otevřenou otázkou, kterým směrem bude pokračovat. Do roku 1989 byly vztahy k Německu limitovány a "německé" bylo v Jablonci sociálně sotva relevantní kategorií, kterou by bylo třeba definovat a hlouběji o ní uvažovat. Otevřením hranic a nárůstem kontaktů, však tato kategorie znovu vešla do obecného vědomí a čeká na naplnění novým smyslem a novým významem. Nedostatek otevřeného jednání o zájmech jednotlivých stran a seskupení v německo-českých vztazích vytváří v Jablonci místo pro reaktivaci historických traumat jak německého, tak českého obyvatelstva. Etnické stereotypy se mohou dodatečně uvádět do souvislostí se zásahy na materiální bázi a může tím vznikat zjednodušený obraz, že "pouze" nebo především "Němci" mají kontakty s Německem nebo že "pouze Češi" dostávají zpět své domy apod. Takto může vzniknout potenciální výbušná směs přinášející nebezpečí tragických následků pro sociální vztahy obou skupin. Mlčení, se kterým jsme se v Jablonci během zkoumání opakovaně setkávali, může zároveň snadno vést k tomu, že budou slyšet jen nejagresivnější hlasy, které tak rozhodnou diskurs o nové definici.

Pro budoucí vývoj vztahů mezi Čechy a Němci je, podle mého názoru, velkým nebezpečím, aby byly tyto vztahy vnímány pouze jako interakce dvou národních bloků. Vzpomínky na události nacionálních konfliktů jsou příliš hluboké a živé. Minulost Jablonce však ukazuje, že konflikt mezi Němci a Čechy zachycuje jen jednu "událost" německo-českých

⁹ Na podzim 1994 podal příslušník německé menšiny z Liberce ústavnímu soudu žalobu, týkající se jeho restitučního práva. Stalo se tak po té, co u první instance neuspěl. Na právoplatný rozsudek tohoto precedentního případu je třeba vyčkat.

vztahů a dějiny nejsou jen souhrnem minulých událostí. Jsou spíše příběhem vytvořeným selekcí dějů, interpretovanou a reinterpretovanou minulostí a jsou proto tvárné a proměnlivé. Stálé ujišťování, že německo-české vztahy jsou dobré a bezproblémové, ukazuje ovšem spíše upřímné přání účastníků rozhovorů, než realitu. Reinterpretace a nová definice německo-českých vztahů by potřebovala - to nás Jablonec naučil - otevřený diskurs a pečlivé objasnění očekávání, obav a zájmů zúčastněných stran. "Patti chiari, amicizia lunga," říká jedno italské přísloví, které můžeme přeložit asi následovně: jen přímá diskuse a jasná pravidla umožní dlouhé přátelství. A to platí, zdá se, také pro nově se utvářející německo-české vztahy.

"Šťastná Zásada": česká sklářská obec na okraji dějin

Ulrich Göttke-Krogmann a Jana Kátlovská

Pro Jablonec nad Nisou a okolí je klíčovým slovem sklo. Region si není možno představit ani popsat bez jeho skleněných a bižuterních výrobků. Již německé jméno města - Gablonz - se používá jako synonymum pro "falešný šperk". Ale i za hranicemi bývalého německého jazykového území se rozvíjela tradice výroby skleněných perel a bižuterie. Obyvatelé malé obce Zásada jsou hrdí na své dílny mačkaného skla a rokajlové práce, které od první světové války patřily k jejich hlavním zdrojům příjmů. Zásada leží asi 10 km jihovýchodně od Jablonce. V roce 1847 měla 947 obyvatel ve 118 domech a nyní má přibližně stejný počet bydlících, ovšem ve 360 domech (přesněji ve 260, neboť 100 z nich je prázdných nebo nejsou obydleny trvale). Práci a obživu v současnosti nabízí mnoha obyvatelům Zásady soukromá akciová společnost ORNELA. Je zde i pobočka firmy České Perličky. Ta se soustřeďuje na výrobu skleněných perel, resp. rokajlů. Jsou to drobné skleněné korálky velikosti hořčičného zrnka, které se dále zpracovávají domácí prací, již vykonávají z velké části ženy. Drobné perly se navlékají na tenké drátky a vyrábí se z nich náhrdelníky, náušnice a bižuterní taštičky.

Cílem naší práce v Zásadě bylo studovat, jaké stopy zanechaly pohnuté dějiny sklářského průmyslu Jablonecka v tradiční české sklářské obci, která byla jen nepřímo dotčena německou okupací a později vyvlastněním sudetských Němců.

Metodika

Obsáhlé literární studium ve spolkových, okresních a obecních archivech nebylo možné v daném časovém rámci uskutečnit, takže základní písemné informace jsou spíše skrovné. Našími hlavními prameny o celkové situaci sklářské výroby v tomto prostoru byly

jednak mnohé současné a aktuální práce v němčině a "Kronika města Jablonce nad Nisou 1991" (uloženo na MÚ v Jablonci). Dále pak rozhovory s vedoucími pracovníky velkých sklářských a bižuterních producentů v Jablonci, v Lučanech (Wiesenthal) a v Zásadě. Řada dalších poznatků, především v oblasti sociálního klimatu, plyne převážně z rozhovorů s domácími pracovníky, drobnými podnikateli a s dalšími respondenty v Zásadě, kteří jsou spjati se sklářským průmyslem.

Při našem šetření jsme postupovali následujícím způsobem. Nejprve jsme si pročetli příslušnou literaturu o sklářském průmyslu v oblasti Jablonce, resp. Gablonz, z českého a nepočteného německého fondu jablonecké městské knihovny. Telefonicky sjednaný kontakt nás zavedl do obce Zásada, asi 10 km východně od Jablonce. Tam jsme získali další velmi zajímavé kontakty, takže jsme se brzy rozhodli, že obec zvolíme jako příklad prolínání různých forem sklářského průmyslu (velké a malé podniky, domácí pracovníci) a sítě interpersonálních vazeb při výrobě skla a bižuterie s tím, že v Jablonci a v dalších místech budeme sbírat převážně doplňující informace. Kontakty jsme sjednávali telefonicky, na ulici nebo jsme byli osobně doporučení. Při rozhovorech jsme až na několik výjimek používali magnetofon. Rozhovory trvaly od patnácti minut do tří hodin (celkem jsme uskutečnili 15 rozhovorů).

Našeho počátečního cíle, že budeme pobývat přímo v továrně, pozorovat průběh výroby a získávat tak vhled do struktury sociálních interakcí, jsme se museli brzy vzdát, poněvadž především ve velkých továrnách existuje přísný zákaz pobytu nepovolaných osob, aby se zamezilo eventuální průmyslové špionáži. Soutředili jsme se tedy na zkoumání širších strukturálních souvislostí, na otázky kolem průběhu a důsledků změny v roce 1989 a následujících privatizačních kroků a na situaci domácích pracovníků včetně jejich různorodých osobních vztahů ke sklářskému průmyslu. Vymezený čas, který jsme měli k dispozici, nás limitoval, takže jsme nemohli dodržet klasickou podmínku etnologického terénního výzkumu: pomalé vcítování do předmětu zkoumání. Mělo to několik důsledků promítajících se do obsahu práce. Především jsme nemohli navázat s respondenty hlubší osobní vztahy a také oni měli málo příležitostí poznat nás. Dále jsme byli nuceni zahájit první rozhovory ihned po příjezdu do Jablonce a z

časových důvodů jsme při následných rozhovorech nemohli zachovat stejné podmínky jako při rozhovoru prvním. Nemohli jsme si také všichni navzájem vytvořit hlubší společný prožitek, kus společné historie, která by nám jako výzkumníkům ve společnosti místních obyvatel přiřadila nějaké místo. Že rozhovory přesto mají výpovědní hodnotu, především co se týče přímo sklářského průmyslu, vyplývá z mnoha šťastných okolností, bez kterých je takový výzkum sotva možný a které jsme rádi nechali působit.

Byli jsme tázajícími se denními hosty. Všechny počáteční problémy s hledáním noclehu pro nás odpadly. Protože jsme nadto měli k dispozici auto, byli jsme nadmíru mobilními návštěvníky, kteří se zcela překvapivě objevovali a stejně tak mizeli. Určitá výhoda mohla asi spočívat v efektu překvapení, nás však spíše zatěžoval pocit, že lidem krademe čas. Několikrát jsme to byli my, kteří kvůli tomuto pocitu rozhovor ukončili.

Při zahájení terénního výzkumu jsme region dobře neznali a věděli jsme jen málo o sklářském průmyslu, který má mnohá specifika. Museli jsme vždy nějaký čas rozhovoru věnovat tomu, abychom se dozvěděli, o čem je vlastně řeč. Výhodou bylo, že respondenti byli "nuceni" popisovat i nejjednodušší souvislosti, o nichž měli jinak představu, že jsou zcela jasné. Nevýhodou byla jistě role úplně nepotřebných lidí, s níž jsme přišli.

Specifikou výzkumu dále bylo, že jsme jako badatelé různých oborů, psycholožka a etnolog a že jen jeden z nás ovládal řeč respondentů. Druhý byl odkázán na překlady. Protože se však nejednalo o vztah tlumočnický - výzkumník, vznikaly často paradoxní situace, kdy jeden nevěděl, "co se druhý právě dozvídá." Často se zdálo nevhodné, rušit tok vyprávění, takže opakovaně docházelo ke značným diferencím ve vyhodnocení sdílené situace. Snažili jsme se to vyvážit překlady obsahu rozhovorů bezprostředně po kontaktu s respondentem. Rozdíl ve vyhodnocení to však neodstranilo.

Potenciálním problémem bylo to, že jeden z nás byl Němec, a tím se dostával do napětím nabitého pole zatížených a komplikovaných česko-německých vztahů. Ale reálně, podle našeho mínění, mohl tento problém sotva hrát nějakou roli, jednak vzhledem ke krátkosti času, která lidem sotva umožnila udělat si o nás nějaký společný obraz,

jednak vzhledem k tomu, že v případě Zásady se jedná o tradiční českou vesnici, které německá okupace a odsun Němců přinesly relativně málo bezprostředních důsledků. Nadto nás naše zjevné neznalosti v oblasti sklářského průmyslu chránily před podezřením z průmyslové špionáže. V případě delšího pobytu by tyto problémy vystoupily do popředí jistě výrazněji.

Sklo a německo-české dějiny

První zprávy k tomuto tématu pocházejí ze 14. století, kdy v tomto řídké osídleném kraji začaly vznikat první sklářské hutě. Region skýtal vzhledem k drsnému klimatu a nekvalitní půdě těžké podmínky k obživě. A právě drsné přírodní podmínky ještě umocněné zpusťšením kraje za třicetileté války, přiměly přistěhované Sasy a Krušnohorce (Erzgebirgler) - také německy hovořící - k hromadnému budování sklářských hutí, aby tak na jedné straně využili lesní bohatství pro obrovskou potřebu paliva při tavení skla a na druhé straně, aby získali možnost příjmů kompenzujících skrovné výnosy ze zemědělství. Našli jsme ovšem i v české jazykové oblasti u Zásady odkazy na tavbu skla, které jdou zpět k roku 1760.

V 18. století se již i zde rozšířilo bezbarvé jakostní sklo, bez bublinek, šlír a kamínků a dále sklo olovnaté, tedy zboží umožňující výrobu plných korpusů, dobře odolných při přepravě. Ve spojení s dalšími vynálezy a zdokonaleními výroby to vedlo k rozhodujícímu průlomu ve výrobě skla. Obec Zásada však neměla vlastní sklárnu. Protože zde nebyl dostatek vody, nemělo ani smysl, aby se tu tento výrobní obor usídlil. Domáční dělníci ze Zásady a sousedních českých vesnic se zabývali hlavně výrobou sekaných perel a mačkáním skla, jak dokazují mnohé zachovalé domy "mačkářů". "V sedmdesátých letech 19. století mohlo najít zaměstnání celkem dva až tři tisíce výrobců perel (domáckých pracovníků), z toho většina právě v českých jazykových oblastech." (Zenkner 1983, 111).

Přibližně v roce 1800 přišli do regionu pasíři, kteří skleněné zboží ve spojení s kovem zpracovávali na bižuterii. Aby se tyto výrobky prodaly, vznikaly hlavně v Jablonci takzvané exportní domy, které organizovaly mezinárodní obchod. Jedna z prvních zmínek spojení Zásady a

bižuterního průmyslu je z roku 1812, kdy se pan Urban z Beran u Zásady ženil s vdovou po zemřelém výrobci sekaných perel Antonovi Posinkeovi z Jeleního Kouta (Hirschwinkel), jehož obchod pak vedl (Benda 1877, 284). Náhlé změny panující módy tehdy vedly k silným výkyvům v poptávce po bižuterii. Často ústily do ničivých odbytových krizí, ale umožňovaly i rychlý zisk.

Pracovní podmínky mnoha tisíc lidí ve sklářském průmyslu byly tehdy extrémně špatné. Chudoba v důsledku nízkých mezd umožňovala jablonecké skleněné a bižuterní zboží prodávat za nízké ceny. Zanedbávala se bezpečnost práce a dělníci ve sklářském průmyslu nevytvářeli instituce zástupců pro jednání se zaměstnavateli. Podmínky na pracovištích i při práci doma byly podle dnešních, ale i podle tehdejších měřítek (srov. Zenkner 1983, 123-124), nesnesitelné. Nespokojenost dělníků se projevila sociálními nepokoji v roce 1890 (Lilie 1895, 74 a násl.). Revolty roku 1890 proti nesnesitelným pracovním podmínkám a proti strojní výrobě perel, zaváděné firmou Breit ve Wiesenthalu (Lučany), která snižovala poptávku po dělnické práci, se zúčastnili i dělníci ze Zásady (Lilie 1895, 75 a následující).

Přesto se průmyslová výroba dále zvyšovala, přistěhovalo se stále více pracovních sil a vytvářely se mechanismy, které oslabovaly extrémní výkyvy v poptávce po zboží. Jablonec vyrostl z větší vesnice v roce 1800 v respektované město, které v roce 1910 mělo kolem 30.000 obyvatel. V politickém okrese Gablonz stoupl počet obyvatel přibližně na 100.000. Jablonec se stal se svými třemi sty exportními domy obchodní metropolí a okolní vesnice a městečka byla vysoce industrializovaná.¹

Orientace jabloneckého průmyslu na vývoz měla podstatný vliv na růst mezinárodních kontaktů, včetně zaoceánských. "V roce 1900 byl počet obyvatel okrese Gablonz, kteří pracovali v jabloneckém průmyslu, odhadován na 20.000, v sousedních okresech celkem na 5.000" (Rössler 1979, 29-30). Průmysl rozvíjeli převážně Němci. Z 2.251

¹ Dalším těžištěm byla textilní výroba. Zejména v okolí Tanwaldu byla ještě kolem roku 1800 převažujícím odvětvím. Postupně však v konkurenci se sklářským průmyslem ztrácela na významu.

podniků, spojených se sklářským průmyslem, bylo 2.050 usídleno v okrese Gablonz, obývaném v této době z 95% Němci. Pouze v okrese Železný Brod a porůznu na Turnovsku také existovaly odpovídající podniky. Zde ovšem převládali Češi.

Rozkvět Zásady začal po první světové válce a několik rodin zde rychle dosáhlo výrazných zisků. V obci v té době prý bylo deset či dvanáct "milionářů" (v korunách), kteří nakupovali suroviny, popř. polotovary, rokajl nebo dvoj- a trojnásobné perly, a zadávali je ke zpracování domácím řemeslníkům. Ti zhotovené finální produkty vraceli distributorům - faktorům, aby je faktori zase dále předávali, resp. prodávali, jabloneckým exportním domům. Na místě dnešního obchodu s textilem prý např. bydlel velkoobchodník, který byl současně i faktorem. Zásoboval 50 - 60 malých podnikatelů, kteří pracovali na vlastní účet. Dalo se u něho koupit také všechno ostatní důležité zboží, včetně pracovních nástrojů k domácí výrobě.²

Skutečností je, že v Zásadě stojí dodnes nepoměrně mnoho velkých domů, svědčících o tehdejší zámožnosti místních obyvatel. Tyto domy potvrzují údaje o obchodním úspěchu některých rodin. Jeden respondent porovnával Zásadu s blízkou obcí Plavý (Plaw), ve které jediný velký textilní podnikatel zaměstnával prakticky celou vesnici a tím tam nedošlo k širšímu rozptýlení vytvářeného bohatství. V Zásadě ale v důsledku rozšířené domácí práce a nedostatku automatizace nemohlo snadno dojít ke koncentraci v továrním měřítku.

Příznakem sebevědomí obyvatel Zásady je, že obci někdy říkají "malá Paříž". Upozornilo nás na to více respondentů. Na jedné straně je označení zřejmě známkou bohatství tohoto místa, na druhé straně má však i konkrétní objasnění v souvislosti s tanečními zábavami, při nichž tanečnice nosily šaty z Paříže. Že prý také Jablonec měl toto přívlastko a řada jiných míst na světě, to pýše obyvatel Zásady jistě neubralo. V Zásadě, jak tvrdí místní obzvatelé, se již promítaly filmy, když se v Jablonci a v Liberci (Gablonz a Reichenberg) ještě vůbec nevědělo, že

² Otec jednoho respondenta pracoval jako mačkář skla a osamostatnil se v roce 1935 jako drobný "výrobce skleněného zboží." Zaměstnával jednoho mačkáře a 8 - 10 domácích pracovníků.

něco takového existuje. Dalším znakem bohatství Zásady jsou veřejné budovy postavené zejména ke konci dvacátých let tohoto století. Patří k nim Masarykova škola, pošta a sportovní a společenský sál.

Mezi světovými válkami mohl jablonecký průmysl, zejména ve dvacátých letech, zaznamenat ještě jednou mocný rozmach. Světová hospodářská krize však jej zastavila i zde. Prostřednictvím "čechizační" politiky nově vzniklého Československa přibýval i na Jablonecku podíl českého obyvatelstva, aniž se však na dominanci Němců něco podstatného změnilo.

Anektování "sudetoněmeckých" území německou Říší a zřízení protektorátu Čechy a Morava znamenalo rozhodující zvrat ve vztazích mezi Němci a Čechy. Následným válečným děním byl tento kraj dotčen jen nepřímo, prostřednictvím dobrovolného a nuceného vystěhovalectví a přistěhovalectví, přechodem na válečnou výrobu atd. Všední život obce Zásada zůstal bez větších změn. Sklářský průmysl pracoval dále. Protože zde nexistovaly žádné větší firmy, nebyli lidé nuceni pracovat pro válečnou zboží výrobu. Jen jednou za měsíc prý přicházeli muži z Gestapa a vybírali od podnikatelů peníze za ochranu.* Češi nebyli povoláni do Wehrmachtu a jen několik málo z nich bylo nasazeno na práci do Německa, ale ti se (téměř) všichni vrátili.

Odsun německého obyvatelstva bezprostředně po skončení války do roku 1947 zcela proměnil strukturu obyvatelstva Jablonecka. Jen nemnozí směli zůstat. Setrvat mohli ti, kteří byli pronásledováni nacistickým režimem, manželé a děti ze smíšených manželství a odborníci, kteří měli udržet v chodu sklářský průmysl, řízený nyní Čechy. Pro sklářský průmysl to znamenalo rovněž podstatné změny. Veškerý majetek Němců byl vyvlastněn. Do vysídlených oblastí se přistěhovalo mnoho Čechů z přilehlých okresů, ale také z jiných částí Čech a Moravy, částečnou měrou bez předchozích zkušeností ze sklářské výroby. V Zásadě žili téměř jen Češi; někteří se přistěhovali před a během válečných let a po roce 1945 se vrátili zpět do původních obcí v okrese Jablonec. Mnozí rodilí obyvatelé Zásady to učinili jako oni a usídlili se na téměř vyliďněných územích Sudet.

* Nepodařilo se nám zjistit, o jaký druh platby mohlo jít. Pravděpodobně respondent uvedl nepřesnou informaci (pozn. editora).

Další rozhodující chvíle nastala, když v roce 1948 převzala moc komunistická strana, která zestátnila také české podniky a postupně je zahrnula do jediného koncernu, "Jablonecká bižuterie". Tradici exportních domů převzala firma "Jablonex", založená počátkem padesátých let. Jablonecký sklářský průmysl byl nadále odkázán na vývoz a exportoval více než polovinu svých polotovarů do západních zemí, i do západního Německa a Rakouska, zatímco hotové výrobky byly vyváženy převážně do Sovětského svazu.

Také pro sociální strukturu obce Zásada znamenal rok 1948 zlom. Místní podnikatelé byli vyvlastněni, někteří z nich skončili na léta v žaláři, jiní emigrovali, další začali pracovat ve velké továrně na výrobu skleněných perel ORNELA, která byla v Zásadě zřízena. Mnozí lidé našli zaměstnání přímo v továrně, ale ani domácí práce zcela nezanikla. Infrastruktura se budovala dále, na okraji obce se usídlila továrna na výrobu gumy. Zemědělství bylo zestátněno a združstevněno, takže drobní rolníci, jichž zde byl tradičně nevelký počet, zcela zmizeli. Zásada se stala obcí bez samostatných rolníků. Sotva si někdo mohl držet prase nebo krávu a zeleninové zahrady jsou nápadně malé. V roce 1961 byla Zásada přičleněna k okresu Jablonec.

Rok 1989 přinesl Československu rozhodující zvrat, v Zásadě však nastaly změny teprve po určitých průtazích. Továrna ORNELA, která již v únoru 1989 tvořila společně s továrnou na sklo v Desné jeden zvláštní podnik, byla transformována v roce 1991 v akciovou společnost. Někteří obyvatelé založili vlastní malé podniky, které fungují jako součást sklářského průmyslu a pokoušejí se tak navázat na meziválečnou tradici. Také rozmanité maloobchody se privatizují. Poslední zbývající restaurace však musela být uzavřena, protože majitel, který budovu získal zpět cestou restituce (mimořádně má být jedním z manažerů ORNELY, v Zásadě však nebydlí), nyní požaduje příliš vysoké nájemné.

Zemědělské družstvo pracuje beze změny, větší vlastníci si nechali vyplácet své pozemky v penězích a do zemědělství nevstoupili. Zcela nová a reprezentativní je budova obecního úřadu. Byla postavena za 7,5 milionů korun. Poskytuje přístřeší vedle obecního úřadu také policii, lékařské ordinaci a několika malým obchodům. Čtyři miliony korun byly poukázány na výstavbu této reprezentační budovy jako dar od

továrny na perly ORNELA. V letech 1990 - 94 vydala prý tato firma na obecní zájmy kolem dvaceti milionů korun. Starosta pracoval, což bychom mohli předpokládat, u ORNELY a pro ORNELU dlouhá léta.

Další pýchou obce - nikoli občanů, kteří se zdají být i nadále k obecním zájmům lhostejní - je nová biologická čistírna vody, která udělala malou Zásadu známou v zainteresovaných kruzích a přivedla několik odborných návštěvníků. Také zde existují rozsáhlé plány učinit obec atraktivní pro mladé rodiny. Proto má být nyní 20 trvale prázdných domů zakoupeno obcí, opraveno a v souvislosti s tím pronajmuto. "Ale lidi vyhledáme my." (Citát starosty).

Sklářští dělníci

Naši vytypovaní respondenti v Zásadě, i ti, které jsme oslovili jednoduše na ulici nebo přes plot, měli bez výjimky buď sami, nebo prostřednictvím členů rodiny, spojení se sklářským průmyslem.³

³ Zásada - příbuzenství a sklo

Ptali jsme se každého respondenta také na osobní vazby ke sklářskému průmyslu a na podobné vazby jeho příbuzných. Z různých, výše uvedených důvodů se nemůže jednat jen o "náhodný diagram". Podle našeho mínění působí na obec vše pronikající význam sklářského průmyslu. Do následujícího výpisu jsme zařadili respondenty tak, jak jsou mezi sebou v bližším nebo vzdálenějším příbuzenském poměru.

Neexistoval ani jeden respondent z obce, který by neměl sám nebo skrze své příbuzné vazbu ke sklářskému průmyslu.

1. Pan Hi., inženýr, žádná vazba ke sklu
2. Paní Hi., domácí pracovníce pro firmu IRIS; důchodkyně
3. jejich první dcera, designérka u ORNELY
4. jejich druhá dcera, marketing a výstavní aranžérka u ORNELY
5. Paní K., spolumajitelka IRIS, dříve u ORNELY
6. Pan Hu., domácí pracovník zaměstnaný u PRECIOSY, dříve žádná vazba ke sklu

Příbuzní těch, o nichž jsme něco věděli

Jednoho dne jsme se vydali do ORNELY, do jedné z velkých firem v tomto prostoru, v níž pracuje více než stovka zaměstnanců. Nad očekávání jsme brzy získali termín k rozhovoru s jedním z vedoucích pracovníků, který nám ovšem ihned vzal naději, že bychom směli uvnitř továrny sledovat průběh výroby. Rázem jsme se ocitli v poněkud mystické atmosféře utajování a špionáže, která se zde patrně vyskytuje všude, kde se vyrábí sklo. My, jako úplní outsideři, jsme ji jen těžko chápali.

Další firma IRIS byla založena dvěma bývalými zaměstnankyněmi předchůdkyně současné ORNELY. Jednou z nich byla žena bývalého ředitele. IRIS nechává zpracovávat převážně formou domácí práce rokajl na bižuterii a tím navazuje na faktorskou tradici, v Zásadě běžnou před zestátněním po roce 1948. Firma IRIS také navrhuje vlastní kompletní kolekce, které i sama nabízí trhu nebo v budoucnu samostatně nabízet chce. Nyní ještě mnohé zprostředkovává jablonecká vývozní firma Jablonex, která disponuje mezinárodním know how a odpovídajícími kontakty.

Díky doporučení spolumajitelky firmy IRIS jsme se seznámili s paní Hi., důchodkyní, která doma navléká rokajl - malé skleněné perličky,

- a. žádná vazba ke sklu, majitel obchodu v obci
- b. domácí pracovníce, navlékání
- c. domácí pracovníce, navlékání
- d. pan F., 30 let ředitelem předchůdkyně ORNELY
- e. žádná vazba ke sklu
- g. pan K., nastoupil jako ředitel po panu F.; nyní malá obchodní firma
- h. jeho dcera, pracuje pro něho a vede obchodní korespondenci pro svou matku, spolumajitelku IRIS
- i. žádná vazba ke sklu
- j. domácí pracovníce, navlékání
- k. žádná vazba ke sklu
- l. žák sklářské školy, chce jako sklářský výtvarník do Prahy

sekané z dlouhých skleněných prutů - a zhotovuje také menší bižuterní finální produkty (náušnice, náhrdelníky, vánoční ozdoby atd.). "Zvykla jsem si na to. Nemusela bych už pracovat, беру docela slušnou penzi. Ale mám to ráda, těší mě to." Pracuje podle potřeby pro firmu IRIS, založenou po převratu. Předvedla nám, jak navléká pomoci šlapací aparatury (podobné hrnčířskému kruhu) "pozlacené" rokajlové perličky a takto získané šnůry formuje na náušnice. Když byla ještě mladá, předváděla na jedné mezinárodní výstavě v Paříži výrobu rokajlové bižuterie. Na vybledlé fotografii sedí mladá žena v bohatém kroji: "Byla jsem tenkrát celá zpocená!"

Paní Hi. je již 45 let vdaná. Po narození svých dvou dcer navlékala doma, jak to je v obci běžné. "Mladí lidé pracují doma, když mají malé děti, protože s nimi takto mohou zůstat a ještě si trochu přivydělat." Potom pracovala 22 let v místní továrně "Železnobrodské sklo", předchůdkyni nynější firmy ORNELA, v administrativě. Zabývala se kalkulacemi a mzdovým účetnictvím. Nahlíží na svoji práci se sklem jako na součást letité místní tradice. "Když byla moje babička ještě malá, dělala všelijaké takové věci, taštičky, náhrdelníky a podobně. Moje matka také obstarávala navlékání a já jsem řekla pokaždé, když jsem přišla ze školy: Mami, mám ti pomáhat? Potom jsme navlékaly obě a večer jsme šly ven na procházku."

V Zásadě a okolí se rokajl zpracovával "odjakživa". Všední život mnoha lidí byl spojen s výrobou nebo zpracováním tohoto zboží a je tomu tak až dodnes. O odolnosti výroby vůči krizím je přesvědčen i místní starosta: "NIKDY se trh nezhroutí! Funguje to už sto let a bude to tak ještě sto let fungovat! Ne, pět set let to tak bude fungovat!"

Paní Hi. hovoří podobně: "Tak to bylo, co paměť sahá. Zde, v tomto domě se navlékalo. Dříve tu byli faktoři. Nebyly tu žádné podniky jako ORNELA, ale každý pracoval v domácí práci. Vzpomínám si, jak tady byli už když jsem chodila do školy, jak jezdili ulicí. Dostali objednávku od obchodníků z Jablonce, kteří potom zboží prodávali daleko do světa a faktoři tady zadávali práci. Moje matka si došla pro objednávku. Tam, jak se teď jde k IRISu, tak tam se chodilo dřív k faktorům. (...) Tam, kde dneska je firma IRIS, bydlel jeden faktor jménem Jakubička. Pak byli jiní, kteří zboží vyráběli. Dělali mačkané sklo a zušlechťování. Tam kde je teď textilní obchod, stál dřív obchodní

dům se zbožím, potřebným pro tuto činnost. Postavil ho jistý pan Louma a prodával tam korále, bavlnu, všechno to. Za první republiky, ale i za Hitlera, se vydělalo hodně peněz." S milionáři, o kterých jsme se již zmínili, však paní Hi. neměla žádnou spojitost.

Manžel paní Hi. pochází z Brna. Je inženýr, nemá se sklem nic společného a má ho rád, jak řekl, "jen jako nádobu pro dobré víno." Obě dcery naproti tomu zůstaly "u řemesla." Pokračují v tradici rodiny a obce. Obě pracují v místní továrně, jedna ve vzorkovně, je odpovědná za design nové produkce, druhá je v managementu ve vývozním oddělení. Manželé obou dcer ovšem také ve sklářském průmyslu zaměstnaní nejsou.

Ruční navlékání malých skleněných perel tvoří velkou část domácí vykonávaných prací a je předmětem činnosti převážně žen; další část tvoří takzvané mačkání skla. Ačkoli se dnes dělá i ve velkém na automatizovaných linkách v továrně, přece stále ještě existuje několik mužů, kteří tuto práci vykonávají doma. V peci se dlouhé skleněné tyče na koncích rozžhaví, až jsou dostatečně měkké, aby se pomocí kleští, na kterých je forma, mačkaly. Takto vznikající tvary jsou pak jednotlivými díly pro ověsky lustrů, větší perlové náhrdelníky atd. O této práci jsme mluvili se dvěma aktivními mačkáři, kteří však nejenže pracovali odlišným způsobem, ale také o tom vyprávěli z různých úhlů pohledu.

"Takhle se mačkalo zvlášť za první republiky, ve dvacátých a třicátých letech." S těmito slovy nám prezentoval pan K. svůj stroj, který zabíral větší část jeho malé dílny. Pracuje doma pro továrnu v sousední obci. Ne již každý den jako dříve, nýbrž jen asi třikrát týdně. Šest, sedm hodin mačká ze skleněných prutů výlisky, které budou v továrně vybrušovat a dále zpracovávat, aby jim dali definitivní podobu. Pan K. je jeden z mála lidí, kteří ještě pracují na ručně obsluhovaném stroji. Moderní automatické stroje mohou sice tisknout velké série malých perel nebo korálů, ale pro speciální, především velké formy je potřeba určité zručnosti, kterou automaty dosud nenahradily.

Pan K. je mačkářem skla už od svých 18 let, od roku 1946. Začal u příbuzného, distributora a majitele jedné bižuterní výroby a jednoho z asi dvanácti milionářů v Zásadě. Ten zaměstnával téměř celou rodinu a dalších 50 - 60 lidí. "Byl bohatý, my jsme z toho ale nic neměli, jenom práci; nic jiného jsme od něj nedostali." Po zestátnění v roce 1948

pracoval pan K. pro státní továrnu, která tehdy vznikla. Později vyměnil ručně poháněný stroj za automatický. Když šel do důchodu, vrátil "kombajn" (automatický stroj) továrně a uvedl znovu do chodu svůj stroj starý, ručně poháněný. Kdyby si mohl vybrat, dal by přednost automatu, ale to by se mu nyní už nevyplatilo, protože by chtěl, možná už koncem roku, skončit. "Nakonec, už jsem starý."

Také rodiče a příbuzní pana K. mají co dělat se sklářstvím. Téměř celá rodina byla zaměstnána v tomto průmyslu. Žena pana K. pracovala 36 let pro místní továrnu: "Když byly děti ještě malé, zůstala jsem doma a navlékala, ale jak dorostly, šla jsem raději pracovat do továrny, protože když se pracuje doma, nemá člověk vlastně žádný volný čas." Pan a paní K. mají dvě děti, ale ani jedno nepokračuje v rodinné tradici. Syn pracuje v rekreačním zařízení mimo Zásadu, dcera jako prodavačka v obci.

Zcela jinak vyprávěl pan Hu. Setkali jsme se s ním v jeho prostorné, svépomocí postavené dílně. Je zařízena na víc, než jen na mačkání skla v domácké práci. On sám ji bere jako určitou vývojovou laboratoř. "Ne, teď nepracuji (jako mačkář skla), poněvadž dělám na jednom novém přístroji - s pneumatickým pohonem, elektrickým udržováním teploty, takovými věcmi. Na elektrické udržování teploty mám patent, který se teď rozšiřuje." Pan Hu. nepracuje pro místní firmu, nýbrž pro jablonecký podnik "Preciosa". Zboží, které vyrábí, je netypické pro "rokajlovou obec" Zásadu. Jsou to takzvané lustrové ověsky. Podle jeho slov vyžaduje výroba tohoto produktu velkou zručnost. Větší než např. výroba korálů. Protože lustrové ověsky jsou již součástí finálního výrobku - některé plochy se dál nebrousí - je požadovaná kvalita mnohem větší. "Nesmí se na to tūknout nebo se i lehce dotknout, protože všechno se na teplém zboží hned odrazí. Když povrch není úplně čistý, je to zmetek."

Pan Hu. mačká deset let. Dříve pracoval v jiném oboru. Absolvoval průmyslovou školu strojní, pracoval jako technik a potom jako šéf velkoobchodu potravin. Tehdy velmi málo vydělával: "Z rodinných důvodů jsem hledal práci, kterou lze vykonávat doma. Před tím jsem pracoval od pěti do pěti a nevydělal při tak velkém nasazení ani polovinu toho co teď." Prostřednictvím jednoho souseda se dostal ke svému nynějšímu řemeslu. "Ačkoli se v tomto kraji mačká sklo

odjakživa, touto prací se předtím z naší rodiny nikdo nezabýval" - výpověď, kterou později sám nevědomky silně zrelativizuje: jeho otec nepracoval se sklem, ale jeho matka a babička také navlékaly perly, jako většina žen v obci. Jeho bratranec byl řadu let ředitelem místní továrny, po roce 1989 však musel z politických důvodů místo opustit. Ale zase je ženatý s majitelkou firmy IRIS. Jeden ze synů pana Hu. studuje v Praze na vysoké umělecké škole design skla proti vůli otce, který by raději viděl, kdyby také on založil živnost: "Právě teď se živnosti rozbíhají; později se bude jen těžko usazovat, i když bude mít diplom. Co mu bude diplom platný?"

Pan Hu. o svém řemesle: "Začátky byly strašné. Každý mačkář je autodidakt v tom smyslu, že při této práci jsou známy základní postupy, existuje ale mnoho fines, které musí člověk znát, aby dělal skutečně dobré zboží. A tady na to musí každý mačkář přijít sám. Proto tiskne každý ve svém vlastním stylu; to se nedá uniformovat. ...Člověk je přitom v ustavičném napětí, protože musí sledovat nejen kvalitu povrchu, ale i ostatní důležité věci; například se nesmí žádná plocha propadnout. Teplota pece, teplota taveniny, teplota obou kaplíků - té formy na kleštích -, teplota písku, teplota temperovací komory, všechno musí vzájemně odpovídat, musí být v nějaké relaci. Přitom uteče pracovní doba jedna dvě. Mačkář jenom nesedí a netiskne, ale musí všechny tyto děje pořád sledovat."

Pan Hu. je jeden z přibližně padesáti až šedesáti domácích pracovníků firmy Preciosa, která jinak vyrábí se stovkou zaměstnanců v továrně. Z těch, co pracují doma, má asi jen pět podobné úkoly jako pan Hu. Na strojích s ručním pohonem vyrábí speciální komponenty, které nelze vyprodukovat na přísně kontrolovaných automatech. Pan Hu. popisuje práci na automatech bez zájmu, ačkoli on sám bude v budoucnu takový stroj obsluhovat. Chce se co nejdříve osamostatnit. Kdyby probíhalo všechno podle jeho plánu, bude mačkat sklo od příští zimy jako soukromý podnikatel. V současnosti je prý takový trend, že ti, co jsou zaměstnaní jako domácí pracovníci u velké firmy, továrnu opouštějí a zakládají živnost, přičemž spolupracují s "původní firmou". Firmy tento trend podporují. Přináší výhody oběma stranám. Na drobné soukromé podnikatele se tím přesouvá odpovědnost za vysokou kvalitu. Na druhé

straně jsou však ceny finálních výrobků, které velká firma rozprodá, díky tomu velmi vysoké.

Pan K. a pan Hu. nejsou jako mačkaři skla pro obec tak typičtí, jak se může na první pohled zdát. Většina mužů i žen v produktivním věku pracuje v ORNELE. Tím, že jsme se v obci zdržovali jen přes den, přišli jsme s těmito lidmi zřídka do styku, kromě dcer paní Hi. Další obyvatelé Zásady pracují v továrně na gumu nebo v bývalém JZD a jiní dojíždějí do Jablonce nebo do Železného Brodu. Respondenti, které jsme oslovili na ulici nebo přes plot zahrady byli většinou starší lidé, často v důchodu nebo nebyli z různých dalších důvodů výdělečně činní. Přesto věříme, že jsme i za krátký čas našeho pobytu a za daných podmínek mohli získat odpovídající obraz.

Vesměs svědčilo vyprávění našich respondentů o skutečně velké kontinuitě a stabilitě ve srovnání s dramatickými společenskými změnami, se kterými jsme se všude jinde setkávali. Tato nevzrušenost nás přivedla na myšlenku, že pokud nám naši respondenti pravdivě vyprávěli o skutečných vzpomínkách a názorech, mohlo by se jednat o specifikum této obce. Sami jsme často mohli pozorovat málo strachu z budoucnosti. Přemíra nadšení nebo optimistických postojů se však rovněž v rozhovorech nevyskytovala. "Může se říct, v této době, člověk to čte také v různých novinách, že lidé vyčkávají. Otevřeně řečeno, je životní úroveň skoro stejná nebo pro mnohé lidi dokonce klesla. Lidé čekají." "Nenadávají, nechválí, vyčkává se."

Samozřejmě je nám známo, že některé zvrátové události, jakkoli veliké a nepopiratelné mohou být na "objektivní" úrovni, a) jsou v individuální rovině prožity jinak, b) jsou možná vůbec neprožity, c) jsou individuálně nebo kolektivně potlačeny, d) jsou prostřednictvím dalších subjektivních vzpomínek relativizovány nebo e) se jednoduše o nich před námi vůbec nemluví.

"Štastná Zásada"

Zdá se, že pro obec Zásada byla hraniční poloha, jež je často symbolem nejistoty, zřejmě výsostně stabilizujícím faktorem, jakýmsi nárazníkem vůči erupcím okolního světa. Nikoli proto, že obec byla stranou, nýbrž proto, že byla uprostřed komplikovaných vzájemných vztahů mezi

Němci a Čechy, bezprostředně vpletena do velmi komplexních mezinárodních hospodářských kontaktů.

Zásada byla tradičně českou obcí. Nebyla "dobyta" německými přistěhovalci, neměla žádný primární průmysl, nýbrž byla od počátku specializována na druhotnou větev sklářského zpracování, která byla doménou domácké práce a nedovolovala zakládání větších továren. Vznik Československa v roce 1918 byl pro ni spíše výhodou než újmou, každopádně zde ale mnoho nezměnil. Česká nacionalizační politika neměla na českou obec žádný vliv, hospodářsky rozhodujícím městem zůstal nadále Gablonz.

Velká konjunktura ve dvacátých letech byla v Zásadě bezprostředním výsledkem dobré hospodářské situace i v německé jazykové oblasti. Mnohé rodiny zde právě v této době zbohatly. Že obec bohatla je zřetelné i z výstavby infrastruktury (také výsledek nacionalizační politiky). Zůstala však vesnicí. Zdejší druh výroby skleněného zboží byl i nadále doménou domáckých dělníků, nově k nim přibyli jen místní distributoři práce. Jejich prostřednictvím se poměrně široce dekoncentroval i blahobyt v obci a nezůstal omezen pouze na jednu nebo dvě rodiny. Tento ekonomický úspěch v jedné české vesnici v konkurenci s německými sidly zvětšil sebevědomí obyvatel nejen vůči Němcům, ale i vůči více zemědělsky orientovaným Čechům v širším okolí. K tomu přibyla nutně, relativně vysoká vzdělanost, nejen v ekonomické, ale i v jazykové oblasti, mající rovněž širokou základnu díky velkému počtu malých i větších živnostníků.

Anexe Sudet a okupace "zbytku Čech" se Zásady rovněž výrazně nedotkla. Jablonecký průmysl, který byl v depresi již od světové hospodářské krize, se v anektovaných Sudetech zotavil prostřednictvím velkoněmecké hospodářské politiky, sice ne jako průmysl bižuterní, nýbrž prostřednictvím zaměstnaneckých programů, přebudováním na válečný průmysl, pracovními příležitostmi pro odborníky v celé německé Říši atd. Zásada ležela přímo na druhé straně tehdejší státní hranice v protektorátu. Klidný hraniční region zde byl pro německé mocipány docela žádoucí. Zdejší zpracovatelský průmysl na bázi domácké práce nemohl vyrábět nic zvlášť "válečně důležitého" a vývoz bižuterního zboží byl důležitým zdrojem deviz. K tomu přibýlo ideologické znehodnocení gablonzského průmyslu jako producenta

"negerských ozdob", Němce nedůstojných. Takže práce v Zásadě nebylo, nýbrž spíše vzkvétala a dělníci vydělali více než kdy dříve. Pouze podnikatelé prý platili jakési peníze za ochranu.

Válka sama se Zásady téměř bezprostředně nedotýkala. Čeští muži nebyli povoláni k vojenské službě, a jen ve velmi omezeném počtu byli přinuceni k pracovní povinnosti v Německu. Hrdost na práci i každodenní život v Zásadě nebyly podlomeny. Také Zásada sice překonávala bezprostřední následky anekce Sudet německou Říší, zdá se ale, že pro to měla dobré předpoklady. Počet obyvatel vzrostl z 1600 na 2200 osob. To je mohutný nárůst a v mnohém domě mohlo být velmi těсно. Ale těchto 600 přistěhovalců z bezprostředního příhraničního území byli výhradně Češi a zřejmě se většinou jednalo o blízké nebo vzdálenější příbuzné nebo známé, takže to nepřineslo žádné akulturační problémy. Zdejší vzkvétající hospodářství je mohlo vstřebat jako pracovní síly - domácí dělníky - a v meziválečné době nabyté bohatství umožnilo rozšíření prostoru na bydlení.

Po roce 1945 to byla opět Zásada, která si "dobře vedla". Vyvlastnění a odsun Němců ze Sudet se nikoho ze Zásady nedotkl. Češi imigrující před a během války se mohli vrátit do svých domovů, nadto i někteří původní obyvatelé ze Zásady se rozhodli usadit v bývalých německých obcích. Sklářského průmyslu se česká vláda vesměs nezřekla, starala se o to, aby se opět oživil, s českým, především v meziválečné době nabytým a (částečně z donucení) zbylým německým know how. Obyvatelé Zásady mohli být spokojeni. Měli svoji vlastní specializaci a v Jablonci a okolí se vyměnili jen lidé. Že nyní to byli Češi, také neškodilo.

Pro mnohé obyvatele Zásady přišel skutečný a citelný zlom teprve v roce 1948, s převzetím moci komunistickou stranou. Velcí podnikatelé byli vyvlastněni, mnozí museli na léta do vězení, další emigrovali (Švýcarsko, Itálie). Bývalí majitelé začali zčásti také pracovat v nové továrně. Kolik jich bylo, o tom se informace různí. Několik málo,

někteří, mnozí nebo většina, o tom jsme přesná a spolehlivá data nezískali.⁴ Do roku 1950 klesl počet obyvatel asi na 1200.

V rámci komunistického programu koncentrace průmyslu se považovalo za správné sloučit malé podniky do několika velkých. V Zásadě byla zřízena jedna velká továrna, ORNELA (součást národního podniku Jablonecká bižuterie), která koncentrovala veškerou výrobu skleněných perel. Pro obec to znamenalo značný počet zčásti vysoce kvalifikovaných pracovních příležitostí, částečný přesun domácí práce do továrny, ale i možnost dále pracovat v místě bydliště a zlepšovat bytové poměry alespoň pro chudší vrstvy. Pracovní doba se zkrátila, závislost na zákaznících klesla, sociálněprávní zabezpečení udělalo kvalitativní skok vpřed a při tom všem se způsob práce výrazně nezměnil. Speciální dovednosti byly nadále žádané. K tomu nyní mohla Zásada tvrdit, že je největším producentem tohoto druhu perel na světě, protože nyní již jen nezpracovávala, ale i vyráběla. Kontakty s Jablancem se staly nyní ještě důležitější a jazyková hranice již neexistovala. Dalším znakem, že negativní obecné vývojové trendy v Československu po roce 1948 měly i nyní na Zásadu zmírněný dopad je pravděpodobně fakt, že se odsud exportovalo na „západ“ jako předtím, západní obchodníci přicházeli do Jablonce a Češi jako obchodní zástupci jezdili do zahraničí, včetně těch ze Zásady.

Rok 1989 opět přinesl do Zásady změny. Ještě před revolucí byl naddimenzovaný kolos n.p. Jablonecká bižuterie rozdělen a část nacházející se v Zásadě se stala samostatným podnikem (společně s továrnou na sklo v Desné). V roce 1991 byl tento podnik privatizován a přeměněn v akciovou společnost. Majiteli se podle dostupných informací stali bývalí manažeři a dělníci podniku, kteří se - jak říkají - prosadili proti silné konkurenci. Pracovní místa až na několik míst v administrativě prý zůstala zachována. Někteří bývalí zaměstnanci se osamostatnili a vytvořili vlastní firmy. Firma IRIS s několika osobami s

⁴ Nepodařilo se nám, hovořit přímo s postiženými. Naši respondenti o tom mluvili nikoli z vlastní zkušenosti. Zmiňovali se pouze obecně o "podnikatelích".

pevnou pracovní dobou a přibližně padesáti domácími pracovníky je doposud největší.

To, co jsme v textu uvedli samozřejmě neznamená, že v Zásadě neexistovala také bída. Pracovní podmínky byly ještě na počátku tohoto století velmi špatné a odměna skandálně nízká. Sociální zabezpečení prakticky neexistovalo, právě tak jako zastoupení zájmů domácích pracovníků. Německá okupace byla tísnivá a ponižující a doba komunismu znamenala pro mnohé konec dobře prosperující existence. A v neposlední řadě přeměny v roce 1989 smetly opět mnohé jistoty a otevřely nepředvídatelnou budoucnost. Pro nás byl však rozhodující ten obraz, který nám vyličili naši respondenti a naše interpretace "šťastné Zásady" byla bezprostředním výsledkem těchto rozhovorů.

Rozhovory prováděné v Zásadě však v žádném případě nebyly připomínáním zlatých časů nebo bezstarostné budoucnosti. Objevila se i ostrá kritika, především při diskusích o současnosti, včetně kritiky místních poměrů. Ale přesto to bylo neochvějné sebevědomí, se kterým vyprávěli naši respondenti o bohatství obce, o jedinečnosti své výroby a byl to i kontrast vůči sousednímu Jablonci, který nás vedl k tomu, abychom hovořili o "šťastné Zásadě". Kdyby nás náhoda zavedla do sousední obce Nová Ves (Neudorf), dopadly by výsledky možná úplně jinak.

Literatura:

- BENDA, Adolf. Der politische Bezirk Gablonz. Gablonz a. N. 1895.
- Informationen zur politischen Bildung Nr. 132. Deutsche und Tschechen. Bonn. Nachdruck 1993.
- LILIE, Adolf. Geschichte der Stadt Gablonz und ihrer Umgebung. Gablonz a. N. 1877
- RÖSSLER, Susanne. Gablonzer Glas und Schmuck. München 1979.
- RÖSSLER, Susanne, Gerhart STÜTZ. Neugablonz. Schwäbisch-Gmünd 1986.
- Selbstdarstellung "Zásada"

- ZENKNER, Karl. Die alten Geschichten des Isergebirges. Schwäbisch-Gmünd 1968.
- ZENKNER, Karl. Die Gablonzer Glas- und Smuckwarenindustrie. Swäbisch-Gmünd 1983.

Romové v Jablonci nad Nisou: předmět výzkumu

Úvod

Zdeněk Uherek

Z hlediska výzkumu romských komunit nabízí Jablonec nad Nisou standardní prostředí českého průmyslového města, které bylo po druhé světové válce cílem romské ekonomické imigrace ze Slovenska, případně z dalších zemí. Romská imigrace do českých průmyslových středisek probíhala postupně, po desetiletí a částečně řešila chronický nedostatek nekvalifikovaných pracovních sil českého poválečného průmyslu. Vzhledem k tomu, že probíhala z větší části uvnitř jednoho státu, byla snadno uskutečnitelná, relativně nenápadná a špatně kontrolovatelná. Vedle toho sebou nesla i některé další obecné charakteristiky.

1. Migranti mohli v českých průmyslových městech získat kvalitnější bytové podmínky a lépe honorovaná zaměstnání než v původních sídlech na Slovensku. Jednotlivec nebo nukleární rodina, která se do Čech přestěhovala a získala zde bydlení a možnosti zaměstnání, proto sloužila jako pozitivní vzor k následování ze strany bližších i vzdálenějších příbuzných. Migrace do Čech proto často probíhala formou postupného sestěhovávání větších částí rozšířených rodin do několika sídel v Čechách, kde se takto vytvořila jedna nebo několik na sobě nezávislých příbuzenských sítí různé (resp. ne zcela totožné) regionální provenience.

2. Romové jsou v českých průmyslových městech zpravidla rozptýleni mezi ostatními obyvateli. Oddělené romské čtvrti jsou spíše výjimkou (např. sídliště Chánov ve městě Most). Koncentrace romského obyvatelstva však zpravidla stoupá v oblastech s méně kvalitní zástavbou a hůře vybavenými byty.

3. Vzhledem k tomu, že jednotlivé romské rodiny žijí v českých průmyslových městech různou dobu (různý počet generací), je jejich integrace do městské společnosti odlišná. Liší se od sebe sociálním chováním i dalšími kulturními projevy (přišli velmi často z venkovského prostředí, kde žili zpravidla v uzavřených romských osadách nebo v separovaných částech vesnic). Také jejich znalost romštiny a znalost češtiny je odlišná. Stejně je tomu i s pocitem kulturní, resp. etnické sounáležitosti s dalšími romskými rodinami a s neromskými, obyvateli měst. Řada osob, které majoritní obyvatelstvo považuje za Romy, se jako Romové nedeklaruje a hranice mezi romskou kulturou a kulturou ostatních obyvatel města je neostrá a má řadu přesahů.

4. Od roku 1990 mají Romové vytvořeny podmínky pro deklarování vlastní národnosti a pro vytváření vlastních společenských a politických struktur na národní i mezinárodní úrovni ve stejném rozsahu jako všichni ostatní občané České republiky. Nově získaných možností také skutečně využívají např. v rámci Helsinského výboru, Rady Evropy, Mezinárodní unie Romů, v rámci romských politických stran v Čechách atd. Na druhé straně však nejsou s příchodem tržního hospodářství chráněni před nezaměstnaností a stávají se častěji terčem výpadů rasisticky zaměřených skupin obyvatelstva. Nabytí širšího spektra občanských svobod je v případě těchto obyvatel měst často doprovázeno existenční nejistotou, která je přivádí k obživným aktivitám za hranicí legality a zároveň zvyšuje obavy z vývoje soužití s majoritním obyvatelstvem.

Názory na řešení problematiky Romů v Českých zemích se mezi majoritním obyvatelstvem liší. Při vytváření postojů k formám soužití Romů s ostatními spoluobčany v českých městech hraje důležitou úlohu osobní zkušenost, světový názor a náboženská orientace, politická orientace a v případě odborníků také badatelské zaměření a školení. Jinou optiku pravděpodobně také uplatní zahraniční pozorovatel života Romů v Čechách, jinak se na problém bude dívat občan České republiky, který je s Romy v dlouhodobém kontaktu.

Trojice badatelek, které prováděly výzkum v romských komunitách v Jablonci nad Nisou, pocházela z různých států a jejich světonázor a přístup k terénnímu výzkumu se značně odlišoval. Přes to byly schopny

kolektivní práce a společnými silami shromáždily řadu zajímavých záznamů rozhovorů a popisů tazatelských situací při kontaktech s Romy i s neromskými obyvateli města, kteří o Romech vyprávěli. Vzhledem k tomu, že se představovaly jako studentky nebo badatelky při výzkumu i vzhledem k tomu, že Romové věděli, že jsou tazatelky kontaktu také s lidmi, kteří se romskou problematikou zabývají na městském úřadu, na úřadu práce i v dalších veřejných institucích, sami směřovali rozhovory především na otázky vztahů Romů s neromským obyvatelstvem a na otázky hmotného zabezpečení, které jsou pro ně nejpalčivější a ve kterých chtěli jasně formulovat vlastní názor.

Na řadu témat, jež by byly pro etnografa zajímavé, při rozhovorech nedošlo a badatelky se proto při závěrečném písemném vyhodnocování výzkumu logicky zaměřily na oblasti, o kterých získaly nejvíce informací. Týkaly se zejména sociální situace Romů a interakční sféry. Způsob zpracování a vyhodnocení daného materiálu si však představovala každá badatelka odlišně. Rozhodly se proto, že každá napíše samostatný text a individuálně vyjádří vlastní pohled. Díky této dohodě zde vznikla kolekce tří interpretací shodného výzkumného materiálu a možnost srovnání, jakou formou jej osobnost autora dotvářela.

Vedle nuancí v interpretaci terénních dat stojí za pozornost také odlišnosti ve způsobu zpracování textu. Bohužel v češtině velmi působivý příspěvek Markéty Rybové, postavený na přímé doslovné prezentaci většího počtu autentických výpovědí ve specifickém slangu respondentů, se ukázal po přeložení do němčiny jako málo sdělný a ilustrativní. Ztratil kouzlo, které mu dával doslovný přepis vybraných odpovědí romských respondentů. Proto jsme se rozhodli tento text "převyprávět" a ukázky odpovědí respondentů zařadit přímo do explanativní části. Českou verzi jsme naopak ponechali v původní podobě, jak ji navrhla autorka textu.

Koexistence romské minority s majoritním obyvatelstvem: pohledy z emické a etické perspektivy

Angela Riedmann

*Hledáš i ty rozdily s ostatními lidmi,
jen abys našel alibi pro jejich odmítnutí?*

Werner Fitz¹

1. Úvod

V severočeském městě Jablonci nad Nisou se čtyřiceti šesti tisíci obyvateli žije vedle české většiny několik etnických menšin. Ke třem největším patří Slováci, Němci a Romové. Podle sčítání lidu z roku 1991 se v Jablonci k slovenské národnosti přihlásilo 1476 osob, k německé 922 osob a k romské 501 osoba.² Poláci, Maďaři, Moravané, Slezané, Řekové a Vietnamci tvoří jen malé skupiny do 200 členů. Dále tu žijí přistěhovalci z bývalé Jugoslávie, které však lze sotva považovat za etnickou menšinu. Jedná se o uprchlíky, kteří nevytvářejí žádné stabilní sociální struktury. Romové, kteří imigrovali po druhé světové válce převážně Slovenska jsou mezi menšinami nejnapadnější. Od politické změny moci v roce 1989 k nim přibyli také Romové z Rumunska a z Ukrajiny.

¹ Choung-Fux, Eva: Menschen über Leben 1945-1995 (Lidé o životě 1994-1995), Survivors on Life 1945-1995, Ci co przeżyli, o życiu 1945-1995. Vídeň, 1995, str.197.

² Od poloviny osmdesátých let je v české literatuře výraz „cikán“ nahrazován označením Rom, i když Romové v rozhovorech s námi sami sebe většinou označovali „my cikáni“.

Podle studie českého Střediska pro empirický výzkum pro noviny MF DNES se mínění veřejnosti o Romech v celé České republice neustále zhoršuje.³ V listopadu 1993 prohlásilo 65% z 1500 dotazovaných osob, že mají negativní názor na Romy, dnes (podzim 1994) je to již 74%. Jen 2,5% tázaných uvádí, že mají k Romům zásadně kladný postoj. Toto předsudky nabitě klima a vzpomínky na pronásledování a vyhlazování, které jsou přetrvávající součástí historie Romů, jsou možná důvodem, že se v roce 1991 při sčítání lidu přihlásilo k romské národnosti v celém okrese Jablonec nad Nisou pouhých přibližně 600 osob, i když odhad skutečného počtu je mnohonásobně vyšší. Vysvětlení lze hledat např. v článku Eriky Thurner:

"Sinti/Romové se brání každé formě podchycení z tradičního strachu z pronásledování - obvykle za registrací rychle následovalo sledování, chycení a zatčení."⁴

Také v již zmíněné studii pro MF DNES, jejímž tématem je i extrémně nízký počet Romů, kteří se při sčítání přihlásili v celé České republice ke své národnosti, potvrzuje tento názor výpověď jednoho romského studenta: "...mnozí se bojí, že tyto seznamy mohou být použity proti nim. Hitler takové seznamy použil..."⁵

Náš průzkum situace vztahů mezi většinovým obyvatelstvem a Romy v září 1994 připadl do doby prudkých změn. Nová hospodářská a politická orientace a z toho vyplývající procesy nové strukturalizace dříve reálsocialistické země nemohly zůstat bez vlivu na sociální

³ Slonková Sabina a Roman Gallo: Černobílá koexistence v České republice. MF DNES, týdenní příloha z 22.9.1994. Překlad do angličtiny zajistil kolega z Letní školy, Michail Bajakovskij.

⁴ Thurner Erika: Sinti- und Romafrauen: Die Ambivalenz des Ethnischen. Ethnizität als Konstituierungs- und Abgrenzungspotential. In: Widee (Hg), Wissenschaftlerinnen in der europäischen Ethnologie: Nahe Fremde, fremde Nahe. Frauen forschen zu Ethnos, Kultur, Geschlecht. Wien: Wiener Frauenverlag, řada Frauenforschung, sv.24, 1993, str.322.

⁵ Slonková Sabina, Gallo Roman, c. d.: 1c.

úroveň. Zvláště nápadný však byl - jako bohužel na dalších místech světa a zdaleka nikoli jen v bývalém východním bloku - zjevný nárůst neorasistických tendencí, který se zde cíleně zaměřily právě proti Romům. V předchozích měsících došlo v Jablonci a okolí k několika teroristickým útokům a přepadům této etnické menšiny ze strany skinheadů. Mezi Romy došlo při těchto útocích ke zraněním a jeden jejich příbytek byl vypálen. Tyto útoky vyvolaly v postižených strach a nejistotu, ale také vztek a zoufalství - znovu se stali terčem agresivního násilí. O takových násilných akcích mluvili v našich rozhovorech všichni Romové. Z jejich vyprávění bylo patrné, že se cítili ponecháni napospas a nedostatečně chráněni českými bezpečnostními úřady. Také v rozhovorech s našimi českými respondenty se o těchto případech hovořilo. Distancovali se od nich s tím, že agresí a násilím používají jediné skupiny skinheadů.

2. Subjektivní rámec výzkumu - predispozice a zájmové oblasti

K navázání našich prvních kontaktů s Romy v Jablonci nad Nisou došlo prostřednictvím oficiálního správního aparátu, v kterém je Romů velice málo. Výchozím bodem byl okresní úřad, odbor pro otázky menšin. Jeho vedoucí, pan H., všem účastníkům letní školy prvního dne pobytu v Jablonci poskytl úvod do jednotlivých tématických okruhů a krátký historický přehled rozvoje města. Jeho výklad o Romech se soustředil spíše na popis problémů, které s nimi město má, a zanechal dojem, že tato skupina v první řadě "ničí domy a byty, rozbíjí okna, pálí okenní rámy a dveře", že drogový problém je specifickým problémem romských dětí a mládeže, že se žije převážně krádežemi atd. Tím zetnizoval sociální problémovou oblast a odlišil jednu skupinu od ostatních. Takovým popisem se existující sociální odchylky od obvyklých životních vzorů zaměňují s hospodářskými problémy skupiny, což může snadno vést k argumentaci, která začíná slovy o "nedostatku vůle k integraci" a končí tvrzením o zásadní "neschopnosti integrace". Odtud již není daleko k pseudoospravedlňování segregace a diskriminace.

Jak často zaznamenáme při svém výzkumu mezietnických vztahů Romů a českého většinového obyvatelstva takový obraz? Jak vnímají sami Romové své vztahy k vnějšímu světu a vztahy mezi sebou, uvnitř vlastní

skupiny? Dají se také z jejich strany zjistit stereotypy a výše uvedené zaměňování sociálních a etnicko-kulturních identit? Podle jakých kritérií definují obě strany odlišnosti mezi většinovým obyvatelstvem a touto menšinou? V prvních dnech však byla pro naši práci nejdůležitější otázka, zda se nám podaří v krátké době pouhých tří týdnů našeho pobytu navázat dostatek kontaktů, zda budeme moci hovořit se zástupci skupiny a zda získáme zkušenosti s různými aspekty těchto mezikulturních vztahů z vnější i vnitřní perspektivy, abychom mohly třeba jen přibližně dospět k mnohohrstečné mozaice této síť.

Jako žánrový prostředek byl pro tento text záměrně zvolen subjektivní způsob vyličení. Autorce připadá jako adekvátní forma pro charakterizování krátkého pobytu v geograficky novém prostředí s jazykovými bariérami, kdy byly badatelky vystaveny celé řadě nových dojmů zasahujících do procesu vytváření celkového obrazu zjištěných skutečností a informací získaných v rozhovorech.

Náš tým se druhého dne odebral na "výzkum" hledat "romské ghetto", které se zřetelně odlišuje od obrazu ostatního města a kde se najdou jen rozbořené domy a všude kolem chaos - představy, k nimž sváděla úvodní slova pana H. K mému velkému údivu jsme toto ghetto nenašly. Šly jsme sice kolem několika rozpadem poznamenaných domů, viděly jsme praskliny a díry v okenních tabulích, ale pro mě z "bohatého západu" se tento popis vztahoval na celé město. Všude je vidět, že chybějí peníze na renovace. Ve městě lze nalézt velký počet nádherných vil a secesních domů, které svědčí o skvělé minulosti, jenže většina vypadá trochu sešle. Fasády jsou popraskané, omítka se drolí, jakási zanedbanost propůjčuje městu melancholický vzhled. Dojem je zesílen ještě panelákovými sídlišti, která představují moderní část města. Takové čtvrtě nacházíme v celém bývalém východním bloku a po nějaké době nebo po opakovaném pobytu si na tento "tristesse" zvyknete. Ojedinele vidíme v Jablonci už také krásně renovované stavby. Nacházejí se v nich však převážně instituce veřejných služeb, nebo jde o kostely a hotely. V oblasti obytného sektoru se dodnes zachoval obraz určitého rozpadu.

Zatím jsme - proti mému osobnímu očekávání - nenarazily v ulicích na "hordy" špinavých a hlučných romských dětí. Ne že by romské děti vůbec chyběly, ale nijak nedominovaly. Ty, které jsme při své první

obchůzce viděly, byly nápadné ubohým oblečením, ale nikoliv chováním.

3. Interní situace v terénu a metody

3.1. Složení pracovní skupiny, komunikační situace

Náš tým se skládal ze tří žen. Jedna pocházela z České republiky, druhá ze Slovenska a třetí z Rakouska. Dorozumívaly jsme se anglicky jako celá skupina účastníků a účastnic letní školy. Nehledě na věkový rozdíl téměř deseti let, zastupovaly jsme také odlišné vědní obory: 1) diplom v oboru defektologie a studium integrální antropologie 2) studium sociologie, etnologie a kulturní antropologie a 3) studium srovnávací vědy o náboženství a psychologie. Odlišná míra zkušeností v terénním výzkumu a odlišné teoretické základy byly někdy vedle jazykových bariér v našem týmu příčinou nedorozumění. Přitom jsem si svůj přístup "zvenčí" - jako jediná skutečná "cizinka" v týmu (v této souvislosti přehlížím odlišování Slovenka/Česka pro dlouhou společnou příslušnost k jednomu státu a podobnostem mateřského jazyka) - často nepříjemně uvědomovala, když šlo o vymezení hranic toho, co je pro nás jako badatelky možné a co je nám dovoleno. Moje kolegyně, které samy náležejí k onomu většinovému obyvatelstvu, jež bylo součástí našeho šetření, měly na tutéž otázku často odlišný názor. Tato ambivalence blízkosti a odstupu k předmětu bádání byla nezřídka zdrojem prudkých diskusí a projevila se někdy jako přednost, jindy jako překážka. Jako přednost z hlediska teoretického poznání, protože otázky subjektivně odrážející motivaci a postavení badatelky/badatelek k předmětu bádání mají být vždy implicitní součástí sociologické práce tohoto typu, a jako překážka, protože někdy prolomila rámec dosažitelného z časového hlediska.

Výlučně ženské složení naší skupiny mělo vliv na přímé kontakty s Romy. Ukázalo se to při návštěvě fotbalového utkání "Roma Jablonec" proti českému mužstvu, kam nás doprovodil jeden kolega z jiného výzkumného týmu letní školy. Jeden z našich informátorů, manažer a trenér romského mužstva, s nímž jsme pár dní předtím hovořili, se se svými poznámkami obracel teď převážně na našeho průvodce. Mohlo

to souviset s prostředím fotbalového hřiště, ale našemu partnerovi teď byla sdělována i nefotbalová témata jako například vzájemné příbuzenské vztahy hráčů (v tomto týmu se vyskytují jen tři příjmení).

3.2 Možnosti využití kvalitativních sociálně antropologických metod

Metodicky převládaly v naší práci formální a neformální rozhovory. Romové hovořili česky jak s badatelkami, tak uvnitř romských rodin. Mohly jsme přitom ve všech případech používat magnetofon. Jako vysvětlení nám často posloužil můj status cizinky, která nemluví česky a pro kterou je později třeba rozhovory překládat. Bylo to vždy přijato s vřelým porozuměním.

Jedna z nejdůležitějších metod antropologie, systematické zúčastněné pozorování, se dala uplatnit při provádění terénního výzkumu jen omezeně. Ani jsme nepředpokládaly, že během pouhých tří týdnů budeme přijaty do společenství Romů tak, abychom se mohly skutečně podílet na jejich každodenním životě. Možnost, která se však mně jako osobě nemluvící česky naskytla, bylo tiché pozorování během jedno- až tříhodinových rozhovorů v rodinách. Podařilo se nám tak - i když zběžně - zjistit, jak Romové bydlí. Kromě toho jsme prostřednictvím jednoho z našich hlavních informátorů dostali příležitost být přítomné na dvou fotbalových zápasech romských týmů (dospělí a mládež) a na jedné politické diskusi. Tato setkání byla svou atmosférou přirozeně nenucenější než ohlášené, připravené a tedy "konstruované" situace rozhovorů. Během nich jsme se soustředily na otázku: Jak se prezentují "oni" vůči "nám".

Mezi většinou Romů, se kterými jsme se kontaktovaly, existovaly úzké příbuzenské nebo přátelské svazky. Paní Bi. je sestrou pana Du. a rodiny Bi. a Du. se přes fotbalový svaz znají s rodinou Ce., jejíž syn hraje v romském týmu mládeže. K panu Du. jsme se dostaly přes paní Ci., která, jak se mělo později ukázat, je s ním spojena také politickými zájmy a politickou aktivitou. Jedinou výjimkou v této poměrně úzce propojené síti jsou obě domácnosti rodiny Ma., která podle našich informací není ve styku s ostatními. To se odráží i v hospodářských a

sociálních poměrech této rodiny, které jsou zřetelně horší než u ostatních kontaktovaných osob.⁶

4. Pohled na Romy z oficiální (české) strany

4.1 Rozhovory na úřadech

Pan Š., přední člen sociálnědemokratické strany, kde jsou dvě místa ve volebním seznamu obsazena romskými kandidátkami (dvě sestry), nás přijal v 9 hodin ráno v prostorné světlé kanceláři. Má velice pěstěný, elegantní zjev, zdá se, že je zvyklý reprezentovat na veřejnosti. Jeho sekretářka nám podala kávu a byly jsme vyzvány, abychom podle přání kouřily - očividně usiluje o nenucenou atmosféru. Na naše otázky odpovídal rozvláčně a málo konkrétně - jde mu hlavně o to, aby se nám představil jako "přítel Romů, a to jako jediný z oficiální strany" (citát z rozhovoru). Když jsme jej na konci jeho obecně formulovaného proslovu o sociálních a hospodářských nespravedlnostech vůči Romům poprosily, aby nám zprostředkoval kontakty s romskými rodinami, ukázalo se, že on sám s nimi není v přímém styku. Znal se jen s několika politicky angažovanými zástupci Romů. Tento fakt poněkud zvágnil k jeho zdůrazňované "přátelství a solidaritu" (citát z rozhovoru). Lze usuzovat, že jeho přátelství je především politickým postojem intelektuála.

Také pan H. si pro nás ještě jednou vyhražuje téměř tři hodiny, kdy ochotně odpovídá na naše otázky. Sedí v malé temné kanceláři v suterénu budovy. Zařízení působí chudě a skrovně, i když není v místnosti moc volného místa. Nápadný obraz majestátní třístěžňové plachetnice na vlnách moře na stěně spíše podtrhuje opotřebované prostředí. Za psacím stolem visí mapy města Jablonce nad Nisou a okresu Jablonec. Pracuje bez sekretářky, nejsme zde pohoštěny.

V podrobném rozhovoru se pan H. o romské menšinu a interetnických vztazích vyjadřoval daleko diferencovaněji než ve svém úvodním projevu. Zjišťuji, že spojuje rasovou diskriminaci, které jsou Romové vystaveni (tím nejsou miněny útoky skinů, které označuje za teroristické

⁶ Srv. kapitolu 5.1., této práce Rodinné dojmy - popis.

činy), s problémy sociální povahy. Veřejné mínění je silně ovlivňováno sdělovacími prostředky, které podle pana H. mají tendenci klást etnickou příslušnost do kauzální souvislosti s kriminalitou a pácháním trestných činů. Jedním z hlavních současných úkolů pana H. je vysvětlit Romům, že mají usilovat o získání českého státního občanství, protože oni sami se často nestarají o úřední formality a jsou o nich zpravidla velice špatně informováni.

Třetí rozhovor nám poskytla paní B. Projevila ochotu vyprávět o svých názorech a zkušenostech s romskými dětmi z pozice učitelky. Navštěvujeme ji v její světlé, nové a moderně zařízené kanceláři vybavené počítačem. Je, jak sama uvádí, hluboce věřící a dříve úzce spolupracovala s katolickou církví na projektu pro romské děti, v jehož rámci organizovala a vedla prázdninové tábory. Projekt byl tenkrát finančně podpořen státem, ale dnes už státní subvence není a proto v něm nelze pokračovat. Přichází jen příležitostná finanční pomoc od biskupa. Paní B. vidí hlavní problém v hrozícím duševním a morálním zpusnutí romských dětí, kterému se podle jejího názoru dá čelit jen odpovídající náboženskou výchovou. Formálně je většina Romů žijících v Jablonci a okolí pokřtěnými katolíky, ale náboženství hraje v jejich způsobu života příliš nepatrnou roli.

Charakteristické pro její postoj mi připadá zklamání, že se u rodičů romských dětí nesetkala s bezvýhradnou důvěrou. Vypráví se směsicí ublíženosti a rozhořčení o výroku jednoho Roma vůči ní: "Ty jako bílá nám Romům nikdy neporozumíš," (citát z rozhovoru). To se jí, která je přece "upřímná, zainteresovaná a přístupná", zvláště těžce dotklo.

V obecné rovině lze konstatovat, že názory na skupinu Romů, vyjádřené v těchto "oficiálních" rozhovorech, byly vedeny přáním "pomáhat jim" ve smyslu zprostředkování "správných hodnot" a "správného života", ať už z křesťanského závazku lásky k bližnímu nebo z pozice levicové ideologie. V druhém případě byly problémy vnímány střízlivěji a respondenti o nich hovořili s lehce rezignujícím postojem.

4.2 Romové v obrazu města a ve škole

Zdá se, že Romové nijak nápadně neovlivňují obraz města Jablonce. Jsou sice přítomni na ulicích, na zastávkách, v autobusech atd. a dají se již fyzickými a sociálními znaky jako temnou pleť a chudobným oblečením identifikovat (což není nijak rozhodující), neexistuje pro ně nic viditelně specifického a stálého jako na příklad nějaký romský trh (pro Vietnamce je naopak tato forma sebeprezentace v Jablonci typická). Existuje "romský hostinec", který vede Rom a který navštěvují výhradně Romové. Zvenčí jej však jako takový nelze identifikovat. Kdyby nás tam nepozvali naši kontaktovaní Romové, nenarazily bychom na něj. Kromě toho již od roku 1991 existuje romský fotbalový tým založený několika aktivními Romy jako varianta činnosti romské mužské mládeže ve volném čase. V těchto aktivitách však nespátňujeme žádnou zřetelnou odlišnost od české menšiny. Jiná je ovšem situace v oblasti sociální. Na to poukazuje již skutečnost, že obě zvláštní školy v Jablonci vykazují velmi vysoké procento romských dětí (43% a 66%), a to při 5% až 6% podílu Romů na celkovém počtu obyvatel.

Učitelky a ředitelky nám sdělily, že romské děti nemají většinou mentální, ale "kázeňské" problémy. K nim patří chybějící pracovní pomůcky pro školu, problémy s pravidelnou školní docházkou, ale také krádeže. Poukazovaly na zanedbanost dětí, protože ze strany rodičů chybí jakýkoliv zájem o školu. Zvláště upozorňovaly na okolnost, že romské děti neusilují o to, aby mohly navštěvovat standardní základní školu, ale s ochotou se nechávají přeložit do zvláštní školy, kde jsou kladeny menší nároky na výkon a jazykové problémy nebudou hrát tak velkou roli. O této dobrovolnosti hovořili také někteří Romové, měli však jiné vysvětlení: Jejich děti jsou v základních školách vystaveny silnému sociálnímu tlaku ze strany ostatních, což se projevuje pejorativními přezdívkami až otevřenými nadávkami. Tato situace u romských dětí někdy vyústí dokonce v nenávist k českým dětem. Také učitelky základních škol prý nemají skutečný zájem zlepšit situaci nebo zajistit romským dětem pomoc nebo podporu.

5. Přímá setkání s Romy

Naši nejdůležitější zprostředkovatelkou kontaktů s Romy se stala zástupkyně ředitelky jedné ze dvou zvláštních škol. Jejím úsilím můžeme

děkovat za přijetí v romských rodinách, při kterých jsme mohly získat třeba jen letmý pohled na jejich bytové a životní podmínky. Poučné bylo již její vyprávění o reakci dětí ve škole, když jim sdělila naši žádost. Nadchla je představa, že je navštívíme u nich doma. Když jsme se však následujícího dne konkrétně zeptaly, kteří z rodičů jsou ochotni s námi mluvit, zavládlo ve třídách rozpačité ticho. Jejich rodiče, jak děti vysvětlily, nemají čas se s námi bavit. Jen dvě rodiny měly zřejmě samy zájem o naši návštěvu.

5.1 "Rodinné dojmy" - popis

Na návštěvu rodiny Bi. jsme se vydaly s učitelkou a žákem Bi. Cestou jsme potkaly jeho matku, která právě přicházela z práce. Před dveřmi bytu jsme si zuly boty a vstoupily do malé tmavé předsíně. Můj zrak okamžitě padl napravo do velké světlé místnosti, kde dominovala ostře červená dvojitá postel a záclony v téže barvě. Byly jsme uvedeny vlevo do obytné kuchyně. To, co mi jako první padlo do oka, byla nekonečná řada lahví s čistícími prostředky a spousta plechovek od kakaa a kávy, všechny pěkně čistě umyté a vystavené podél celé kuchyňské linky jako ozdobné předměty. Skříňky kuchyňské linky byly polepeny fotografiemi žen z kalendářů.

Paní Bi., malá, trochu baculatá, upravená paní na konci třicítky, nás pobídla k velkému kulatému stolu s bílou háčkovanou pokrývkou. Připravila tureckou kávu, kterou nám podala v modrobílých šálcích s podšálky, a posadila se k nám. Začal asi jedenapůlhodinový rozhovor, který vedla převážně Markéta Rybová. Nad'a Mitanová se snažila o simultánní překlad, abych mohla sledovat obsah - žádný lehký úkol. Děkala jsem si poznámky, občas jsem přerušila rozhovor otázkou, která musela být zase přeložena do češtiny - zbývalo mi tedy pozorovat. Učitelka se čas od času zapojila do rozhovoru. Atmosféra byla velice klidná, snad trochu upjatá přes srdečnost, s jakou paní Bi. odpovídala na naše otázky. Ze tří dětí paní Bi. byl přítomen jen asi čtrnáctiletý P. Doma nebyl ani manžel.

Ze svého místa jsem mohla vidět i část obývacího pokoje. Na zadní stěně pokoje visel velký nástěnný obraz s přírodní scénérií. Jedna stěna

byla zakryta obrovskou vestavěnou skříní, na které byly seřazeny různé vázy a porcelánové figurky.

Po rozhovoru jsme byly vyzvány k prohlídce bytu. Dvě věci zde byly zvláště nápadné. V celém bytě byly kromě vstupních dveří jen ještě jedny další dveře mezi kuchyní a hygienickým zařízením. Jinak byly všechny pokoje otevřené. Dveřní rámy byly opatřeny vzdušnými závěsy ve stejné barvě jako jednotlivé pokoje a záclony. Celý byt se dal dělit podle barev - ložnice rodičů byla v zářivé oranžové barvě, červený pokoj, který jsem viděla hned po vstupu do bytu, byl dětský pokoj, světlemodrá byla kuchyně a ostře cyklámová sedací souprava s odpovídajícími záclonami v obytném pokoji mě vnitřně ladily na "růžovočervenou". Podlahy byly pokryty barevně odpovídajícími kobercy. Na stěnách, pokud nebyly zastavěny skříňkami, viselo mnoho obrazů. Asi po dvou hodinách jsme odešly z bytu a ve mně převládá pocit, že se mi právě dostalo ukázky dobré měšťácké čistoty a pořádku.

Ve druhé rodině, kterou jsme navštívily (rodina Ce.), byl přítomen otec, matka a dvanáctiletý syn. Tato návštěva trvala více než dvě a půl hodiny a zase jsme dostaly tureckou kávu, tentokrát ve sklenicích a bez talířků. Seděly jsme u dlouhého obdélníkového stolu pokrytého plastickým ubrusem se vzorem vlčích máků. V pokoji byla kromě tohoto stolu, jídelního koutu devítičlenné rodiny, ještě kamna a jedna komoda, na níž stál televizor a na něm rádio. V přihrádce pod televizorem byla řada knih a audiokazet. V místnosti stálo ještě pět postelí, všechny přikryté vlněnými pokrývkami, takže ve dne fungovaly jako jakási sedací souprava. Během naší návštěvy přišli domů postupně ještě dva mladší synové a tři starší dcery. Už jen z tohoto důvodu probíhal rozhovor v živé atmosféře. V prvních dvaceti minutách to byla hospodyně, která se k nám obracela, zatímco pán domu seděl zrudle a bez zájmu - nebo spíše podezřívavě a opatrně vyčkával? Pak zřejmě „roztál“ a od toho okamžiku byl dominujícím partnerem v rozhovoru on. Ve svém živém líčení se zabýval především zhoršováním životní situace Romů, změnami politického systému a špatným školním vzděláváním romské mládeže.

Rodina Ma.

Týden po našich návštěvách v rodině Bi. a Ce. nám paní Tr., naše zprostředkovatelka, zařídila ještě dvě další setkání. Šlo o jednu rozšířenou rodinu ve dvou oddělených domácnostech - o domácnost rodičů Ma. a o domácnost jedné jejich provdané dcery. Realizaci těchto setkání předcházelo podle vyličení učitelky nedorozumění: Paní Ma. si na začátku vyložila náš zájem tak, že pomůžeme její rodině ke změně špatné bytové situace. Přesto i po vyjasnění věci setrvala na souhlasu s naší návštěvou. Do domácnosti rodičů Ma. jsme přišly my čtyři k jedné hodině odpolední. Po několikerém zazvonění nám otevřel muž na počátku třicítky a my jsme se dozvěděly, že paní Ma., s níž byl dojednáán termín, není doma. Byl to jeden ze synů a po krátkém vysvětlení se strany paní Tr. vyjádřil ochotu k rozhovoru. Opět jsme byly uvedeny malou tmavou předsíní do pokoje o velikosti asi 10-12m². Protože dveře dovnitř byly dokořán, neviděla jsem ihned, že se jedná o kuchyni. První dojem byla stísněnost. U protější stěny stála postel, vedle stolek dost velký, aby u něj našly místo dvě osoby, za ním prostá skříň. Náš vstup mi připomínal invazi - v místnosti byly přesně čtyři židle, na které jsme si sedly. Citrónově žluté průsvitné shmuté záclony zdobily okno a dveře do obývacího pokoje, který nám ukázali později. Na stěnách byly portréty žen z módních časopisů, mezi nimi viselo nejméně devět nástěnných talířů s ozdobnými motivy. I tady kryl podlahu koberec, avšak opotřebovaný a vybledlý. Co však této místnosti, která mi připomínala spartánsky zařízený pokoj v levném hotelu nějakého velkoměsta, propůjčilo pohodu a teplo, byla spousta zelených živých rostlin, které se pnuly na šňůrách natažených u stropu.

Mladý muž si sedl na postel proti Nadě Mitanové a mně, jeho asi dvacetiletá manželka a dvě malé děti ve věku přibližně tří a čtyř let si sedly k němu, zatímco Markéta Rybová a paní Tr. se usadily za malý stolek. V tomto chudobném prostředí jsem se poněkud ostýchala poprosit o dovolení k použití magnetofonu, ale "naše" paní učitelka mě tohoto váhání docela prostě zbavila. K mému překvapení s tím byl náš respondent i tady srozuměn.

Na počátku byl rozhovor poněkud upjatý, ale v jiném smyslu než u naší první rodiny. Mladí rodiče působili plaše a zdrženlivě. Vyprávěli, že v tomto malém bytě žije celkem deset osob, a že kromě této obytné kuchyně tu jsou ještě další dvě místnosti. Dozvěděly jsme se, že mladý

muž je bez zaměstnání a odkázán na příležitostné práce. Právě v souvislosti s trhem práce a zdražením životních nákladů mluvil o zhoršení situace po roce 1989. Tyto výroky se netýkaly pouze situace Romů.

Asi po půlhodině přišli rodiče - paní Ma. s nemocným mužem. Od této chvíle s námi vedla rozhovor ona. Mladá rodina odešla z místnosti. Ústředním tematem paní Ma. byla opět stísněná bytová situace. Při každé otázce, kterou jsme se snažily položit, se žena vracela k nespravedlivým bytovým poměrům a tristnímu materiálnímu zabezpečení rodiny. V průběhu rozhovoru vyjadřovala stále znovu své naděje na finanční pomoc. Neadresovala je však zástupcům Romů, kterým prý nedůvěřuje, ale výslovně "bílým" úřadům. Jen jim přiznávala pravomoc k takovým krokům. Kulturní otázky pro ni byly v této souvislosti vzhledem k materiální nouzi zcela podružné.

Asi po dvou hodinách nás paní Ma. doprovodila ke své provdané dceři. Žije se svou rodinou nedaleko. V domě, kde dcera paní Ma. bydlí, není zavedena tekoucí voda. Při našem příchodu stálo na podlaze kuchyně vědro se špinavou vodou, kde právě doprala ručně prádlo. V celém domě žijí výhradně romské rodiny. Přestože je zde jejich chudoba zřejmá, nabídli nám jablka a věnovali nám mnoho času. Rozhovor v žádném případě nebyl nepříjemný. Respondenti v něm poukazovali zejména na nutnost zlepšit školní situaci romských dětí, aby se vytvořily příznivější výchozí podmínky pro jejich život.

5.2 Setkání v romském hostinci

K našemu poslednímu setkání s Romy došlo ve velice útulném malém romském hostinci. Vedle výčepu je zde ještě zadní místnost, kde stojí hrací automaty. Místnosti spojují malé dveře. Kromě nás tu jsou výlučně Romové. Tři Romové se baví romsky, u stolu za námi sedí čtyři muži, kteří hovoří česky (protože jeden z nich nemluví romsky, jak nám později vyprávějí). V přední místnosti je celkem šest stolů pokrytých ubrusy. Nalevo od dveří je květinami ozdobený bar, vpravo od dveří jsou sražené dva stoly, u kterých se právě koná politická schůze osmi Romů. Mezi nimi jsou naši známí, pan Du. a paní Ci. se sestrou, ostatní neznáme. Po dvou hodinách nás zvou k sobě ke stolu a

objednávají čtyři láhve vína. Napřed klademe ještě otázky o mentalitě, romské kultuře, romské hudbě atd. Atmosféra je stále uvolněnější a přechází nakonec ve všeobecný rozhovor. Je z toho příjemný srdečný večer jako se starými známými.

Postoje a názory jabloneckých Romů

Markéta Rybová

Z rozhovorů s příslušníky romské národnosti v Jablonci nad Nisou jsem vybrala několik témat, k nimž se naši respondenti často vraceli a zdá se, že nějakým způsobem determinují postavení jednotlivců v dané společnosti. Počítám samozřejmě s tím, že to je prezentace jablonecké romské minority "gádžům" ženského pohlaví.

Seznam rozhovorů, charakteristika respondentů a tazatelských situací

1. Paní O1 - 15.9.1994
2. Pan 02 - 17.9.1994
3. Paní 03 - 19.9.1994, mladší sestra pana O2
4. rodina pana 04 - 19.9.1994, rozhovor s mužem O4 a ženou O5
5. rodina pana 08 - 27.9.1994, 06 syn, 07 matka, 08 otec
6. rodina pana 10 - 27.9.1994, manželka O9 je sestra pana 06, manžel 10, paní 07, host pan 11
7. Romská rada - 27.9.1994
paní O1
paní 12 (starší sestra paní 01)
pan 02
pan 13
pan 14 (mladší bratr paní 01)

Rozhovory č.2-6 se odehrávaly přímo v domácnostech respondentů, rozhovor č.1 byl uskutečněn v baru Zuzka - malá kavárna v centru města a rozhovor č.7, tj. s Romskou radou byl ve vinárně nedaleko

Horního náměstí, v níž obsluhoval Rom a vlastní ji pravděpodobně jeho manželka. Poslední rozhovor nebyl zaznamenán celý, kvůli příliš hlučnému prostředí. Všechna interview byla v podstatě neřízená, jednalo se o volná vyprávění s doplňujícími otázkami z naší strany. Rozhovory č. 3-6 nám byly zprostředkovány zástupkyní ředitele zvláštní školy, paní učitelkou Trnkovou.

Paní O1 (rozh.č.1) společně se svou sestrou 12 (rozh.č.7) kandiduje za ČSSD v komunálních volbách a jsou oficiálními představitelkami romské minority v Jablonci. Paní O1 je zaměstnaná na úřadu práce a je mladší než paní 12. Obě mají po jednom dítěti a jsou členkami Romské rady.

Pan 02 (rozh.č.2) je členem Romské rady a vede romské dorostenecké fotbalové družstvo. Žije v ulici navazující na ulici 5.května. Má jedno vlastní a jedno nevlastní dítě.

Paní 03 (rozh.č.3) je mladší sestrou pana 02. Bydlí v ulici 5. května. Má tři děti.

Všichni výše uvedení respondenti mají zaměstnání a patří do dobře sociálně situovaných rodin.

Pan 04 a paní 05 (rozh.č.4) mají sedm dětí, jejich tři dcery mají po jednom dítěti. Jeden ze synů pana 04 a paní 05 byl ve výchovném ústavu (drogová závislost, záškoláctví). Dle vybavení bytu se zdá, že jsou méně majetní než pan 02 a paní 03. Paní 05 je v domácnosti. Pan 04 se často stýká s panem 02.

Rodinu pana 08 a pana 10 (rozh. č.5 a rozh.č.6) jsem osobně nenavštívila, ale z nahrávky vyplývá, že paní 09 (z rodiny pana 10) je dcerou paní 07 (z rodiny pana 08) .V bytě rodiny pana 08 (dva pokoje a kuchyň) žije celkově deset lidí - rodiče (pan 08 a jeho manželka, paní 07), jejich dva synové s manželkami a s dětmi. Trvale je v bytě hlášeno šest osob, rodiče a jeden syn s rodinou .Celkem mají rodiče (pan 08 a paní 07) jedenáct dětí.

Rodina pana 10 (rozh.č.6) je pětičlenná - manželé a tři děti. Jeden syn je postižený, takže paní 09 nechodí do práce a stará se o něho. V bytě (dvoupokojovém) není zavedena voda ani plyn. V rodině pana 10 byl během rozhovoru na návštěvě pan 11, který je vyučený zedník a má

zaměstnání. Rodiny pana 08 a pana 10 žijí v horších sociálních podmínkách než ostatní respondenti a pravděpodobně se s nimi příliš nestýkají.

Z rozhovoru č.7 jsem vybrala repliky jen od některých respondentů. Pan 13 je nejstarší z Romské rady, má zaměstnání a je dobře sociálně situován. Zasedá též v bytové komisi při městském úřadu. Pan 14 je nejmladší ze sourozenců paní 01, má jedno dítě.

Vybraná témata a jejich uspořádání do kapitol

I. Pobyt v Jablonci nad Nisou

II. Umístění bytu v areálu Jablonce

II.1 Ve městě (centrum a místa s hustým osídlením)

II.1.1 Ulice 5.května

II.1.2 Sídliště

II.2 Osamocené domy v okrajových částech města

II.2.1 Janovská ul.

II.2.2 Zelené údolí

III. Společenské skupiny a životní styl

Vysvětlivky k zápisu

Základní text k jednotlivým tématům tvoří výroky jabloneckých Romů. Jsou očíslovány arabskými číslicemi s lomítkem a uspořádány do tří kapitol. Jejich řazení není chronologické, šlo nám spíše o tematickou podobnost. Pokud odkazujeme během interpretace na jednotlivé výroky, nejde pouze o potvrzení našeho výkladu, ale také o ukázání některých rozporů.

Použití závorek v citacích:

- za jménem respondenta - datum rozhovoru - v přímé řeči - poznámky autorky.

Vyznačení tučně:

- pojmenovávání jevů vztahujících se k tématu, jejich vlastnosti a hodnocení
- výroky, které považují za důležité pro interpretaci odpovědí respondentů.

Zkratky:

MR - Markéta Rybová

I. Pobyť v Jablonci

1/ Paní O1 (15.9.1994) :

"Oni tady jsou takový jako obvyklý z těch rodů, to jsou starý jako rody a většina sem chodila, přišel sem jeden z východního Slovenska, sem, v tom osmačtyřicátým, ten pozval svého brácha je tady práce, dostaneš tady byt, přijď sem..."

2/ Pan 13 (27.9.1994):

"(O1) měla nákej seznam, viděli ste to, těch Romů z Jablonce, ty stálý usedlíky se dá říct, ty dobrý, jo, ty který vedou život jako my, jako kdokoliv jinej a na druhou stranu ty přistěhovalci, ty méně cennější tady."

3/ Paní O1 (15.9.1994) :

"Já jsem se tady narodila. Můžu říct, že v Jablonci to je teda dobrý, protože je tady hodně starousedlíků, lidí, který tady žijou třicet, čtyřicet i padesát let, tak ty lidi se jako přizpůsobili ...a ty už jsou jako zcivilizovaný, tak už žijou kulturně, už jsou jejich děti vyučený, už se víc snažej,..."

4/ Pan 02 (17.9.1994):

"My jsme se sem do Jablonce nastěhovali v roce 1961, přistěhovali jsme se sem z Českýho Krumlova, takže moji sourozenci se všichni narodili v Čechách, kromě mě, já jsem se narodil v Prešově."

5/ Pan 13 (27.9.1994):

"(Rodina 01) to jsou taky usedlíci, rozený tady, v padesátech letech přišli."

6/ Pan 06 (27.9.1994):

"Přišli jsme sem v osmdesátém prvním, hned byl rok osmdesát dva... Jsme tu trvale nějak kolem třinácti roků, přišli jsme z Prešova. Byli jsme jako děti sedm, osm let."

7/ Paní 07 (27.9.1994):

"Sestra tady bydlí přes čtyřicet roků. Celá rodina má českou národnost. Samé sestry tady bydlej, pět, já sem pátá."

8/ Pan 10 (27.9.1994):

"Já jsem tady od roku šedesát sedm, od pěti let jsem tady. ...Tady bydlí babička naše, všichni tady jsou naši, že jo. Ty jsou tady dřív jak v šedesátém sedmém, babička sem přišla řádk... Po válce, řádk v padesátém roce, babička prostě chtěla všechny syny k sobě, že jo..."

Paní 07 (27.9.1994):

"Vždyť tvoje babička tady už žije padesát roků, vždyť ona má osmdesát."

Pan 10 (27.9.1994):

"Sedmdesát šest a bylo jí necelých třicet roků, když sem přijela. Potom v šedesátém sedmém s matkou a s otcem. Oni tady měli barák, jak je Raisovka, za tím klubem, tam jak je rohovej barák, tam měli celej barák, tam měli svůj barák."

9/ Pan 13 (27.9.1994):

"Od Prešova, většinou jsme od Prešova. My jsme sem přišli ve čtyřicátém osmém roce..., jeli na Slovensko, tam si trošku na baráku, a bydleli jsme taky v Chebu, tady jsem od pěti let, začal jsem tu chodit do školy. Sestřenice je v Chebu, my jsme tady v Jablonci všichni. Rodiče umřeli tady v Jablonci."

10/ Pan 02 (17.9.1994):

"... třicet procent Romů tady ještě je, ty nám to právě kazej, tady je těch, že se přistěhovali z toho východního Slovenska, před pěti rokama, některý tu jsou třeba už déle, ale nesnažej se, že by se třeba zařadili mezi téma lepšíma, oni jsou pořád zvyklí žít, tak jak žili támhle někde na Slovensku a vadí nám to, že tyhlecty Romové se k nám nastěhovali, říkám, kdyby tady ty Romové nebydleli, tak by tady v Jablonci by skutečně byly..."(nedokončil větu, mávl rukou). Ty byty tady zkazili, zničili většinou ty přistěhovalci, spíš tyhle ty. Romové, který žijou v Jablonci dvacet let, třicet let, to je prostě na úrovni, který tady vyrostli v Čechách a tak dále, tak to je."

11/ Pan 13 (27.9.1994):

"V Jablonci ty nový sem, co dělaj tu neplechu, to je tak deset, patnáct let, dvacet to není. ...Zase se přistěhujou, k těm co tady žijou deset patnáct let, k těm co tady žijou trvale, tak my už jsme tady dávno a dá se říct, že celý rodiny tady žijeme, jedině když se někdo vdá, ..."

12/ Pan 04 (19.9.1994):

"Největší verbež je na východním Slovensku. Největší verbež a střilet je je málo."

(Jeho manželka se narodila na Slovensku, má tam i většinu příbuzných, v Čechách respektive v Jablonci však žije dvacet let.)

13/ Paní 03 (19.9.1994):

"Takovýhle lidi se nechtěj ani přizpůsobit, nechtěj, oni jsou zvyklí na Slovensku takhle žít a oni sem teď přijdou, oni furt ten svůj způsob držej, oni ho nechtěj změnit. ...A my jsme říkali, proč nám je posílaj sem, proč je nenechaj tam odkud jsou a nebude to tady, ale oni když něco, tak je ze Slovenska..."

...co my jsme tady už kolik roků, třeba práci nebo byt nemůžeme dostat, oni přijedou maj byty, maj práci, maj všechno, jsme říkali, jak je to možný..."

14/ Pan 04 (19.9.1994):

"Už bych je hnál na východ, kdo nemá občanství, přistavil bych vagón, městský policajti, bejčák a už bych je mrskal do toho vagónu. Davaj sjudá! Košice, Prešov. Už bych je hnál, prašivci..."

15/ Paní 07 (27.9.1994):

"On (syn) má od devadesátýho třetího občanství český, manželka si vyřizovala před půl rokem... Tady všechno, národnost má odsad', tady z Jablonce, tady se i narodil, všechno..."

V první kapitole se setkáváme s pojmenováním *usedlík* (nebo též *starousedlík*) a *přistěhovalec* /2/3/5. Podle výpovědi *usedlík* v Jablonci žije minimálně dvacet let, je *přizpůsobený*, jeho *děti jsou vyučené*, většinou má zaměstnání /3. Jsou to ti "*dobří*", "*lepší*" Romové /2/10. Aby jedinec mohl být považován za *usedlíka* musí patřit do takového rodu, jehož větší část žije v Jablonci, takže nehrozí nebezpečí, že by rodina měla problémy s nově příchozími příbuznými ze Slovenska /11.

Usedlíci pohlíží s nelibostí hlavně na imigranty z posledních pěti let, na ty, jejichž rodiny z větší části ještě žijí na Slovensku, kteří nemají české státní občanství a od nichž hrozí nebezpečí, že jejich příbuzní za nimi ze Slovenska přijedou /13.

Starousedlíci jsou ti, kteří přicházeli ze Slovenska po druhé světové válce, v roce 1948 či v průběhu padesátých let /1 a Jablonci žijí již jako příslušníci druhé generace. Člen rodiny se zde buď narodil nebo tu začal chodit do školy. Potvrzením příslušnosti do této kategorie je také úmrtí rodičů v Jablonci /9.

Přistěhovanci v Jablonci pobývají pět až patnáct let. Patřit do kategorie *přistěhovalec* má evidentně pejorativní nádech /2 /10/11. *Přistěhovanci* jsou chápáni jako lidé, kteří se nechtějí přizpůsobit a stále žijí stejným způsobem, jako žili na Slovensku /13. Celkově všichni *přistěhovanci*, z pohledu *usedlíků* snižují prestiž jabloneckých Romů, kteří se domnívají, že bez nich by byli jako skupina na veřejnosti lépe hodnoceni.

Lidem, kteří přišli do Jablonce během posledních patnácti let /6, jsme nekladli otázky, kdo je *starousedlík*, *usedlík*, a kdo *přistěhovalec*. Navzdory tomu spontánně obhajovali svoji sounáležitost s městem /15. V jejich výpovědích je možné slyšet ujišťování, že do Jablonce patří.

Nepovažují za *přistěhovalce* a odvolávají se na své blízké příbuzné, kteří žijí v Jablonci delší dobu /7/8.

Existují však výjimky. Pan 10 jistě není *přistěhovalec*, ale jeho výpovědi nijak nenaznačovaly, že by se ztotožňoval s "*lepšími, usedlými*" Romy, jako jsou pánové 02, 13 nebo paní O1 a 12. Zůstává otázkou, zda je považuje za to, za co se považují oni sami.

Usedlíci si jsou vědomi, že pocházejí ze Slovenska, ale již se neidentifikují s místem původu /2/14.

II. Umístění bytu v areálu Jablonce

Místa trvalého bydliště nebyla vybrána náhodně, ale jsou to ta, na která byl v rozhovorech kladen důraz a zdá se, že sociálně determinují své obyvatele.

Ulice 5. května - je hlavní tepnou ve směru Liberec - Tanvald. Vede v podstatě středem města; je situována jižně od náměstí. Je to ulice, v níž žijí především Romové a je zde nejvyšší koncentrace romského obyvatelstva v Jablonci.

Sídlíště - toto označení je poněkud široké, jelikož se jedná o různé přilehlé oblasti města s novou zástavbou vícepodlažních budov hromadného bydlení, která vznikla po druhé světové válce. Pro nás je nejdůležitější sídlíště Mšeno, které se rozkládá v severní části města, je snadno dostupné z centra a patří mezi největší jablonecká sídlíště.

Ulice Janovská je výpadovka z města ve směru na Janov. Lokalita v Janovské ulici je též nazývána *na Silce* nebo *u Silky*. Stojí tam dva romské domy v bezprostřední blízkosti továrny Silka. Dříve se tam pravděpodobně byla větší romská kolonie.

Zelené údolí leží na silnici směrem na Liberec, v podstatě zcela mimo město. Jsou tam dva velké domy, dnes je jeden už neobývaný a neobyvatelný. (Díky způsobu života obyvatel a útoku dvou nezletilých chlapců, považujících se za skinheads.)

II.1 Ve městě (centrum a místa s hustým osídlením)

16/ Pan 02 (17.9.1994):

"Na městském úřadě mají trochu přehled, oni vědí, který (Romové) jsou dobrý a který jsou špatný, takže oni tyhlety dobrý dávaj do paneláku, tyhlety horší, ty dávaj do jedný ulice, ale to není dobrý, to se mi nelíbí. Tyhlety lidi právě nastrkali sem do 5. května a já, když k nim chodím, jdu k nim, potřebuju je svolat, že budeme mít ňákou tu schůzi, přijdu k nim a oni mně ukazujou... pět malejch dětí a nemáte koupelnu, ..."

II.1.1 Ulice 5.května

17/ Paní O1 (15.9.1994):

"Tady se vždycky se o tom mluví, že Romové devastujou obydlí, že všechno zničí, ale to vůbec není pravda. Kdo že jde bydlet do těch podřadnejch bytů? No Romové přeci, takže se to tady dělá ...předtím se tady takhle opravovala Gotwaldova ulice, tam taky předtím bydleli Romové, teďkon se jmenuje Podhorská, tam taky bydleli, co se to opravilo, tak je soustředili do toho 5.května, protože tam se taky plánuje v příštím desetiletí, nebo až na to bude ..."

18/ Pan 02 (17.9.1994):

"Máme teď tady ve městě ulici 5.května, ulice 5.května je prostě votřes, prostě všechno stěhujou do jedný ulice,..."

19/ Paní O1 (15.9.1994):

"... spousta lidí se tam nastěhovala za posledních deset let, pět, deset let."

II.1.2 Sidliště

20/ Pan 02 (17.9.1994):

"... kdybych vás měl provést támhle Mšenem, nebo k těmhletěm Romům, který bydlej v panelákách, tak vám můžu říct, že takhle nebydlej ani některý Češi, to je prostě úroveň. To nemaj některý Češi, co maj Romové tady v Jablonci. ...Maj tady Romové některý i

svoje rodinný domky, bydlej tady v panelákách, prostě, když k nim přijдете, tak vás nenapadne, že jste u Romů, prostě maj přepych, maj, krásně dělaj, pracujou, žijou slušně."

21/ Paní O1 (15.9.1994):

"... největší sídliště je Mšeno, tam bydlím taky já a tam, v tom celým sídlišti bydlí možná dvacet, třicet rodin (Romů) a to je desetitisícový sídliště, a na Šumavě, třeba bydlí, to je taky velký sídliště, deset rodin a na Žižkově vrchu, tam snad nebydlí ani jedna romská rodina..., dost bydlej na Liberecký ulici, tam to je taky moderní zástavba, no ale jinak není žádná větší koncentrace Romů (na sídlištích)."

22/ Paní O3 (19.9.1994)(žije v ulici 5.května):

"No, do paneláku, kdybych měla čtyři jedna, tak bych šla, ale čtyři jedna bych musela mít, protože holka, mi chce zvlášť pokoj, protože ona je s klukama (rozuměj s bratry v jednom pokoji), ...My jsme měli možnost, když jsme dostávali byt, jít do paneláku..."

23/ Pan 13 (27.9.1994):

"Ta doba nás trochu rozhazuje, ty lidi, co se dostanou do paneláku, tak zapominaj, už prostě, na všechno ostatní, nevím, jak bych to měl vysvětlit. Když některý Romové dostanou panelák, zaručíme se, není tam žádný problém, ještě jdou příkladem."

II.2 Osamocené domy v okrajových částech města

II.2.1 Janovská ul.

24/ Pan 02 (17.9.1994):

"... chtěli jsme (mluví o době po převratu v roce 1989), co se týče sociálních věcí, chtěli jsme především zrušit, zlikvidovat tyhle romský baráky, co tady byly na Silce, to je takovej kraj, kde byli samý Romové, je to hlavní trasa na Bedřichov, po té trase tam nejvíc jezdí..... právě na té ulici byla romská osada, to se nám nelíbilo..."

25/ Paní O3 (19.9.1994):

"Tady u Silky? Ty jsou špatný, tam u Silky."

26/ Pan 06 (27.9.1994):

"Měli jsme byt tam na Janovský, to byl rodinný domek, v osmdesátým pátým přišli z vejboru, řekli, že ten byt není k bydlení, že se dá zrušit, do demolace. Chodili tam, dávali dekrety těm ženatým, kdo byl starší dostal dekret vypsáný, každý měl přidělený byt." (Pak se tam začalo stavět sídliště.)

II.2.2 Zelené údolí

27/ Pan 02 (17.9.1994):

"Oni tyhle ty v Zeleném údolí, to jsou dva baráky dole, směrem na Liberec, jsou to vosamocený baráky, kolem lesa, tyhle ty skini si vždycky vytypujou tyhle ty vosamocený Romy, kde prostě jsou ty horší Romy než jsme my, takhle do města se nestalo, že by k někomu vtrhli, jo, protože měli strach z toho, oni radši pujdou takhle někde, kde jsou ty Romové osamocený, kde jsou ty špatný, špatnější Romové, no a to v tom Zeleném údolí byli..."

28/ Paní 03 (19.9.1994):

"Ta (Lucie Bílá, Romka poraněná při útoku skinheadů) nám je cizí, ta v tom Zeleném údolí, ...Ve městě, co bydlej, tak jsou lepší než takhle, co jsou v Zeleném údolí nebo...(na těch okrajích), protože to jsou přistěhovalci ze Slovenska. Tady ty co bydlej v Zeleném údolí nebo prostě u Silky (Janovská ulice), to jsou ze Slovenska. Co my jsme ve městě, tak ty tady hodně let bydlej v Jablonci, no ale většinou žijou si dobře."

29/ Pan 04 (19.9.1994):

"Ty cigáni ze Zeleného údolí, ty nám hodně vostudu dělaj."

Paní 05 (19.9.1994):

"Ty právě přišli ze Slovenska a ty právě znám já, jako z domova. Ty bydlej kousek od nás jako na Slovensku."

30/ Pan 13 (27.9.1994):

"...v tom Zeleným údolí, co se stalo, tam žili strašně. Ty okna, dveře, to všechno vymlácený..."

Hned na začátku kapitoly se nám objevuje opět rozdělení na *dobré a špatné* Romy /16. Respondenti se domnívají, že na městském úřadě je známo, kteří Romové jsou *špatní*. Ti podle jejich názoru dostávají byty v posledních deseti letech v ulici 5.května, která vede středem města, a do ní jsou stěhováni, aby zdevastovali domy a ona mohla být přestavěna. Tato praktika přestavby města není podle respondentky O1 nová /17. Dále uvádějí, že ti "*špatní*", kteří devastují byty v ulici 5.května, jsou většinou *přistěhovalci ze Slovenska* /19. Žijí též v Zeleném údolí /29 a na Janovské ulici, na místech osamělých, blízko lesa. *Osamělost* a to, že jsou *horší*, na Romy přivolává i určité pohromy, jako jsou útoky skinheads /28.

Distance městských Romů, tj. *usedlíků*, těch *lepších*, od *přistěhovalců ze Slovenska*, těch *špatných*, je patrná ve výroku /29. Příjmení respondentky se shoduje s příjmením jedné obyvatelky Zeleného údolí. Nepřipustila by však, že je mezi nimi možný nějaký příbuzenský vztah. Zajímavé by bylo podrobněji sledovat otázky kolem zrušení romské osady v okolí Janovské ulice /26, která se uskutečnilo řadu let před událostmi v roce 1989, někdy před výstavbou sídliště. Bohužel pro to nemáme dost informací.

Bydlet v panelovém domě je pro Roma prestižní /20/21/23. Možná tomu tak dříve nebylo /22, paní 03 nevyužila šanci odstěhovat se na sídliště v době, kdy tam mohla získat byt. Přesto svoji možnost zdůraznila, možná proto, aby ukázala, že není ze špatné rodiny, ikdyž žije v ulici 5.května. Život na sídlišti však znamená i ztrátu starých časů, kdy Romové žili pospolitěji než dnes /23. Lidé, kteří zde bydlí, zapominají na původní styl života, žijí odděleně a ostatní Romové jim jsou lhostejní.

Setkáváme se s tvrzením, že ve vnitřním městě žijí ti *lepší, usedlíci*, narozdíl od okrajových částí. Přimo v centru Jablonce je však zároveň ulice 5. května ("*vojtes*", dávají tam byty "*horším*" Romům), jež je v Jablonci nejproblematičtější místem s vysokou koncentrací Romů. Ve městě současně existují i jiná místa než je ulice 5. května, kde žijí

Romové - např. Liberecká ulice, někteří mají na různých místech Jablonce i své domky a někteří bydlí na sídlištích (opět na okrajích města), ve kterých žijí zejména ti "*lepší*" Romové. Bytem na sídlišti jsou postaveni mimo širší romskou komunitu, stejně jako ostatní Romové žijící na okrajích města, a přesto ti druzí jsou "*špatnější*" narození od prvních, kteří jdou příkladem, přestože často zapomínají na svůj původ. Ti kteří bydlí v panelových domech, žijí společně s Čechy a snadněji se přizpůsobují městskému životu a dokonce "*Čechy i předčí*" /20. Panelový dům je pro naše respondenty symbol integrace v pozitivním slova smyslu.

III. Společenské skupiny a životní styl

31/ Paní O1 (15.9.1994):

"Jsou tady lidi, který jsou jako nejlepší, pak jsou ty střední a nakonec ty nejhorší. Těch nejhorších je nejmíň, to jsou ty lidi, který buď veřejný pohoršení, s kterejma máme potíže a problémy, protože si na ně stěžují jejich spolubydlící a já nevím kdo. S dětma jsou potíže, ty jsou zavšivený."

MR: "*Těch si ani ti Romové nevážej?*"

Paní O1 (15.9.1994):

"Ne, ne, říkaj jim, že jsou degešové, ty nejhorší. Ale konkrétně, že by tady byli nějaký klany nebo ..., jsou tady, existuje tady rodinná soudržnost, že když potřebujeme, u nás se teďka..."

32/ Pan 04 (19.9.1994):

"Tady jsou ještě dvoje cigány, jsou Olašský, víte, co to je, ty Olašský? Ty, když budou mezi sebou mluvit, tak já budu studenej, a vůbec... Ty jsou vychcaný, jenom prsteny, ale oni se hezky oblékaj, jak ženský, tak chlapi."

MR: "*S těma se nestýkáte?*"

Pan 04 (19.9.1994):

"Ale, jo, tady jeden nahoře bydlí, Miko zrovna, to je frajer cigán - škorpion auto, peníze taky teď koupil na Vrkáči (nejspíš Žižkův

vrch), **barák**, *tam hospodu udělá pro nás. ... Olašský si berou svoji rasu.*"

Paní 05 (19.9.1994):

"Oni si nikdy neberou naši rasu."

Pan 04 (19.9.1994):

"Ale stává se, že berou."

Paní 05 (19.9.1994):

"No berou, ale nechtěj, berou si svoji."

33/ Pan 14 (27.9.1994):

"Ty Olašský cigáni, oni jsou světlejší, že jo? Já nevím, čím to je."

Paní 12 (27.9.1994):

"Protože šli přes jiný území, přes Irán, přes Izrael, přes Jordán, kde jsou světlejší rasy, tak oni šli tamtudy. Tydlety šli druhou stranou, Asií dole."

Paní 01 (27.9.1994): *"Balkánskejma."*

34/ Pan 04 (19.9.1994):

"Tam (ve vinárně Corso) právě vyhazoval ten cigán, ale to je frajer cigán, ten nepije, se nebaví s kdejakejma cigánama. Ten pracuje... Ten má tu diskotéku v Korzu, myslí si, že je,... má Češku za manželku, tak že je frajer, že má mazdu. No ten Maďar."

MR: *"A to je olašskej?"*

Pan 04 (19.9.1994):

"Ne to je maďarskej. Oni ani neuměj romsky, jenom česky a maďarsky. Oni jsou Čierná nad Tisou,.... On tam dělá vyhazovače (v Corso)."

35/ Pan 08 (27.9.1994):

"Čo som to som, na tom sa nič nezmení."

Pan 08 (27.9.1994):

"Já nevím ani, co mám říct, sú Romové aj nejsú..."

Paní 07 (27.9.1994):

*"Některý Romové jsou takový, že se krásně (mají).Jsou Romové, takoví, **nemají na to, chudáci sú, nemá jim kdo, jako, no přece jako my, no já taky nemám jít do koho. Sěgra mi nedá, ona chodí do práce, taky má rodinu...**"*

Pan 08 (27.9.1994):

*"No já vám to řeknu na rovinu, víte, sú cikáni a nejsú cikáni, jo. Jsou takové **bordele**, že jim dávají byty, pěkné byty a oni to zničí."*

36/ Paní 05 (19.9.1994):

"Jsou ("horší Romové" - "degeš") právě v tom Zelenáku (Zelené údolí)."

Pan 04 (19.9.1994):

"Jenom šš a pryč od něho."

Paní 05 (19.9.1994):

"Jenom pijou ty levný vína a furt vožralý."

Pan 04 (19.9.1994):

"Voblečený choděj špatně, jo, nic nemaj."

Paní 05 (19.9.1994):

"Nejen voblečený, ale i jinak se chovaj..."

Pan 04 (19.9.1994):

"My když máme zábavy naše, ty dobrý...."

Paní 05 (19.9.1994):

"Tak oni vůbec nechoděj."

Pan 04 (19.9.1994):

"Tak my je vůbec nepouštíme, většinou dělám pořadatele já a já si to hlídám."

Pan 04 (19.9.1994):

"Protože dělaj vostudu, nechoděj voblíknutý."

37/ Pan 04 (19.9.1994):

"Vidím jak jsou oblíknutý, jak se chovaj. Přijede v takovým bourákem, který, má to auto čtyřista, pětset tisíc. S takovým cigánem mluvíte jinak. A v kapse má dvěšťě, třista tisíc. Eh, že na něho nemá ani prokurátorka."

38/ Paní O1 (15.9.1994):

"...každej máme jenom jedno dítě, já jsem z pěti dětí a každej máme jenom jedno dítě. ...Ted' ty mladý romský rodiny nemaj hodně dětí... Většina těch mladejch rodin, počítám ty od dvaceti do třiceti let, tak ty maj dvě děti, jedno dvě děti, tady v Jablonci. Nemaj hodně dětí, oni už to vědí, že čím větší, čím budou mít víc dětí, tím bude nižší jejich životní úroveň. Oni už vědí, že je lehčí se postarat o méně početnou rodinu než o víc početnou rodinu, jenom ty nezodpovědný a takovýty degešové, ty maj hodně dětí a je jim to úplně jedno jestli budou mít dvacet dětí nebo kolik a ty děti stejně pak skončej po dětskejch domovech, co si budem povídat."

39/ Paní 07 (27.9.1994):

"Všechny, celá rodina je tady, ale oni mají kde bydlet, jen jeden ten syn nemá, jeden syn bydlí se mnou, tak on má svoji ložnici, tam má dvě děcka. Ten druhý nemá vůbec kde, on tak chodí do sestry, do bráchů a bo do jejich bráchov, do švagrov, joj tak."

40/ Pan 11 (27.9.1994):

"Já jsem byl od malička po dětských domovech, já jsem byl od třech let, já jsem byl v Lounech, jako pro předškolní věk, pak mě odvezli do Teplic v Čechách, tam jsem byl až do těch osmnácti. V osmnácti mě pustili domů, já jsem přijel domů, táta byl zavřenej, nevlastní macecha, ta mě jaksi nechtěla, ta mě nemá ráda, ta má ráda jen ty svoje děti. Ta má svejch jedenáct dětí, se dá říct, takže jsem se vrátil zpátky do ústavu, tam mě nechali do těch devatenácti, než se táta vrátil z toho nápravnýho zařízení, a pak jsem přijel domů. Matka se o mě nestarala a otec byl věčně po těch zařízeních."

41/ Paní 03 (19.9.1994):

"My tady v Jablonci, co tady bydlíme, tak naší rodině hodně záviděj, protože oni říkaj, že my tady v Jablonci jsme nejlepší z rodin, ale fakt..."

Můj bratr (02), kterej je tady předseda Romů ...on je starší, moje maminka má šest dětí, akorát jedna je v Písku, moje maminka bydlí kousek od nás a ona má vlastní barák, teď koupili auto za sto tisíc, pěkný auto koupili, má sedm místností..."

42/ Pan 04 (19.9.1994):

"Na světě, co může existovat, peníze a oblečení."

43/ Paní 07 (27.9.1994):

".... Já jsem byla na birmovce, na svatě přijímání, my jsme z pořádné rodiny. My jsme chodili do kostela, to nebylo neděli, aby jsme nebyli v kostele. Já i teď chodím občas."

44/ Pan 11 (27.9.1994):

"Já vám třeba řeknu takhle, jsou dobrý Romové a jsou špatný. Voni si to třeba dělaj sami. Jdou někam na diskotéku nebo někam do společnosti. Udělaj nějakou vostudu nebo se poperou nebo nákej bordel a pak si o nich člověk myslí, že jo prostě, potom je hážou do jednoho pytle."

45/ Pan 04 (19.9.1994):

"(Bratr pana 04) Má varhany. On teď na cigány, to řeknu lidově, on už se nasral, on teď hraje jenom pro Němce... ještě se dvouma, on hraje na chatě, tam pryč, pro Němce, to je uzavřený a Němci tam má, aspoň je v balíku."

Poslední kapitola by nám měla objasnit, co to vlastně znamená patřit mezi "nejlepší, střední nebo nejhorší" Romy. Je jakýmsi shrnutím témat, jimiž jsme se v tomto článku zabývali. Zahnuje dělení, které stojí jak na sociálně-ekonomickém základě /31, tak i na subetnické příslušnosti /32/33/34. Pokusíme se ukázat rozdíly jednotlivých pojmenovaných skupin, přestože možná nebude vždy zcela jasné, kdo do které skupiny patří. To je však úkol pro hlubší dlouhodobější výzkum. Musíme též podotknout, že s olašskými Romy jsme se bezprostředně nesetkali.

Nejsnadněji se dá z textu vyčíst, jak podle respondentů poznáme ty "nejhorší" nebo-li "degeše". "Degešové" jsou ti, se kterými jsou problémy, budí veřejné pohoršení /31, většinou mají více dětí než "lepší" Romové /38. Degešové nic nevlastní, nechodí pěkně oblečení a neumějí se chovat. Bydleli v Zeleném údolí /36.

Rodina 08 si je vědoma, že nepatří mezi ty nejlepší a svoje postavení charakterizuje jako postavení chudých lidí, hodných litování a pomoci /35. Svůj společenský status berou fatálně, viz promluvu pana 08: "*Čo som to som, na tom sa nič nezmení.*" Zcela jistě se nepovažují za "degeše" /43 a hájí svoje sociální postavení /39. Při hodnocení jiných Romů nepoužívají termín, "*ti nejlepší*" a spíše se o těch, kteří se za nejlepší považují, vyjadřují nedůvěřivě. Romy rozděluje na "*horší*" a "*lepší*" více podle chování než dle majetkového zázemí /44/35. Měřítka pana 04 jsou jiná. Kritérium majetku v nich hraje důležitou roli /32/34/36/42. Mluví o lidech, kteří jsou bohatší než on - to jsou "*frajeři*".

Od Romů, se kterými jsme se setkali, se "*frajeři*" někdy také liší subetnickou příslušností. Používají jiný jazyk: "*když budou mezi sebou mluvit, tak já budu studenej*" /31, "*ani neuměj romsky, jenom česky a maďarsky*" /33. Olašští Romové nám jsou prezentováni jako jiná rasa /32/33, ale zároveň nejsou popřeny určité styky a příslušnost k stejnému etniku. Mimo jiné nám řekl manžel paní 03, že "*Olaši mají hodně peněz, jelikož zaměstnávají degeše, kteří si to neumějí spočítat.*" Olašští Romové a maďarský Rom s největší pravděpodobností v Jablonci nepatří do kategorizování "*nejlepší, střední, nejhorší*", ale stojí mimo tyto skupiny a jsou chápáni jako "*frajeři*", právě proto, že jsou na skupině Romů, jež se takto rozděluje, nezávislí. To je snad skrytý motiv promluvy pana 04, již svého bratra stejně jako maďarského Roma /34, "*...se nebaví s kdejakým cigánama...*", vyčleňuje mimo jabloneckou minoritu Romů /45 a představuje jej jako někoho, kdo se stýká s lidmi, kteří mají hodně peněz - tj. s Němci, takže je také "*frajer*".

Někteří z našich respondentů se prezentovali, jako ti nejlepší /41 a to jak po stránce ekonomické (vlastnictví auta, domu), tak společenské (bratr je předseda, máme málo dětí /38). V podstatě se jednalo o členy Romské rady a nebo o jejich blízké příbuzné. Jejich výroky se týkaly

hlavně hraničních skupin - z pohledu Romské rady - *"těch lepších jako jsme my" /2 a "těch nepřizpůsobenejších, přistěhovalců ze Slovenska, který to tu kazej" /10.*

Ke skupině *"středních"* se nikdo blíže nevyjadřoval /31. Do této skupiny budou nejspíše patřit takové případy jako pan 10, který má zaměstnání, v Jablonci žije od šedesátého sedmého roku, ale jeho manželka spadá do skupiny *"přistěhovalci"* a doma se stará o svého postiženého syna. Jejich bytové podmínky nejsou vyhovující, ale rodina nepatří k těm, o kterých se říká, že ničí byty. Takovýmto případem bude pravděpodobně i pan 11, dvacetiletý mladý muž, který sice pochází z početné rodiny (*"hodně dětí mají ti nezodpovědní degešové"* /38), ale je vyučený a má zaměstnání /20 (jako ti, kteří *"jdou příkladem"* /23).

Ve výpovědích respondentů vidíme několik vlastností, které jsou připisovány členům jednotlivých skupin a mají kontextuální význam. Klíčovou pro nás bude *osamělost*, která může být chápána, dvěma způsoby buď *"činně"* - opouštět nebo *"trpně"* - být opuštěn. Důsledkem života v panelovém domě je *osamělost*, je však *osamělostí aktivní*. Romové žijící na sídlišti ze své vůle zapominají na romskou minoritu. Způsobem života zvyšují svůj životní standard, sociálně stoupají vzhůru a opouštějí ty *"horší"*.

Osamělí Romové na krajích města jsou ti, kteří byli opuštěni. Pravděpodobně ještě v roce 1985 žila na Janovské ulici větší romská komunita /24/26, z níž byly Romové stěhováni do města, protože na tomto místě byla plánována sídlištní výstavba. Několika jedincům jejich domy zůstaly a oni setrvali na původním místě trvalého bydliště. Tito lidé v podstatě žijí za hranicí města. To neplatí pouze pro rodinu v Janovské ulici, ale i pro obyvatele Zeleného údolí. Lidé z těchto míst nám jsou prezentováni jako *"degešové, přistěhovalci ze Slovenska, ti kteří drží ten svůj způsob"* /10/13/29.

Podíváme-li se na to obráceně, jakoby ti *"špatní"* byli vytlačováni za hranici města, ven. Hranice města symbolizuje hranici¹ mezi Českou a Slovenskou republikou a oni tak jsou symbolicky vystěhováváni

¹ Pro upřesnění: Tato hranice je vedena i centrem, tj. ulicí 5.května.

nazpátek na Slovensko /13/14, do země, z níž původně rodiny všech našich respondentů přišly. Důvod k tomuto "vystěhovávání" z jablonecké komunity je právě *"držení stejnejch způsobů jako na Slovensku"*/13. Setrvávání *"v tom starým"* na stejné životní úrovni, *jako kdysi*, je trestáno vyloučením z kategorie *nejlepších a středních* a symbolicky z Čech. Ti *nejlepší* totiž žijí mezi Čechy a dokonce je i v mnohém předčí.

Rasová diskriminace a sociální práce: vzájemné vztahy mezi českým a romským obyvatelstvem Jablonce nad Nisou

Nad'a Mitanová, Bratislava

Dříve než jsme v Jablonci začali navštěvovat romské rodiny, hovořili jsme s učiteli zvláštní školy a se sociálním kurátorem. Učitelka mě tehdy překvapila názorem, že vztahy mezi Čechy a Romy v Jablonci jsou velmi dobré, bez konfliktů. O žádné diskriminaci se nedá mluvit. Romové se prý občas vymlouvají na diskriminaci, když neplní pracovní povinnosti. Sociální kurátor pro národnostní menšiny V.H. se spíše přiklání k mínění, že se zde setkáváme s diskriminací, která má nikoli rasový, ale sociální podtext a zmizí ve chvíli, kdy se zvýší životní úroveň Romů.

Z rozhovorů s Romy naopak vyplynulo, že se setkávají s několika formami rasismu. Nejmarkantnější forma je reprezentována útoky skinheadů. Méně zjevné, či přímo skryté jsou konflikty mezi českými a romskými dětmi ve škole. Projevy diskriminace se odrazily také v postojích lidí ke smíšeným manželstvím.

Během návštěvy u sociálního kurátora a později ve škole jsme se potkali se starou romskou ženou a s dvěma mladými lidmi z nadace HOST - společnosti na ochranu ohrožených dětí. Romská žena byla tetou Lucie Bílé, dívky, která v létě 1994 utrpěla popáleniny při útoku skinheadů. Dívka byla tehdy v Jablonci na prázdninové návštěvě. Před tím pobývala v dětském výchovném ústavu ve Vrchlabí, kam byla umístěna zejména pro nepravdivou školní docházku. Po návratu z nemocniční péče, kterou musela podstoupit po útoku skinheadů, ji lékařka doporučila zůstat v domácím ošetření u tety, aby se psychicky zklidnila. Vedení školy a ústavu se však rozhodlo doporučit pokračování pobytu ve výchovném zařízení. Zástupci nadace HOST se snažili prosadit, aby Lucie zůstala u tety, ale nepodařilo se jim to.

Útoky skinheadů jsou novým jevem, který přinesla společenská změna roku 1989. Nejzávažnějším případem v Jablonci byl útok skinheadů v Zeleném údolí v červenci 1994. Skinheadi tehdy hodili zápalnou láhev s hořlavinou do bytu, ve kterém bydleli romští občané. Dvě osoby utrpěly popáleniny s celoživotními následky a část domu vyhořela. Viníci sice byli dopadeni, ale soudní proces ještě nebyl v době konání výzkumu ukončen. Tak jako v případě jiných skinheadů, i v Jablonci se jedná o mladé hochy většinou ve věku od 15 do 18 let převážně z trestně bezúhonných rodin. Jsou zde prý dobře organizovaní. Jejich vůdce je pravděpodobně z Děčína. Útočí většinou ve velkých skupinách (20 - 30 osob), často proti výrazně slabšímu protivníkovi (ženy, děti). Pravidelně se s nimi můžeme setkat na fotbalových zápasech. Policie sice rozmisťuje v kritickém čase na kritických místech hlídky, ale má jen omezené možnosti. Důsledkem útoků skinheadů je strach a mezi Romy někdy přímo panika. Romské ženy, se kterými jsme hovořili, se např. bojí vycházet večer na ulici a neposílají děti do školy, pokud se v Jablonci hraje důležitý fotbalový zápas. Když uvidí skupinu skinheadů, neváhají a utečou.

Předsudky vůči Romům jsou často zdrojem problémů ve smíšených manželstvích. Mohli jsme o nich slyšet vyprávět obzvláště v jednom z provedených rozhovorů.

Povídali jsme si asi s dvacetiletým chlapcem, který je vyučeným zedníkem. Překvapil nás svou citlivostí a inteligencí. Má dítě s českou dívkou, které se rodiče, protože si chtěla vzít Roma, zřekli. V současné době je v dětském výchovném zařízení pro svobodné matky v Mostě (je jí teprve 14 let). Vdávat se nemůže, protože bez souhlasu rodičů nemůže být předčasně zplnoletněna. Zároveň spolu s romským partnerem bez uzavření sňatku nemají naději na získání bytu. V rozhovoru s jiným Romem jsem zjistila, že předem odmítá možnost založit smíšené manželství. Nechce, aby jeho děti byly v rodině ponižovány.

S rasovou diskriminací se můžeme setkat i mezi dětmi. Paní C. nám vyprávěla o problémech, které měla její dcera se spolužačkami ve škole. Dcera paní C. byla podle vyprávění velmi dobrou žačkou, vždy čistě oblečená, upravená, přátelská. Po přestupu do nové školy byla ve třídě jedinou žačkou romského původu. Děti ji mezi sebe nepřijaly.

Posmívaly se jí, že páchne. Postupně se uzavřela do sebe a začala spolužáky nenávidět. Pokud to bylo možné, přestala se zúčastňovat společných akcí třídy. Její prospěch se zhoršil. Učitelům to však pravděpodobně bylo lhostejné. Se svými problémy se svěřovala matka a ta, když už neviděla jiné východisko, poprosila o pomoc ředitele školy.

Podobné problémy má v základní škole téměř každé romské dítě. Pokud mu nepomohou rodiče, musí si je řešit samo. Často je ve škole izolované, frustrované, ztracené. Postupně přestává mít zájem o společnost, která je nepřijala. Tyto konflikty oslabují v dětech vědomí vlastní hodnoty a děti začínají trpět komplexem méněcennosti. Situace se zdánlivě vyřeší tím, že romské děti často přecházejí do zvláštní školy, kde jsou na ně kladeny menší nároky. Jsou tam ve větším počtu a nikdo se jim neposmívá. Mají však omezené možnosti výběru povolání.

Vztah k sobě samému a zvláště k vlastní etnicitě je u Romů odmítáním ze strany "bílých" zřetelně poznamenán. Je to patrné i v tom, že mnozí popírají svůj původ. Proto je téměř nemožné zjistit, kolik Romů ve městě vlastně žije.

Jeden z příkladů poničeného sebevědomí nám dala paní B., učitelka náboženství, když nám reprodukovala následující dialog:

"Paní učitelko, vy nás máte ráda, vy se nás neštítíte."

"Proč?"

"Protože jste si nešla umýt ruce, když jste nám vzala žvýkačky."

Setkali jsme se s názorem, že všichni Romové trpí komplexem méněcennosti. U některých se to prý projevuje tím, že se svůj původ pokoušejí skrýt, naopak jiní jsou na něj ze stejného důvodu nepřiměřeně hrdí. Nejsem si jista, zda to platí ve všech případech. Je však pravděpodobné, že mnozí Romové se vyrovnávají s vlastní etnicitou obtížně - vždyť už od dětství jsou terčem posměchu. Snížená sebedůvěra jim pak brání spolupracovat s "bílými" i tam, kde je to možné, a vytváří další bariéry. Je docela pravděpodobné, že tento komplex méněcennosti je i jednou z příčin nejednoty mezi Romy samotnými, která se dnes tak markantně projevuje v politickém životě.

Vzdělání Romové se poměrně často snaží skrýt svůj původ a plně se integrovat do neromské společnosti. Někteří z nich se však naopak

začali jako zástupci romské komunity věnovat politické činnosti. Ale ostatní Romové jejich aktivity většinou příliš neoceňují. Zastávají názor, že to dělají především ve vlastním zájmu, aby si pomohli k majetku. My jsme se však setkali s několika "integrovánými" Romy, kteří se těm "neintegrováným" snaží pomoci. Příkladem může být paní C., díky které se vytvořila přípravná romská třída ve zvláštní škole; v době výzkumu byla paní C. kandidátkou sociálně demokratické strany.

Zjištění, že "méně integrovaní" Romové, se kterými jsme při výzkumu hovořili, těm "integrovanejším" vesměs vůbec nedůvěřují, bylo pro mne překvapením. Např. v romské rodině M. jsme se dozvěděli, že očekávají jakoukoli pomoc výhradně od Čechů, např. z okresního úřadu (v této souvislosti hovořili zejména o bytové otázce). K paní C. a k ostatním "integrováným" Romům měli tvrdošjnou nedůvěru. Nevěřili, že by jim kdy pomohli nebo chtěli pomoci. "Důvěryhodní bílí" se však naproti tomu vyjadřovali v tom smyslu, že Romům mohou skutečně pomoci zase jenom Romové.

Předpokládám, že příčiny této hluboké nedůvěry mohou být následující:

a) negativní zkušenosti s některými představiteli romských politických organizací

b) komplex méněcennosti, který je vztahován jednotlivými Romy na celé romské etnikum. Zajímavým příkladem je občan romského původu pan Č., který se na jednu stranu k Romům hlásí, ale na druhou stranu je nenazve jinak než "prašivci"; často a s oblibou zdůrazňuje, že jeho bratr, hudebník, Romům nehraje - ten hraje jenom pro Němce

c) přecenění rozsahu kompetencí romských vedoucích činitelů, např. v řešení bytové otázky, nesplněné očekávání a z toho pramenící nedůvěra

d) závist a pomluva.

Při návštěvách v romských rodinách bylo velmi dobře patrné, že Romové jsou velmi citliví na zdánlivě nepatrné projevy pozornosti, ale i nedůvěry. Například jim velmi záleželo na tom, abychom od nich přijali jídlo: "Vezmi si chleba, neotrávíš se." "Můžeš se napít, nemám AIDS."

Ve všech rodinách nám ukazovali fotografie a byli zjevně hrdí na své krásné děti. I na okresním úřadě nás upozorňovali, že je pro Romy

velmi důležité, když si budeme pamatovat jejich jména a tváře. Působí jim to radost.

Podle mé zkušenosti by bylo v Jablonci zřejmě možné napomoci řešení romské otázky pomocí s křesťanské víry. Křesťanská víra, pokud je interiorizovaná, zvnitřněná, stírá rasové, národnostní i sociální rozdíly mezi lidmi, vede k přijímání druhých jako bratrů a sester. Dokládá to např. životní příběh romské dívky J.B. z Jablonce, která přijala víru v Ježíše Krista a po konverzi je v úzkém kontaktu s katolickým společenstvím. Proto se však nedistancuje od svých příbuzných. Přijímá je s láskou.

Komplex méněcennosti však probouzejí v romských dětech nejen posměšky spolužáků, ale i neúspěchy při výuce - podprůměrné výsledky často i při nadprůměrné inteligenci. Učitelé, se kterými jsme hovořili, se shodují v názoru, že romské děti nejsou méně inteligentní než české, často jsou velmi bystré a šikovné, ale brzdí je rodinné prostředí. Před nástupem do školy mají tyto děti málo zkušeností s kreslením, psaním, čtením, mají málo hraček a dalších didaktických pomůcek. Romští rodiče těmto věcem většinou připisují menší význam než ostatní rodiny v Čechách.

Romské děti mají také, a to je pravděpodobně hlavní problém, malou slovní zásobu. Romové mají problémy s češtinou, ale také romštinu ovládají často jen částečně. Rodiče dětem ani při nejlepší vůli nemohou s učením příliš pomoci. Sami mají obvykle jen nízké vzdělání (jen jedna osoba romského původu má v Jablonci vysokou školu - ukončila studium práv). Navíc romská komunita doposud pravděpodobně nepřipisuje vzdělání velkou důležitost, ikdyž na druhé straně Romové, se kterými jsme hovořili, vkládali do vzdělání svých dětí určité naděje. Zvláště hrdí byli na to, že se jejich děti učí cizí jazyky.

Důvod, proč romské děti nemají vyšší než základní vzdělání lze spatřovat i v tom, že jim prý rodiče neposkytují při studiích hmotnou podporu. Ředitelka jedné z jabloneckých škol vyjádřila názor, že romští rodiče mají spíše zájem, aby dospívající syn vydělával peníze, aby se dcera vdala nebo aby alespoň opatrovala mladší sourozence. V romské rodině manželů Č. jsme však byli naopak svědky, jak matka vyčítala dcerám, že nedokončily školu a mají děti, ikdyž jsou samy ještě v dětském věku (15 a 16 let).

Děti mají v romských rodinách větší volnost než děti v ostatních jabloneckých rodinách, věnují méně času přípravě do školy, zájmovým kroužkům apod. Velmi důležitá je pro ně kamarádká parta. V těchto partách často napodobují dospělé, začínají předčasně kouřit a žít volným sexuálním životem. Romské dětské party se scházejí ve starých opuštěných domech, kde mladí Romové hledají útočiště, pokud se rozhodnou vynechávat pravidelnou školní docházku. Často právě zde se děti dostávají do drogové závislosti a odtud také vede jejich cesta do dětských domovů. Nemáme k dispozici přesné údaje kolik, romských dětí mělo takový osud, ale procento z celkového počtu romských dětí to bude pravděpodobně vysoké. I my jsme v Jablonci byli svědky dvou takových případů.

Lidé, kteří se v Jablonci snaží Romům pomoci, pokládali vytváření příznivějších podmínek pro mladou generaci za prvořadý úkol. V této souvislosti jsme se střetli i s velmi radikálním návrhem romské občanky, paní C., umístit všechny romské děti do internátních škol, kde by získaly dobré vzdělání. Předpokládali jsme, že s takovýmto návrhem by romští rodiče zásadně nesouhlasili. Ukázalo se však, že mnohým by se nápad docela líbil, pokud by se jednalo o děti vyššího věku. Zároveň se však často ptali, zda by byla internátní škola umístěna přímo v Jablonci nebo váhali, zda by oni sami své děti do takové školy zapsali. Zazněl také názor, že právě v internátních školách se děti dostávají do kontaktu s drogami.

Pro romské děti ve věku 5 - 6 let probíhá v současné době experiment ve zvláštní škole v Liberecké ulici. Byla zde zřízena třída, která by je měla připravit do základní školy. Děti v předškolním věku zde absolvují kurs "škola hrou", při kterém si osvojují základní vědomosti a zručnosti, doplňují si slovní zásobu atd. V rámci vyučování se děti zúčastňují také muzikoterapie a arteterapie. Přípravnou třídu navštěvují zejména zanedbané děti z problémového sociálního prostředí, které mají předpoklady k docházce do normální základní školy.

Po absolvování přípravné třídy dostane každé dítě "absolventský list", ve kterém je napsáno, že žák nebo žákyně absolvovala kurs "Od pohádky k vědění". V absolventském listu je stručně načrtnuto, jak žák prospíval. Např.: "Patřila k nejsnaživějším dětem, měla vzornou

docházku a tomu odpovídaly i výsledky. K ostatním dětem byla laskavá a milá, každý ji měl rád."

Do základní školy jsou umisťováni děti z přípravné třídy po skupinkách a průběžně se sledují jejich výsledky. Při návštěvě přípravné třídy mě upoutal individuální, laskavý přístup učitelky k dětem. V minulém roce se přípravná třída osvědčila. Do základní školy bylo zapsáno šest dětí, z toho tři, které by předtím požadavky pro nástup do základní školy splnit nemohly. Při zajišťování chodu předškolní třídy spolupracuje s vedením školy RADAM (Romská asociace dětí a mládeže).

Spolupráce s RADAMem byla ze strany učitelů hodnocena pozitivně. Určité stížnosti byly však na spolupráci s rodiči. Spolupráce zde prý vážně např. po finanční stránce - rodiče v některých případech nemají zájem zaplatit dětem obědy a učební pomůcky a děti zůstávají s prázdnýma rukama a hladové. V oblasti stravování rodiče zneužívají pomoc vychovatelky, která nechává děti chodit ve školní jídelně zdarma na polévku. Učitelé zatím nemají jasnou představu, jak tyto finanční otázky řešit a čekají, zda rodiče zaplatí dluhy. Přípravné třídy pro romské děti se zakládají i v jiných městech (Most, Děčín, Teplice, Karviná).

Zajímavý rozhovor o práci s romskými dětmi jsme měli s paní B., učitelkou náboženství. V období socialismu vedla paní B. hudebně taneční kroužek pro romské děti a se skupinou dětí chodili o víkendech do hor. Na těchto výletech se děti učily žít podle evangelia. Křesťanství bylo v této době potlačované, ale romské děti každý přehlížel a snad proto této aktivitě nikdo nebránil. Vedení školy to nezajímalo a sociální kurátorka kurzy podporovala. Pro romské rodiče byla tato péče velice výhodná. Zpočátku se děti kurzů zúčastňovaly právě jen pro tyto výhody. Zájem však začal být tak velký, že bylo nutné mezi dětmi udělat výběr. Přednost dostali nejnadanější a nejtalentovanější, které měly naději zařadit se do normálního života.

V rozhovoru paní B. uvedla, že práce s romskými dětmi se podstatně liší od práce s dětmi z neromských rodin. Romské děti velmi citlivě vnímají, zda jsou milované a akceptované. Než se o tom přesvědčí, jsou spíše ostražití a nedůvěřiví. V porovnání s českými dětmi je pro ně mnohem lehčí a přirozenější považovat všechny za bratry a sestry; život

v komunitě je pro ně běžnou věcí. Mají dobré srdce, ale ve svých hrách jsou impulzivnější, výbušnější. Je to pro ně přirozené a neváže se to k nevraživosti.

Jedním z výsledků účasti v kroužku bylo prý i výrazné snížení agresivity mezi dětmi. Ukázalo se, jak je pro romské děti důležité mít pozitivní vzory, mít možnost kontaktu s někým, kdo by jim ukazoval cestu. V opačném případě nalézají svoje vzory na televizní obrazovce v ideálu hrdinů akčních filmů. Na činnost kroužku a společné výlety často přispíval katolický biskup. Po roce 1989 se tato aktivita přerušila pro nedostatek finančních prostředků.

Výsledky a shrnutí

Angela Riedmann

Za krátkou dobu našeho pobytu v Jablonci nad Nisou se nám podařilo navázat překvapivě pestré a dobré kontakty, které by mohly sloužit za základ bližších a důvěrnějších interakcí při následném dlouhodobém výzkumu.

V předložené zprávě je pojednána a naznačena řada otázek, které však již nemohly být podrobeny důkladné analýze, protože ta by přesáhla rámec této práce.

Kontrasty pohledu zevnitř a zvenčí

Pohledy zvenčí se dají zjednodušeně zařadit do dvou kategorií: Na jedné straně se často poukazuje na ničivou zločinnost Romů: kradou, podvádějí, nechťejí pracovat a zanedbávají své děti. To jsou obvyklé negativní stereotypy, na které jsme narazily. Na druhé straně se setkáváme s křesťanským soucitným postojem, zvláště k dětem.

U Romů vystupují do popředí také dva postoje, které vyjadřují jejich vlastní ambivalence: Na jedné straně postoj očekávání pomoci "bílých" při řešení materiálních problémů a na druhé straně setrvávání v odděleném postavení, které se viditelně projevuje např. v přetrvávající endogamii - sňatky s ne-Romy se sice tolerují, ale nepodporují. Stejně tak ovšem nejsou podporována smíšená manželství ani ze strany majoritního obyvatelstva. Dochází k nim, ale podle již zmíněné studie přijímají taková spojení jen 4% "bílých," 81% je naprosto vylučují. Toto procento se nemění ani se vzděláním. Sňatky s Romkami jsou spíše představitelné než sňatky s Romy. Takové spojení však pro Romky nezřídka znamená přerušení kontaktů se svou rodinou.

Ve všech rozhovorech, jak se zástupkyněmi majoritního obyvatelstva, tak také s Romy samotnými vyplynul protiklad "dobrý-špatný Rom". Tento protiklad můžeme vidět v dvojím významu: Jednak tu stojí

sociální chudoba proti drobné kriminalitě, jednak se protiklad vztahuje na "lepší" nebo "horší" integraci. Co to znamená být Rom nedefinuje jen takto označovaná skupina, ale i většinové obyvatelstvo, mezi kterým Romové žijí. V tomto konkrétním případě jsou přiřazované atributy k označení Rom většinou negativní a váží se k málo prestižnímu postavení. To vyvolává na straně Romů dva typy chování: Jednak se mnoho Romů za svůj původ stydí, u jiných naopak vzdorná reakce na skrytou a otevřenou diskriminaci vyúsťuje k "obrození" nekritické etnické hrdosti.

Při rozhovorech se Romové cíleně pokoušeli co nejvíce rozšířit zprávu o brutálních útocích skinheadů tak, aby se dostala na veřejnost, především do zahraničí. Na romské politické schůzi, které jsme se jednoho večera zúčastnili nás např. naši hlavní informátoři přímo požádali, abychom o tom v naší závěrečné zprávě informovali. Otevřené útoky skinheadů existují teprve od převratu v roce 1989.

Menšiny potřebují nejen zvláštní ochranu, ale především vytvoření společenského klimatu otevřenosti a akceptace, v němž "ti druzí" již nepotřebují toleranci. Ta se stává samozřejmostí stejně jako otevřené přihlášení se k sobě samému.

Dodatek

"Pohleďte na menšiny ve svých zemích, zabývejte se také jednou tragikou jejich historie, buďte přáteli!"¹

Několik měsíců po ukončení výzkumu v Jablonci nad Nisou, počátkem února 1995, došlo v Oberwartu v Rakousku k brutálnímu teroristickému útoku na Romy, který si vyžádal čtyři oběti.

¹ Josef Horvath (rakouský Rom z Oberwartu). In: Choung-Fux, Eva, Menschen über Leben 1945 - 1995. Wien 1995: 119.

Místní tradice a vpád světového hospodářství na trhy Jablonce

Markéta Kopřivová, Anna Zisman,

Od roku 1991 stojí na hlavním jabloneckém náměstí, kde dříve jezdily autobusy, čtyřicet prodejních stánků. Od pondělí do soboty tam můžete nakoupit ovoce a zeleninu a také levné oblečení. Je to jedna z nejnápadnějších změn všedního života města od revoluce v roce 1989. Stánky prodejců jednotlivých druhů zboží jsou pohromadě. Na jedné straně trhu je oblečení, na druhé potraviny. Oblečení nabízejí jako v celé zemi při stánkovém prodeji Vietnamci, Češi prodávají ovoce a zeleninu.

Jablonecký výzkum byl příležitostí zabývat se trochu hlouběji novou společností obchodníků na trhu a porozumět způsobu, jakým se trh stává součástí každodenního života města. Vedle trhu na náměstí, který představuje nový způsob obchodu a nové spotřebitelské zvyklosti, jsme studovali také malý tradiční trh na jiném místě Jablonce.

Jako všechny průzkumy v rámci letní školy v Jablonci muselo i naše studium trhů přijmout a vyřešit dva s projektem přímo související problémy.

Naše pracovní skupina se skládala ze dvou osob. Každý její člen měl jiný mateřský jazyk - češtinu a francouzštinu. Navzájem jsme komunikovaly anglicky. Každá z nás reprezentovala jinou kulturu a přístup k antropologickému výzkumu. Kromě zvláštních podmínek skupinové práce jsme musely - snad je možné použít tento nadnesený obrat - spojit dvě země ve vědě. Markéta byla jen sto kilometrů vzdálená od Prahy, svého rodného města. Anna přijela večer před začátkem letní školy a měla za sebou cestu dlouhou asi 1500 kilometrů. Měly jsme tři týdny času na to, abychom převedly na společného jmenovatele odlišné zkušenosti a odlišné dojmy ze zkoumaného terénu. Krátký časový limit (naš výzkum probíhal od 12. září do 2. října 1994) jsme zpočátku pociťovaly jako nedostatek (není třeba připomínat význam dlouhodobých pozorování v antropologii). Na druhé straně nás však striktně vymezený čas popoháněl - krátká lhůta nám pomohla

stmelit rychleji naši pracovní skupinu. Musely jsme rychle překonat jazykové obtíže, problémy s adaptací v novém prostředí, obtíže při komunikaci a další citlivé momenty.

Tato stať není místem, kde bychom chtěly vysvětlovat význam pozorování pro studium v terénu. Poznamenejme pouze, že pro náš výzkum trhů v Jablonci bylo pozorování nejen prvořadou metodou, ale také katalyzátorem rozdílů uvnitř skupiny. Markétě připadalo na tržištích všechno jasné a prosté. Chování aktérů - obchodníků i zákazníků - nabídnuté zboží a jeho uspořádání na stáncích, všechno okolo existence trhů jí bylo důvěrně známé. Anna měla přirozeně výhodu cizinky. Její schopnost pozorování byla zesílena neznalostí daných skutečností. Zdálo se jí, že všechno stojí za vidění, ale měla problémy, aby tomu porozuměla. Při předchozích výzkumech používala při pozorování stejnou měrou oči i uši. V Jablonci se procházela mezi stánky a mohla používat vzhledem k neznalosti češtiny jen oči. Zvýšil tento handicap její pozornost vůči tomu, co se na zkoumaných trzích odehrávalo? Je možné vnímat jemnější odstíny v chování společnosti, jestliže ignorujeme verbální vyjádření? Otázka zůstává otevřená i dnes. Jistě se francouzská badatelka soustředila na vizuální vjem víc než obvykle. Nemohla to, co viděla, vysvětlit tím, co slyšela. Vyvozené závěry, často odvážné, byly tedy nikoliv přímo závazným, ale přece jen jejím jediným prostředkem verbální komunikace. Její česká kolegyně musela naproti tomu odpovídat na Anniny otázky teprve po určitém odstupu od pole výzkumu, které často považovala za součást své kultury a svého myšlení. Když přemýšlela o obrazu, jaký představují jablonecké trhy, objevila Markéta nový svět, který stál za prozkoumání. Během tří týdnů jsme společně a vzájemně prožily to, co znamená antropologie vnějšího a vnitřního, vzdáleného a blízkého. Anna sice nepřišla z daleké země a Markétiny rodiče nebyli místními obchodníky, ale přesto obě zjistily, že metodologické otázky distance badatele a předmětu zkoumání rozhodně musí řešit.

Naše práce zahrnovala také verbální kontakt s aktéry obou trhů. Provedly jsme tři odlišné typy rozhovorů. V každém typu se také promítla jiným způsobem nutnost překládat dialogy do cizí řeči. Formální rozhovor v kanceláři a s úřední osobou nám připadalo smysluplné provést pouze jeden. Rozhovor nebyl simultánním

překladem téměř narušen. Obě strany vykonávaly své povolání - jedna hledala konkrétní i méně konkrétní informace, druhá objasňovala co možná nejlépe politiku města ve vztahu k trhům. Mladý zaměstnanec správy města Jablonce, který odpovídal na naše otázky, nevypadal vůbec udiveně ani podrážděně, když bylo třeba rozhovor přerušit, protože Markéta musela Anně jeho výklad přeložit. Okamžitě také souhlasil s použitím diktafonu. Opravdu jsme ho při práci nerušily, sdělil jen to, co bez potíží sděluje každý úřad.

Většina interview se odehrála ve zkoumaném terénu samotném, na obou městských tržištích. Rozhovory se zákazníky nepředstavovaly žádný skutečný problém. Měly jsme s nimi krátké rozhovory, hlavně když procházeli mezi stánky. Většinou je pobavilo, že jim otázky dávají lidé, které považovali za začínající novinářky. Anna si po několika rozhovorech nechávala výsledky shrnout. Otázky byly často velmi podobné a připravené předem. Nešlo o to nechat partnery rozhovorů mluvit dlouho, ale zachytit jejich sdělení o spotřebitelských zvyklostech a dojmy z trhů. Francouzská kolegyně se na rozhovorech nemusela podílet aktivně.

Dostat se na tržiště bylo velmi prosté. Jako všichni zákazníci jsme mohly procházet mezi stánky jak jsme chtěly, a přitom se pohybovat uprostřed oblasti svého výzkumu. Nemusely jsme překonávat žádné překážky, nikdo nás nemusel uvádět. Už po několika dnech nás většina obchodníků, když jsme procházely kolem jejich stánků, poznala. Přistupovaly jsme ihned k navazování kontaktu. Vysvětlily jsme jim, kdo jsme a co zkoumáme. Markéta nikdy nezapoměla zdůraznit, že pracuje společně s Francouzkou, což často vyvolávalo zdvořilý zájem našich respondentů. Naproti tomu se zdálo, že se jich nijak nedotýká fakt, že studujeme trh, významné místo jejich života. Ani jeden se nezeptal na účel našeho průzkumu. Zřejmě nikdo neměl ve svých odpovědích na bezprostřední fungování trhu co skrývat. Obchodníci nás nebrali jako nebezpečné. Výměna otázek a odpovědí byla vlastně velice formální. Obchodníci nás nechťeli zklamat a ochotně na naše otázky odpovídali. Ani jeden se nezdráhal s námi hovořit - kromě jednoho Vietnamce, který si stěžoval, že novináři všechny výpovědi zkreslují. Nikdo se však nechťel dál projevít a překročit úzký rámec našich otázek o organizaci trhu.

Po prvním kontaktu jsme se během dalších dnů pokusily s našimi partnery v rozhovorech navázat těsnější vztahy. U některých, kteří nám připadali komunikativnější než ostatní, jsme zůstaly před stánkem stát a začaly se bavit. Pokoušely jsme se zjevně navázat s každým z nich otevřenější vztah založený na vzájemné důvěře a přátelství. Nutnost tlumočení a nedostatek času však byly v tomto případě těžko překonatelnými překážkami. Většina obchodníků byla velmi vstřícná. Nezřídka se stalo, že jsme opouštěly trh s jablky, banány nebo květinami, které nám naši respondenti darovali. Většinou to byly starší ženy, které k nám zaujaly protektorský, téměř mateřský postoj. Ty mladší si udržovaly větší odstup. Někteří Vietnamci nemluvili dobře česky, vesměs však byli velice přátelští, tak přátelští, že jsme se musely bránit několika více méně zastřeným pokusům o důvěrnější sblížení... Jako každý antropolog jsme se snažily poznat lépe život aktérů trhu. Jak se však můžeme nenuceně bavit o Bohu a světě, když jedna z nás se musí neustále přerušovat, aby pro druhou tlumočila? Během takového přerušování obchodník na rozhovoru přestal participovat a pracoval dál. Anna měla proto velké problémy se zaměřováním rozhovoru určitým směrem prostřednictvím Markéty - nebo spíše, řečeno skromněji - s nalezením způsobu jak rozhovor ovlivnit, aniž by došlo k jeho přerušování. Vztah mezi oběma badatelkami a trhovkyněmi byl tedy všechno jiné než spontánní. Pro Češku bylo obtížné překládat taková témata, jako např. rozhovor o autě trhovkyně, námět sice zajímavý, ale našemu šetření vzdálený. Francouzku naopak trápilo, že se na této tak živé výměně slov nemůže podílet...

Bohužel jsme trhovce musely - aniž bychom vyčkaly, až se sami svěří - více méně bezprostředně žádat, aby nám vyprávěli svůj životní příběh. Někteří se zdráhali a vysvětlovali, že jejich život pro nás není zajímavý nebo se snažili očima najít na trhu někoho, kdo by měl pro nás poutavější příběh - samozřejmě bez úspěchu. Jiní v zásadě nic nenamítali ani proti podrobnějšímu rozhovoru, ani proti setkání mimo pracoviště. Když však k tomu mělo dojít, vždycky měli přece jenom něco důležitějšího na práci. To byly nejčastější reakce: Po rychlém navázání prvního srdečného kontaktu opětovné uvolnění vztahu nebo jeho zmizení, jakmile jsme se v našem šetření dostaly hlouběji. Obchodníci na nás pohlíželi téměř jako na své zákazníky a rádi nám sdělovali své povrchní dojmy z vnějšího světa dokud nepochopili, že od

nich chceme víc. Od toho okamžiku nás viděli jinýma očima, viděli v nás něco cizího a nevypočitatelného, čeho se musí vyvarovat. Se všemi těmito stránkami vztahů k obchodníkům jabloneckých trhů jsme se musely nějak vyrovnat.

Trhy v obrazech

Dolní náměstí je dnes ráno ještě prázdné. Brzy bude šest hodin. Pouliční světla již nesvítí, ale zdá se, že domy ještě spí. Městská knihovna, obchůdek s dětským oblečením, zbrusu nová banka se slezově barevnými zdmi, kavárna, také v plném lesku, obchody s elektrospotřebiči, kosmetika, kuchyňské potřeby, drogerie a obchodní firmy Sony - ty všechny brzy otevřou. Další domy čekají trpělivě na příchod dělníků, kteří denně renovují fasády vnitřního města. Trh uprostřed náměstí také ještě spí. Čtyřicet stánků stojí ve čtyřech jako šňůra rovných řadách. Jsou dřevěné a chrání je silná plachta. Ničím se neliší. Jejich místo je zakresleno na zemi, všechno vypadá naprosto souměrně a organizovaně.

Přijíždí první auto. Na malém přívěsu jsou pečlivě navršené zelené přepravky z plastu. Všechno probíhá velmi rychle. Muž se ženou vystoupí a hlučně přibouchnou dveře auta, jako by chtěli dát signál k zahájení trhu. Už také přijíždějí další vozidla. Stejně přívěsy, stejné zelené přepravky, muž, žena, stejný spěch. Prázdné stánky vypadaly naprosto totožně. Vypadají stejně i teď, kdy jsou ozdobeny ovocem a zeleninou. Banány se přehledně vystavují v trsech. Zelené hrozny leží vedle, nektarinky a broskve se derou o místo mezi oběma královskými druhy ovoce. Holandská rajčata, krásně kulatá, krásně červená, smějí ležet hned za nimi. Menší a méně pravidelná česká rajčata jsou hned vedle jablek, cibulí, paprik, celeru, póru a mrkve, které platí za méně vznešené a leží v přepravkách před každým stánkem. Muži a ženy vlečou mechanicky zboží bez ohledu na to, jak je těžké. Jedna žena, přibližně v pátém měsíci těhotenství, vykládá statečně z přívěsu bedny s okurkami. Je zima, ruce rudnou a bolí. Raději si pospíší. Mluví se málo. Lehkým kývnutím hlavy se všichni zdraví se sousedy a pracuje se dál. Obchodníci stojí téměř vždy na stejném místě. Je to každodenní ranní rutina. Příslušný úředník jde od stánku ke stánku, aby vybral denní poplatek. Městská správa dostane od každého 260 českých korun.

Hledají se drobné mince, nikdo nemá připravenou přesnou částku. Ani to však není příležitostí třeba jen ke krátkému rozhovoru. Říká se jen to nejnnutnější a všechno běží dál jako předtím. Teď, když je zboží vystaveno, je třeba zkontrolovat zásoby. Mladá žena oškubává už trochu ovadlé listy z hlávky modrého zelí. Její sousedka pečlivě vybírá nahnilé broskve. Seběmenší poškození, a ovoce je odsouzené k odklizení pod pult stánku. Postupně se vypisují ceny. I zde vládne přísná jednota. Banány dnes stojí 19 korun, hrozny 24 koruny, rajčata 35 nebo 11 korun, podle země původu. Ceny jsou na malých lístcích - jen dva stánky jsou vybaveny cenovými tabulkami. To je jediný rozdíl, který zaznamenáváme. Často mají obchodníci zásobu už popsanych lístků. Včera stály banány 17 korun, možná že ceny zítra zase klesnou. U choulostivějšího zboží je zisk asi 15% velkoobchodní ceny, u méně choulostivého bere obchodník jen 10%. Pak se ve stánku na čestné místo vpředu postaví váha. Funguje na závaží a má tabulku k vypočtení ceny.

Příchod zákazníků je podnětem k ukončení příprav. První v tomto chladném ránu je mladík zachumlaný do pestré, molitanem vycpané bundy. Bez váhání jde k jednomu stánku. Nic neukazuje na to, že by se v tomto jednotném uspořádání skutečně rozhodoval - a kupuje dva banány. Pak nastupuje do autobusu, který už čeká na stanici u tržiště.

Je sedm hodin.

Trhovkyně, paní M., ještě nepřišla. V sedm hodin je se svým mužem ještě u velkoobchodníka asi 20 km za Jabloncem. Bydlí v Tanvaldu a zásobují se proto raději blízko bydliště. Postupně se také ujistili, že tento velkoobchod patří v okolí k těm nejlepším. Majitelé velkoobchodu byli dříve číšníci, což manželům M. vysvětluje jejich úspěch. Atmosféra je tady ještě živější než na tržišti. Šest mužů pracuje obratně mezi narovnanými řadami přepravek a nakládá ovoce na auto. Ani zde není čas k hovoru, jen krátce nahlašují váhu zboží vedoucímu, který všechno zapisuje do bloku. Pan a paní M. ho dobře znají - kupují zde zásoby každý den. Není třeba, aby vážili cestu až do zadních prostor bývalé továrny, které velkoobchodník dnes používá k jinému účelu. Vědí už, že vzadu jsou uskladněny konzervy a stovky sudů s pivem. Je tu také chladírna pro choulostivé ovoce. Brambory jsou uloženy blíže u vchodu. Ale ne - dnes jdou pan a paní M. přímo k salátovým okurkám.

Na vůz nakládají tři přepravy. "30 kilo!" hlásí skladník. Pak odváží 35 kilo českých rajčat. Nakonec pro labužníky pan M. vybere a osobně zváží dvě bedny čerstvých banánů z Argentiny, které určitě během dne prodá. Byly by tu také hrozny a broskve z Itálie, květák z Bretaně a holandská rajčata. Ale toto zboží je už z předešlého dne v přívěsu pana M., protože přenocovalo v jeho garáži.

Paní M. jde rychle k pokladně, aby hotově zaplatila týdenní účet - tento týden je to asi 10 000 korun - a připojuje se opět k manželovi, který už čeká v autě.

Ted' už je téměř osm hodin a trh žije plným životem. Přijeli vietnamští obchodníci. I oni systematicky upravují své stánky. A den začíná. Vytřásají se prudce plachty, aby z nich stekl noční déšť, zapíná se rádio a poslouchají se napřed české zprávy, pak kazeta s vietnamskou hudbou. Na stánku se navazují šňůry - uzly jsou vždycky na stejném místě. Z plně naloženého auta nebo modrého přívěsu se vynášejí velké modrobiločervené kabely. Na šňůry se zavěšují kusy oděvů, zbytek se vykládá na pult. Vietnamskou hudbu nahrazují americké disko-melodie. Hotovo.

Náměstí má ted' svůj vzhled, obvyklý pro celé tři poslední roky.

Na jiném místě v centru Jablonce, na Anenském náměstí, se připravuje další trh. Je daleko menší. Nanejvýš dvacet stánků tvoří čtverec, který ohraničuje náměstí. Uprostřed propůjčují čtyři další stánky celému souboru jednotu. Místo by se dalo označit jako harmonické. Všechno tu vypadá pěkně uspořádané, člověku bezděky vytane na mysli slovo "tradice". Je to ta stará pumpa v rohu náměstí, která nás přivádí na myšlenku, že tenhle trh už patří k "folklóru"? Kdo sem přijde, ocitne se na malém ostrůvku míru. Žádné výkřiky, jen tiché, soustavné mručení, jak se prodáváci domlouvají se zákazníky. Městský hluk není slyšet a lze se zaposlouchat téměř do všeho, co se tu říká. Jediným pohledem obsáhneme celý prostor. Květiny, ovoce a zelenina představují kombinaci barev, která působí svěže. Snad proto, že mrkev si podržela zelené listy a že na bramborách visí ještě zbytky země, hned uhádneme, že zboží nepochází od velkoobchodníka. Také zelené přepravy z plastu, tak všudypřítomné na prvním tržišti, tu nahradily velké košíky. Je to tak. Zde se prodávají vlastní vypěstované produkty. Mnoho prodáváčů jsou důchodci, kteří prodávají ovoce a zeleninu z vlastní

zahrady. Jeden pár stojí hrdě u svého stánku. Přinesl dnes sedm mrkví, deset svazků ředkviček, pět celerů a tři mečíky. Předtím pracovali "v zemědělství" jako mnozí další prodejci. Přicházejí si vydělat pár korun navíc, a také proto, že se tu cítí dobře. Znájí všechny ostatní obchodníky, jejich zákazníci jsou stálými zákazníky. Jiný obchodník, který čile obsluhuje dlouhou frontu kupujících, je penzionovaný typograf. Pomáhá několika přátelům prodat jejich zemědělské produkty. Musí sice vstávat ve 4 hodiny, stát celý den na nohou, ruce mu mrznou, ale přesto je mu nové povolání milé. Pro něho i pro samotné zemědělce znamená trh změnu.

Tento trh odpovídá těmto lidem. Podobá se jim. I oni mají v sobě něco starosvětského, co se časem projevuje ještě silněji. Mnozí jsou staří. Ženy nosí přes ramena šátek, jejich vlněné vesty jsou ručně pletené. Někteří muži mají čepice s kšiletem, mnozí v ústech cigaretového špačka. Také jejich zákazníci zapadají do obecné atmosféry tohoto trhu. Stejně oblečení, vzájemné porozumění, i jejich pohled je upřen do minulosti. Ti mladší vypadají skoro jako pozorovatelé epochy, která je dnes už téměř u konce.

Úředník, který je zodpovědný za trh, už vybral peníze u všech stánků. Tady se platí jen 50 korun denně. Podmínky jsou zde stejné jako před rokem 1989 - trh patří městu. Výběrčí svou funkci vykonává už 28 let, od té doby, co měl ve sklárně ve městě pracovní úraz. Přestože sotva řekne víc, lze si dobře představit, že ho baví jít od jednoho stánku ke druhému, od jednoho přítele ke druhému. Je hrdý na to, že zná všechny křestním jménem - a zná také příběh každého trhovce. A život jde dál, i když má člověk pocit, že se každým okamžikem může nad klidným obrázkem trhu objevit slovo "KONEC". Na jednom stánku je připíchnutý lístek: "Od 1.října už tady nejsem." Kamarád bývalého typografa se příští víkend žení. Jeho sousedka, prodavačka květin, sbírá příspěvky na svatební dar.

Dnes měli prodavači brambor dobrý den. Jedna malá hubená žena prodala všechny koše během pár hodin. Je čas uklidit i ostatní zboží. Ke dvanácté hodině plní poslední zákazníci své nákupní kabely. A pak - proč ne - kupují ještě kytici květin.

Začíná pršet. Trh na Dolním náměstí rychle mění svůj vzhled. Vietnamci natahují přes stánky igelitovou fólii, která vytváří jakousi

střechu přes uličku mezi nimi. Přitom si všimneme, že obě řady stánků s oblečením jsou mnohem blíže u sebe než stánky s ovocem a zeleninou. Ostatně vietnamští obchodníci nestojí za svým pultem nikdy dlouho, ale běhají od stánku ke stánku a povídají si. Před stánky mají nízké stoličky. Hodně spolu hovoří - vietnamsky. Jedna prodavačka si hraje s elektronickou hrou, nevyruší ji ani to, že zatím zákaznice u jejího stánku váhá mezi kalhotami a leginami. Kousek dál hází několik stánkařů mezi dvěma stánky mincemi. Pravidla hry nelze sice hned uhádnout, hrají však zcela zjevně o peníze. Sázky nejsou vysoké. Jde jen o ukrácení času. Šumění deště na plachtě je stále silnější. Vzduch pomalu vlhne.

Výběr oděvů není velký. Džíny, trička "Reebok", polokošile "Nike", molitanem podšité košile, pestré bundy, americké čapky, blejzry "Head"... Jsme v říši levného oblékání. Stánky nabízejí více méně stejné kusy oděvu - za stejnou cenu. Vietnamští prodavači, živé modely celé své prodejní nabídky, vysvětlují se stejně naučenou dobrou náladou, že mezi nimi neexistuje konkurence. "Když dneska prodá můj soused, zítra budu na řadě já," říkají často. "Pro nás má obchodování skutečně tradici, zvláště obchodování na trhu," tvrdí sborově. Ve Vietnamu obchodují všichni lidé na ulici. "Češi by se od nás mohli ještě mnoho učit," říkají napůl žertem, napůl výsměšně.

Od té doby, co přicestovali do Československa - někteří před více než deseti lety - museli rozvinout i jiné dovednosti než to, co už věděli o povolání pouličního obchodníka. Ti první dva přijeli před čtrnácti lety. Bylo jim osmnáct, když museli opustit své rodiny a odjet do tisíce kilometrů vzdálené "bratrské země". Na vietnamském venkově vládla chudoba a Československo spolu s některými dalšími komunistickými zeměmi potřebovalo pracovní síly pro svůj průmysl. Smluvní podmínky bychom mohli zjednodušeně formulovat takto: Mladým lidem byla uhrazena cesta, ubytování a čtyřleté vyučení a na oplátku museli po absolvování učiliště v hostitelské zemi odpracovat dva roky. Většina Vietnamců prý chtěla raději do NDR než do Sovětského svazu nebo do Československa. V NDR jim připadala situace jednodušší, pracovní podmínky lepší a říkalo se, že se tam dají rychleji vydělat peníze. Zřejmě však bylo třeba počítat s úplatkem, aby se tam smělo odjet...

Pětadvacet mladých mužů, těch nejchudších mezi chudými, se jednoho rána před čtrnácti lety setkala na hanojském letišti. Čekali na letadlo, které jednou týdně odlétalo do Prahy. Neznali se navzájem. Všichni doma nechávali sestry, bratry, ustaraného otce a jistě plačící matku. Pak šlo všechno velmi rychle. Letadlo startovalo, to bylo nádherné, přistálo - a nový život začal. V prvních měsících žasli nad vším - především nad tím, kolik toho Češi dokázali vypít! Navštěvovali šestiměsíční intenzivní kurs, aby se naučili jazyk nové země. Jejich učitel jim dal česká křestní jména, protože vietnamská byla pro něho obtížně zapamatovatelná. Ještě dnes se těmito jmény představují, někdy je dokonce používají i mezi sebou. Po prvních měsících přivykání novému prostředí začali navštěvovat technickou školu, aby se vyučili povolání sklářského dělníka. Po vyučení uběhly první dva pracovní roky v továrnách na výrobu bižuterie v Jablonci rychle. Země byla laskavější než jejich rodný Vietnam. Pracovali dobře, podniky je potřebovaly. Nic nestálo v cestě prodloužení pobytu. Osm z prvních pětadvaceti Vietnamců, kteří přijeli do Jablonce, je tam ještě dnes. Tři nebo čtyři odešli do Německa, ostatní se vrátili do Vietnamu. Někteří se oženili s Českou a tím získali české státní občanství. Ani těm ostatním však nic nebrání, chtějí-li v zemi zůstat. Mnoho Vietnamců přijelo za nimi, také několik žen. Ale celé rodiny se nesešly. Cesta je pro ně příliš drahá, přijet na návštěvu je ještě dražší. Tak tedy píší... často... A čtou vietnamské noviny, které si každý týden přinášejí z vietnamského velvyslanectví v Praze. Práce v továrně jim vyhovovala. "Když se hodně pracuje, nevydělává se špatně." Avšak od té doby, co vláda povolila soukromý obchod, pracují na trhu a ke svým českým kolegům v továrnách se obrátili zády.

Trh je rozdělen, jako by jím uprostřed protékala řeka. Na pravém břehu Vietnamci, na levém Češi. Na pravém břehu oblečení, na levém ovoce a zelenina. Většina obchodníků - Češi i Vietnamci - zdůrazňují, že mají také dobrý vztah k tomu druhému břehu. Přívoz však používají jen velmi zřídka... Někdy sice přijde Vietnamec poprosit o prázdnou krabici, ale Češi se na pravý břeh téměř neodvážují.

Na levé straně si nikdo neroztáhl igelitovou fólii proti dešti. Jednotlivé plachty chrání stánky dostatečně - samozřejmě zmokne ten, kdo jde od jednoho stánku k druhému... Každá trhovkyně, každý pár prodavačů

stoi vzpřímeně za svým pultem. Nepohnutě čekají na zákazníka. Nikdo nelistuje v časopisu, nikdo nemluví, jen někdy se někdo zdvihne a odejde, aby si rychle koupil kalíšek kávy a pak si ho vypil u stánku.

Na levém břehu se setkáváme se dvěma druhy životních příběhů. Starší prodávající většinou dříve pracovali v družstevních nebo státních obchodech s potravinami a s ovocem a zeleninou. Usmívají se trochu nuceně, když jim popisujeme obchodnickou tradici jejich vietnamských sousedů. Rozumí svému řemeslu. Není to jako u těch druhých, mladších, jak nikdy nezapomenou dodat, kteří nemají zkušenosti ani v obchodě ani v oboru potravinářství.

Mladší vstupovali do profesionálního života již za demokratické vlády. Zvolili si stánkový prodej a nic se jim nestavělo do cesty. Ve srovnání s prodejci na malém trhu na Anenském náměstí vidíme ve stánkářích na trhu na Dolním náměstí výlučně prodavače, kteří ke svému zboží nic necítí. Ti mladší z nich však symbolizují ještě silněji tento vzestup kapitalismu.

Mladí čeští prodejci nestavějí na odiv znaky triumfujícího amerikanismu jako jejich vietnamští kolegové. Jsou po vzoru jejich starších sousedů velmi prostě oblečení. Mají na sobě pracovní oděv - velké barevné vlněné svetry a tmavé kalhoty.

Děšť trochu ustává. Zákazníci se odvažují mezi stánky a zdržují se déle pod igelitovým tunelem Vietnamců. Nikdo se jen tak neprochází. Sem se přichází za nákupem toho, co je potřeba. Nic nevybízí k delšímu prodlení. Zákazníci vypadají různorodě. Muži a ženy, mladší a starší. Na oblečení mnohého z nich je vidět, že bylo zakoupeno tady na trhu. Je těžké rozhodnout se mezi žlutými banány za 19 korun a žlutými banány za 19 korun. Zdá se, že zákazníci nenahrazují tento nedostatek odlišnosti volbou mezi různými obchodníky. Prostě přistoupí k některému stánku. K trhovkyním nemají žádný bezprostřední vztah. Je to tu jako v supermarketu. Člověk se obslouží a zaplatí a přitom hledá pokladnu s nejkratší frontou.

Je téměř 18 hodin. Vietnamci odešli první. Několik stánků s ovocem a zeleninou je ještě otevřeno. Patří nejmladším obchodníkům, kteří pracují nejdéle. Každý zametá své stanoviště a nakládá bedny - prázdné a plné - do přívěsu. Jako by chtěl podvědomě zamknout dveře krámu po

skončené prodejní době. Skupina romských dětí pomáhá posledním obchodníkům naložit zboží. Běhají mezi kontejnerem na odpadky na náměstí a stánky. Než obchodníci odjedou, dostanou od nich ještě pár banánů. Jsou černé.

...a ve slovech

Město potřebuje trh. Dokonce i Anenský trh v Jablonci, který se musel často stěhovat, přežil čtyřicet let budování komunismu, kdy už slovo "trh" bylo téměř na indexu zakázaných výrazů. Přežil jako místo, kde zemědělci a drobní rolníci prodávali své přebytky. Zde se dalo vydělat něco navíc, což vláda tolerovala. A neoficiálně se dalo v obchodování jít ještě dál.

Mladá květinářka na Anenském náměstí:

"Můj dědeček s tím začal ...za komunismu ...tehdy byli na radnici hodní lidé, nechali nás to dělat. Za komunistů jsme pořád chodili na trh. Pravda, zpočátku - už si na to nevzpomínám - se muselo všechno odklidit, když přišel nějaký komunista, ale vždycky to klaplo."

Po roce 1989 začalo být slovo "trh" velmi oblíbené a od té doby, co je možné bez omezení obchodovat pod širým nebem, tedy bez nutnosti platit za krám ve městě nájem, proměnila se autobusová nádraží v pouliční tržiště. Malý trh na Anenském náměstí však existuje dál se stejnými obchodníky, stejnými zákazníky a nabídkou, která přichází přímo ze zahrad.

Důchodkyně na Anenském náměstí, prodavačka ovoce:

"Prodáváte jen na tomhle tržišti, znamená pro vás něco?"

"No ano, jsem na ně zvyklá. Ráda se tu sejdu s lidmi a trochu si s nimi popovídám."

"Znáte ostatní obchodníky?"

"Ano, ano, a dobře si rozumíme."

Prodává ovoce a zeleninu na Anenském náměstí, podmračená, asi 50 let:

Chodil sem už můj otec, dřív byl trh blízko autobusového nádraží, já jsem přišla už jako malá."

Mladá květinářka na Anenském náměstí:

"Moje babička tady stávala, moje matka, moje tety ...u stejného stánku ...máme tu své zákazníky ...všechno sami pěstujeme ... přicházíme dvakrát, třikrát týdně, jinak prodáváme také doma..."

Veselá, dynamická květinářka na Anenském náměstí, asi 50 let:

"Asi bych měla jít někam jinam, tady to dobře nejde, ale člověk pořád chodí tam, kde zná lidi, zákazníky ...nevýhodou je, že sem moc lidí nepřijde. Můj muž a já jsme zahradníci ...to nejtěžší je uživit se prací vlastními rukou. Ceny stoupají, ale tady je to pořád jako za času Rakousko-Uherska."

Obchodníci na Anenském náměstí jsou charakterističtí hrdostí na své povolání a panují mezi nimi přátelské vztahy. Mohly jsme se o tom přesvědčit, když temperamentní květinářka šla ke všem obchodníkům vybrat peníze na svatební dar pro mladého prodavače z vedlejšího stánku. Myslela na všechno. Až se koupí dar, ukáže se na trhu, aby také zákazníci mohli přispět ke štěstí svatebčanů. Správce si vzpomíná ještě na dobu, kdy obchodníci přijížděli s koňmi.

Na rohu prodává brambory pořád stejná žena, celou věčnost používá stejné váhy a stejnou lopatu - jako by se tu zastavil čas. Květinářka vyslovila to, co si myslí i mnozí zákazníci, kteří kupují brambory ze zvyku stále na stejném místě na rohu ulice jako např. tato starší paní s košem plným brambor:

"Už léta tu kupuji brambory. Chutnají báječně a vydrží až do května. Vždycky koupím tři nebo čtyři kila... V poslední době mám dojem, že na Dolním náměstí ovoce podražilo a není vždycky čerstvé."

Jenom náhodou jsme se dověděly, že budoucnost tržiště není zajištěna. Anna zjistila, že průměrný věk zákazníků je poměrně vysoký - toto prostředí přitahuje jen málo mladých lidí. Mladé květinářky zde zastupují třetí generaci zahradnických rodin, které stále stojí na stejném místě. Zeptaly jsme se jedné z nich, zda se nebojí, že tržiště zanikne.

"V tom není problém, ale pozemek zakoupila Obchodní banka a už letos bylo nejisté, zda tu budeme moci zůstat... už od jara..."

"Reagují na to lidé?"

"Přirozeně, ale co mohou proti tomu dělat?"

Nikdo z dotázaných však nevěděl, kdy se bude trh stěhovat nebo zda musí zcela zmizet. Proto jsme se ptaly dál. Narazily jsme na mnoho možných dohadů o přestěhování nebo uzavření tržiště, ale nikdo nás nemohl opravdu informovat. Později jsme se opět náhodou dozvěděly, že i tržiště na Dolním náměstí se má zrušit. Kdybychom nepoložily na toto téma přímou otázku nebyl by žádný partner v rozhovoru sám od sebe mluvil o svých starostech s budoucností obou tržišť. "Tady se nedá nic dělat," říkají všichni. Prodávači z Anenského náměstí s výjimkou těch, co jsou v důchodu, nejsou na trhu finančně závislí. Často mají vlastní krám nebo možnost prodat zboží někde jinde. Také obchodníky z Dolního náměstí případné přestěhování nijak zvlášť neznepokojuje. Už o něm slyšeli, ale zachovávají si chladnou hlavu.

"Stěžovat si nevede nikam," říká paní M. "Tohle není žádné řádné tržiště. Ve skutečnosti je to veřejné místo a kdykoliv se něco stane, lidé z radnice řeknou, že se jich to netýká. Můžeme tedy být spokojeni, že nám zatím dovolují tady stát..."

Naše informátorka, paní M., nám uváděla pro uzavření tržiště různé důvody. Lidem se prý tržiště na tohle místě nelíbí, alespoň ne tak, jak dnes vypadá. Obchodníci v okolí si stěžují na konkurenci Vietnamců, jejichž ceny jsou nižší než v obchodech. Obchodní banka jim předhazuje nepořádek a odpadky před svým vchodem. Ke všem těmto argumentům paní M. vždycky dodává: "Nikdo to nemůže předvídat, závisí to na radnici... to jsou jen dohady, nikdo ani vám nedá jasnou informaci..."

Existence tržiště závisí nepochybně přímo na městské správě. "Tržiště na Dolním náměstí není žádné skutečné tržiště, protože jde o veřejné prostranství," řekl nám také pan R., správce tržiště. Prodej na Dolním náměstí vznikl sice z podnětu městské správy, ale jako "opravdové tržiště" mu připadá jen tržiště zastřešené. "Kdyby tu nebyli Vietnamci, nebylo by to tak ošklivé, to je vlastně ten hlavní problém. ...Žádáme

prostor pro zastřešené tržiště, protože momentálně je jen tento typ obchodu smysluplný. I v zahraničí existují dál taková tržiště a oživují města v konkurenci s tradičním obchodem. Na Dolním náměstí by měl každý obchodník mít své specifické zboží a zboží Vietnamských by mělo být vystaveno na řádných uzavřených stáncích. ...Otázka je, jak vyřešit problém tržního místa. Kam s tržištěm, jak je tam dostat, jaké to bude tržiště. Je třeba rozhodnout mezi drobnými rolníky, jimž se drahé nájemné nevyplatí, a mezi obchodníky z Dolního náměstí, kteří neprodávají vlastní vypěstované produkty. Tito profesionální obchodníci s poměrně vysokými zisky mohou také zaplatit víc za lepší stanoviště. Já osobně se domnívám, že potřebujeme dvě zastřešená tržiště. Jak potom znovu oživit Dolní náměstí, bude úkolem architektů..."

Tržiště není jen místem obchodu, patří k městskému centru a může proto město zkrášlit nebo mu naopak uškodit. Ve veřejném mínění představuje estetická stránka důležitý argument. Jeden Vietnamský se nás na začátku výzkumu zeptal: "Zdá se vám, že naše stánky zohavují náměstí?" Přirozeně jsme chtěly vědět, proč se na to ptá, a dověděly jsme se, že jeho otázka reaguje na četné poznámky především starších a konzervativních osob. Přes všechny problémy mají však obě jablonecká tržiště své věrné stálé zákazníky. Proč? V České republice není ještě pro vyšší a střední vrstvy nutné vytvářet principy společenské odlišnosti tím, že nakupují v drahých obchodech nebo nosí značkové zboží. Kupní síla bude ještě dlouho zaostávat za rostoucí nabídkou. Pro osoby s nižšími příjmy je cena nákupu hlavním kritériem. Textil se na tržišti prodává samozřejmě bez kabinok na ozkoušení, bez zrcadel, bez pokladni stvrzenky, ale mnohem levněji.

Jablonec si možná ponechá své tržiště, zůstává však otázka, kde bude stát a jak bude vypadat. Na každý pád se něco změní, mnoho prodávajících na tržišti si už dělá plány: Paní M. by ráda otevřela vlastní obchod, Vietnamský K. šetří, aby se mohl osamostatnit ve svém původním oboru, výrobě šperků. Tržiště takové, jaké dnes je, je výsledkem transformačního procesu české společnosti a s ním se bude vyvíjet dál.

Vstříc třetí tržní generaci

Třebaže je tržiště v Jablonci nové, je přece jen už zastaralé. Bylo založeno před třemi roky z podnětu městské správy, aby pomohlo odstranit potíže se zásobováním městských obchodů. Dnes již nesplňuje očekávání občanů. Tržiště vzniklo na počátku hospodářské liberalizace. Bylo berličkou obchodního systému, který byl oslabený a současně se ještě nacházel na svém začátku. Bylo třeba najít doplňkový obchod vedený rychleji a jednodušeji než obchody, u nichž byly ještě problémy s vlastní privatizací.

Tržiště toto stádium doplňkového supermarketu dodnes nepřekonalo - žádná konkurence, odlišné vystavení zboží, žádné zvláštní vztahy zákazníků k prodejcům. A především ovoce a zelenina pochází od velkoobchodníka, typického zástupce masové spotřeby, moderního hospodářství, negace tradicionalismu.

Občané Jablonce jsou už o krok dál. Městská správa a zákazníci sní o tržišti "jako na západě". Chtěli by mít všechno krásnější a dražší. Skoro se stydí za toto tržiště, které je ještě svědkem chudších dob, jež město zažilo. Levné kusy oděvů od Vietnamců a každodenní potraviny by se měly prodávat jinde a v centru města by měly udělat místo reprezentativnímu zboží dávno touženého blahobytu - nadbytku.

Vzhled náměstí sice neodpovídá představě, jakou by mu obyvatelé Jablonce rádi dali, ceny ve stáncích však vycházejí vstříc jejich kupní síle. Tržiště demonstruje hospodářský vývoj země - rostoucí nabídku zboží a stagnující kupní sílu občana. Budoucnost tržiště souvisí s tímto protikladem, který je v českém všedním životě všudypřítomný.

SRDCE PRO JABLONEC: sdružení nezávislých kandidátů v místní volební kampani 1994

Barbara Herzog-Punzenberger, Michail Bajakovskij

příběhem a postoji, kulturním zázemím a vzděláním ovlivňuje
Předmluva

"V podstatě není to, co je předkládáno jako výsledek (vědeckého výzkumu, pozn. autora), nikdy jen odpovědi na vědecké otázky, ale také odkazem na podmínky vzniku, události, náhody, institucionální hranice a na smluvní podmínky takového projektu."¹

Abychom tedy od začátku nebudili dojem naplánované jednotnosti a účelnosti a nepředstírali konečnost výsledků, chtěli bychom nejprve krátce nastínit podmínky vzniku následující studie.

Bod 1: Druh a rozsah zprávy, kterou měla vyhotovit každá pracovní skupina na konci letní školy, byly součástí úkolů stanovených vedením. Jako důležitý cíl letní školy byla účastníkům a účastnicím² zdůrazněna úzká spolupráce mezi badateli a badatelkami z bývalého "východu" a ze "západu". V tomto smyslu měla být také konečná zpráva společným

¹ Nadig Maya: Der ethnologische Weg zur Erkenntnis. In: Axeli-Knapp Gudrun a Wetterer Angelika: Traditionen Brüche, Entwicklungen feministischer Theorie. Freiburg 1992.

² V této práci se (v němčině - pozn. překl.) stále používá ženský rod, pokud nejde výslovně o určitou osobu mužského rodu. Toto používání feminina přejímá jako dosud maskulinum abstrahující funkci. Tak můžeme ženskou formou označit jak osoby, jejichž pohlaví neznáme, tak smíšené skupiny. Tuto formu kontrapunktu v německém jazyce považujeme za důležitou vzhledem k tomu, jak mužská polovina lidstva určuje normu, která zneviditelňuje ženy a jejich výkony.

dílem v cizí řeči (angličtina), dílem, které by vyžadovalo a podpořilo schopnosti komunikace. Naše pracovní skupina se považovala za schopnou takovou zprávu přes světonázorové a specifické odborné rozdíly vypracovat. Jiné pracovní skupiny byly přesvědčeny, že tyto vnější úkoly jsou na škodu vědecké kvality jejich zprávy a dosáhly ke konci letní školy změny úkolů. Chtěly psát ve své mateřštině a nechat zprávy přeložit do češtiny nebo němčiny.

Bod 2: Téma, které se při výběru prvního večera jabloneckého pobytu naše badatelská skupina zavázala zpracovat, znělo: "Změny v jablonecké místní politice". Protože to bylo jedno z velmi všeobecně formulovaných témat, vyžádalo si jeho bližší určení značnou část velmi krátce vymezeného času. Jedním z důvodů prvního rozhodnutí byl náš osobní zájem o ekologický stav kraje a význam ekologie v místní politice například jako téma volební kampaně. Během několika dnů se však ukázalo, že toto specifické téžiště není příliš plodné, a tak jsme hledali jiné vymezující možnosti. Teprve začátkem druhého týdne jsme si jasně uvědomili význam volební strany nezávislých kandidátů³ "Srdce pro Jablonec" pro mocenskou strukturu ve městě. Zbyl nám tedy jen JEDEN další týden, kdy jsme mohli zcela cílevědomě studovat místní politickou konstelaci kolem nezávislých kandidátů této volební strany. Velkou část třetího týdne jsme pak strávili vypracováváním naší závěrečné zprávy.

Bod 3: Jako většina pracovních skupin jsme ani my neměli při odjezdu z Jablonce závěrečnou zprávu dokončenou. Naivně jsme se tehdy domnívali, že nebude těžké konečnou verzi po odjezdu dohotovit, protože Vídeň a Bratislava, kde jsme v té době pracovali, nejsou od sebe vzdáleny ani 100 kilometrů. Na co jsme přitom nemysleli, byly potíže s překračováním hranic. Přes pozvání rakouského výzkumného

³ Podle současného platného volebního práva existuje termín "politická strana", což odpovídá německému výrazu "politische Partei", a "volební strana", což v překladu je "Wahlpartei", a je tím míněno sloučení různých politických stran nebo politických stran s nezávislými kandidáty nebo výlučně nezávislých kandidátů zvláště pro konané volby.

ústavu nebylo rakouské velvyslanectví v Bratislavě s to, vystavit ruskému členu naší pracovní skupiny, který studoval v Bratislavě, povolení ke vstupu na rakouské území.

Vzhledem k těmto okolnostem byla studie, která následuje, vyhotovena na základě anglicky psané zprávy, vytvořené společně účastníky pracovní skupiny na téma "Změny v jablonecké místní politice", Barbarou Herzog a Michailem Bajakovským. Z popsaných obtíží při komunikaci pak vyplynulo, že vypracováním konečné verze v němčině byla nakonec pověřena Barbara Herzog.

Úvod

Na začátku naší letní školy v polovině září 1994 byly už dokončeny první přípravy k listopadovým komunálním volbám a seznamy předloženy občanům k podepisování. Jestliže se totiž nechtěli nezávislí kandidáti napojit na existující politické strany, museli se ustavit jako vlastní volební strana (viz pozn. 3). K tomu, aby mohla takováto volební strana kandidovat ve volbách, bylo zapotřebí předložit určitý počet podpisů svědčících o podpoře voličů. Předpokládali jsme, že pro mnoho voličů bude přílišným zatížením zvažovat najednou po mnohaleté existenci státu s jedinou vládnoucí politickou stranou a třemi stranami odsouzenými ke stínové politice dvanáct odlišných rovnocenných stran a pochopit složitý systém smíšených voleb.

"Srdce pro Jablonec" byla jedinou volební stranou volebního obvodu Jablonec, která se skládala převážně z nezávislých kandidátů. Z nejvýznamnějších osobností byl jen tehdejší starosta členem ODA (Občanská demokratická aliance) a náměstek starosty členem KAN (Klub angažovaných nestraníků). Ostatní nezávislí kandidáti nekandidující za SpJ využili pro komunální volby možnost přidružit se k existujícím politickým stranám, což jim ušetřilo namáhavý proces sbírání podpisů. Ale proč se třicet osob na volebním seznamu "Srdce pro Jablonec" rozhodlo vytvořit vlastní volební stranu? Hned na začátku průzkumu se projevíly rozdílné motivace jednotlivých kandidátů. Kdo tedy byli členové volební strany "Srdce pro Jablonec" a jak se stali kandidáty? Abychom mohli odpovědět na tuto otázku, museli jsme se pokusit alespoň rámcově prohlédnout houštinu

sociálních vztahů, ve kterých se političtí kandidáti pohybovali a současně se na všeobecnější a abstraktnější úrovni soustředit na otázku, čím se "Srdce pro Jablonec" liší od ostatních politických, resp. volebních stran. Protože toto hnutí bylo v době našeho šetření teprve na začátku, pokusili jsme se o obecné určení jeho postavení na politické scéně.

1. Postup

1.1 Osobní přístup

Vzhledem k tomu, že osobnost badatele či badatelky s jejich životním výsledky každého výzkumu zvláště při použití kvalitativních metod, chtěli bychom zde zcela krátce nastínit náš osobní kontext.

Barbara pracuje v současné době na dokončení své diplomní práce v Ústavu etnologie (Institut für Völkerkunde) Vídeňské univerzity. Její práce má prozatímní název "Vědecká rozprava kolem pojmu etnicita v Rakousku" ("Der wissenschaftliche Diskurs rund um 'Ethnizität' in Österreich"). Kromě etnologie studovala jako vedlejší obor politologii. Tuto základní kombinaci během studia dále rozšířila, aby mohla důkladněji propracovat metodické téžiště své práce (etno-)psychoanalýzu. Při zpracovávání výsledků výzkumu v Jablonci proto také kladla důraz na uplatnění sociálněpsychologického pohledu.

Michail navštěvoval bezprostředně před naší letní školou jednorocní postgraduální kurs "Central European Studies" na Středoevropské univerzitě v Praze. Proto mu politické otázky nebyly cizí. Když studoval v Moskvě matematiku, přišel do styku také se sociologií, zejména z hlediska kvantitativních metod zpracování hromadných dat. Proto v Jablonci věnoval zvláštní pozornost kvalitativním metodám, které chtěl poznat a vyzkoušet v praxi.

1.2 Metody

Přestože jsme velkou část našeho terénního výzkumu strávili rozhovory, jejich organizací, přepisem nebo rozbořem, chtěli bychom začít nejcharakterističtější metodou sociálně antropologického terénního

výzkumu - tichým nebo zúčastněným pozorováním. V krátkých třech týdnech jsme se bohužel mohli zúčastnit jen dvou akcí, při kterých jsme sledovali interakční vzor v čistě politické souvislosti. Šlo o stranickou schůzi České strany sociálně demokratické ČSSD a o schůzi romských politiků.

Kromě pozorování a rozhovorů jsme se snažili shromáždit písemné údaje nejružnějšího původu. Michail četl denně příslušná periodika a ve veřejné knihovně jsme prostudovali oddíl "Místní politika". To nám zvláště vzhledem k posledním komunálním volbám velmi pomohlo, neboť jsme mohli srovnávat tehdejší plakáty, hesla a výsledky se současným stavem. Z Českého statistického úřadu jsme si obstarali statistiky minulých voleb v České republice. Mohli jsme tak zasadit své momentální dojmy z jablonecké politické scény do časového a prostorového kontextu. Spolupráce mezi badatelem z "východu" a badatelkou ze "západu" vyústila v této malé skupině v plynulou výměnu názorů člověka zevnitř a zvenčí na postkomunistické struktury. Michail často srovnával poměry v různých postkomunistických státech, zvláště v Rusku a v Čechách, takže Barbara mohla objevovat významné vztahy ve srovnání s rakouskými poměry. Tak jako ve skupinové dynamice celé letní školy měla i u nás velký význam schopnost hovořit stejným jazykem, to znamená anglicky. Obvykle markantní národní stereotypy s komunikací v jednom jazyce zmizely, ať už přicházely z "východu" nebo ze "západu".

1.3. Pracovní postupy

Byli jsme jednou ze skupin letní školy, ve které nebyl žádný badatel, který by měl češtinu jako mateřský jazyk. Michail jako Rus měl však výhodu, že ruština je češtině blízká. Kromě toho navštěvoval během postgraduálního studijního roku v Praze kurs češtiny. Při pobytu na Středoevropské univerzitě si současně zvykl používat angličtiny v souvislosti s výukou. Měli jsme tedy v naší pracovní skupině jen málo komunikačních problémů.

Nicméně pouze jedenkrát měla Barbara možnost vést rozhovor v němčině. Její informátor byl z různých důvodů jedním z našich hlavních informátorů. Během českých rozhovorů měla Barbara výhodu, že při

přestávkách pro přetlumočení mohla pozorovat a formulovat další otázky.

Pro Barbaru bylo zpočátku těžké přijmout skutečnost, že nemůže komunikovat s partnery rozhovorů přímo a že se Michail stylem vedení rozhovorů velmi lišil od jejího stylu. Při výměně informací o životní historii aktérů je zvláště důležitý kontakt očima. Barbara cítila odstup způsobený tlumočením jako handicap. Nemohla také zařazovat podnětné poznámky, které do rozhovoru vnášejí pocit porozumění. Aby bylo možné vzbudit důvěru, která stimuluje spontánnější komunikaci, je zapotřebí dešifrovat všechny detaily jako intonaci, volbu slov, řeč těla, které se prostřednictvím překladatele více méně ztrácejí. Aby dotazované osoby dostaly možnost spontánně modifikovat nebo korigovat interpretace tazatelky, měla by tazatelka vždy stále znovu sumarizovat, jak řečenému porozuměla. Tyto úsudky přesahující pouhou dotazovací techniku jsme v daném složení často nemohli uvést do praxe. Kromě osobních stránek pracovní skupiny však existovalo přirozeně mnoho dalších nejrůznějších faktorů, které určovaly průběh rozhovorů.

1.4 Průběh rozhovorů

Protože všichni naši respondenti zastávali nějakou vyšší nebo nižší politickou funkci, byli vůči nám převážně nedůvěřiví. Žádoucí plynulý tok rozhovoru se rozbíhal obtížně a my jsme proto museli stále znovu klást podrobné otázky. Jedna z příčin nepříjemného pocitu respondentů mohla vyplývat i z nezvyklé situace být konfrontován badateli, navíc "západními", kteří chtějí něco zjistit - ale co ?

Většina místních politiků dosud neslyšela o sociální antropologii a někteří se po našem úvodním objasnění, kdo jsme, ptali, zda jsme u nich na správném místě. Tak například pracovníci, kteří na okresním úřadu zodpovídali za oblast ekologie, si před rozhovorem vyžádali týden na přípravu. Pak ovšem byli velice přátelští a informativní. V mnoha respondentech vyvolával nejistotu náš magnetofon. Většinou jsme vysvětlili, že chceme zachytit rozhovor na kazetu proto, abychom jej mohli později podrobně přeložit a přepsat. Někteří naši důležití informátoři, včetně tajemníka místní organizace KSČM, však pořízení

magnetofonového záznamu odmítli. Ve dvou případech jsme od audiozáznamu zcela upustili sami, protože informátoři působili velmi nejistě. Situaci v rozhovoru to však nijak neuvolnilo.

Doba před začátkem volební kampaně je pro představitele politických stran citlivým obdobím. Při otázce na témata volebního boje se všichni politikové odvolávali na zákon, který zakazuje volební reklamu do stanovených tří týdnů před volbami. Avšak i u kolegů, kteří prováděli výzkum ve zcela odlišných oblastech života ve městě, vznikl dojem, že je tu silná tendence zdržovat informace. Zdálo se, že někteří úředníci se ještě neodpoutali od komunistické minulosti, takže vzbuzovali pocit neschopnosti samostatného rozhodování. Někdy vznikl dojem, že mají strach přijmout zodpovědnost za "vydání" informací veřejnosti. Až nezvykle často jsme se setkávali s tím, jak se ujišťují u svých nadřízených, že mohou poskytnout jakýsi list s údaji. Toto chování nás udivilo zvláště na pracovním úřadě. Statistika nezaměstnanosti by sotva mohla být lepší. Je zde dvojnásobek volných pracovních míst oproti počtu nezaměstnaných, který představuje méně než 1%. Přesto úředníci vyžadovali povolení státu k výzkumu. Když jsme se jím nemohli prokázat, museli jsme předložit své doklady.

Tuto zkušenost nelze samozřejmě nediferencovaně zevšeobecňovat. Chtěli bychom potvrdit, že jsme nikde nebyli nezdvořile přijati. Některé z dotazovaných bychom současně mohli označit za hovorné, někdy dokonce srdečné nebo sebevědomé. Těmi sebevědomými partnery našich rozhovorů byli zejména profesionální politikové jako náměstek starosty nebo romská zástupkyně, nebo často překvapivě mladí a angažovaní odborníci, kteří se na vyšší místa městské (okresní) správy dostali teprve před nedávnem, například na odboru ekologie. Obě skupiny bychom mohli označit za protikladné typy. Těmi nejistými partnery našich rozhovorů byli jednak dlouhosloužící a unavení úředníci městské správy a jednak noví a - jak sami zdůrazňovali - nedobrovolní politici.

Náš původní plán zaměřit rozhovory velmi osobně, abychom mohli načrtnout minulost respondentů a jejich politický vývoj, jsme vlastně v žádném případě nemohli uspokojivě uplatnit. Místo toho se nás často zmocnil skličující pocit, že jsme vůbec mohli přijít s tak trapnou otázkou. Většinou byl dotaz na minulost zcela ignorován nebo

zodpovězen všeobecně, bez osobní výpovědi. Pokud jsme skutečně došli k ožehavým otázkám, například o politické činnosti v komunistické straně, převládl spodní tón obrany, přestože jsme jistě měli daleko k tomu, abychom kohokoli obviňovali nebo cokoli vyčítali. Dokonce i náš sebevědomý "hlavní" informátor mluvil v této souvislosti o lítosti a pokání.

Ke všem uvedeným příčinám, proč se nevytvořila důvěryplná atmosféra rozhovorů, bychom se chtěli zmínit o pocitu, který nás, i když jen okrajově, přece jen provázel - totiž že jsme potencionálními detektivy, kteří - vybaveni sděleními "hlavního" informátora - by mohli odhalovat korupci a intriky.

2. V kuchyni nezaručených zpráv

Již v úvodu našeho textu jsme se zmínili, že zvolené téma "Změny v jablonecké místní politice" nám připadalo příliš všeobecné a že jsme se dosti dlouho zabývali hledáním užšího vymezení. Téma mohlo zahrnovat všechno, od rozdělení moci na různých úrovních správy, přes projevy politické nespokojenosti občanů, až k ekologii ve volebním boji. Pro nás však bylo rozhodující více méně náhodné setkání s ochotným a hovorným bývalým úředníkem, který znal dobře politický život města.

Bývalý úředník byl zřejmě důkladně obeznámen s činností tehdejšího starosty, a - jak tvrdil - nemohl už snést jeho touhu po moci. Představil nám jej jako střed všech kolujících politických pověstí. Protože starosta hrál v nově založené volební straně "Srdce pro Jablonec" podstatnou roli, dozvěděli jsme se od tohoto informátora řadu údajů i o ní. Jako velký nedostatek jsme však pociťovali nemožnost ověřit si jeho výpověď z jiných zdrojů. V krátké době, kterou jsme měli k dispozici, jsme nemohli ani nahlédnout do spisů, ani se nepodařilo kontaktovat jiné osoby, které by byly ochotny k tématům, otevřeným tímto bývalým úředníkem, vypovídat. Nezbyvá nám proto než neověřené vyprávění chápat jako kolekci mýtů o ožehavých tématech komunální politiky, ať se již jedná o nepotismus nebo "přítelíčkování", o historky kolem privatizace a zavádění tržního hospodářství atd.

Jedna oblast, kam mýty z politického života města směřovaly, byla spjata se studií rozvoje města. Před dvěma roky pověřila městská rada

soukromou firmu, aby takovou studii vypracovala. Koluji zvěsti, že stála město 1,5 miliónu korun z peněz daňových poplatníků. Veřejnost ji však nemohla využít. Existovaly údajně jen 3 exempláře této studie, do kterých nemohly zainteresované osoby bez obtíží nahlédnout, protože je "spravoval" starosta. Jediný způsob, jak se dostat k výsledkům, bylo požádat osobně starostu o dovolení. Dostat se do styku se starostou však bylo, jak jsme sami museli konstatovat, velmi obtížné. O důvodech omezení přístupu ke zprávě se náš informátor vyjádřil rozporuplně. Nejprve obvinil starostu z nedostatečného zájmu o změny, resp. strachu ze změn, protože to, co studie doporučuje, předpokládá odbyrokratizovaný a profesionální management. Řekl doslova: "Tak se spousta peněz vyhodila oknem." Později však spojoval nadměrný zájem starosty na utajení studie před veřejností s jeho strategií volebního boje. Ne nadarmo prý končí text v podpisové listině volební strany "Srdce pro Jablonec" mnohoslibnou prosbou: "...dejte nám možnost ...představit v komunálních volbách naši koncepci rozvoje města." Mohlo by se tedy jednat v podstatě o myšlenky předložené ve studii, k níž bylo všem ostatním politickým aktérům zabráněno v přístupu? Že snad tato domněnka není zcela bezdůvodná se ukázalo později, když jsme hovořili s jedním z kandidátů SpJ. Během rozhovoru o založení této volební strany nám předložil zdánlivě náhodou, ale patrně proto, aby na nás zapůsobil, jednu stránku této studie, aniž by se přirozeně zmínil o jejím původu. Je nasnadě domněnka, že SpJ si uvědomila možnost vyrovnat nedostatek politických myšlenek konkrétními technokratickými návrhy studie, která však měla být všem členům městské rady k dispozici, a nikoli prezentována pouze volební stranou SpJ.

3. Kdo je "Srdce pro Jablonec?"

V podstatě se "Srdce pro Jablonec" skládá ze třiceti kandidátů a kandidátek a jedné sekretářky strany. Kolik lidí se kromě nich celým projektem zabývá nám však známo není. Naproti tomu nám náš "hlavní" informátor jmenoval osoby, které se sice objevují na seznamu jako kandidáti a kandidátky SpJ, ale které se SpJ být spojovány nechtějí. Jak jsme se již zmínili, sbíhaly se nitky právě u tehdejšího starosty, který také stál v čele kandidátky SpJ. Kromě něho zde byl ještě jeden kandidát, který pracoval jako profesionální politik, totiž

jeden ze dvou místostarostů. Většina ostatních byli v politice nováčky a zdůrazňovali, že vlastně na politickou kariéru vedle svého náročného povolání nemají čas a že byli o kandidaturu více méně požádáni. Jestliže tedy uvěříme výkladu našeho "hlavního" informátora, že kandidáti a kandidátky byli vybráni strategicky, musíme se zeptat, podle jakých kritérií to bylo provedeno.

Na naši otázku, proč tato žena nebo onen muž kandidují do komunálních voleb, byl často uváděn stěží ověřitelný argument, že jsou to "osobnosti". V místní politice hraje tato stránka přirozeně větší roli než na celostátní úrovni. Jestliže však vyjdeme z toho, že město se 46.000 obyvateli už vůbec není malou obcí, kde se každý s každým zná, pak platí kritérium "osobnosti" především pro politika v čele, v případě SpJ pro úřadujícího starostu. Většina ostatních kandidátů se na veřejnosti objevuje málo a mohli by být respektováni jen pro své vnější vlastnosti a pro čistě vnější kritéria funkčnosti pro politické seskupení SpJ. K těmto kritériím počítáme především povolání, postavení a zastávané funkce, které znamenají informační předstih a možnost získání vlivu.

3.1 Příslušnost k profesním skupinám

Na volebních seznamech SpJ nás na první pohled zaujalo velmi nerovnoměrné rozdělení kandidátů na pouhé čtyři skupiny povolání. Patnáct ze třiceti kandidátů byli podnikatelé (jediná profesní skupina na volební listině SpJ, kde nejsou zastoupeny ženy) a dva další byli manažeři v soukromých podnicích sklářského průmyslu. Další nejvíce zastoupenou profesní skupinu tvořili lékaři a následují pak advokáti. Dva kandidáti byli z oblasti školství. Na kandidátce byli především lidé, kteří se v Jablonci těší dobré pověsti a mají velký okruh známých. Z nezvyklého počtu lékařů v tomto politickém seskupení lze usuzovat, že tato profesní skupina by mohla mít pro voliče zvláštní přitažlivost. Lékař je člověk, kterému se svěřujeme a který své úsilí zaměřuje na to, aby pacienti zbavil utrpení. Protože po poradě s lékařem také dost často k ulehčení dochází, cítí mnoho lidí k zástupcům této profesní skupiny sympatie a vděčnost. Také politikové ostatních stran vyjádřili podobné domněnky o pozadí výběru lékařů a lékařek na kandidátku SpJ. Možná se s velkou dávkou existující důvěry přenáší analogické

očekávání i na jejich politickou činnost - lékaři by mohli zbavit lidi všech možných "trápení" nejen zdravotních.

Nejsilnější zastoupenou profesní skupinou jsou však na kandidátce SpJ soukromí podnikatelé. Absolutní dominance této profesní skupiny na volebním seznamu má pravděpodobně víc příčin. Na jedné straně je toto povolání v postkomunistických státech v současné době spojeno s vysokou prestiží, na druhé straně jde vesměs o lidi průbojné a ochotné riskovat.

3.2 Multifunkcionalisté

Podnikatelé v SpJ se sami označují nejen za nějaké, ale za vůbec nejlepší podnikatele. "Toto sdružení ("SpJ" - pozn. autora) bylo zorganizováno ke spolupráci, protože se počítáme k nejlepším podnikatelům ... například majitel autoškoly je prezidentem sdružení všech autoškol v České republice. Já mám podnik pohřební služby, ale jsem viceprezidentem celého cechu podnikatelů v oboru pohřebních služeb."

Citovaný informátor naznačil, že četní kandidáti za SpJ zastávají funkce na nadregionální úrovni a mají čestná postavení. Řada již zmíněných osobností by mohla pokračovat: majitel sklárny a prodejní haly, který je prezidentem Hospodářské komory, majitel půjčovny aut a současně jednatel Svazu majitelů domů atd. Tito nositelé několika funkcí jsou důležití nejen pro vytváření vnějšího image, aby vyvolávali dojem angažovaných profesionálů, nýbrž i z pohledu vnitřního. Protože mohou nahlížet do věcí na různých úrovních a mají všechny důležité informace z první ruky. Vědí, co se děje a co se připravuje - a nejen to. Mohou v odpovídajícím postavení spolurozhodovat o strukturách, které vytvářejí rámcové podmínky budoucích změn, a tak kontrolovat události.

Trvalo by dlouho, kdybychom měli vypočítávat všechny čestné funkce pana starosty, který do roku 1989 pracoval jako automechanik, předtím studoval teologii a je metodista. Angažuje se jako prezident Asociace historických měst v Čechách, na Moravě a ve Slezsku a také jako prezident Nemocniční nadace. Uvedl v život volební stranu "Srdce pro Jablonec" jako součást budování osobní kariéry?

4. Začátky SpJ

Příběh vzniku SpJ se dá - přesto, že je uskupení tak mladé - velmi těžko rekonstruovat. Narazili jsme na velmi odlišné verze a brzy jsme byli ochotni zařadit příběhy o vzniku SpJ, ať se jednalo o interpretace vyústění přirozeného vývoje nebo chladnokrevného naplánování, do říše mýtů. Poznali jsme, že nikdy nedospějeme ke konečné pravdě, a že každý informátor předkládá svůj osobní pohled zvláště tehdy, když chybí nějaká oficiální verze. Také je možné, že nám z jedné strany zůstaly vědomě utajeny důležité informace, nebo že jsme z jiné strany byli hodnověrnými, ale nepravdivými podrobnostmi zavedeni na scestí.

Odlišná vyličení bychom mohli rozdělit do dvou kategorií. Do první spadá vše, co nám bylo nabídnuto zástupci SpJ. Druhá kategorie zahrnuje vyprávění našeho "hlavního" informátora a zástupců stran, se kterými se měla SpJ utkat ve volebním boji.

4.1. Interpretace kandidátů SpJ

Protože nám následující sekvence z druhého rozhovoru s náměstkem starosty připadají jako zvláště silná výpověď, rádi bychom ji reprodukovali. Michail přeložil rozhovor z češtiny do angličtiny a já později dále do němčiny.

1 Michail: "Kdy byla první schůze tohoto sdružení?"

2 A: "To není žádné sdružení!"

3 M: "A kdy bylo "SpJ" založeno?"

4 A: "To není žádná organizace. Jsou to občané města a

5 mezi námi není žádná závislost."

6 M: "Barbara říká, že na začátku je třeba se nějakým způsobem 7 setkat, nějaká první schůze."

8 A: "Ne nutně. Se starostou spolupracuji od začátku,

9 s některými jsem v městské radě, s jinými

10 spolupracuji. Jsme všichni

11 z tohoto města a tady se všichni znají, pracují

12 spolu a potřebují se vzájemně. To však neznamená, že

13 se držíme za ručičku a jdeme do kina. Nejsou mými
blízkými přáteli."

Po tomto vysvětlení se zástupce starosty k otázce přípravy ustavení SpJ již vracet nechtěl. Jakou informaci chtěl předat však bylo jasné. Nechtěl, aby SpJ vypadalo naplánované, ale chtěl podtrhnout dojem organického růstu, přirozeného vzniku a nevyhnutelné náhody (řádka 2,4,8). Kromě toho začal na řádce 5 a dále na řádcích 12-13 bránit svůj soukromý svět proti invazi politických zájmů. Naše otázky se však vůbec nedotýkaly úrovně jeho osobních vztahů, ale čistě formálního založení volební strany. Aby náměstek starosty vyvrátil nárazku na strategické plánování a proto, aby nevyslovil nějakou nepravdu, přešel na soukromou úroveň, jen aby i tam popřel všechny osobní zájmy jako přátelství, osobní závazky apod. Mýtus, který chtěl vytvořit kolem SpJ, byl mýtus nesobeckého jednání, jako by se chtěl každý člen SpJ zabývat jen potřebami obce a neměl absolutně žádné jiné postranní úmysly.

Méně profesionálně a přímočařeji nám na otázku o založení volební strany odpovídal jiný kandidát SpJ, obchodník. Uvedl konkrétní dobu, totiž srpen 1994, jako okamžik prvního setkání oněch jednatřiceti osob a dodal, že myšlenka však existovala již delší dobu. Na otázku, proč se stal kandidátem SpJ, odpověděl, že vlastně ani nechtěl sám kandidovat, ale že ho vybrali lidé z radnice, starosta a jeho zástupce. Na vysvětlenou dodal, že byli vyzváni nejváženější občané města, novátoři a nejlepší podnikatelé, aby kandidovali za tuto volební stranu.

4.2. Vyprávění lidí, kteří nekandidují za SpJ

Jedna z verzí uvádí, že úspěšnému sestavení nezávislého volebního seznamu SpJ předcházely tři důležité kroky:

a) V listopadu 1993 pozval starosta nejdůležitější osobnosti města do hotelu Merkur na setkání pod názvem "Život v Jablonci". Další setkání následovala. Jako první krok k založení strany pak posloužilo seznání

vlivných občanů a občanek města k diskusi na všeobecné téma "Zlepšeme život v našem městě".

b) Protože starosta byl členem OH, pozval na toto setkání některé důležité zástupce této strany, například bývalého ministra zahraničí Dienstbiera.

c) Třetím důležitým krokem k vybudování sítě mezi schopnými občany města bylo založení Klubu soukromých podnikatelů. Na tomto kroku se opět významně podílel starosta.

Abychom se však nenechali tak docela zaujmout rivalitou poznamenaným ovzduším, pokusili jsme se vysledovat z písemných pramenů cestu všudypřítomného emblému SpJ.

5. Jen emblém

Poprvé jsme se pravděpodobně setkali s emblémem na malém štítku na saku pana V. při úvodní prohlídce města. Byl pro nás hádankou. Srdce obklopené hvězdami, jinak nic, žádná slova, žádné vysvětlení. Co mohl znamenat? Patří pan V. do klubu transplantovaných srdcí nebo je to zdejší logo vyhlášeného euroregionu tří zemí? Vtipkovali jsme o tom v naší skupině. Ale již o několik hodin později, hned první den našeho pobytu v Jablonci, mě svou svěží barvou upoutala velká nálepka. Během náhlého lijáku jsem se schovala v tmavém průchodu u náměstí. Na zrezivělé schránce na dopisy byl přes celou plochu nalepený žlutooranžový kruh s velkým rozesmátým srdcem a černými písmeny vyvedeným nápisem "Srdce pro Jablonec". Připomnělo mi to v Rakousku obvyklé nálepky "Srdce pro zvířata" nebo také "Srdce pro děti". I když srovnání zní banálně, emblém byl z různých důvodů velmi dobře zvolen.

5.1 Informuje o možných žádnoucích účincích ...

Motiv i barva emblému SpJ jsou ve smutné šedi města změnou, která vzbuzuje kladné pocity. Usmívající se tvář s napřaženými rukama signalizuje ochotu uvítat, obejmout. Navíc vězí ruce v bílých rukavičkách, což připomíná, že je těžké udržet si v politice bílé, čisté

ruce, a naznačuje, že ti, kdo stojí za tímto symbolem, totiž kandidáti SpJ, tomuto slibu dostojí. Také usmívající se "dětská tvář" a srdce jako symbol už samy o sobě stvrzují lásku, nevinnost bez postranních úmyslů.

5.2 Historie emblému

Zjistili jsme, že již v roce 1990 bylo na volebním plakátu OF (Občanského fóra) srdce s usmívající se tváří. Nejdříve to byla jen usmívající se tvář v písmenu "O" zkratky OF a na jiném plakátu bylo okolo namalované srdce. Po rozpadu Občanského fóra v roce 1991 se srdce s usmívající se tváří přeneslo na znak regionální odnože Občanského hnutí v Jablonci. O letech 1992 a 1993 jsme nenašli žádné písemné podklady. Počátkem roku 1994 se emblém objevil znovu, a to v současné podobě. Bylo to ve sportovním a kulturním časopisu "Jablonecké médium" v souvislosti s pořádáním akce "Dny Jablonce". Událost inicioval starosta a akce měla především zábavný účel. Její součástí byly koncerty, výstavy, filmový festival a vyhlášení výsledků dětské soutěže "Jablonec 2000". Zdálo se, že pro veřejnost nemá v té době emblém žádný zvláštní politický význam, nanejvýš mohl být spojován s osobou starosty. Pořadatelé a starosta se však několik měsíců poté znovu společně sešli - jako političtí aktéři na volebním seznamu SpJ.

Symbolika a využití emblému jsou příkladem úspěšné neverbální komunikace. Předně nebyl motiv vůbec novým motivem a za druhé, ještě než se objevil jako odznak politického seskupení, usadil se v podvědomí občanů v nepolitickém kontextu během slavnosti ve městě, které pozitivně oslovily veškeré obyvatelstvo. Nejprve byl uveden beze slov a bez vysvětlení, takže byl bez otázek svým jasným emocionálním poselstvím spojován s pozitivními pocity. Zda přední členové SpJ skutečně uvažovali tak dlouhodobě, jak naznačuje předložená interpretace, nebo zda šlo především o krátkodobé akce, které teprve z retrospektivního pohledu působí dojmem předem promyšleného řetězce, zůstává neobjasněno.

6. Volební boj

Zákonem povolený volební boj začal teprve čtyři týdny po našem odjezdu z Jablonce. Zažili jsme tedy jen "předporodní bolesti" volebního boje, které však ve fázi vytváření veřejného mínění zaujímají důležité místo.

Pro SpJ bylo nástupem k volební kampani shromažďování podpisů. Na jedné straně bylo čistě formálně nutné informovat občany o SpJ a požádat je o podpis na kandidátku, na druhé straně to také naznačovalo, že tato volební strana sama vzniká z občanů a nevyhýbá se shromažďování podpisů jako ostatní nezávislí kandidáti, kteří namáhavou proceduru obešli tím, že se připojili k existujícím politickým stranám. Nakonec získalo SpJ 4300 podpisů, tedy mnohem více než bylo třeba. Jak proběhla tato úspěšná akce?

6.1 Vnější forma podpisového listu

Dvojlist, na němž bylo vždy po 20 podpisech, měl stejně zářivou žlutou barvu s černým nápisem jako emblém. Na lici bylo již známé srdce a nad ním slova "Dejte nám šanci..." Zní to skromně a naznačuje, že kandidáti jsou si vědomi, že občané mají svým podpisem moc rozhodnout o existenci SpJ. Úprava dává osloveným pocit důležitosti a blahovůle, pocit, že slouží dobrému účelu. Na levé vnitřní straně je následující text, který má představit základní myšlenku "Srdce pro Jablonec":

1 "Dejte nám šanci..

2 Milí přátelé!

3 Chtěli bychom, aby naše město bylo pěkné, zdravé a funkční.

4 Chtěli bychom, aby se v něm dobře a bezpečně žilo.

5 Chtěli bychom, abychom toho dosáhli, sami pro to něco udělat.

6 Nechtěli bychom, aby naše rozhodnutí byla v zájmu

7 nějaké strany.

8 To je důvod, proč se organizujeme jako nepolitické

- 9 sdružení občanů pod názvem
10-11 "Srdce pro Jablonec".
12 Naším společným domovem je město Jablonec.
13 Věříme, že je možné toto město bez politických
14 střetnutí učinit šťastným.
15 Věříme, že jen takové sdružení, jehož členové chtějí
16 slyšet váš hlas a jednat podle vašich představ,
17 je základem skutečného vlastního managementu.
18 Současný volební zákon vyžaduje od nepolitického
19 sdružení, pozůstávajícího z nezávislých kandidátů,
20 předložení petice s podpisy občanů, kteří toto
21 sdružení podporují.
22 Prosíme vás, abyste nám svým podpisem dali možnost
23 představit jabloneckým občanům náš program koncepce
24 rozvoje města v nadcházejících komunálních volbách.
25 Děkujeme za vaši podporu.
26 Zakládající členové SpJ."

Na pravé vnitřní straně byl prostor pro podpisy a na zadní straně v abecedním pořadí jména třiceti kandidátů s adresou a povoláním, popř. zaměstnáním.

6.2. Analýza textu

Text (řádka 1-26) a jména s povoláním, popř. zaměstnáním tvořily v tomto prvním "představovacím" kole zdařilou směsici emocionality a profesionality. Emocionálně působí, když "mili přátelé" (ř.2) jsou vyzváni, aby SpJ "dali šanci" (ř.1) "naš společný domov" (ř.12) "učinit šťastným" (ř.14). Zdá se, že rozhodující zárukou poctivých úmyslů těchto distributorů štěstí je, že se nejedná o stranu (ř.7) a její zájmy

nebo politiku (ř.8 "nepolitické sdružení občanů"), nýbrž o "sdružení, jehož členové chtějí slyšet vaše hlasy," tedy moje, jsem-li čtenářka a podepiši se, a chtějí "jednat podle vašich představ" (ř.15-16), tedy stát se "základem skutečného vlastního managementu" (ř.17). Už samo slovo "management" zní profesionálně a také vyhlídka na to volit někoho, kdo už má v kapse koncept rozvoje města (ř.23, 24), je mnohoslibná a budí zvědavost.

Klamný závěr, že jen strany mají zájmy, a všichni ostatní, kteří se (ještě) neformují kolem nějakých stran, netvoří nakonec žádné zájmové skupiny, má asi co dělat také se zkušeností z nucené solidarity v reálném socialismu. Bohužel nevíme, jak SpJ ve skutečném volebním boji, totiž ve stanovených třech týdnech před volebním termínem jednalo a zda své myšlenky realisticky a podrobně popsalo. Z předloženého textu však vyplývá, že jde o strategii harmonizace (ř.13, 14) ("toto město učinit šťastným bez politických střetů"), která směřuje k nerealistické představě bezkonfliktního společného života.

7. Vpravo nebo vlevo - v každém případě profesionálně

V těchto komunálních volbách kandidovalo v Jablonci 12 volebních stran. Jeden z našich informátorů, který se sám angažoval pro křesťanské demokraty KDU-ČSL, uvedl, že čtyři strany včetně jeho vlastní patří k pravému křídlu, ostatních osm, mezi nimi SpJ, k levému. Překvapení tímto zařazením jsme požadovali vysvětlení, které nám také rád poskytl. Namítali jsme totiž, že přece polovina kandidátů v SpJ jsou podnikatelé a také ti ostatní zastupují špičku společnosti. V jeho očích však pravice neznamená zastupování buržoazních hodnot a zájmů. Kromě toho už sama skutečnost, že 40% kandidátů SpJ jsou bývalí komunisté, je odkazuje do kategorie "levice". Vpravo a vlevo prý naznačuje, jak s občany zvolení zástupci zacházejí. Podle názoru našeho informátora je strana levicová, chce-li hromadit a centralizovat moc a domnívají-li se straničtí ideologové, že vědí lépe než lid, co je pro člověka dobré. Politikové pravicových stran věří ve vlastní management a v řešení všech problémů technokratickým způsobem.

Zda se tato pravo-levá kategorizace prosazuje také ve veřejné diskusi, nemůžeme posoudit. Realnost tohoto členění nám však každopádně

nepřipadá příliš velká. Neboť právě srovnáme-li levicově zařazené SpJ a pravicově kategorizovanou KDU-ČSL, není ani kritérium vlastního managementu výstižné. Vezmeme-li vážně slova podpisové listiny SpJ a osobní vyjádření příznivců křesťanskosociální strany, shodují se právě ve své víře ve vlastní management a v technokratické řešení problémů.

Závěr

Především profesionální politikové na komunální úrovni jsou si vědomi toho, že v současné době nemá velký smysl proklamovat obecné abstraktní ideologie proto, aby byli zvoleni. Mnozí naopak zastávají "národní konsensus," že pružný hospodářský liberalismus je pro zemi tou vhodnou cestou, která nevede přes pauperizaci větších skupin obyvatel. Díky zahraničním investicím do existujících průmyslových struktur a domácí tvorbě kapitálu je nezaměstnanost malá a měna stabilní, takže se zdá, že nestranická věcná politika není alespoň na určitou dobu žádnou iluzí.

Také v této práci blíže specifikovaní kandidáti "Srdce pro Jablonec" doufají, že svým profesionálním technokratickým přístupem mohou zabránit eskalaci protichůdných zájmů a tak dospět k harmonickému životu města. Samozřejmě se naskytá otázka, zda za vlády expertů nedojde ke zbavení občanů svéprávnosti stejně jako k němu došlo v minulosti na základě stranických dogmat. Vedle konsensu ve věcné politice nelze ani zde podceňovat soudržnou sílu osobních zájmů. Nám připadá pravděpodobné, že politické seskupení "Srdce pro Jablonec" je především dilem silné osobnosti, kterou před volbami reprezentoval starosta a že je charakterizováno vztahy osobní závislosti. Možná, že by se dal mezi některými kandidáty SpJ a starostou rekonstruovat jakýsi "vztah klientely". Současné je sestava kandidátů SpJ charakteristická pro politický vývoj v postkomunistických státech. Špičkové pozice zaujali političti "nováčci", kteří před rokem 1989 volili cestu vnitřní emigrace. Starosta a zástupce starosty, oba špičkoví kandidáti SpJ, se začali politicky angažovat teprve v letech převratu. Po "revoluci" 1989 byla odstraněna široká vrstva příslušníků komunistické strany v horních řadách byrokracie a obsazena mladými, politicky neangažovanými odborníky. Ale už po krátké době byli mnozí z nich krok za krokem opět nahrazováni starými funkcionáři. Tak se rekrutuje také část

kandidátů SpJ ze střední elity bývalých dob. Manažeri státních podniků mohli na základě svých znalostí, kontaktů a dlouhodobých zkušeností velmi jednoduše během privatizace převzít, popřípadě koupit "své" podniky. Jak dalece se tedy v tomto regionu začíná překrývat ekonomická elita v podobě nezávislých kandidátů také s politickou elitou, ukážou volby.

Dodatek

Po dohotovení článku nám tiskový mluvčí českého velvyslanectví ve Vídni dal k dispozici podrobný přehled volebních výsledků města Jablonec nad Nisou. Vyplyvá z něj, že z kandidujících 12 stran se osmi stranám podařilo prosadit kandidáty do městské rady. Abychom si udělali představu o rozdělení mandátů, předkládáme krátký přehled: Ze 48791 obyvatel bylo 33677 oprávněno volit. Voleb se zúčastnilo 57% obyvatel města.

Volební strany Mandáty v městské radě

Občanská demokratická strana ODS 9

Sdružení nezávislých kandidátů SpJ 6

Komunistická strana Čech, Moravy a Slezska 3

Česká strana sociálně demokratická 3

Koalice ODA+KAN 3

Sdružení KDU-ČSL a nezávislých kandidátů

Domov nad Nisou 3

Koalice SPR-RSČ, SDČ 2

Sdružení SDL+NK 1

Celkový počet mandátů v městské radě 30

Oproti informaci náměstka starosty, úřadujícího v době našeho výzkumu, o malé podpoře "Klausovy strany" na komunální úrovni, dostali kandidáti ODS 9 ze 30 mandátů a více volebních preferencí než

nejčastěji volená kandidátka další nejsilnější strany "Srdce pro Jablonec" (MUDr. Alexandra Jörgová, 4993 hlasů). SpJ je tedy druhou největší silou v městské radě a může mluvit o velmi úspěšném volebním boji, i když její špičkový kandidát musel dříve obsazený úřad starosty postoupit ODS. Druhý špičkový kandidát SpJ a předtím úřadující náměstek starosty zůstane v městské radě. Mezi nově příchozími na radnici za SpJ je mladý podnikatel a v souladu s naší domněnkou, že lékaři budou požívat u obyvatelstva mimořádné důvěry, byli dvěma nejvíce volenými kandidáty SpJ lékař a lékařka. Stejně nápadné je však také rozdělení preferencí u konkurenční ODS. Tři ze čtyř kandidátů s největším počtem preferencí (více než 6400) nesou titul "MUDr." Toto neobvyklé zastoupení jedné profesní skupiny v politice se odráží také v celé městské radě. Ze 30 radních je 8 lékařů/lékařek, ale stejně tolik je nositelů titulu inženýr. Přestože je městská rada mladá - dvě třetiny ze 30 radních jsou mladší 45 let - je mezi nimi jen pět žen.

"Mikrofony ve zpovědnici a faráři na jevišti"

Církev a společenská změna v Jablonci

Elisabeth Menasse-Wiesbauer, Jiří Hlaváč

Za komunistického režimu byly církve v Československu pod přísnou kontrolou státu: kněží byli placeni a (spolu)vybírání státem a jejich akční rádius byl radikálně omezen. Po roce 1989 se situace od základu změnila a církve mohly opět poměrně svobodně rozvíjet svoji činnost.

Náš výzkum si kladl otázku, jak se dvě náboženská společenství, která jsme v Jablonci vybrali, vyrovnávají s novou situací, zda a jak využívají svou novou svobodu a s jakými problémy jsou přitom konfrontována. V této souvislosti nás také zajímalo, jak tato náboženská společenství nakládají se svou bezprostřední minulostí. Před rokem 1989 existoval, jak známo, nejen odpor, ale také kompromisy vůči systému a kolaborace. Jak se dnes posuzuje dřívější spolupráce s komunistickým státem, byli v Jablonci kolaboranti, a jestliže ano, co se s nimi stalo?

V Jablonci existuje jedna katolická, jedna husitská a několik protestantských církví. My jsme zvolili katolickou církev a z protestantských církví jsme vybrali Jednotu bratrskou. Katolickou církev proto, že je v tomto městě největší a nejdůležitější (17 000 členů), a Jednotu bratrskou (jen 90 členů), protože patří k nejstarším a na tradice nejbohatším protestantským církvím České republiky a má v tomto kraji své kořeny. Katolická církev a Jednota bratrská jsou sebereprezentací, velikostí, tradicí a organizační strukturou zcela odlišné. Právě tato odlišnost nás však zajímala. Chtěli jsme zjistit, zda a jak ovlivňují strukturální rozdíly přizpůsobivost k nové politické a hospodářské situaci, jak určovaly vztah ke státnímu komunismu a jakou roli hrají v postoji ke komunistické minulosti.

K našemu metodickému přístupu lze obecně poznamenat, že jsme své informace čerpali převážně rozhovorů, ale také z pozorování. Na základě pozorování jsme se mohli z vnějších znaků (bohoslužby, rituály, společenské formy atd.) propracovat k vnitřním strukturám zkoumaných církví. Rozhovory nám zpočátku sloužily ke studiu vystupování církve na veřejnosti. Začali jsme s rozhovory s faráři a pomalu postupovali k členům obou náboženských společenství. Snažili jsme se od nich dozvědět, jak pohlíží na svou církev, důvody jejich příslušnosti k církvi, jejich očekávání, problémy nebo naděje vzhledem ke změnám, historické detaily atd.

Důležitým zdrojem byly pro nás také kolující nepodložené ústně tradované domněnky a vyprávění. Systematicky jsme se snažili proniknout k jejich podstatě i tam, kde jsme narazili na prudký odpor. Přes ně jsme se dostali k temným skvrnám v historii jabloneckých církví a také k perspektivám lidí, kteří nepatří k žádné náboženské obci.

Naše vlastní názory na předmět výzkumu byly a jsou velmi odlišné, protože vycházejí ze zásadně odlišných předpokladů: věřící - bez vyznání, muž - žena, Čech - Rakušanka, a ze značného věkového rozdílu mezi námi. Jediné, co jsme měli společné, byl nedostatek zkušeností s terénním výzkumem a naše vzdělání, oba jsme historiky. V důsledku odlišných perspektiv a předchozích znalostí vznikalo často silné napětí, ale také zajímavá střetnutí a dialogy. Tuto zprávu lze považovat i za výsledek pokusu o dosažení konsensu, za nějž se můžeme oba postavit.

Vnější obraz a vnitřní struktury

Bohoslužba jablonecké bratrské obce se koná ve střízlivé, bíle omítnuté místnosti světské budovy postavené kolem roku 1900. Nejsou tu obrazy světců, krucifixy, není tu ani oltář. Při vstupu lidé odkládají kabáty a bundy, pohybují se přirozeně, hlasitě spolu hovoří, smějí se, potřásají si se všemi rukou, představují se novým přichozím. V zadní části místnosti je stůl s knihami a malá knihovna. Je možné si zde vypůjčit práce vydané různými církvemi i jinou než náboženskou literaturu. Nějaký muž se spolu s farářem pouští do opravy porouchaného topení. Se začátkem bohoslužby přichází soustředěná, ale nijak posvátná

nálada. Farář je v občanském obleku, má na sobě jeansy, sportovní bílou košili a kravatu. Nevykonává žádné mysticko-posvátné rituály, ale promítá diapozitivy, které mají ilustrovat evangelium. Kdo chce, smí v určitém momentu hlasitě hovořit s Bohem, t.j. obrátit se k němu osobní modlitbou. Spíše slabě znějící zpěv asi třiceti věřících doprovází většinou klavír, vedle stojící varhany se zapojí jen jednou. Věřící neklečí, většinou sedí (farář také), jen občas vstanou. Jedna matka krmí své děti burskými oříšky a banány, aby je udržela v klidu. Po bohoslužbě se podává káva a koláče, návštěvníci zůstávají ještě dlouho v modlitebně a baví se.

Zvyky a rituály katolické mše svaté jsme znali oba důvěrně. Domníváme se, že je stačí jen rámcově popsat ve srovnání se zvyky a rituály Jednoty bratrské. Mše se koná v mohutném, ve třicátých letech postaveném chrámu z neomítnutých cihel, který stojí na kopci nad městským centrem Jablonce. Vnitřní prostor je obrovský a na katolický kostel překvapivě střízlivý. Nad hlavním oltářem je místo obvyklého deskového obrazu 5 metrů vysoká postava Krista, vytesaná z kamene. Ve velkém studeném prostoru působí ztraceně těch několik lidí, kteří sedí rozptýleně v prvních lavicích. Znamení kříže a pokleknutí po vstupu do kostela, šepot a bohatá květinová výzdoba přesto navozují slavnostně posvátnou náladu. Přišly převážně staré ženy a mládež, střední generace chybí. Dva mladíci a učitelka náboženství obstarávají hudbu na harmonium a kytary, kterou v obrovském kostele rozptylují reproduktory. Knězi asistují dva ministranti a jeden laik. Zvláště posvátných předmětů se smí dotýkat jen kněz. Ten se pohybuje v prostoru mezi věřícími a hlavním oltářem, tedy v místě, kde se podle katolické víry nachází Bůh. Pro katolíka je kostel sakrálním prostorem, "chrámem Páně", kde je Bůh přítomen, pro Jednotu bratrskou je modlitebnou a místem shromažďování. Toto odlišné pojetí se bezprostředně promítá do chování a nálady přítomných. Vnější rysy jsou výrazem struktur, z nichž vycházejí: U katolické víry nacházíme hierarchické postoje. Bůh je autorita, před níž se pokleká a v jejíž přítomnosti se šeptá. Prostředníkem mezi autoritou a věřícím je kněz, nejnížší postavení zaujímají věřící, kteří spolu nemají v kostele komunikovat (výjimkou je pozdravení pokoje).

Chování Jednoty bratrské odkazuje spíše na rovnoprávný postoj: v modlitebně je mezi věřícími dovolena komunikace, přinejmenším před bohoslužbou a po ní. V omezené formě mohou také otevřeně, t.j. hlasitě, hovořit přímo s Bohem. Jejich vztah k Bohu je, pokud jde o držení těla, méně ponížený. Hierarchické struktury mezi Bohem, knězem a věřícími přirozeně také existují, ale v omezené formě. Rovnoprávná základní struktura je také to, čeho si většina členů Jednoty bratrské, s nimiž jsme hovořili, na své církvi nejvíce cení. Jeden mladík, s nímž jsme po bohoslužbě diskutovali, k tomu poznamenal: "Když někdo venku na ulici jde kolem modlitebny, napadne ho, ach, co se také v téhle dezolátní budově může dít, jsou tam staří lidé, také pár dětí, jenže tady uvnitř mohou lidé vytvořit dobrou atmosféru. Jestliže pracujete pět až šest dní v týdnu, tvrdě pracujete, a máte velmi přísného šéfa, pak je dobré, když máte místo, kde jsou si všichni rovni, kde je jeden jako druhý, nikdo není superbos, nikdo nadčlověk, nikdo ubožák, všichni jsou bratři a sestry a hlásí se k bratrství a svému vztahu k Bohu. Myslím, že to je jakési útočiště, kde lze najít duševní rovnováhu, mír a sílu pro následující dny." (Field-notes, s. 78). Zajímavé je, že se zde mladík, který je odborníkem na počítače, odvolává explicitně na těžkou situaci v práci a na hierarchii v kapitalistickém tržním hospodářství a za protiváhu považuje svou církev.

Také vnitřní organizační struktury obou církví se výrazně odlišují. Katolická církev je přísně hierarchicko-centralisticky členěná, její organizační struktura probíhá vertikálně shora dolů. Na špičce stojí papež jako neomylná autorita. Rozhodnutí zdola nahoru neexistují. V bratrské obci je naproti tomu organizační struktura uspořádána demokraticky. Nejvyšší rozhodující grémium, "direktorium", a nejvyšší duchovní hodnostář, biskup, jsou voleni zástupci členů církve (50%) a duchovními (50%). Jak farář, tak prostí členové církve mají vliv na rozhodování církevní špičky.

Dalším znakem rovnostářských struktur Jednoty bratrské je skutečnost, že povolání duchovních mohou zastávat i ženy. Farář v Jablonci je obklopen takovými ženami. Jeho matka byla první farářkou Jednoty bratrské v Československu, jeho žena je kazatelkou Česko-evangelické obce bratrské, jednoho z náboženských společenství, která jsou Jednotě bratrské blízká.

Jiným důležitým strukturálním znakem, kterým se obě církve navzájem liší, je mezinárodní propojení. Katolická církev je obrovskou mezinárodní organizací. Jednota bratrská je také mezinárodně rozšířena, ale nemá žádnou ústřední moc. Její nižší dělení probíhá v provinciích. Od roku 1945 tvoří Československo vlastní provincii, rovnoprávnou s ostatními evropskými provinciemi - Velkou Británií/Irskem a evropským kontinentem. Československá jednota bratrská tak vytváří soběstačnou, na ostatních nezávislou organizační jednotku.

Zacházení s minulostí

Původně jsme měli v úmyslu rekonstruovat dobu před rokem 1989. V průběhu naší práce jsme se však stále častěji zajímali o to, jak lidé, s nimiž jsme měli co dělat, pohlížejí na svou bezprostřední minulost.

O situaci církve v době státního komunismu jsme v prvních rozhovorech dostávali nápadně všeobecné informace. Na tehdejších okresních národních výborech prý byly církevní sekretariáty (resp. odbory pro církevní záležitosti), které kněžím vyplácely plat a kontrolovaly všechny činnosti, zvláště styky církví se zahraničím. Podílely se také na výběru kněží, nepohodlným kněžím mohly znemožnit činnost, dosáhnout jejich přeložení atd. Bylo zakázáno konat shromáždění mimo bohoslužby a také práce s mládeží a péče o staré lidi byla komplikovaná. Aby se získali kněží pro režim a propagovala se prosovětská zahraniční politika také v kostelích, byly založeny dvě organizace: "Pacem in terris" pro katolíky a Křesťanská mírová konference "KMK" pro protestanty. Formálně byly tyto organizace svobodným sdružením kněží, kteří chtěli podporovat mír ve světě. Ve skutečnosti se však jednalo o instituce pod kontrolou Státní bezpečnosti. Kolaborace, jak prohlásili členové Jednoty bratrské a také katolíci, v jejich církvích existovala a to dokonce až na nejvyšších místech. Zde v Jablonci se prý nic mimořádného nestalo, bylo to jako všude.

Zpočátku jsme se nic přesnějšího nedověděli. Teprve po několika dnech se k nám dostala následující nepodložená informace: Starý katolický farář prý pravděpodobně spolupracoval s StB, ve zpovědnici prý byl namontován mikrofon. Samozřejmě mohl prý tuto činnost provádět i

někdo jiný a ne farář. Rozhodli jsme se, že tyto "pověsti" budeme dále sledovat. Narazili jsme však na odpor. Starý farář se s námi zdráhal mluvit. Pokračovali jsme proto ve výzkumu ve státních institucích. Různými oklikami se nám podařilo navázat kontakt s bývalým úředníkem pro církevní záležitosti na tehdejší ONV. Odmtal však sdělovat jakékoli informace. Řekl, že má strach a je ochoten mluvit pouze v případě, že dostane písemné svolení svého bývalého nadřízeného. Utekl se tedy zpátky k tehdejším strukturám moci a závislosti. Také od jiné církevní sekretářky jsme se nic nedověděli. Zed' mlčení byla silná.

Najednou se otevřela malá skulina. Jeden člen křesťansko-demokratické unie (KDU) potvrdil pověsti: Starý farář byl členem Pacem in terris a spolupracoval s StB. Co se s ním stalo po roce 1989? Jak se s ním jednalo? Přesně jsme tento příběh nemohli rekonstruovat, protože uvnitř církve nás o něm nebyl nikdo ochoten informovat. Zjistili jsme jen několik částečně rozporuplných bodů: Po revoluci byl starý farář penzionován, nesměl sloužit mše (nebo: směl sloužit mše a nikdo tam nechodil). V roce 1992 nařídil Vatikán, že kněžím, kteří kolaborovali se státní mocí, má být odpuštěno. Již v roce 1983 dal právě Vatikán všem kněžím pokyn, aby vystoupili z Pacem in terris. Příkazu však bylo uposlechnuto jen částečně. Po papežském výnosu o odpuštění starý kněz opět sloužil mši. Mladík z KDU nám vyprávěl, že se věřící rozdělili na dvě skupiny: Na ty, kteří nechtěli mít se starým farářem nic společného, a na ty, kteří si mysleli, že neměl žádnou jinou možnost. Jeden z partnerů našich rozhovorů, který znal přesně situaci katolické církve také zevnitř, byl toho názoru, že kolaborující kněží měli svých činů přinejmenším litovat a omluvit se za ně, ale že ve skutečnosti naopak často tvrdili, že jejich spolupráce se státem umožnila církvi přežít.

Lze předpokládat, že přes (nebo dokonce právě v důsledku) nařízení Vatikánu existuje mezi kolaborujícími a nekolaborujícími kněžími hluboká distance. Nešlo jen o jiný postoj ke komunistickému režimu, ale často ti nekolaborující byli kolaboranty dokonce přímo sledováni. Bylo by zajímavé dovědět se víc o formách styku mezi těmito dvěma skupinami a také o tom, jak na sebe pohlížejí sami kolaboranti. To, že se Vatikán se svou výzvou k odpuštění jednoduše přenesl přes vlastní

dřívější nařízení a přes pocity kněží trpících represemi se strany státu, lze připsat pravděpodobně převážně pragmatickým úvahám. Vzhledem k panujícímu nedostatku kněží nebylo možné zřici se prostě stovek členů *Pacem in terris*. Kromě toho zřejmě měla pro Vatikán prioritu také jednota církve, nemělo se riskovat rozštěpení církve ve Východní Evropě.

Zajímavé je, že u Jednoty bratrské, která svůj postoj k minulosti upravila zcela autonomně, t.j. bez zásahů nějaké papežské centrální moci, zaznamenáváme podobnou situaci: V roce 1992 se na toto téma konala konference všech kazatelů, včetně kolaborantů, kde se nedocílily žádné závazné výsledky. Měla za následek penzionování několika starších farářů, jejichž úzký vztah ke komunistickému režimu byl znám, jiní nadále zastávají svůj úřad. Také Jednota bratrská si stěžuje, že kolaboranti nepřiznali žádnou vinu, nýbrž vystupují naopak jako ochránci a zachránci své církve. O minulosti starého katolického kněze a o tom, co se s ním dělo po roce 1989, jsme nemohli zjistit nic přesnějšího, ani to, kde se nachází a jakými taktikami zvládá svůj život.

Trochu úspěšnější jsme byli u státních církevních sekretářů. Byli tak říkajíc klíčovými osobnostmi ve vztahu církve a státu. Oproti našemu očekávání jsme mohli hovořit s bývalou církevní sekretářkou a tak nahlédnout do její tehdejší činnosti a dnešní situace. Současně byl ochoten o ní hovořit také jeden z kněží, který s ní přišel do kontaktu ještě v době, kdy vykonávala svůj úřad. Předkládáme nyní její autoportrét konfrontovaný s pohledem osoby, jejíž činnost kontrolovala:

S paní P. jsme se setkali v jejím bytě v poměrně nově postaveném obytném bloku. Pozvala nás do obývacího pokoje zaplněného regály s knihami a oranžově čalouněným nábytkem s ochrannými potahy a nabídl nám sladkosti a nápoje. V sousedním pokoji pracovala její dcera pro bižuterní průmysl jako domácí dělnice. Paní P. je už několik let v penzi a na svůj život se ohlíží, alespoň v naší přítomnosti, s uspokojením. Přátelsky, ale zmateně a napřeskáčku vypovídala o své dřívější práci. Zdálo se, že je pyšná zvláště na to, že byla jedinou ženou - církevní sekretářkou v Československu a že v tomto postavení pracovala jedenáct let. Vyprávěla, že se stále znovu diskutovalo o tom, že by měla být, protože je žena, ze své funkce uvolněna. Ke kněžím prý vždycky měla vysloveně dobrý vztah a má jej ještě dnes. Byli vlastně

jejími zaměstnanci, protože ona jim přece vyplácela plat. Na opravy a renovace kostelů prý vždy dostali tolik peněz, kolik chtěli. "Když si pustím rádio nebo televizi a slyším nějakého faráře, který si stěžuje na to, jak trpěl, musím se smát. Dneska se to prezentuje tak, jako by stát nesl vinu na všech problémech církve."

Ve skutečnosti prý kněžím často pomáhala. Považuje za zcela samozřejmé, že stát církev kontroloval, protože on ji přece také financoval: "Je to, jako když dá matka dítěti 100 korun a dítě koupí něco za 80 korun, pak chce matka přirozeně vědět, kde je zbývajících 20 korun." K její práci patřila také kontrola zahraničních styků kněží a bezpečnostních opatření v kostelích. Styky s StB prý nikdy neměla: "Údajně byli všude spolupracovníci StB, tomu se musím smát. Nikdy jsem žádného spolupracovníka StB neviděla." Paní P. je stejně jako dříve přesvědčenou komunistkou a působila na nás tak, jako by žila v souladu se svým přesvědčením: "Jsem šťastná, že jsem mohla žít tak, jak jsem žít chtěla."

Farář, pan B., který působil v oblasti vlivu paní P., o ní mluvil velmi pozitivně. Podle jeho názoru byla tou nejmírnější a nejrozumější církevní sekretářkou v celé republice. Uchránila prý spoustu lidí před nepříjemnostmi. I jemu osobně pomohla. Určitě věděla o jeho ilegální náboženské činnosti, ale nikdy to nepoužila proti němu, naopak, kryla ho před StB. "Jestliže říká, že nikdy neviděla spolupracovníka StB, pak lže. Vážím si jí, ale tohle není pravda. Měla u StB přímého kontrolora."

Odlišný úhel pohledu a odlišný způsob vyličení obou osob se projeví zvlášť ostře, necháme-li, jako v následujícím příkladu, paní P. a pana B. vyprávět jeden a týž příběh:

Verze paní P.: Kněz půjčil své auto mladíkovi a ten měl dopravní nehodu. Kněz přišel k paní P. a řekl, že se bojí policie a zapletení do případu, které by z toho mohlo vyplynout. Ujistila ho, že není žádný důvod ke znepokojení. Ze strany mladíka jde přece o docela normální přečin.

Verze pana B.: Kněz půjčil své auto mladému chlapci bez řidičského průkazu. Mladík měl dopravní nehodu. Po této nehodě šel pan B. na dopravní policii. Jenže s ním nemluvili dopravní policisté, ale dva agenti StB a chtěli jej přemluvit ke spolupráci. Zdráhal se. Nato šel k

paní P., vyprávěl jí o požadavku StB a řekl: "jestli mě ještě jednou navštíví a budou mě chtít přemlouvat ke spolupráci, sdělím to arcibiskupovi Františku Tomáškoví v Praze a složím svůj kněžský úřad." Nato ona: "Ach, ne!" On: "Ano, jako že tady sedím! A je vaší povinností jim to sdělit." Agenti StB ho už nikdy neobtěžovali.

Zajímavé je, že paní P. ve vlastním vyličení kreslí podle dnešních měřítek méně pozitivní obraz sebe sama, než kněz ve svém popisu. Pokud připustíme, že vyprávění kněze je alespoň zčásti pravdivé, pak se paní P. mohla prostě bránit tím, že by vystavila na odiv své dřívější "hrdinské činy" a ukázala, jak "podkopávala" bývalý režim. Ona se však nebrání, spíše ospravedlňuje režim, když tvrdí, že žádné pronásledování nebylo, že šlo jen o zákonnou kontrolu církve a komunistický režim vůbec nebyl špatný. Naprosto nevěrohodným tvrzením, že nikdy neviděla agenta StB, chce patrně ilustrovat neškodnost své činnosti. V tom případě by obrana režimu mohla být současně strategií vlastního ospravedlnění. Popření toho, že kdy viděla nějakého agenta StB, by však také mohlo znamenat, že má strach být identifikována s StB, nejzápornější složkou komunistického režimu.

Přizpůsobení nové době

Katolická církev v Jablonci se zřetelně přizpůsobila novým poměrům a dokázala markantně rozšířit svůj akční rádius a oblast svého vlivu. Znakem nové doby jsou krásně obnovené či vybavené kostely, nové topení v hlavním chrámu, přestavěná fara s novými trojúhelníkovými okny ve štítě, s počítačem a navštivenkou faráře. Na faře je dynamická atmosféra, žije zde farář, jeho stará matka, tři ze čtyř laických pomocníků zaměstnaných na plný úvazek, jeden z nich se ženou a dítětem. Neustále přicházejí a odcházejí zvláště mladí lidé a staré ženy. Během naší přítomnosti na faře přišel na návštěvu také politik KDU (Křesťansko-demokratická unie), aby informoval faráře o volební kampani, jindy stojí na parkovišti před farou policejní auto a autobus sdružení Pomoc východním kněžím.

Farář, který do Jablonce přišel teprve po revoluci, soustřeďuje svou činnost především na mládež. Jeho skupina katolické mládeže se úspěšně rozšiřuje a téměř na všech jabloneckých školách se nyní

vyučuje katolické náboženství. Je to pozoruhodné proto, že bez mála dvě třetiny jabloneckého obyvatelstva jsou bez vyznání.

Hlavní zásluhou faráře je zřízení katolické základní školy pro děti od šesti do čtrnácti let. Je to moderní, světlefialově natřená budova uprostřed ulice šedých, rozpadajících se secesních domů. Autorem vnějšího a vnitřního velice vkusného návrhu školy je mladý architekt ze sousedního Liberce. Vedle malých, ale pěkných tříd (maximálně pro 18 žáků) tu jsou moderně vybavené místnosti pro výuku hudby, kreslení a chemie a malé terasy, na kterých lze trávit přestávky. Vše je z krásného materiálu a v příjemném prostředí. Tedy škola snů, dokonce i podle mezinárodních měřítek. Velká pozornost je ve škole věnována výuce cizích jazyků. Od 1.třídy se vyučuje podle volby angličtina, francouzština nebo němčina. Funkci ředitelky zastává sympatická učitelka matematiky oblečená v mezinárodně užívaném "alternativním" oděvu. Škola nepřijímá jen katolické děti. Výuka náboženství je zatím povinná, je však možné požádat písemně o osvobození.

Některým starším členům církve by mohla škola připadat příliš liberální. Jedna starší paní katolického vyznání, kterou jsme navštívili, řekla: "Náboženská výchova musí začínat v rodině a v kostele, ne ve škole ...to s katolickou školou nic nepřinese, to přece vidíme! Z učitelů, kteří tam vyučují, chodí do kostela jen jeden." (Field-notes s.41). Toto tvrzení však zpochybnila ředitelka katolické školy, která nám vysvětlila, že mezi učiteli je počet praktikujících katolíků mnohem větší.

Dobročinných akcí se v katolické církvi v Jablonci pořádá poměrně málo. Pravidelně se provádí sběr starého ošacení, které se posílá dál na Ukrajinu, protože v Jablonci ho není třeba. Plánuje se výstavba domova pro staré občany a další rozšíření katolické školy. Zatím však chybí oba projekty a také potřebné peníze.

Finanční situace církvi v České republice je v současné době poněkud složitá. Komunistický režim církve nikdy nevyvlastnil, zajistil si však zákonem právo využívání veškerého církevního majetku. Většina ještě nebyla vrácena. Očekává se, že v příštích letech se pro to najde zákonná úprava. Po zrušení práva využívat církevní majetek státem budou pravděpodobně zrušeny i státní dotace církvím.

Kromě kostelů a fary nevlastní katolická církev v Jablonci nic. Odkud tedy pocházejí peníze na všechno nové a na plánovanou činnost? Stát stále ještě zajišťuje plat kněží a čtyř laických pomocníků fary. Spolufinancuje také renovace kostelů. A škola? Stála 8 miliónů korun. Polovinu shromáždila a darovala spřátelená farnost ve Švýcarech, 500 tisíc korun poskytla městská správa a zbytek německé a rakouské instituce.

Farář je zřejmě géníem ve finančních záležitostech. Výstavbu školy je třeba v první řadě připsat jeho iniciativě a obrovské pracovitosti. Možnost získání zahraniční podpory od spřátelených farností se pak otevírá díky tomu, že katolická církev je velkým mezinárodním sdružením, které disponuje značným bohatstvím.

Vedle katolické církve, která vyvíjí velké množství různorodých aktivit, působí Jednota bratrská jako by byla poněkud vzdálena vnějšímu světu, jako by se zde čas zastavil před rokem 1989. Činnost se omezuje jen na bohoslužby a nedělní školu pro děti. Před několika lety se měl vybudovat domov pro invalidy, ale nebyly na to peníze. Jediná finanční podpora, kterou Jednota bratrská dostává, přichází od státu. Nemá zdroje financování v zahraničí, naopak, pořádá sbírky pro ještě chudší bratrské obce v Latinské Americe a v Africe. V Jablonci Jednota bratrská vlastní jen dům, kde je modlitebna a byt faráře. Mnozí členové církve se obávají, že zastavení financování státem Jednota bratrská nepřežije. Počet členů je příliš nízký na to, aby církev mohla existovat z členských příspěvků. Jeden starý farář ze sousední obce se domnívá, že v budoucnosti bude působit mnoho farářů na částečný úvazek.

Není to však jen finanční situace, která v poslední době Jednotu bratrskou skličuje, ale také rostoucí vliv takzvaného "charismatického hnutí". Tento náboženský směr vychází z přesvědčení, že Bůh obdařil některé lidi zvláštním nadpřirozeným nadáním (charisma). Náboženské praktiky charismatiků sahají od silně emotivní hudby až k "mluvícím jazykům", zázračným uzdravením a vymítání d'ábla. V České republice se toto z Ameriky přicházející hnutí šíří uvnitř i vně etablovaných církví. Začalo již před rokem 1989, silnější nápor charismatiků však nastal teprve po revoluci.

V Liberci, ve městě, které s Jabloncem nad Nisou sousedí, mají charismatici již převahu. Liberecká bratrská obec se skládá přibližně ze

sedmi až osmi set většinou poměrně mladých členů, jablonecká má naproti tomu méně než sto. Navštívili jsme bohoslužbu v Liberci, abychom si udělali představu o tamější situaci. Nejméně tři sta lidí se shromáždilo v obyčejném sále na pokraji Parku volného času a oddechu, jak se prostor nazýval za předchozího režimu. Na jednom jevišti sálu byla hudební skupina s bicími nástroji, kytarami a syntezátory a farář s mikrofonem v ruce. Prostor před nimi byl vyplněn lidmi od patnácti do sedmdesáti let, kteří nadšeně zpívali a pohupovali se ve strhujících rytmech. Hudební produkci přerušovaly modlitby a nekonečně dlouhá kázání. Kněz také uplatnil léčitelské praktiky, když potíral olejem stehno jedné ženy. Výsledek jeho působení nebyl během této bohoslužby oznámen. Jiná žena však podávala zprávu o svém úspěšném vyléčení. Celý obřad trval dvě hodiny. Měli jsme pocit, že jsme přítomni projevům blízkým náboženského fanatismu a klíčící masové hysterie. Vnější forma vystoupení měla v sobě současně něco profánního a připomínala nám koncert populární hudby, na němž farář zaujal roli pohyvězdy a věřící se chovali jako odvázaní fanoušci.

Charismatické hnutí se prý již také rozšířilo i mezi vyššími hodnostáři církve Jednoty bratrské. Nejvyšší grémium, direktorium, se skládá ze tří osob, z toho jsou, jak jsme slyšeli, "dvě a půl osoby charismatici". Synod, který se skládá ze zástupců věřících a farářů, toto direktorium zvolil, přestože v něm charismatici měli většinu. Odpůrci charismatiků hovoří o puči, protože se podle jejich názoru charismatici v synodu prosadili podvodem a přepadovou taktikou.

Obětí tohoto vývoje je i jablonecký farář. Protože je jedním z nejostřejších odpůrců charismatiků - napsal o nich závěrečnou práci na univerzitě - zdráhalo se jej direktorium navrhnout biskupovi ke kněžskému ordinariátu. Není proto dodnes "pravým" farářem a nesmí udílet svátosti. Život v bratrské obci tím však žádnou zvláštní újmu neutrpěl, protože dvě svátosti, o které v Jednotě bratrské jde, křest a přijímání, se udílejí jen několikrát v roce.

Podle našich informací členové jablonecké bratrské obce podporují svého faráře a charismatické praktiky jim nevyhovují. Bohoslužeb v Jablonci se zúčastňují také někteří odpůrci charismatického hnutí z Liberce. Jejich kritika vychází z názoru, že náboženské myšlenky a praktiky charismatického hnutí jsou v rozporu s původní tradicí Jednoty

bratrské. Racionální bylo nahrazeno spirituálním, demokratické elitářským (ten, kdo je obdařen charismatem, má u Boha přednost). Jeden manželský pár, který sám prožil to, co se dělo v Liberici, a z náboženských důvodů přesídlil z Liberce do Jablonce, se domnívá, že zázračná uzdravení a exorcismus se opírají o sugesci a zastrašování, a varuje před psychickými následky. Oba informují o tom, že mnohý člověk léčený charismatiky, se musel hned nato podrobit psychologickému nebo psychiatrickému léčení.

Proč jsou charismatické praktiky právě dnes v nové demokracii tak přitažlivé pro mnoho především mladých lidí? Již obšírněji citovaný odborník na počítače z jablonecké bratrské obce se domnívá: "Komunismus byl zaměřen výlučně na racionalismus a v protikladu k tomu jsou dnes lidé posedlí po buddhismu, hinduismu, po náboženství z "východu". A charismatické hnutí jako mystická součást křesťanství má mnoho společného s východními kulturami, protože se zaměřuje na velice speciální setkání s Duchem svatým, s něčím transcendentálním, s určitými psychickými zkušenostmi... Také já jsem přesvědčen, že jde o zklamání z vědeckého vývoje naší společnosti a že je to také výsledek otevření, protože se zhroutila železná opona, svět je otevřen, žádné hranice... Nejen peníze, ale také myšlenky proudí neustále ze západu na východ a z východu na západ. Lidé velmi dychtí po něčem mimořádném, po nových myšlenkách, protože chtějí začít z jiného, nového bodu a dělají chybu, že zapomínají na celý základ vlastní kultury, na vlastní dějiny. Všechno, co bylo dříve dobré, je dnes špatné, černé je bílé a bílé je černé." (Field-notes s.75 an.)

Názor našeho partnera v rozhovoru na mystickou složku křesťanství a její blízkost k východním náboženstvím není pro Jednotu bratrskou typický. Naproti tomu by většina členů jablonecké bratrské obce pravděpodobně souhlasila s názorem, že se po zhroucení komunismu u mnohých lidí vytvořila obrovská potřeba nadmyslových, transcendentních zkušeností. S charismatickými proudy mají problémy i jiné etablované církve, nejhůře je však zřejmě postižena Jednota bratrská. Jablonecký farář a farář sousední bratrské obce vysvětlují silné rozšíření charismatického zaměření právě ve své církvi takto: "V malé církvi je možné rychle dosáhnout většiny a všechno rozhodovat nebo alespoň přivodit krizi." (Field-notes s.154).

Názor, že nikoliv snad obsahové zaměření, ale v první řadě malý počet členů jejich církve má pro charismatiky tak silnou přitažlivost, sdílejí i další jablonečtí bratři. Jeden z členů herrnhutské bratrské jednoty, kterého jsme navštívili v Německu, se dokonce domnívá, že jde o plánovité stěhování amerických sekt. "Je jednodušší začít uvnitř etablované církve, protože nedojde k zařazení mezi sekty, získají se peníze od státu, budovy, jména, kontakty." (Field-notes s.138)

Jako další podstatná příčina se uvádí to, že v Jednotě bratrské nemusí mít farář žádné teologické vzdělání. Po určité zkušební době může direktorium zvolit a biskup jmenovat farářem kteréhokoli člena bratrské obce. Současně farář jen v omezené míře garantuje, že setrvává na oficiální církevní doktríně.

Katolický kněz z Jablonce, který v současné době spolupracuje s Výborem pro všeobecné zhodnocení Jana Husa, vysvětluje obtíže Jednoty bratrské s charismatiky takto: "V katolické církvi také existují charismatické proudy, ale my s nimi žádné problémy nemáme. To, že s tím mají protestanti takové problémy, souvisí s jejich odtržením od dogmatu katolické církve. Tím došlo ke vstupu subjektivismu do teologie." (Field-notes s.196). Jinými slovy: Tam, kde je neomylný papež a kde jsou hierarchické struktury, mohou být hnutí tohoto typu účinně eliminována na mocenském základě.

Závěr

Jestliže analyzujeme vliv struktur obou církví na jejich situaci před rokem 1989 a po něm, dojdeme k následujícímu výsledku: Do roku 1989 byly obě církve vystaveny zásahům státu. Katolická církev se svou mezinárodní organizací a centralistickými strukturami moci chtěla a také mohla podstatně silněji zasahovat do československých poměrů. Příkladem je papežské nařízení z roku 1983, které žádalo vystoupení kněží z *Pacem in terris*. Toto nařízení vzala česká církev velice vážně, i když ne všichni kněží uposlechli. Církev profitovala ze svého mezinárodního propojení především z ekonomického hlediska. Stále znovu byly poukazovány ze zahraničí větší peněžité obnosy k pořízení aut pro kněze nebo na opravy kostelů. Velikost, moc a mezinárodní propojení a také historické spojení katolicismu s habsburským panstvím

byly současně hlavními faktory, které z katolické církve v komunismu udělaly nepřítel číslo jedna mezi náboženskými obcemi.

Represe státu vůči protestantským církvím byly naproti tomu trochu slabší. Podle názoru členů Jednoty bratrské, s nimiž jsme hovořili, to souvisí s tím, že například v jejich církvi se pěstovala naprostá politická zdrženlivost. Dále můžeme předpokládat, že tyto menší církve byly považovány za méně silné konkurenty a protivníky komunistického systému.

Na příkladu paní P. a pana B. jsme viděli, že při střetnutí dvou centralisticko-hierarchických aparátů moci, katolické církve a komunistického státu, nebylo možné ovlivnit a kontrolovat do krajnosti to, co se dělo v posledních článcích těchto organizací, že tedy vždycky ještě zbýval poměrně velký prostor pro individuální, sobě samému zodpovědné chování.

Od revoluce 1989 obě církve nepodléhají státní kontrole. Mohou se rozvíjet svobodněji než předtím, vynořují se však nové problémy. Katolická církev může více než kdy jindy využít mezinárodního propojení hlavně z ekonomického hlediska, neboť nyní je podstatně snazší získat peníze ze zahraničí a žádná státní moc již není oprávněná tyto podpory kontrolovat. Má-li dnes kněz, jako např. jablonecký farář, podnikatelské ambice, může využít stávající struktury k vytvoření vlastní neformální mezinárodní sítě, aby z ní ideově a materiálně těžil. Podstatně osamocenější a chudší církve Jednoty bratrské takové možnosti jak jsme viděli u církve katolické nemá, snad ani ne tak pro svou národní autarkii, jako pro svůj daleko menší majetek.

Snad nejzajímavějším příkladem vlivu současných poměrů na církevní struktury je vyrovnávání se s charismatickými proudy. Katolická církev může díky své velikosti, především však v důsledku svých centralistických struktur udržet charismatická hnutí, vycházející ze základny běžných věřících, v přiměřených mezích. Papež není v zásadě proti charismatismu, ale mohl by jej kdykoliv zakázat nebo omezit, kdyby snad nabyl forem, které nejsou pro církev únosné.

U Jednoty bratrské může naproti tomu charismatické hnutí, které přichází z Ameriky a rychle se šíří na církevním základě, proniknout bez překážek přes demokratické organizační struktury až do špiček

církve a tím uvnitř i zevně církev úplně změnit. Jablonecká bratrská obec, která se tomuto vývoji uzavírá, je tlačena do defenzivy. Důsledek je pro ni osudový - její farář už není skutečným farářem. Pod americkým vlivem mizí národní tradice. Právě církev s demokratickými strukturami je v současnosti, kdy i stát nabyt demokratických forem, v nebezpečí rozpadu. Vypadá to sice paradoxně, ale není to paradox, protože právě demokracie je zásadně otevřená novým vlivům. Že je to často nebezpečné a že demokratické struktury jsou choulostivé a křehké, lze na tomto příkladu velmi názorně sledovat.

Alltag in Jablonec 1994

*Vom "Neusiedlergrenzland" zur
Euroregion.*

Sozialanthropologische Feldforschungen
in der tschechischen Kleinstadt Jablonec

Herausgegeben von

Birgit Müller und Zdenek Uherek

Alltag in Jablonec 1994

*Vom "Neusiedlergrenzland" zur
Euroregion.*

**Sozialanthropologische Feldforschungen
in der tschechischen Kleinstadt Jablonec**

Herausgegeben von

Birgit Müller und Zdenek Uherek

Impressum:

Eigentümer, Verleger:

Verein Internationales Forschungszentrum
Kulturwissenschaften

Danhausergasse 1, 1040 Wien, DVR 0724254

Tel. + 43-1-5041126

Fax. + 43-1-5041132

Redaktion: Inge Korneck

Druck: Belvedere Druck, Wien

Wien 1996

ISBN 3-901505-06-7

Inhalt

<i>"Weiße Flecken" und Gruppendynamik: die Feldforschungs- sommerschule für Sozialanthropologie in Jablonec 1994</i> Birgit Müller	5
<i>Jablonec nad Nisou: Schweigen über die Vergangenheit oder die Geschichte der Stadt als Erbgut für alle</i> Zdenek Uhrek	21
<i>"Nur nicht alles in einen Topf werfen" - deutsch-tschechische Beziehungen in Jablonec</i> Elke Nicole Kappus	44
<i>"Glückliches Zásáda": ein tschechisches Glasarbeiterdorf am Rande der Geschichte</i> Ulrich Göttke-Krogmann, Jana Kátlovská	65
<i>Die Roma in Jablonec: ein Forschungsgegenstand und drei Sichtweisen</i> Zdenek Uhrek	88
<i>Koexistenz einer Minderheit mit der tschechischen Mehrheits- bevölkerung: Ansichten aus emischer und etischer Perspektive</i> Angela Riedmann	92
<i>Die "besseren Roma" und die Zuwanderer: Distinktionen innerhalb der Roma-Minorität</i> Marketa Rybová	109
<i>"Rassendiskriminierung" und Sozialarbeit</i> Nada Mitánová	125
<i>Ergebnisse und Zusammenfassung</i> Angela Riedmann	135

<i>Lokale Tradition und Einbruch der Weltwirtschaft auf den Märkten von Jablonec</i> Marketa Koprivová, Anna Zisman	137
<i>Die Partei der unabhängigen Kandidaten im lokalen Wahlkampf 1994: "Ein Herz für Jablonec"</i> Barbara Herzog-Punzenberger, Mikhail Bajakovsky	158
<i>"Mikrophone im Beichtstuhl und Pfarrer auf der Bühne"</i> - Kirche und gesellschaftlicher Wandel in Jablonec Elisabeth Menasse-Wiesbauer, Jiri Hlavac	184

Vorwort

Mit dieser Publikation legt das Internationale Forschungszentrum Kulturwissenschaften (IFK) in Wien die Ergebnisse einer Sommerschule für sozialanthropologische Feldforschung vor, die vom 12. September bis 2. Oktober 1994 in Jablonec nad Nisou stattfand.

Die Sommerschule wurde initiiert vom Verbund für die Sozialanthropologie von Industriegesellschaften am Centre Marc Bloch in Berlin in Zusammenarbeit mit dem IFK in Wien, dem Institut für Ethnologie der tschechischen Akademie der Wissenschaften und dem Centre Francais de Recherches en Sciences Sociales in Prag. Siebzehn Forscher aus der tschechischen Republik, aus Österreich, Deutschland, Frankreich, der slowakischen Republik, Rußland und den Vereinigten Staaten von Amerika führten gemeinsam Feldforschungen in der tschechischen Kleinstadt durch, diskutierten Ergebnisse und Methoden und verfassten die vorliegenden Artikel.

Die Sommerschule wurde zum größten Teil aus Mitteln des IFK in Wien finanziert. Weitere finanzielle Beiträge kamen von Centre Marc Bloch in Berlin und von CeFReS in Prag. Die Veranstalter und Teilnehmer danken für ihr Interesse und die großzügige finanzielle Unterstützung.

Ein besonderer Dank geht an Emmanuel Terray und Gabriele Rasuly-Paleczek für ihre anregenden Vorträge während der Wochenendseminare und für die intensive Diskussion der verschiedenen Forschungsvorhaben. Andrea Mey half uns mit der Textverarbeitung und Milena Bursiková und Daniela Uherková mit den Übersetzungen. Unseren herzlichen Dank dafür.

Birgit Müller
Zdenek Uhrek
Organisatoren der Sommerschule

Berlin, Prag, im März 1996

"Weiße Flecken" und Gruppendynamik: die Feldforschungssommerschule für Sozialanthropologie in Jablonec 1994

Birgit Müller

Jablonec, eine Kleinstadt in Nordböhmen, war nicht zufällig Gegenstand und Veranstaltungsort der sozialanthropologischen Sommerschule, zu der junge Sozialwissenschaftler aus sieben Ländern - Tschechen, Deutsche, Slowaken und Österreicher, ein Russe, eine Amerikanerin und eine Französin - zusammengekommen waren. Die bewegte Geschichte der Stadt spiegelt die politischen, ökonomischen und nationalen Konflikte wider, die in diesem Jahrhundert Europa zerrissen haben und die für uns zum Thema wurden. Wer 1910 als Österreicher in der sudetendeutschen Stadt Gablonz geboren wurde und das fast unwahrscheinliche Glück hatte, sein ganzes Leben lang in der Stadt wohnen zu bleiben, wohnte 1994 in der tschechischen Stadt Jablonec und hatte viermal die Staatsbürgerschaft gewechselt: 1918 wurde er Tschechoslowake, 1938 Deutscher, 1946 konnte er, wenn er 1938 Deutscher gewesen war, nur im Ausnahmefall wieder Tschechoslowake werden, und 1992 wurde er Tscheche.

Vor dem Hintergrund dieser Geschichte wollten wir, fünf Jahre nach der tschechischen "samtenen" Revolution, eine Momentaufnahme vom Leben in der Stadt Jablonec machen. In Gruppen von jeweils zwei bis drei Forschern, von denen einer Tschechisch können mußte, wählten wir begrenzte Bereiche aus, die im Leben der Stadt von zentraler Bedeutung waren: den neuen tschechisch-vietnamesischen Markt im Zentrum der Stadt, die Einkaufsstraße, die neue politische Partei "Herz für Jablonec", zwei Kirchengemeinden, die Bruderunität und die katholische Kirche, die Heimarbeiter der Glasindustrie in dem kleinen Dorf Zasada in der Umgebung der Stadt, den deutschen Kulturverein Wilhelm Leutelt und den Umgang der städtischen Verwaltung mit der Roma Minderheit. Wir wollten untersuchen, wie der Umbruch des politischen und ökonomischen Systems das tägliche Leben in der Stadt

veränderte, wie sich seit 1989 ethnische und nationale Beziehungen neu definierten und welche Einflußmöglichkeiten der einzelne Bürger - ob er einer Minderheit oder Mehrheit angehört - heute auf die Belange der Stadt hat. Wir versuchten innerhalb der drei Wochen unserer Feldforschung kein fertiges Bild zu zeichnen, sondern Widersprüche und Konflikte aufzuzeigen, an Grenzen des Schweigens anzustoßen und zu "weißen Flecken" in den Darstellungen vorzudringen, um am Ende unserer Forschung wenigstens die Fragen zu stellen, auf denen eine tiefergehende Forschung aufbauen könnte.

Die gemeinsame Vorgabe für alle Gruppen der Sommerschule war die Auseinandersetzung mit und die Anwendung von sozialanthropologischen Forschungsmethoden auf die Untersuchung des städtischen Lebens in Jablonec. Der sozialanthropologische Ansatz zeichnet sich dadurch aus, Erkenntnisse über soziale Akteure und Zusammenhänge in ihrem natürlichen Umfeld und Kontext zu erlangen. Dabei werden die Sichtweisen der Akteure, ihre Interpretationen der Vergangenheit und Gegenwart, ihre alltäglichen Verrichtungen und die Bedeutungen, die sie ihnen zuschreiben, berücksichtigt. Interviews, schriftliche Quellen und systematisch erhobene quantitative Daten sind Bestandteil des von Sozialanthropologen verwendeten Materials.

Das Forschungsinstrument allerdings, das die Sozialanthropologie von anderen sozialwissenschaftlichen Disziplinen unterscheidet, ist die teilnehmende Beobachtung, die den Forscher über einen längeren Zeitraum in ein intensives Verhältnis zu den untersuchten Akteuren treten läßt. Der Forscher wird dadurch einerseits zum distanzierten Zeugen von Ereignissen und Interaktionen, die in dem von ihm beobachteten Forschungsfeld stattfinden, andererseits wird er selbst zum Bestandteil der Interaktionen, der Forscher wird zum Akteur, er wird für die Zeit der Feldforschung aufgesogen von seinem Feld. Die Beobachtungen, die der Forscher machen kann, werden jedoch nicht nur durch seine Beziehung zu den Akteuren geprägt, sondern sie werden auch von seinem Erkenntnisinteresse strukturiert, von seiner Sprache, seiner Problemstellung, Ausbildung und Persönlichkeit.

Die besondere Fähigkeit, die der Sozialanthropologe entwickeln muß, besteht darin, auch für die Fakten und Zusammenhänge offen zu sein, die nicht seinen theoretischen und konzeptionellen Vorannahmen entsprechen. Gerade Prozesse, die nicht nach den von den Sozialwissenschaften angenommenen Gesetzmäßigkeiten verlaufen und die Brüche aufweisen, sind für den Sozialanthropologen bewährte Forschungsfelder. In der Untersuchung fremder exotischer Gesellschaften hat die Sozialanthropologie diese Methode entwickelt, um das Fremde, Unverständliche und scheinbar Irrationale zu beschreiben und zu analysieren. Allerdings muß das Handwerkszeug, das für die Untersuchung überschaubarer sozialer Zusammenhänge entwickelt worden ist, die meist auf face-to-face Beziehungen beruhen, an die modernen Gesellschaften angepaßt werden. Es gibt auch in modernen Gesellschaften Orte, wo dichte soziale Interaktion beobachtet werden kann. Allerdings weisen die Beziehungen der sozialen Akteure, ihre Diskurse und die Auswirkungen ihres Handelns immer wieder weit über diese Orte hinaus. Sie verweisen auf geschichtliche Zusammenhänge, politische und ökonomische Strukturen und Entwicklungen und auf ideologische Modelle, die zu dem erhobenen Material in Verbindung gebracht werden müssen.

Die sozialanthropologische Praxis erfordert ein Können, das sich nur "im Feld" vermitteln läßt. Der Forscher braucht in der Auseinandersetzung mit dem Feld neben einem soliden methodischen und theoretischen Handwerkszeug auch Intuition, Einfühlungsvermögen und die Fähigkeit zur Konfliktbewältigung. Die Feldforschung entwickelt sich in einem fortlaufenden Prozeß: das erhobene Material verändert die Problematik, von der der Forscher ursprünglich ausgegangen ist. Die Verschiebung der Problematik wirkt sich wiederum auf das Material aus, welches erhoben wird, usw. Der Forscher bewegt sich ständig zwischen Problematik und erhobenem Material, zwischen Interpretation und Resultat. In diesem Prozeß ist er meist allein damit beschäftigt, Daten zu erheben, Erklärungsstrategien zu entwickeln und sich mit den emotionalen Problemen zu konfrontieren, die der enge Kontakt mit den untersuchten sozialen Akteuren mit sich bringt.

Mit der Sommerschule in Jablonec wollten wir die "Einsamkeit des Forschers im Feld" durch die kollektive Diskussion ersetzen, die schon bei der Erhebung des Materials und seiner Interpretation ansetzen sollte. Vor allem die Reflexion über die Subjektivität des Forschers in der Feldforschung war in Jablonec von kritischer Bedeutung. In der Zusammenarbeit mit einem Kollegen mit anderen historischen Erfahrungen und sozialem Know-how konnten die Teilnehmer ihre Wahrnehmung mit den Perspektiven ihrer Forschungspartner konfrontieren. Die Zusammenarbeit zwischen zwei Forschern, die unterschiedliche Forschungswerkzeuge zur Verfügung haben - der eine spricht die Sprache der sozialen Akteure, der andere nicht, der eine hat Erfahrung mit qualitativen Methoden, der andere kommt möglicherweise aus einer anderen Disziplin - war nicht einfach. Die Forscher mußten sich auch ständig vergegenwärtigen, daß eine Übersetzung stets einen Verlust an Bedeutung mit sich brachte und möglicherweise sogar neue Bedeutungen schaffte, als die Akteure im Sinn gehabt hatten. In der Gruppe konnten die Teilnehmer darüber reflektieren, in welcher Weise sich der kulturelle und intellektuelle Hintergrund auf die Wahrnehmung der Realität auswirkt, wie er beeinflußt, was gesehen und was übersehen wird. Ein Ziel der Sommerschule war es, über die Unterschiede in der Wahrnehmung nachzudenken, sie ernstzunehmen und sie in der Analyse des Materials offen darzustellen.

Da die Gruppenprozesse von großer Wichtigkeit für das Gelingen der Sommerschule waren, stelle ich hier kurz den äußeren Rahmen vor, in dem die Sommerschule stattfand. Das logistische Zentrum unserer Feldforschungen war das Hotel Zlatý Jelen (Zum Goldenen Hirsch) ein Neubau in Plattenbauweise mit dem diskreten Charme eines realsozialistischen Interhotels. Dort hatten Zdeněk Uhrek und ich für die drei Wochen die ganze erste Etage gemietet. Zehn Zimmer, die sich die Teilnehmer jeweils zu zweit teilten, gruppierten sich um einen kaum vom Flur abgeteilten Raum, in dem wir aus sechs kleinen weiß gedeckten Tischen einen großen Besprechungstisch zusammengeschoben hatten. Hier hielten wir abends zwischen halb sieben und halb acht unsere Besprechungen der Ergebnisse, Probleme und Ideen des Tages ab, tauschten Informationen, Klatsch und

Gerüchte aus, die für die anderen Gruppen von Bedeutung werden könnten. Hier fanden auch am Wochenende die Methodenseminare und Vorträge statt. Eines der Zimmer fungierte als Büro. Dort hatten wir Tische und Stühle hineingeräumt, die Bücher und Artikel über sozialanthropologische Methoden, die alten Bücher auf Deutsch und die neuen Informationshefte und Statistiken auf Tschechisch über den Kreis Jablonec ausgelegt. Ich hatte meine Reiseschreibmaschine und meinen alten ATARI Computer mit Drucker aufgestellt, der allerdings die erste Feuerprobe nicht bestand und bei der ersten auf ihm geschriebenen Abschlußarbeit für immer den Geist aufgab. Ich kaufte noch einen elektrischen Wasserkessel, Teebeutel und Kaffeepulver - unabdingbare Requisiten für stundenlange Gruppendiskussionen.

Die Zimmeraufteilung ergab sich bei der Ankunft fast automatisch. So zogen die zusammen, die auch zusammen angekommen waren und die sich manchmal schon aus dem Studium kannten. Diese Zimmeraufteilung erlaubte es den Teilnehmern, sich nach der Feldforschung von ihrem Forschungspartner zurückzuziehen, um sich mühelos in ihrer Muttersprache mit ihrem Zimmergenossen über die Ereignisse des Tages auszutauschen, zu lesen, zu beten oder spazierenzugehen.

Das gemeinsame Abendessen, das wir an drei Tischen für jeweils sechs Personen im großen Speisesaal des Hotels einnahmen, wurde zum Gradmesser für die Stimmung, die gerade in den Forschergruppen herrschte. Hatten die Gruppen einen erfolgreichen Tag, so setzten sie sich auch zusammen, um das Abendessen gemeinsam zu genießen. Gab es Spannungen innerhalb der Gruppen, so ließ sich das mit einem Blick feststellen, denn dann gab es einen rein westeuropäischen Tisch und einen, an dem nur Tschechen und Slowaken saßen.

Die Wahrnehmung und Einschätzung der zu untersuchenden Realität war bei den Forschern unterschiedlicher Nationalität, die aufeinander angewiesen waren, nicht unbedingt dieselbe. Die nationalen Konflikte zwischen Deutschen und Tschechen, die wirtschaftlichen Umwälzungen durch Privatisierung und Restitution, der Einstieg in die Konsumgesellschaft, die ethnischen Spannungen zwischen Tschechen

und Roma und das Aufblühen von politischem Klientelismus in der Stadt waren Themen, die die Teilnehmer nicht nur wissenschaftlich, sondern häufig auch persönlich berührten. Die meisten Forscher waren daher während ihrer Feldforschung nicht nur damit beschäftigt, ihr Untersuchungsfeld zu ergünden, sondern auch damit, sich mit den Sichtweisen ihres Partners in der Forschung auseinanderzusetzen. Der Zugang der nicht tschechischsprachigen Forscher zu den sie interessierenden Akteuren konnte nur über schweigende Beobachtung oder mittelbar durch die Vermittlung des tschechischsprachigen Partners hergestellt werden. Für die tschechischsprachigen Forscher galt es, das eigene Erkenntnisinteresse nicht hinter der Vermittlungs- und Übersetzungsarbeit verschwinden zu lassen. Dieser, für den Erfolg der Feldforschung so entscheidende Vermittlungsprozeß, funktionierte in allen Gruppen anders. In manchen funktionierte er auch nicht.

Etwas mehr als die Hälfte der Teilnehmer hatte schon Erfahrung mit sozialanthropologischen Feldforschungen gehabt, bevor sie nach Jablonec kamen. Die anderen mußten sich ihre Kenntnisse erst während der Sommerschule erwerben. Am ersten Tag organisierte Zdenek Uherek mit Herrn Hosek von der Stadtverwaltung eine Einführung in die sozialen Probleme der Stadt. Herr Vostrak, einer der gewählten Stadträte und Mitglied der Partei "Herz von Jablonec" führte uns auf den Turm des Rathauses und hielt uns von dort aus einen Vortrag über die Jugendstilarchitektur und die Geschichte der Stadt. Die beiden Männer wurden für einige der Gruppen zu wichtigen Informanten und Türöffnern, die ihnen weitere Kontakte vermittelten. Sie prägten dadurch auch zumindestens in der ersten Zeit erheblich ihren Blick auf die Stadt.

Am Nachmittag des ersten Tages suchten sich die Teilnehmer aus den sieben vorgeschlagenen Themen die aus, die ihnen am meisten zusagten. Ich versuchte dann die Gruppen so zusammenzustellen, daß jeder der Teilnehmer eines seiner thematischen Interessen verfolgen konnte und daß außerdem jeweils ein erfahrener Feldforscher mit einem unerfahrenen zusammenarbeitete. Mit der Aufforderung, so viel und so breit wie möglich zu beobachten und diese Beobachtungen in ihren Feldnotizen wiederzugeben, begannen die Teilnehmer gleich am

zweiten Tag mit der Sondierung ihres Terrains. Vier Tage später, am darauffolgenden Wochenende, stellte jede Gruppe ihr Forschungsfeld vor, so wie sie es am Anfang vorgefunden hatte. Wir diskutierten an Hand von Feldtagebüchern, die Mitglieder der Gruppe zur Verfügung stellten, wie Feldnotizen geschrieben werden könnten und daß die subjektiven Einstellungen, Gefühle und Einschätzungen des Forschers einen wesentlichen Raum darin einnehmen sollten.

Die Betonung des subjektiven Elements in der Feldforschung sollte im folgenden zusammen mit den Problemen der Interviewführung in drei Sprachen zu einem erheblichen Stolperstein in der Zusammenarbeit zwischen west- und osteuropäischen Forschern werden. Es war schwierig, einigen osteuropäischen Forschern zu vermitteln, warum ihre persönlichen Gefühle bei der Feldforschung für die Interpretation ihres Materials von Bedeutung sein könnten. Während alle westeuropäischen Forscher damit vertraut waren, sich mit ihrer eigenen Befindlichkeit während der Feldforschung zu befassen und sie ernst zu nehmen - die meisten hatten sich in ihrem privaten oder beruflichen Leben mit Psychoanalyse befaßt oder zumindest schon darüber diskutiert und gelesen oder waren mit den Debatten des Postmodernismus vertraut - war dies für viele der osteuropäischen Forscher Neuland und erschien ihnen als besondere Spinnerei der Westler. Einige beschwerten sich, daß ihre westlichen Partner, sie ständig fragten, wie es ihnen ginge, wie sie sich fühlten und was sie dachten. Sie fühlten sich durch diese Fragen "bemuttert" und wie Kinder behandelt.

Die Übersetzung während der Interviews in eine Sprache, die englische, die beide Forscher manchmal nur mehr oder weniger beherrschten, und die die Muttersprache von keinem von ihnen war, ließ sich nur mit viel gutem Willen und mit Hilfe von Kassettenrecordern lösen. In den Methodenseminaren überlegten wir uns zwar Strategien, mit denen die Klippen der Interviewführung zu umschiffen wären - so schlug ich zum Beispiel vor, im Interview Phasen in denen der tschechischsprachige Partner das Interview fast alleine führte, mit Phasen abzuwechseln, in denen der tschechischsprachige Part "nur" als Übersetzer fungierte - aber in der

Praxis war dies nur zu bewältigen, wenn die Forscher gut aufeinander eingespielt waren und wenn sie die Fragen des Partners für relevant und wichtig erachteten. So konnte der tschechischsprachige Partner den des Tschechischen nicht mächtigen Kollegen schlicht "zensieren", indem er Fragen nicht übersetzte, die ihm peinlich waren, ihm zu aggressiv erschienen oder die seine weltanschaulichen oder religiösen Überzeugungen verletzten. Es war beständige Auseinandersetzung mit dem Forschungspartner, viel Geduld und nicht zuletzt Sympathie nötig, um zu einer beide befriedigenden Interviewführung zu gelangen. Abends oder auch erst einige Tage später mußte sich die Gruppe noch einmal zusammensetzen, um die Kassetten abzuhören, sie zu übersetzen und die wichtigsten Passagen zu transkribieren. Ein zusätzliches Problem bestand darin, daß bei besonders heiklen Interviews keine Aufnahmegeräte benutzt werden konnten und daß auch bei den normalen Gesprächen die Gesprächspartner vielleicht mehr und anderes erzählt hätten, wenn kein Aufnahmegerät benutzt worden wäre.

Jedes der Untersuchungsfelder hatte seine eigenen Besonderheiten und erforderte einen eigenen Zugang: die Gruppe, die über die Roma forschte, hatte es schwer, das Feld der Sozialarbeiter und Politiker zu verlassen und in unmittelbaren Kontakt zu den Roma selbst zu treten. Die Gruppe, die über den Markt forschte, hatte zwar ihre Akteure stets vor Augen, aber es war schwer für sie, einen intimen Gesprächskontakt herzustellen. Wir bemühten uns zwar, bei jedem Kontakt der Frage, wer wir sind und was wir wollen, vorzugreifen und uns ausführlich vorzustellen als Wissenschaftler verschiedener Länder, die verstehen aber nicht werten wollten, aber es blieb nicht aus, daß unsere Gesprächspartner stets das Bedürfnis hatten, uns ihren eigenen Kategorien von Freund und Feind, Gegner und Alliierte zuzuordnen. Meist waren uns diese Kategorien am Anfang der Gespräche gar nicht klar. Wir konnten sie höchstens erraten. Am flagrantesten war dies im Bereich der Politik, wo selbst die Kategorien von linker und rechter Partei, an die die Westler gewöhnt waren, einen völlig anderen Sinn trugen. Natürlich hatten auch die Forscher selber, die zusammenarbeiteten, unterschiedliche Kategorien im Kopf, da auch sie aus unterschiedlichen kulturellen und sozialen Hintergründen

stammten. Wir haben es sicherlich nur ansatzweise geschafft, diese Unterschiede auch wirklich zu benennen.

Schwierig verlief die Zusammenarbeit zwischen Elke Kappus aus Frankfurt, die in Prag ihre Doktorarbeit in Sozialanthropologie begann und Karel Zastera aus Prag, der gerade von einem längeren USA Aufenthalt zurückkam. Ihr Thema, das Verhältnis zwischen Deutschen und Tschechen in Jablonec - zudem wenn ein Tscheche und eine Deutsche gemeinsam darüber forschten - entpuppte sich als ein delikates. Obwohl es gerade in dieser Gruppe möglich gewesen wäre, die Last der Übersetzungsarbeit gleichmäßig zu verteilen, weil mit deutschsprachigen und tschechischsprachigen Akteuren gesprochen werden mußte und Karel Zastera kein Deutsch und Elke Kappus kein Tschechisch konnte, bereiteten ihnen die gemeinsamen Interviews die größten Schwierigkeiten und führten zu großen Spannungen. Dies war jedoch weniger auf das Thema, als auf persönliche Inkompatibilitäten zurückzuführen. Die Ambivalenz und Anspannung, die die deutschen und tschechischen Gesprächspartner möglicherweise empfanden, wenn sie von einem Tschechen und einer Deutschen gemeinsam zu ihrer nationalen Identität und zum Verhältnis zur jeweils anderen Nationalität befragt wurden, führten stets dazu, daß es hieß, es gäbe keine Probleme zwischen Tschechen und Deutschen. Bevor dies jedoch durch eine besonders intensive Auseinandersetzung zwischen den beiden Forschern, als wichtiger Hinweis zum Verstehen der Situation genutzt werden konnte, eskalierte der Konflikt auf der persönlichen Ebene und die Gruppe brach auseinander.

Elke Kappus fuhr fort mit deutschsprachigen Gesprächspartnern zu arbeiten und stellte das Verhältnis der Mitglieder des deutschen Kulturverbandes Wilhelm Leutelt zu den Tschechen und Bundesdeutschen in das Zentrum ihres Interesses. Je weiter ihre Forschungen fortschritten, desto mehr löste sich sowohl das Bild von der perfekten Harmonie als auch die scheinbar klare Unterscheidung Tschechen - Deutsche auf und machte einer differenzierteren Sichtweise Platz. Sie fand heraus, daß manche Deutsche 1946 nicht enteignet worden waren, daß andere ihr Eigentum wiederbekommen hatten, daß der deutsche Kulturverbund mehr noch als die

tschechischen Republikaner die Deutschen des ehemaligen kommunistischen Kulturverbundes fürchteten.

Karel Zastera begann dann über die positiven offiziellen Verlautbarungen der Tschechen zu Deutschland und den Deutschen und ihrem Echo beim "Mann auf der Straße" zu forschen, schrieb aber letztlich kein Papier darüber.

Jana Kátlovská aus Bratislava und Ulrich Göttke-Krogmann aus Wien waren glücklich: über ihre Zusammenarbeit, über ihr Thema die Glasindustrie, das sie eigentlich mehr aus Zufall angenommen hatten, weil es niemand anderes behandeln wollte und über das Dorf Zasáda, in dem sie ihre Feldforschung betrieben. Sie fuhren jeden Morgen so zufrieden hinaus zu den Heimarbeiterfamilien, Schmuckdesignern und Geschäftsleuten in Zasáda, daß die anderen Gruppen fast neidisch wurden. Dabei war Zasáda zu Anfang ihrer Recherche eher eine Notlösung gewesen, weil es sich als unmöglich erwiesen hatte, Zutritt zu einer Glas- oder Schmuckfabrik zu bekommen, geschweige denn, dort Feldforschungen zu machen. Die "Geheimnisse" der Glas- und Schmuckindustrie, die nicht nur ein wichtiger Wirtschaftszweig in Jablonec ist, sondern auch die Identität der ganzen Stadt seit zwei Jahrhunderten prägt, ließen jeden Fremden, der sich für sie interessierte, gleich als einen Industriespion erscheinen. Der Zugang zu den Heimarbeitern der Schmuckindustrie, die in Zasáda auch schon seit einem Jahrhundert dieser Aufgabe nachgingen, war hingegen vergleichsweise einfach. Die Heimarbeiter empfingen die beiden freundlich, zeigten ihnen ihre Arbeit und erzählten aus ihrem Leben. Von einer Glasarbeiterfamilie wurden sie zur nächsten weitergereicht. Erst langsam erschloß sich den beiden Forschern, daß die Freundlichkeit und Gelassenheit, mit der die Bewohner von Zasáda die Fremden empfingen, wohl auch noch eine andere Ursache haben konnte. Zasáda, auf tschechischer Seite an der ehemaligen Sprachgrenze zwischen vorwiegend deutschsprachigen und tschechischen Gebieten und nur 15 Kilometer südöstlich von Jablonec gelegen, hatte von der bewegten Geschichte dieser Gegend ökonomisch und politisch profitiert. Die Flucht tschechischer Arbeitskräfte aus dem Sudetenland ins Protektorat Böhmen und Mähren nach 1938 hatte ihm

dringend benötigte Arbeitskräfte gebracht. Seine Glasprodukte konnten auch während des Krieges noch ins Ausland exportiert werden und nach dem Kriege waren sie von Um- und Aussiedlungen nicht betroffen. Selbst in der sozialistischen Zeit konnten die Glasarbeiter von Zasáda auf Grund ihrer besonderen Fertigkeiten eine Sonderstellung einnehmen. Ulrich Göttke-Krogmann und Jana Kátlovská nannten ihren Beitrag denn auch "glückliches Zasáda".

Die Gruppe Nada Mitánová aus Bratislava, Angela Riedmann aus Wien und Marketa Rybová aus Prag, die über die Roma in Jablonec forschte, zeichnete sich am Anfang durch eine recht gegensätzliche Sicht auf die Roma aus. Angela Riedmann empfand bei dem ersten Treffen mit dem Mitarbeiter der Sozialabteilung der Stadtverwaltung die Darstellung der Roma als diskriminierend. Sie erweckte den Wunsch in ihr, dieses Bild an der Realität zu überprüfen. Marketa Rybová empfand die offizielle Darstellung der Roma als vereinfachend. Sie wollte die Differenzierungen innerhalb der Minderheit der Roma herausarbeiten. Nada Mitánová war schockiert von dem Skinheadüberfall auf eine Romasiedlung außerhalb von Jablonec im Sommer 1994 und durch die Zeichen alltäglicher Diskriminierung, der die Roma unterworfen waren. Sie wollte den Roma helfen und interessierte sich deshalb für soziale Maßnahmen, die mit Romakinden unternommen wurden. Die Interpretation von Fällen, in denen Roma im Winter Fensterrahmen und Türen ihrer Häuser verheizen, um es warm zu haben, wurden zum Zündstoff für die Gruppe. Auch bei subtileren Fragen, wie der, wie die Behauptung einer Sozialarbeiterin, die Roma würden sich prinzipiell den Tschechen unterlegen fühlen, zu verstehen sei, gab es keinen Konsens. Alle Teilnehmer der Gruppe wollten in direkten Kontakt mit Romafamillien treten, aber da das treibende Motiv bei jedem anders war, konnten sie sich zwar auf eine gemeinsame Fragestellung einigen, aber die Problemdeutung war eine andere. Angela Riedmann fühlte sich bisweilen aus der Befragung ausgeschlossen. Sie war sich nicht immer sicher, ob ihre Kolleginnen ihre Fragen tatsächlich in ihrem Sinne stellten und die Passagen des Interviews zusammenfaßten, die auch für sie relevant waren. Gegenseitiges Mißtrauen und Mißmut stellten sich ein. Nach zahlreichen Versuchen aller Mitglieder der Gruppe, sich

zusammenzurufen, entschlossen sich die drei, Fragmente eines gemeinsamen Endbericht zu schreiben. Zusammengenommen ergeben die drei Berichte versehen mit einem Vorwort von Zdenek Uherek ein anschauliches Bild von den Spannungen innerhalb der Minderheit der Roma in Jablonec und von ihrer Stellung in der Stadt.

Anna Zisman aus Montpellier und Marketa Koprivová aus Prag wollten über die Feldforschung auf dem kleinen Markt im Zentrum der Stadt mit einer Reihe Obst- und Gemüseständen und einer Reihe Ständen mit preiswerter Kleidung, die von Vietnamesen geführt wurden, Zugang zu der vietnamesischen Gemeinschaft in Jablonec bekommen. Obwohl die Verkäufer im ersten Kontakt sehr freundlich waren, stellte es sich aber in der kurzen Zeit als unmöglich heraus, über die flüchtige Begegnung auf dem Markt intensivere persönliche Beziehungen mit den Vietnamesen aufzubauen. Marketa Koprivová und Anna Zisman verlegten sich dann darauf, den Markt selber zum Gegenstand ihrer Forschung zu machen. Anna Zisman nahm die Tatsache, daß sie die tschechische Sprache nicht verstand, als Herausforderung an und verlegte sich darauf, zwei Wochen lang bis ins kleinste Detail all das zu beobachten und zu beschreiben, was um sie herum vorging: das Markttreiben, die Disposition der Verkaufsstände, die Waren und Preise. Diese Beobachtungen glich sie dann mit Marketa Koprivová ab, die die Gespräche mit Verkäufern und Kunden führte. Es gelang ihnen auf diese Weise, aus der detaillierten Beobachtung heraus, zu erkennen, daß der Markt nur oberflächlich kleinen Märkten in Westeuropa glich und daß er in der Tat das möglicherweise flüchtige Resultat des ersten Aufblühens der Marktwirtschaft in Jablonec war.

Mikhail Bajakovsky, der Mathematiker aus Moskau und Barbara Herzog, die Ethnologin und Politikwissenschaftlerin aus Wien formten zusammen eines der harmonischsten Teams der Sommerschule. Barbara Herzog stammt aus einer österreichischen traditionell "sozialistischen Familie" und ist stolz darauf, während Mikhail Bajakovsky dem "Sozialismus", den er als Kind und Jugendlicher in der Sowjetunion erlebt hat, eher kritisch gegenübersteht. Vor dem Hintergrund ihrer persönlichen Erfahrungen mit der Politik im eigenen

Land versuchten sie, die neuen politischen Strukturen der Stadt Jablonec zu begreifen. Barbara Herzog erfuhr viel über aktuelle Politik in Rußland, während Mikhail Bajakovsky einiges über Österreich erfuhr. Aber es wurde ihnen kurz vor den kommunalen Wahlen ausgesprochen schwer gemacht, etwas über die neuen Parteien und ihre Programme in Jablonec zu erfahren, da diese ihr Programm bis zur Eröffnung des offiziellen Wahlkampfs fast wie ein Geheimnis hüteten oder möglicherweise auch gar keins besaßen. Auf der Ebene der offiziellen Verlautbarungen und Programme kamen sie nicht weiter, merkten Mikhail Bajakovsky und Barbara Herzog schon nach kurzer Zeit. Ihre Gesprächspartner wichen ihnen gekonnt aus, gaben ihnen stundenlange Interviews, in denen sie ihnen so gut wie nichts Konkretes zur Stadtpolitik erzählten. Bis ihnen der Zufall zur Hilfe kam und sie einen Opponenten des Bürgermeisters kennenlernten. Dieser überschüttete sie geradezu mit Korruptionsgeschichten, die alle die vom Bürgermeister gegründete Partei, "Herz für Jablonec", betrafen. Er legte ihnen im Detail die persönlichen und wirtschaftlichen Abhängigkeitsstrukturen zwischen den Mitgliedern der Partei - alles Honorationen der Stadt - und dem Bürgermeister dar. Mit diesen Informationen bewaffnet, die sie wie Gerüchte behandelten, suchten sie dann die Kandidaten der Partei auf, um ihre Sicht der Dinge zu hören. Sie begannen die Partei als ein Netz von Patron und Klientbeziehungen wahrzunehmen, das systematisch vom Bürgermeister aufgebaut worden war und das nun jenseits von politischen Programmen fast alle wichtigen wirtschaftlichen Sektoren der Stadt umspannte. Ob diese Abhängigkeitsstrukturen allerdings auch den Normalbürger und Wähler "eingefangen" haben, kann die Gruppe leider erst nach den Wahlen im November herausfinden.

Die beiden Historiker, Elisabeth Menasse aus Wien und der zwanzig Jahre jüngere Jiri Hlavac aus Brno gingen der Frage nach, wie die hussitische Religionsgemeinschaft Jednota Bratraska (mährische Bruderunität) und die katholische Kirche in Jablonec sich auf die politischen Veränderungen seit 1989 eingestellt haben und wie sie heute auf ihre sozialistische Vergangenheit blicken. Die erste gemeinsame Feldforschung der Gruppe bei einem katholischen Gottesdienst und beim anschließenden Gespräch mit den Priester

gestaltete sich schwierig. Jiri Hlavac, dem praktizierenden Katholik, schien es unangemessen, den Priester nach den Finanzquellen seiner Kirchengemeinde zu fragen, und er weigerte sich, diese und andere "unpassende" Fragen zu übersetzen. Elisabeth Menasse, die als Jugendliche in einem von Nonnen geführten Internat gelebt hatte, war seitdem erklärte Atheistin. Für sie war die katholische Kirche eine Organisation wie jede andere, deren Einstellungen und Praktiken man hinterfragen konnte. So beschrieb sie in ihren Feldnotizen zu Jiri Hlavacs Erstaunen das "ewige Licht" in der Kirche einfach als "rotes Lämpchen". Die Zusammenarbeit der beiden drohte bereits an der Glaubensfrage zu scheitern, als sie auf ein Gerücht stießen, das sie beide interessierte. Sie erfuhren von einem alten Kirchenmitglied, daß der alte katholische Pfarrer für den kommunistischen Geheimdienst gearbeitet haben sollte. Sie folgten diesem Gerücht wie professionelle Detektive. Sie fragten beim Amt nach, das für religiöse Angelegenheiten zuständig ist und das heute noch die Priester bezahlt. Sie spürten trotz zahlreicher Schwierigkeiten den ehemaligen Parteisekretär für Religionsangelegenheiten und seine Vorgängerin auf und befragten sie beide zu ihrer Einstellung zur Kirche, zur Zusammenarbeit mit dem Geheimdienst und zu ihren Aktivitäten zur Zeit des Sozialismus. Sie ergänzten dieses Bild durch Gespräche mit Priestern und Predigern und schafften es, ein erstaunlich differenziertes Bild von dem persönlichen Zusammenwirken zwischen STB Mitarbeitern und engagierten Priestern zu zeigen, das keine Schwarz-Weißzeichnung mehr zuläßt.

Die Spannungen in den Gruppen, die Widerstände oder neuen Erkenntnisse, auf die die Forscher stießen, die Probleme der Interviewführung und der Verarbeitung des gesammelten Materials bot den versammelten Mitgliedern der Sommerschule reichlichen Gesprächsstoff. Oft wurde bis spät in die Nacht am großen weißen Tisch diskutiert, getrunken und furchtbar viel geraucht. Zu einem Zeitpunkt, als die Spannungen in zwei der Gruppen einen Höhepunkt erreicht hatten, brachte eine spontan organisierte Geburtstagsfeier die Teilnehmer wieder zusammen. In den Sprachen ihrer Länder brachten sie ein Geburtstagständchen und begannen dann, alle die Lieder zu singen, die ihnen gerade einfielen. Tschechen, Slovaken und Russen

sangen aus vollem Hals slavische Volksweisen, die Deutschen und Österreicher taten sich mit ihren Heimatklängen etwas schwerer und schließlich fanden sich alle in der "Internationalen" wieder, die Jiri Hlavac der tschechische Katholik angestimmt hatte, "damit wir nicht vergessen, woher wir kommen".

In der letzten Woche kehrte sich die Stimmung der Sommerschule nach innen. Die Methodendiskussionen am Wochenende, zu denen auch Gabriele Rasuly Palacek aus Wien und Emmanuel Terray aus Berlin angereist waren, konfrontierte die Gruppe mit den Unzulänglichkeiten einer Feldforschung über einen kurzen Zeitraum hinweg und mit der Notwendigkeit ihr Material zu strukturieren und auszuwerten. Zdenek Uherek und ich diskutierten mit jeder Gruppe die Struktur ihres Endberichtes, spornten sie an, über den Feldforschungsprozeß selbst zu reflektieren und den Anspruch abzulegen, endgültige Antworten auf ungeheuer komplexe Fragen geben zu wollen. In der Interpretation des gemeinsam erhobenen Materials bemühen sich die meisten Gruppen, die sich auf ein gemeinsames Papier einigen konnten, herauszustellen, welchen subjektiven Blick jeder der beiden Forscher auf das Material und die Feldforschung hatte.

Die meisten Gruppen teilten sich die Arbeit auf. Die Partner entwickelten eine gemeinsame Struktur, schrieben dann ihren Teil in ihrer Muttersprache. Am Schluß lasen sie sich dann das Ganze in einer beiden verständlichen Sprache vor und diskutierten darüber. Beim Schreiben war jeder allein und ging seinen persönlichen Marotten nach. Es wurde literweise Kaffee und Tee gekocht. Die Aschenbecher füllten sich und Kekse, Joghurt und Süßigkeiten wurden in rauen Mengen vertilgt. Die Computer, die manche Teilnehmer mitgebracht hatten, waren ständig mit Beschlag belegt und der Gruppendruck hatte zur Folge, daß auch ständig jemand darauf schrieb. Nur selten drang die Außenwelt ins Zlaty Jelen vor. Manchmal erfuhr man, daß Kinder am Telefon nach ihren Müttern geweint hatten. Man hörte von der Zimmerfrau, daß die Wälder rund um Jablonec voller Pilze wären, die man bloß abzupflücken bräuchte, wenn man die Zeit dazu gehabt hätte...

Es stand den Teilnehmern der Sommerschule nur kurze Zeit zur Verfügung, um sich mit dem Forschungsgegenstand vertraut zu machen, mit den sie interessierenden Akteuren ein Vertrauensverhältnis aufzubauen und einen Ort zu finden, an dem sie deren Interaktionen beobachten konnten. Die auf Grundlage des erhobenen Materials entstandenen Artikel können daher nicht am Maßstab einer Feldforschung gemessen werden, die auf lange Dauer ausgelegt ist. Viele der Papiere, die aus der Sommerschule entstanden sind, sind dennoch mehr als Momentaufnahmen der Situation in Jablonec nach der Wende. Es zeigt sich in ihnen die Stärke des sozialanthropologischen Ansatzes, unerwartete Perspektiven auf den Untersuchungsgegenstand zu gewinnen. Einige haben sich vor allem mit der Analyse der heutigen Einstellungen und Reinterpretationen der jüngst vergangenen kommunistischen Vergangenheit und der Zeit während und nach dem zweiten Weltkrieg beschäftigt, die heute auf neue Weise präsent ist. Die Reflexionen über den Prozeß der Feldforschung und über die Unterschiede in der Wahrnehmung der beobachteten und analysierten Realität, die die Diskussion in den Gruppen bestimmte, haben in den ausgearbeiteten Papieren jedoch nur einen geringen Stellenwert. Die meisten der Autoren haben es vorgezogen, in der Darstellung, die subjektive Sichtweise ihres Forschungspartners mit ihrer eigenen zu verschmelzen.

Jablonec nad Nisou: Schweigen über die Vergangenheit oder die Geschichte der Stadt als Erbgut für alle¹

Zdenek Uherek

Die Stadt Jablonec nad Nisou ist nicht nur Teil der postkommunistischen Tschechischen Republik, sondern sie liegt auch in einem Gebiet, das in Tschechien als Neusiedlergrenzland bezeichnet wird. Ihre bewegte Geschichte der Migration und die politischen und ökonomischen Umwälzungen bildeten den Hintergrund vor dem wir die Feldforschungen der Sommerschule durchführten und der die Wahl unserer Themen leitete. Der vorliegende Beitrag verfolgt das Ziel, die Stadt in Kürze vorzustellen und aufzuzeigen, wie sich die Bewohner in diesen Raum einlebten, welche Strategien sie hierzu anwendeten und was sie selbst über ihre Identitäten im erlebten Raum aussagten.

Die Stadt Jablonec nad Nisou ist heute eine mittelgroße Industriestadt mit 45 937 Einwohnern² am Fuß des Isergebirge. Sie ist Zentrum des Grenzbezirkes Nordböhmens, das 402 km² groß ist, mit 88 118 Einwohnern. Im Westen grenzt der Bezirk an den böhmischen Bezirk Liberec³ und im Süden an den Bezirk Semily an. Die Nordgrenze des Bezirkes deckt sich mit der Staatsgrenze der Tschechischen Republik zu Polen. Die Grenze mit Deutschland ist annähernd 40 km entfernt. Der Bezirk Jablonec gehört zur sogenannten Euroregion Nisa, die aus

¹ Diese Arbeit entstand unter Zuhilfenahme eines vom Stadtamt, der Bezirksbehörde und dem Statistischen Bezirksamt in Jablonec nad Nisou bereitgestellten Materials. Die schriftlichen Datenquellen werden durch Angaben aus der eigenen in Jablonec nad Nisou im September 1994 durchgeführten Feldforschung ergänzt.

² Scitání lidu, domu a bytu 1991. Jablonec nad Nisou, Okresní statistická správa 1992: 15.

³ Liberec - größte Stadt der sog. Sudeten (gegenwärtig 101934 Einwohner)

den grenznahen deutschen, polnischen und tschechischen Bezirken besteht.

Die ersten nachweislichen Berichte über Ansiedlungen auf dem Territorium der heutigen Stadt Jablonec nad Nisou stammen aus dem 14. Jahrhundert. Die ursprüngliche unbedeutende Gemeinde auf dem Handelsweg nach Zittau wurde im 19. Jahrhundert durch ihre Glas- und später Bijouterieproduktion bekannt. Im Jahre 1866 wird Jablonec n.N. zur Stadt erhoben und entwickelt sich zu einem weltbekannten Bijouterieexporteur. Die dortigen Einwohner sprachen damals größtenteils Deutsch und deshalb kann nach dem Zerfall Österreich-Ungarns und der Entstehung des selbständigen tschechoslowakischen Staates die Stadt als eines der Zentren der deutschen Minderheit in der Tschechoslowakei bezeichnet werden. Im Jahre 1930 lebten hier ungefähr 34 000 Einwohner.

Die beiden wichtigsten Daten für die neuere Geschichte der Stadt und für das Selbstverständnis ihrer heutigen Bewohner sind einerseits der 29.9.1938, als beim sogenannten Münchener Abkommen⁴ über die Abtretung des böhmischen Grenzgebietes an das Deutsche Reich entschieden wurde (die Entscheidung wurde im Oktober 1938 realisiert) und Jablonec (damals Gablonz) an das Reichsgebiet angegliedert wurde, und andererseits der 8.5.1945, als das Deutsche Reich den Krieg verlor und seine Bevölkerung gezwungen war, in vollem Umfang die Konsequenzen dieser Niederlage zu tragen. Das Gebiet um Jablonec kehrte wiederum in den tschechoslowakischen Staat zurück, nicht jedoch die meisten Reichsbürger, die hier gelebt hatten. Wichtig waren auch die Ereignisse im Februar 1948, nach

⁴ Das sog. Münchener Abkommen wurde am 29. September 1938 als Ergebnis des Treffens der Vertreter Deutschlands (Adolf Hitler), Italiens (Benito Mussolini), Großbritanniens (Neville Chamberlain), und Frankreichs (Edouard Daladier) unterzeichnet. Die Vertreter der angeführten Staaten unterstützten beim Treffen die Forderung Hitlers nach einer Regelung der Grenzen Deutschlands mit der Tschechoslowakei. Auf Grund dieses Abkommens war die Tschechoslowakei gezwungen, die Grenzgebiete an Deutschland abzutreten.

denen es zur Verstaatlichung der Glas- und Bijouterieproduktion kam. 49 Fabriken und 176 kleine Gewerbe wurden zu einigen großen Betrieben in einem Konzern zusammengeschlossen. In den fünfziger Jahre, als der Maschinenbau allmählich die Priorität über die traditionelle Glas- und Bijouterieproduktion in der Stadt erlangte, kam es zu einem Bevölkerungszuwachs und zu einer Veränderung in der professionellen Zusammensetzung der Einwohner. Ein weiterer wesentlicher Meilenstein war dann die Periode nach dem Jahre 1989, als ein Prozeß der Dezentralisierung und Privatisierung einsetzte.

Die geschichtlichen Meilensteine, die wir hier anführten, gehen über den Rahmen der Stadt Jablonec hinaus und haben Bedeutung für die ganze Republik. Im Zusammenhang mit der hier untersuchten Lokalität können wir sie als äußere determinierende Faktoren ansehen, die die Zusammensetzung der sozialen Gruppen der Bürger in der Stadt beeinflussten. Die einzelnen Menschen identifizierten sich dann, auf Grund ihres Status und ihrer Rolle in der Sozialstruktur der Stadt und auf Grund ihrer eigenen Interessen und Fähigkeiten, auf unterschiedliche Weise mit der Stadt und den dortigen Gesellschaftsgruppen.

Obwohl Jablonec und seine Einwohner unmittelbar nach dem Krieg stürmische Veränderungen durchgemacht hatten, können auch positive Charakteristika konstatiert werden:

- a) Besonders in den ersten Phasen der tschechischen Besiedlung kamen nach Jablonec vor allem Bewohner aus den Nachbarbezirken des Landesinneren, die eine Beziehung zur lokalen Regionalkultur hatten;
- b) es kamen Leute mit einer Beziehung zur Produktion, die in der Region Tradition hatte, viele waren qualifizierte Arbeiter, Fachleute;
- c) der freiwillige Abzug und auch der Transfer der deutschen Bevölkerung erfolgte etappenweise und ohne tragische gewaltsame Ereignisse. Die Stadt blieb nie leer, verlassen⁵ und wurde, obgleich

⁵ Frau Veronika Konvalinková, die für die Stadtchronik die Entwicklung der Frauenbewegung in der Region Jablonec in den Jahren 1945 - 1951 aufzeichnete, schrieb: "Es verstummten die Kriegssalven und alte und neue Besiedler kamen her, um Jablonec nad Nisou zu bevölkern, das nach dem

auch hier Gruppen von "Goldgräbern" gewütet hatten, nicht ausgeplündert;

d) die hochprofessionelle Glas- und Bijouterieproduktion ebenso wie der bereits erwähnte Ablauf der letzten Kriegstage in Jablonec bewirkten, daß in der Stadt und in ihrer Umgebung eine relativ große Zahl ursprünglicher Einwohner, einschließlich solcher der deutschen Nationalität, verblieben war.

Eine wichtige Rolle für den relativ friedlichen Ablauf der Ereignisse im Mai 1945 spielte dabei der tschechische Ingenieur Karel Simon, der zusammen mit weiteren tschechischen Kollegen das Gebiet der von der deutschen Armee besetzten Stadt nicht verlassen hatte, sondern dort während der ganzen Zeit des Krieges verblieben war.⁶ Während des Krieges unterhielt Karel Simon illegale Kontakte mit dem Landesinneren des Protektorates und übernahm kurz vor Kriegsende

Transfer der Deutschen ganz leer war. Die ersten Ansiedler schauten stets abends nach, wo ein Licht aufging. Dort war ein neuer Bürger dazugekommen." Chronik ... S. 34. Ihre Erzählung muß aber in diesem Punkt eher als poetische Lizenz angesehen werden, denn alle besseren bewohnbaren Wohnungen waren nach dem Krieg fast ständig besetzt. Die Wohnungspolitik kurz nach dem Krieg beschrieb in der Chronik die deutschsprachige Einwohnerin von Jablonec Frau Hartel (S. 183). Auch der Chronist der Stadt, Lubos Kopác, schrieb: "Als ich am 7. August (1945, Anm. Z.U.) nach Jablonec kam, wohin ich aus dem Landesinneren versetzt wurde, konnte ich keine Wohnung auftreiben. Alle besseren Wohnungen waren bereits besetzt. Meine Wohnungssuche dauerte einen vollen Monat." (S. 182).

⁶ Auf Grund der deutschen Volkszählung aus dem Jahre 1939 wissen wir, daß im nördlichen Grenzgebiet, dem damaligen sog. Reichsgau Sudetenland, 287 939 Tschechen verblieben waren, die eine nationale Minderheit bildeten. Es handelte sich um 9,8% der Bevölkerung. Im Laufe des Krieges erhöhte sich der Anteil der nichtdeutschen Bevölkerung im böhmischen Grenzgebiet noch weiter. Zum 1. Mai 1945 lebten im ganzen böhmischen Grenzgebiet annähernd 3 325 000 Einwohner; davon waren etwa 600 000 tschechischer und anderer als deutscher Nationalität und 2 725 000 Deutsche, d.s. 82%.

Daten übernommen aus: Materiály k problematice novoosídlenckého pohranicí, Bd.8. Praha, ÚEF CSAV 1984: 2.

im Verein mit weiteren Repräsentanten der tschechischen Minderheit in Jablonec, mit französischen, italienischen und weiteren ausländischen Arbeitern, mit Häftlingen des Konzentrationslager in Rynovice und mit antifaschistisch gesinnten Deutschen noch vor der Ankunft der Sowjetarmee die Kontrolle über die Stadt und verhinderte so wahrscheinlich sowohl einen bewaffneten Zusammenstoß mit der Sowjetarmee, als auch Kämpfe zwischen der Bevölkerung.

Am 8.5.1945 bildete er zusammen mit weiteren tschechischen Einwohnern einen Revolutionären Nationalausschuß, der die Stadt bei der Ankunft der Sowjetarmee am 10.5.1945 repräsentieren konnte. Parallel mit dem Revolutionären Nationalausschuß begann in der Stadt ein aus den deutschen Stadtbewohnern bestehender Antifaschistenausschuß zu arbeiten, der auf Grund seiner guten Kenntnis der lokalen Situation die Bestrafung der Kollaborateure mit dem Naziregime vorbereitete.

Dank dieses Vorgehen kam es in der Stadt im Laufe der letzten Kriegstage zu keinem bewaffneten Konflikt mit tragischen Folgen.⁷ Zahlreiche Bewohner, die mit Recht eine Bestrafung zu gewärtigen hatten, flohen aus der Stadt noch vor der Ankunft der Sowjetarmee. Annähernd 220 Funktionäre der NSDAP begingen in diesen Tagen in Jablonec Selbstmord. In den ersten Maiwochen schufen die Bürger von Jablonec selbst relativ günstige Bedingungen für eine Konsolidierung der Situation in der Stadt. Nach der Ankunft der Sowjetarmee hatten sie aber bereits nur mehr einen beschränkten Einfluß auf die weiteren Ereignisse. Bereits am 13. Mai ordnete der Sowjetgeneral Samochvalov, der das Kommando über den betreffenden Raum innehatte, die zeitweilige Deportation der gesamten deutschen männlichen Bevölkerung im Alter zwischen 18 und 50 Jahren aus dem Staatsgebiet an, und nur in letzter Minute vermochte der Revolutionäre Nationalausschuß die unbedingt notwendigen Fachleute

⁷ Ein einziger tödlicher Unfall wurde beim Bombardement der Stadt durch deutsche Flugzeuge am 10.5.1945 verzeichnet, wo in den Trümmern eines Hauses in Jablonec ein Mensch, H. Erlebach, ums Leben kam.

herauszuretten, um einem Kollaps der wichtigsten Funktionen der Stadt vorzubeugen.⁸

An die Eingriffe der siegreichen Militärmacht erinnerten sich offensichtlich auch einige Mitglieder des Revolutionären Nationalausschusses in Jablonec mit gewisser Verlegenheit und Bitterkeit, soweit diese Militärmacht den Versuch unternahm, die Gerechtigkeit ohne qualifizierte Kenntnis der lokalen Situation selbst in die Hand zu nehmen. Karel Simon bemerkte in diesem Zusammenhang in der Chronik der Stadt Jablonec bei der Beschreibung der Ereignisse der letzten Kriegsmonate, daß sich viele Beamte zu einer gewissen Loyalität und Hilfestellung bei der Schaffung von Bedingungen für die Übernahme der Macht und bei der allmählichen Kontrolle der Stadt überreden ließen, ohne daß später ihre Kollegialität berücksichtigt worden wäre: "Hier gedenke ich des Polizeibeamten Galmzier (Kohlmeier), der uns loyal bei der Übernahme der Polizei half, ohne daß wir ihm, als ihn die Russen verhafteten, hätten helfen können."⁹

Die Wiedereingliederung von Jablonec in den tschechoslowakischen Staat bedeutete zugleich die Neudefinition der Stellung der Stadt unter den übrigen tschechischen und slowakischen Siedlungen. Dieser Prozeß ging einher mit einem Wettstreit der lokalen Bürger und der Bewohner aus der Umgebung um die politische Macht in der Stadt. Vom 11.5.1945 an stand Jablonec für kurze Zeit unter der Bezirksverwaltung von Zelezny Brod. Unmittelbar nach Beendigung des Krieges bildete sich neben dem Revolutionären Nationalausschuß Simons mit dem Sitz direkt in Jablonec für die Stadt Jablonec auch ein Revolutionärer Nationalausschuß mit dem Sitz in Turnov. Er bestand aus ehemaligen Bürgern von Jablonec tschechischer Sprache, die im Oktober 1938, kurz bevor Jablonec in den deutschen Staat eingegliedert wurde, aus Jablonec geflohen waren. Am 12.5. 1945 versuchte dieser zweite Revolutionäre Nationalausschuß, in Jablonec

⁸ Chronik der Stadt Jablonec nad Nisou, S. 166 - 167. Der Großteil der männlichen Population kehrte wahrscheinlich nach dieser ersten Deportation wiederum nach Jablonec zurück.

⁹ Chronik der Stadt Jablonec nad Nisou, S. 157.

die Macht durch Vermittlung des Volkssozialisten Florián und einiger seiner Kollegen zu übernehmen. In diesem Augenblick hatte er aber damit keinen Erfolg.¹⁰

Bereits am 23.5.1945 war jedoch der Revolutionäre Nationalausschuß Simons gezwungen abzutreten und die Macht übernahm ein neuer Nationalausschuß, der aus den Vertretern der politischen Parteien der damaligen Nationalen Front zusammengesetzt war. Es waren hier Vertreter der kommunistischen, der sozialdemokratischen und der volkssozialistischen Partei (die Volkspartei hatte anfänglich in Jablonec keinen Vertreter, da sich hierfür keine geeignete Person fand). Vorsitzender des Nationalausschusses wurde bald der Kommunist Rudolf Kumar. Stärkste Partei in Jablonec blieb jedoch bis zum Jahre 1948 die volkssozialistische Partei. Nachdem die deutschsprachigen Einwohner teilweise die Stadt verlassen hatten, erlangten in Jablonec vor allem jene Bewohner wesentlichen Einfluß, die aus den Regionen von Turnov, Semily und Zelezny Brod zugezogen waren; zugleich aber auch die Angehörigen jener tschechischen Minderheit, die im Jahre 1938 Jablonec verlassen hatte und nach dem Krieg in die Stadt zurückgekehrt war.

Der Konflikt um den Einfluß in Jablonec war für die längerandauernde Gehässigkeit zwischen den sogenannten Alteingesessenen und jenen, die nach Jablonec zurückkehrten oder ganz neu herkamen, kennzeichnend. Die Einstellung der Neuankömmlinge zu den sogenannten Alteingesessenen wurde für die Stadtchronik wie folgt interpretiert: in Jablonec waren während des Krieges vor allem vermögende Leute verblieben, Gewerbetreibende und Bourgeois, die etwas zu verlieren hatten und zugleich wußten, wegen ihrer politischen

¹⁰ Jan Konvalinka aus Turnov, der einer jener Bürger war, die Jablonec i.J. 1938 verließen, kommentierte dieses Ereignis wie folgt: "Aber in Jablonec hatte er (Florián, Anm. Z.U.) keinen Erfolg. Obwohl selbst Volkssozialist, sagte ihm damals in Jablonec der Volkssozialist Javurek, man könne in Jablonec besonders einen solchen nicht in den Nationalausschuß aufnehmen, der i.J. 1938 aus Jablonec geflohen war. Es mögen alle dort bleiben, wo sie jetzt sind." Chronik der Stadt Jablonec nad Nisou, S. 175.

Haltung nicht verfolgt zu werden. "Jetzt spielen sie sich wie die Märtyrer auf, die einzig allein das Recht hätten, in Jablonec zu regieren, da sie dort als einzige treue Tschechen geblieben seien. Sie vergaßen, daß im Jahre 1938 aus Jablonec nur jene Menschen fliehen mußten, deren Leben bedroht war."¹¹

Noch schärfer drückte ein Kommunist, H. Skarvada, seine Meinung über die Alteingesessenen bei einer Sitzung des Ortsnationalausschusses am 13. September 1946 aus, der auf den Vorschlag des Rates des Nationalausschusses, die Nationalitätenkommission um vier Alteingesessene zu erweitern, mit den Worten reagierte: "...wegen der Ränke mit den Nazideutschen, die die Alteingesessenen hätten, hat der Begriff 'Alteingesessener' in Jablonec einen schlechten Klang."¹² Auf Grund seiner Interpellation wurde nach der Plenarsitzung vom 18. Oktober 1945 eine neue Überprüfung der bereits ausgestellten Bescheinigungen über die nationale Zuverlässigkeit in Angriff genommen.¹³ Der Haß zwischen den Alteingesessenen und den Neuankömmlingen war eine ganz begreifliche Erscheinung. Einerseits meldete sich hier ein gewisses Gefühl der Benachteiligung, andererseits trat hier wirklich eine Interessenskollision zutage. Die Neuansiedler brauchten zur Realisierung ihrer Aspirationen vor allem hinlänglich Raum. Den Alteingesessenen hingegen erschien die teilweise stabilisierte Situation, in der sie sich besser zu orientieren wußten, als günstig.

Im Januar 1946 wohnten in Jablonec 10643 Tschechen und 14752 Deutsche.¹⁴ Die Daten für den Zeitraum der fünfziger Jahre bewegen sich zwischen 11% - 25% deutschsprachiger Bevölkerung.¹⁵ Die

¹¹ A.a.O., S. 175.

¹² A.a.O., S. 255.

¹³ A.a.O., S. 256.

¹⁴ Chronik der Stadt Jablonec nad Nisou, S. 270.

¹⁵ Václav Houzvícka, Cesko-nemecké vztahy v názorech obyvatel Českého pohraničí. In: České pohraničí v procesu evropské integrace. Ústí nad Labem, Sociálně ekonomický ústav CSAV 1992: 43 - 44. Die angeführte

Prozedur des organisierten Transfers machten etwa 8000 Bürger durch, 2000 wanderten freiwillig aus, die übrigen waren wahrscheinlich bereits kurz vor Kriegsende oder unmittelbar nachher geflohen. Vladimír Srb zitiert in seinen demographischen Analysen, daß in Jablonec nad Nisou 40% der ursprünglichen Bevölkerung verblieben waren, die hier vor dem Jahre 1938 gelebt hatten, teils tschechische, teils deutsche Spezialisten.¹⁶ Sofern wir von den angeführten statistischen Angaben ausgehen, können wir feststellen, daß in Jablonec nad Nisou nach dem Zweiten Weltkrieg mehr autochthone Einwohner als in den meisten anderen Städten zurückgeblieben waren, die auf Grund des Münchener Abkommens an Deutschland angeschlossen worden waren und aus denen auf Grund des Potsdamer Abkommens nach dem Jahre 1945 die deutsche Bevölkerung ausgesiedelt wurde.

Ungeachtet dessen verzeichneten wir in den Aussagen der Respondenten, daß das Einleben der Bewohner nach der Übersiedlung in den fünfziger Jahren nicht leicht war (Resp.12) und daß noch heute viele Personen die Stadt nicht als ihre Heimat ansehen (Resp.15). In Jablonec leben derzeit 46% Einwohner, die hier geboren wurden,¹⁷ und umgekehrt 54%, die anderswo geboren wurden.

Die massenhafte Migration, die Strukturwandlungen der Bevölkerung und die dann folgende umfangreiche soziale Mobilität bewirkten in ihren Konsequenzen eine Bedrohung der Identität praktisch aller Stadtbewohner, gleichgültig ob es sich um Neuansiedler oder um die autochthone Bevölkerung handelte. Die Neuankömmlinge gelangten in einen Raum voll kultureller Artefakte, die für sie ohne Kontext waren. Es war dies für sie ein Raum ohne Geschichte, ohne soziale Vorbilder, mit minimalen verwandtschaftlichen Bindungen - ein entmenslichter

Quelle spricht von 11% der Bevölkerung. Die Stadtchronik hingegen bringt Zahlen entsprechend einer 25%igen Bevölkerung (S. 1130).

¹⁶ Materiály k problematice novoosídleneckého pohraničí, Bd. 8., Osídlení Českého pohraničí v letech 1945 - 1959. Praha, UEF CSAV 1984: 26.

¹⁷ Vysledky scítání lidu, domu a bytu 1991, Okres Jablonec nad Nisou. Jablonec nad Nisou, Okresní statistická správa 1992: 31.

Raum voll materiellen Reichtums. Die Gesellschaft der tschechischen Neubesiedler, die in diesem Raum zusammenkam, war ungeachtet der erwähnten positiven Charakteristiken derart heterogen, daß sie uneingeschränkt an keine der lokalen Kulturen anknüpfen konnte, in denen sie vor dem Jahre 1945 gelebt hatte.

Die Autochthonen, die ein Bewußtsein vom sozialen Kontext des betreffenden Raumes vor dem Jahre 1938 und 1945 hatten, verloren hingegen nach und nach jene Gesellschaft, die diesen Kontext geschaffen hatte. Sie verblieben im ursprünglichen, ihnen intim vertrauten Raum, jedoch mit zerrissenen verwandtschaftlichen, professionellen, nachbarlichen und weiteren sozialen Bindungen. Soweit es sich um jene deutschsprachigen Bürger handelte, die nach dem Jahre 1945 die tschechische Staatsbürgerschaft erhielten, verblieben sie überdies Träger jener Kultur, die im betreffenden Raum zu einer Minderheits- und nach und nach auch zu einer Marginalkultur herabsank.

Die Tschechen, Slowaken, Roma und die anderen Neubesiedler bezogen zum neuen Milieu verschiedene Einstellungen. Ein Teil von ihnen verhielt sich als Sieger auf dem eroberten Territorium. Sie suchten die eigene Identität auch weiterhin mit dem lokalen Milieu in Verbindung zu bringen, von wo sie gekommen waren. Die Stadt war für sie bloß eine Vorratskammer materieller Artefakte, ein Beschäftigungs- und Erwerbsort, ein Raum für Expansion und Exploitation. Ein solcher Zugang des "Goldgräbers" kam am häufigsten kurz nach dem Krieg und nach dem Transfer der deutschen Bevölkerung vor. Die Neubesiedler, die hingegen beschlossen hatten, in der Stadt dauernd zu bleiben und sich hier ihre eigene Heimat aufzubauen, mußten notgedrungen Strategien ausfindig machen, um sich in den neuen Raum einzuleben und der Bedrohung der eigenen Identität entgegenzutreten.

Ähnliche Wege beschritt die autochthone Bevölkerung, die hier geblieben war, denn in der untereinander verknüpften sozialen und ökonomischen Struktur der Stadt konnte sie sich nicht gänzlich, ohne relevante Kontakte mit der neuen Bevölkerung, abkapseln. Ich möchte

anhand von vier Identitätsmodellen aufzeigen, in welchen Dimensionen die heutigen Bewohner über die Stadt sprechen und wie sie sich mit ihrer Umwelt und der Geschichte der Stadt auseinandersetzen.

Modell I. Die Gegenwart und der Alltag als grundlegende Dimensionen für die Wahrnehmung des erlebten Raumes: das Ausblenden der Vorkriegs- und Kriegsgeschichte der Stadt

Der Forscher, der in Jablonec nad Nisou nach der Vorkriegs- und der Kriegsgeschichte der Stadt fragt, stößt bei den Durchschnittsbürgern meistens auf eine geringe Kenntnis. Die Leute konzentrieren sich vor allem auf ihre eigenen gegenwärtigen Arbeitsprobleme und auf ihr Familienleben. In der Sphäre des gesellschaftlichen Lebens schafften sie Strukturen, die im Wohnort keine langfristige Tradition erforderten. In Jablonec hat der Begriff Alteingesessener bis auf den heutigen Tag eine etwas andere Bedeutung als im Landesinneren Tschechiens.

Als wir zu Beginn unserer Sommerschule um Vermittlung einer historischen Stadtbesichtigung ansuchten, antwortete der Resp. 04: "Da müssen wir niemanden herbeiholen, ich selbst werde Sie begleiten, ich wohne hier schon acht Jahre." Erst nach längerer Unterredung wurde er sich darüber klar, seine Kräfte spontan überschätzt zu haben, und vermittelte für eine historische Interpretation eine andere Person.

Im Bereich des gesellschaftlichen Lebens außerhalb des Arbeitsbereiches fanden wir in Jablonec verhältnismäßig wenige gesellschaftliche Aktivitäten vor, die tatsächlich eine an die Lokalität gebundene langfristige Tradition hatten. Eine Ausnahme bildete die Tradition der Marionettenszenen, die hier bereits vor dem Ersten Weltkrieg gewirkt hatten und die dieselben Puppenspieler im Jahre 1945, unmittelbar nach der Pause im Zeitraum nach dem Jahre 1938, wieder aufleben lassen. Andererseits wirkten aber in Jablonec bereits unmittelbar nach dem Krieg eine ganze Reihe von Interessenorganisationen, deren Zweigstellen ein flächendeckendes Netz über die ganze Republik bildeten. Es handelte sich um den Tschechoslowakischen Häuslerverein, den kynologischen Verein, den

Verein der Kleintierzüchter, den Anglerverein. Kurz nach dem Krieg entstand auch der Verein der Theateramateure J.K. Tyl, ferner ein Musikensemble beim Volksbildungsverein sowie weitere Korporationen.

Eine sehr erfolgreiche gesellschaftliche Aktivität außerhalb des Arbeitsbereiches bildete in Jablonec der Sport. Sportklubs entstanden hier insbesondere bei den einzelnen Industriebetrieben, wie dies in der ganzen Tschechoslowakischen Republik üblich war. Die Bedeutung des Sportes im Leben der Stadt erhöhte sich proportional zu den Mitteln, die der Staat durch Vermittlung der Produktionsbetriebe und der Sportklubs selbst in diesen Bereich investierte. Der Bau aufwendiger Sportanlagen, die Instandhaltung von Biatontressen, Orientierungslauf, klassische Skidisziplinen, die den Fußballerteams gewidmeten Mittel - dies alles sind nur eine unvollständige Aufzählung der Förderungsmaßnahmen zugunsten sportlicher Tätigkeit in der Stadt bis zum Jahre 1989. Nach dem Jahre 1989 wurden die staatlichen Dotierungen in diesem Bereich in entscheidender Weise verringert und die Finanzierung der sportlichen Tätigkeit in der Stadt ist gegenwärtig eine Frage der Privatbetriebe und weiterer Sponsoren, die nur über beschränkte Mittel verfügen. Die neue Situation limitiert die Möglichkeiten der Sportklubs, die nun gezwungen sind, für ihre Tätigkeit selbst auf die verschiedenste Art und Weise mitzuverdienen.

Gegenwärtig ist es verfrüht darüber zu spekulieren, ob infolge der neuen Situation die Form der Identifizierung der Bürger mit der Stadt auf dem Umweg über die Möglichkeiten eines sportlichen Auslebens und des Stolzes auf die sportlichen Ergebnisse in den Hintergrund treten wird.

Modell II. Wahrnehmung der Geschichte der Stadt als Abfolge paradoxer Situationen

Der Resp. 05 lebt, obgleich gebürtiger Prager, in der Stadt seit seinem zweiten Lebensjahr. Er identifiziert sich mit Jablonec und dessen Problem vollauf und ist daher seit dem Jahre 1989 bemüht, aktiv in

das Geschehen der Stadt einzugreifen. Er hat großes Interesse an der Geschichte der Stadt und hat sie sorgfältig studiert. Wenn er die Ereignisse rekapituliert, die er in der Stadt erlebte, empfinden wir aus seiner Erzählung eine leichte Ironie, mit der er die Aufeinanderfolge der verschiedensten äußeren und inneren Eingriffe in das Leben der Stadt präsentiert, die möglicherweise auch Positives erbrachten, aber gewissermaßen den gewöhnlichen Leuten Hindernisse in den Weg legten, mit denen sie sich auseinandersetzen mußten oder noch auseinandersetzen müssen.

Die Art, wie sich die Einwohner der Stadt mit diesen Hindernissen auseinanderzusetzen suchten, betrachtet er mit Humor. Er sieht die Ereignisse vor 1945 und danach nicht diskontinuierlich. "Wer keine ernstesten Delikte gegen die Ethik des Zusammenlebens begangen hatte, konnte bleiben. Übrigens deklarierten die Tschechen und Deutschen besonders in Mischehen ihre Nationalität oft nach der augenblicklichen Lage, um sich annehmbare Lebensbedingungen zu bereiten. Dieser Zustand begann und endete auch nicht mit dem Jahre 1945."

"So etwa der Chef der Gasgesellschaft Max Voprsálek: als er im Krieg beweisen sollte, daß seine Familie wirklich deutsch ist, kam bei seinem Stammbaum heraus, daß er einen Großvater aus Bratrikov und seine Großmutter aus Zásada (beide sind tschechische Gemeinden - Anm. Z.U.) hatte. Es gab eine Unmenge von Mischehen. So was es auch bei meiner Frau. Ihr Vater war Kürschner, der hatte einen Bruder. Der Vater meiner Frau blieb erst in Turnov und übersiedelte dann nach Prag, sein Bruder ging nach Jablonec, heiratete dort eine Deutsche, hatte auch einen Kürschnerladen, bekannte sich aber zu den Deutschen und bekam die deutsche Staatsbürgerschaft, wurde deutscher Soldat und fiel im Krieg. Nach dem Krieg konfiszierte man seiner Frau das Gewerbe; der Bruder aus Prag übernahm dann im Laden die Nationalverwaltung, so daß eigentlich der Besitz in der Familie verblieb; nach ein paar Jahren (wahrscheinlich im Jahre 1948 - Anm. Z.U.) hat man ihm den Besitz langsam abgenommen. Die Deutsche (d.h. die Witwe des Bruders aus Jablonec - Anm. Z.U.) verstarb in Deutschland; dort konnte sie nachweisen, um welches Eigentum sie in Jablonec gekommen war. Die deutsche Regierung leistete ihr Ersatz

und als sie starb, vermachte sie alles ihrem Schwager in Prag, dem unsere Republik in den sechziger Jahren die Annahme des Erbes verbot, denn das sei eine Beleidigung unseres Staates."

Auf diese Weise reiht er paradoxe Situationen aneinander, nicht nur in der Problematik des ethnischen Zusammenlebens, sondern auch in den Fragen der Verstaatlichung, der Ereignisse im Jahre 1968 und der aktuellsten Prozesse, wie Fragen der Privatisierung, der Restitution usw.

Die ironisierende Einstellung zum Verlauf prinzipieller gesellschaftlicher Umwälzungen ist ihm dabei behilflich, die Dinge von einem höheren Standpunkt aus zu verfolgen und so in einen Zusammenhang zu bringen, daß eher deren komische als tragische Seite hervortritt. Die paradoxe Entwicklung und die Bewegung zwischen den schicksalhaften Umbrüchen in der Geschichte der Stadt hatte gewissermaßen ihre eigene Logik, deren Glied der Erzähler selbst ist. Anscheinend bringt ihm die Bewegung zwischen der Abfolge der Paradoxa angesichts dieses Bewußtseins eine gewisse Befriedigung und die Begebenheiten mit ihren unerwarteten Entwirrungen bilden einen wesentlichen Bestandteil seiner Selbstidentifizierung mit Ort und Raum.

Modell III. Die Suche nach dem Wert der neuen Heimat

Der Resp. 11 kam im Jahre 1952 strafweise in die Stadt. Sein Bruder war zusammen mit dem Bruder seiner Frau ins Ausland geflohen. Es folgte eine Untersuchung durch die Staatssicherheit, die Einkerkierung der Ehegattin und nach ihrer Entlassung die Verweisung aus Prag. Er fühlt sich als Einwohner von Jablonec, zugleich aber auch als Prager, nach Prag will er aber nicht mehr zurückkehren. Den Raum, in dem er lebt, verlegt er außerhalb der Frage der Nationalitäten und Sprachengruppen. Er denkt eher über einen gewissen Naturreichtum und die glückliche Konstellation nach, die durch ihr Zusammentreffen die Schaffung so einzigartiger Produkte, wie Glas und Bijouterie, ermöglichten, und erblickt darin eine Belohnung für die Fertigkeit der

in diesem Raum lebenden Menschen, ob es sich nun um sich ständig reproduzierende Familien oder eine migrierende Bevölkerung handelt. Die Tradition, die die Möglichkeiten der Stadt und ihrer Umgebung angemessen zu verwerten weiß, bleibt ununterbrochen.

Während der Unterredung führte der Respondent mehrmals an, man müsse der Bevölkerung beibringen, diesen Wert wahrzunehmen und einzuschätzen. Das wird ihnen dabei helfen, die Stadt, in der sie leben, richtig einzuschätzen. Auf dieser Ebene entsteht seines Erachtens die Voraussetzung für die Pflege eines positiven Patriotismus. Der Respondent kennt die Situation in Jablonec vor und im Krieg nicht eingehend, rekonstruiert sie wie zahlreiche weitere Respondenten auf Grund von Fragmenten von Berichten und auf Grund seiner eigenen Erfahrung aus anderen Teilen des Grenzgebietes kurz vor dem Krieg. Hinsichtlich der Ansichten und Orientierungen der damaligen Bewohner von Jablonec hegt er keine Illusionen. Zugleich ist er sich bewußt, daß man in Zeiten politischer Hysterie seine Meinung nicht frei äußern kann. Ebenso illusionslos sieht er aber das Verhalten der tschechischen Mitbürger nach dem Krieg. Die bittere Erfahrung aus den fünfziger Jahren verschleierte in gewissem Maße auch die Erlebnisse aus der Okkupation, während der sein Vater ums Leben gekommen war.

Modell IV. Die Suche nach Zusammenhängen

Das letzte Beispiel beziehe ich nicht direkt aus Jablonec, sondern aus der unweit gelegenen kleinen Stadt Smržovka. Der Respondent 14 hat als Muttersprache Deutsch und lebte in der Gemeinde den wesentlichen Teil seines Lebens, ausgenommen der kurzen Zeit seiner Einkerkierung und der Zwangsarbeit im Landesinneren der Tschechoslowakei. Seine Geschicke sind langfristig mit seinem Wohnort verknüpft und als Alteingesessener nimmt er umgekehrt feinfühlig die umwälzenden Veränderungen wahr, die die historischen Ereignisse der Gemeinde Smržovka bescherten.

Bei Kriegsende ging die Chronik des Städtchens verloren und seine Geschichte blieb unaufgezeichnet. Der Resp. 14 beschloß daher, auf Grund einiger erhaltener Publikationen die Geschichte der Gemeinde seit ihrer Gründung zu rekonstruieren und so eine private bebilderte Chronik von Smrzovka von der Gründung bis zur Gegenwart zusammenzustellen. In der Chronik behandelt er besonders die bauliche Entwicklung, den Aufschwung der Industrie, das Schulwesen und das gesellschaftliche Leben.

Seine Chronik begann er vor Jahren in deutscher Sprache abzufassen. Als er aber einsehen mußte, daß die deutsche Population in Smrzovka zahlenmäßig immer mehr zurückgeht, die jungen Leute nach Deutschland übersiedelten und die Verbliebenen älter werden und nach und nach aussterben, begann er die Chronik in tschechischer Sprache weiterzuschreiben und besitzt sie nunmehr in zwei Versionen: in der Sprache jener Bevölkerung, die in der Gemeinde bis zum Jahre 1945 zahlenmäßig am stärksten war, und in der Sprache der gegenwärtigen Majorität, die nunmehr die Geschichte von Smrzovka erlebt und gestaltet. Mit seiner Arbeit überbrückt er die historischen Umbrüche der letzten Zeit und schafft so ein Gedächtnis jenes Ortes in dem Menschen, Sprache und Traditionen einander ablösen. Wenn schon für niemanden anderen, so doch wenigstens für sich selbst.

Die vier Identitätsmodelle nehmen Bezug auf drei Grundtypen von Defensivstrategien, mit denen das Individuum im Falle einer Bedrohung der Identität, diese zu schützen sucht. Glynis M. Breakwell grenzte diese Typen in folgender Weise ein:

- a) Beseitigung der Aspekte des sozialen Kontextes, in dem das Element der Bedrohung konzentriert ist, sei es auf materieller oder ideologischer Ebene;
- b) Verlagerung des Individuums in eine neue soziale Position, in der es sich weniger bedroht fühlt;
- c) Umbewertung der Inhalts- oder Wertstrukturen der Identität, was wiederum die Tätigkeit von Identifizierungsprozessen auf den

Prinzipien der Kontinuität, der Distanz und der Selbstbewertung ermöglicht.¹⁸

In allen angeführten Typen der Defensivreaktion schlägt sich zugleich jener Dualismus nieder, den Maria Pfister-Ammende andeutete, wenn sie vom Phänomen der Entwurzelung (uprooting) in Zusammenhang mit den Migrationen sprach: "Handelt es sich vornehmlich um das Problem der sich an das neue Milieu adaptierenden Persönlichkeit oder um das Problem des Milieus, an das sich die Persönlichkeit oder eine Menschengruppe zu adaptieren bemüht ist?"¹⁹

Das erste Modell, das ich als Ausblenden der Vorkriegs- und Kriegsgeschichte der Stadt anführte, ist ein typisches Neusiedlerproblem. Das physische Milieu wird zwar von den Neubewohnern übernommen, aber der soziale Kontext für dieses Milieu wird neu gestaltet. In das physische Milieu werden neue Bedeutungen, neue soziale Vorbilder und Institutionen, neue Interaktionsmodelle übertragen.

Ich habe bereits darauf hingewiesen, daß die Neubesiedler aus verschiedenen Teilen der Tschechoslowakei und einige sogar aus dem Ausland zusammentrafen und daß sie aus diesem Grunde bei der Gestaltung neuer Inhalte für das materielle Milieu die Vorbilder ihrer ursprünglichen Kultur nicht anwenden konnten, die sie aus ihren Heimatregionen mitgebracht hatten. Bei der Gestaltung der sozialen Institutionen an ihrem neuen Wohnsitz dominierten daher Modelle für die Schaffung von Vereinen und weiteren gesellschaftlichen Institutionen, wie dies der tschechoslowakische Staat für das ganze verwaltete Gebiet ermöglicht und gefördert hatte. Sämtliche sozialen Institutionen, die ich im Rahmen des ersten Modells nannte, waren

¹⁸ Glynis M. Breakwell, *Coping with Threatened Identities*. London, New York, Methuen 1986: 79.

¹⁹ Maria Pfister-Ammende, *Uprooting and Resettlement as a Sociological Problem*. In: Charles Zwingmann & Maria Pfister-Ammende, *Uprooting and After*. Berlin, Heidelberg, New York, Springer-Verlag 1973: 312.

Organisationen der sogenannten Nationalen Front. Diese Organisationen wurden vom Staat bewilligt und gefördert, sie hatten einen genau abgesteckten Wirkungsbereich, Statuten und Richtlinien für ihre Tätigkeit, und in der Zeit der kommunistischen Herrschaft auch eine zentrale Leitung und eine Kontrolle durch den Staat und die Partei.

Es ist kein Zufall, daß bei der Gründung dieser Organisationen oft die Industriebetriebe eine Schlüsselrolle einnahmen, das heißt jene Orte, wo die Menschen mit Rücksicht auf die in der damaligen tschechoslowakischen Verfassung verankerte Arbeitspflicht notwendigerweise zusammenkommen und untereinander unabhängig von ihrem Willen kooperieren mußten. Die Industriebetriebe wurden zugleich die reichsten und einflußreichsten Subjekte in der Stadt. Unter dem Gesichtspunkt des in der Nachkriegszeit entstandenen allgemeinen Modells der Kulturinstitutionen war es für das neue Regime wichtiger, daß das Individuum seine Identität vor allem als Angestellter, in diesem Fall des Industriebetriebes, und erst in zweiter Linie, auf dem Umweg über sein Angestelltenverhältnis, als Bürger der Stadt aufbaute. Deshalb spielt in der Darstellung zum Modell I die Bemerkung eines der Respondenten eine wichtige Rolle, der andeutet, mit der neuen Rolle des privatisierten Industriebetriebes in der Stadt komme auch die Gefahr einer neuerlichen Bedrohung der Identität der Stadtbewohner auf. Die derzeitigen privaten Industriebetriebe haben weder Interesse noch Mittel zur Gestaltung sozialer und kultureller Institutionen für die Stadtbewohner außerhalb der Sphäre des Arbeitsplatzes.

Die Identität jener, die im Modell I präsentiert werden, beruht ausschließlich auf dem Gesellschaftsleben und der Geschichte von Jablonec in der Nachkriegszeit. Das bedeutet nicht, daß sie nichts von der früheren Geschichte dieser Stadt wüßten. Diese Geschichte ist aber für sie ein totes Kapitel. Sie wollen sie nicht mit konkreten Personen, Ereignissen und Geschehnissen bevölkern. Im Gegenteil: sie vermeiden eine derartige Konfrontation. Daher ist diese Identität insbesondere in der Gegenwart, da wiederum vom böhmischen Grenzgebiet in tieferen historischen Zusammenhängen die Rede ist, sehr brüchig und

verwundbar. Jedwede Ausweitung der historischen Perspektive der Stadt zurück in die Vergangenheit versetzt die Bürger von Jablonec in ihren eigenen Augen in die vage Position von Zuwanderern und löst folgende Abwehrreaktion aus: Man soll die Fragen der Vergangenheit nicht wieder aufwerfen und wenn es doch geschieht, jene Personen dämonisieren, die mit der Vorkriegs- und Kriegsgeschichte der Stadt verknüpft sind. Diese Form der Reaktion entspricht auch der von Glynis M. Breakwell erwähnten Defensivstrategie der Beseitigung der Elemente der Bedrohung auf materieller und ideologischer Ebene.

Das Modell II rechnet mit der Vorkriegs- und der Kriegsgeschichte der Stadt und setzt sich damit auseinander. Daher fühlen sich die Bürger von Jablonec, die Öffnung weitergehender historischer Perspektiven unter dem Aspekt der eigenen Identität in Erwägung ziehen, nicht wesentlich gefährdet. Sie haben eine eigene, auf konkrete faktische Kenntnisse gestützte explanative Variante vorbereitet. Das farbige, auf wirkliche Lebensbegebenheiten von Menschen beruhende Beweismaterial ist Bedingung für eine erfolgreiche Applikation dieses Modells. Es geht nicht um ein Modell, das wir als typisches Neusiedlermodell ansehen könnten. Es kann von Neusiedlern wie von Alteingesessenen angewandt werden. Im Falle der Neubesiedler muß die Verbundenheit mit der Geschichte der Stadt nicht mit eigenen Erlebnissen zusammenhängen. Sie kann durch Erzählungen oder Literaturstudium vermittelt werden (wie im Falle des Respondenten 05).

Das Modell II wird so gestaltet, daß jemand, der sich damit identifiziert, beliebig, auf Grund von Kenntnissen, Fähigkeiten und persönlichen Kontakten an die vor, während und nach dem Krieg geschaffenen Strukturen und Institutionen anknüpfen kann. Diese Möglichkeit ist aber eher hypothetisch, da von den Vorkriegs- und den Kriegsinstitutionen nur ganz wenig übrig geblieben ist. Wesentlich für dieses Modell ist jedoch der Umstand, daß seine Träger mit keinem einzigen Typ dieser Institutionen eine innere Zugehörigkeit empfinden. Die Identität der Träger des Modells II beruht auf der Identifizierung mit der Einstellung einer kritischen Distanzierung. In der Beziehung zu

Jablonec nad Nisou fand ich bei den Gesprächen die Anwendung des Modells II weniger oft vor als die Anwendung des Modells I.

Die Haltung des nichtengagierten Beobachters kommt bei der Formulierung der eigenen Identität offenbar auch infolge des langfristigen Wirkens totalitärer Regime und weiterer äußerer Kräfte, die mit den Geschicken der Individuen und Gesellschaftsgruppen unabhängig von deren Willen und Initiative ihr Spiel trieben, relativ oft zum Ausdruck. Das Individuum wurde im Trubel der Ereignisse zu einem winzigen Spielball, der mühsam einen Weg sucht, im Rahmen der limitierten Möglichkeiten erträgliche Lebensbedingungen für sich zu schaffen. Eigene kleine Versager und Verfehlungen wurden im Blickfeld der ganzen Plejade fatal aufkommender Unbilden und Ungerechtigkeiten unbedeutend und leicht entschuldbar. Als wesentlicher Bestandteil der eigenen Identität blieb die ironisierende und sich distanzierende Betrachtung von oben her erhalten. Wenn wir die Einteilung von Glynis M. Breakwell verwenden, kann diese Strategie der Schaffung einer eigenen Identität als eine der möglichen Varianten der Strategie (b) bezeichnet werden.

Der Respondent 05, der das wichtigste Demonstrationsbeispiel bei der Präsentation des Modells II abgab, war sich dessen voll bewußt, daß die derzeitige Situation der Bürger der Stadt Jablonec schon nicht mehr so fatal interpretiert werden kann. Im Hinblick auf die aktuellen Ereignisse schlägt er selbst den Weg aktiver politischer Betätigung ein. Die Erhebungen, die ich in Jablonec vornahm, erlauben aber nicht, die Analyse des Modells II mit der Feststellung abzuschließen, ob der Respondent 05 bei diesem Gesinnungswandel in der Beziehung zur Gegenwart den allgemeinen Trend vertritt oder eher eine Ausnahme aus der Reihe jener darstellt, die das Modell II auch in der Beziehung zum aktuellen Geschehen in der Stadt anwenden.

Modell III und IV sind Varianten, die zum größten Teil der von Glynis M. Breakwell erwähnten Strategie der Umbewertung von Inhalts- und Wertstrukturen der Identität entsprechen. Beide Modelle weisen aber eine ganze Reihe von Unterschieden auf und werden von

unterschiedlichen Sozialgruppen mit unterschiedlicher Beziehung zum jeweiligen Milieu angewandt.

Im Falle des Modells III geht es wiederum vornehmlich um eine Neusiedlervariante. Das Modell steht allen Neusiedlern offen, für seine Demonstration wählte ich aber die Persönlichkeit eines Respondenten, der besonders günstige Charakteristiken aufwies, um zu diesem Modell zu neigen. Nach Jablonec kam er nicht auf der Suche nach einem höheren Lebensstandard, sondern seine Übersiedlung war eine Folge der Persekution durch das kommunistische Regime. Er lebt in einer neuen Wohnung in einem Paneeltafelhaus und hat keine Eigentumsbeziehung zu etwas, was ihn an die Arbeit und die Geschicke der Menschen binden würde, die in der Stadt im Laufe des Weltkriegs oder vorher wohnten. Er kennt gut die Geschichte der Stadt, beherrscht neben der tschechischen auch sehr gut die deutsche Sprache und kann sich daher problemlos unter den Alteingesessenen beider Sprachen und unter den neuen Einwohnern von Jablonec bewegen. Ebenso wie alle übrigen, die zu diesem Modell neigen, geht er bei der Organisation seines Lebens fast ausschließlich von den nach dem Jahre 1945 entstandenen Sozialstrukturen und Institutionen aus. Andererseits aber sucht er nach einer tieferen historischen Verankerung der in Jablonec lebenden Menschen.

Die Umwertung der Inhalts- und Wertstrukturen der Identität beruht für das Modell III darin, die Begriffe Alteingesessener und Neubesiedler aus den Schlüsselpunkten beim Aufbau der neuen Identität zu verdrängen. Ausgangspunkt für diesen Akt wurde im Falle des Respondenten 11 der Bezug auf die Aufeinanderfolge der Einwohner dieser Stadt, die jahrhundertlang den Natur- und Kulturreichtum, der sich hier befindet, vermehrten und kultivierten. In diesem Sinn ist ihre Tätigkeit kontinuierlich ohne Rücksicht darauf, daß die Stadt nach und nach Teil verschiedener Staatsgebilde war und daß sich hier in verschiedenen Zeiten die ethnische Zusammensetzung der Bevölkerung veränderte. Die Stadt wird zum Erbgut für jeden, der hier lebt, unbeschadet des Etiketts Alteingesessener oder Neubesiedler, unbeschadet der ethnischen Zugehörigkeit.

Während das Modell III als Neusiedlermodell charakterisiert werden kann, beruht das Modell IV auf der Konstruktion eines Alteingesessenen. Während der Neubesiedler den Weg zu einem ihm unbekannten materiellen und sozialen Milieu im neuen Wohnort suchte, mußte der Alteingesessene, insbesondere der deutschsprachige, bei der Reformulierung der eigenen Identität unterschiedliche Fragen beantworten. Er dachte über seine Beziehung zu Deutschland nach, dessen Bürger zu sein er aufgehört hatte und wohin sich ein Teil seiner verwandtschaftlichen und sozialen Bindungen verlagert hatte. Andererseits suchte er eine Beziehung zu den neuen Ansiedlern, die in seiner Lokalität allmählich die Majorität bildeten. Er identifiziert sich mit den Bewohnern seines Wohnortes, ohne Rücksicht auf die sprachliche Zusammensetzung, symbolisch ausgedrückt in Form des Dienstes für das Allgemeinwohl. Es existiert eine ganze Reihe von Möglichkeiten, wie sich das Modell bei den einzelnen Individuen kundtut. Zur Veranschaulichung wählte ich die Person des Respondenten 14, der der Mehrheitsbevölkerung den Zugang zum Verständnis des Kontextes vermittelt, dem er selbst angehört, und zwar in der Muttersprache der Neubesiedler. Organisch koppelt er die Vorkriegs- und die Kriegsvergangenheit in der Chronik mit dem gegenwärtigen Leben der Gemeinde als zwei miteinander zusammenhängende Komplexe.

Im Rahmen des Modells IV präsentierte ich einen der deutschsprachigen Alteingesessenen. Das bedeutet aber nicht, daß die gesamte Population der Alteingesessenenfamilien zu diesem Modell neigen würde. Wir führten bereits an, daß ein Großteil jener, die nach der Umsiedlung in der Tschechoslowakei bleiben konnten, sich nicht mit den Verhältnissen im Nachkriegsstaat identifizierte und nach Deutschland abwanderte. Einige Angehörige der ältesten Generation konnten sich nach dem Krieg niemals in die neue Gesellschaft einleben.

Die gegenwärtige junge Generation der Nachkommen der Deutschsprachigen, die in Tschechien verblieben, ist oft so in die tschechische Gesellschaft integriert, daß man ohne tiefere Kenntnis nicht identifizieren kann, daß es sich um jemanden handelt, den man als "die anderen" bezeichnen könnte. Sie leben oft in Mischehen, haben

tschechische Bildung, beherrschen die Amtssprache tadellos, unterhalten übliche Kontakte mit den Arbeitskameraden und den Nachbarn, besitzen lediglich ein unterschiedliches Bewußtsein von ihrer Herkunft und haben größtenteils eine Reihe von verwandtschaftlichen und engen Kontakten in den umliegenden deutschsprachigen Staaten. Im Hinblick darauf, daß sie in die vom Nachkriegsstaat geschaffenen Sozialstrukturen eingebunden sind, reproduzieren sie schon eigentlich nicht mehr das Modell IV.

"Nur nicht alles in einen Topf werfen ..." - deutsch-tschechische Beziehungen in Jablonec

Elke Nicole Kappus

Der Fall des Eisernen Vorhanges eröffnete nicht nur die Möglichkeit, er zeigte auch die Notwendigkeit einer umfassenden Neugestaltung der deutsch-tschechischen Beziehungen. Im Vertrag über gute Nachbarschaft und freundschaftliche Zusammenarbeit zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Tschechoslowakei wurden 1992¹ auf höchster staatlicher Ebene die ersten politischen, juristischen und symbolischen Weichen zu einer solchen, positiven Neudefinition gestellt. Die Sommerschule brachte uns nach Jablonec, um zu erforschen, wie sich die guten Vorsätze der Juristen und Staatsmänner auf lokaler Ebene umsetzen, d.h. wie sich die Beziehungen zwischen Deutschen und Tschechen in der nordböhmischen Grenzregion gestalten, wie die Menschen hier die deutsch-tschechischen Beziehungen wahrnehmen, und wie sich diese durch die Öffnung der Grenze verändert haben.

In Jablonec nad Nisou haben die Beziehungen zwischen Deutschen und Tschechen eine lange und wandlungsreiche Geschichte. Deutsche und Tschechen erlebten hier im Laufe der Geschichte Zeiten des friedlichen Zusammenlebens ebenso wie beidseitiger nationalistischer Exzesse: Als tschechische Siedlung wurde Jablonec nad Nisou 1356 erstmals urkundlich erwähnt. Nachdem das Dorf 1469 während der Hussitenkriege vollständig zerstört worden war, wurde es nahezu ein Jahrhundert später von sächsischen Glasmachern erneut besiedelt. Im 19. Jahrhundert erinnert der Name des inzwischen mit Stadtrechten ausgestatteten Jablonec/Gablonz noch eindeutig an die tschechische Gründung (jablon: Apfelbaum). Laut der Volkszählung 1880, der letzten im Habsburger Reich, die nach Mutter- und Umgangssprache

¹ Vertrag über gute Nachbarschaft und freundschaftliche Zusammenarbeit, Text: BGBl. 1992 II, S. 463 ff.

und nicht nach Nationalität erhoben wurde, waren jedoch 99, 29% der 9034 Einwohner deutschsprachig. Nur 62 Personen, oder 0,7% der Bevölkerung gaben tschechisch als Umgangssprache an. Nach dem ersten Weltkrieg und der Gründung der ersten Tschechoslowakischen Republik stieg der tschechische Bevölkerungsanteil zwar stetig an, doch auch 1930 verweist die letzte offizielle Volkszählung vor der Besetzung durch Hitler's Deutschland - inzwischen lebten etwa 34 000 Menschen in der Stadt - auf 85,75% deutsche und 14,3% tschechische Bewohner in Jablonec. Durch die Vertreibung und Migration der Deutschen nach dem 2. Weltkrieg hat sich die ethnische Zusammensetzung der Bevölkerung gründlich geändert: Die deutsche Minderheit umfaßt heute etwa 2% der Gesamtbevölkerung.

Die deutsch-tschechischen Beziehungen in Jablonec in nur drei Wochen zu erforschen und zu verstehen ist ebenso unmöglich, wie in 20 Tagen Tschechisch zu lernen. Die historischen Zusammenhänge sind zu komplex und zu viele verschiedene Beziehungsstrukturen verbergen sich hinter dem Begriff der "deutsch-tschechischen Beziehungen": Die Bezeichnung beschreibt nicht nur das Verhältnis zwischen Deutschland und der Tschechischen Republik und ihrer jeweiligen Bevölkerung auf nationaler, regionaler und lokaler Ebene. Es gilt auch, a) zwischen der Beziehung der tschechischen Stadt Jablonec und West- bzw. Ostdeutschland zu unterscheiden, da mit der ehemaligen DDR bereits vor 1989 mehr Kontakte bestanden als mit dem kapitalistischen Westdeutschland. Das deutsch-tschechische Verhältnis umfaßt auch b) die Beziehungen zwischen der in der Stadt lebenden deutschen Minderheit und den tschechischen Bewohnern der Stadt; und dementsprechend muß man auch zwischen c) den Beziehungen der deutschen Minderheit zu Ost- bzw. Westdeutschland unterscheiden. Die Untersuchung während der Sommerschule konnte sich dieser Komplexität der Fragestellung nur annähern; wir verstanden sie von Anfang an als Pilotprojekt, dessen Aufgabe nichts anderes sein kann, als die, einzelne Problemfelder zu erkennen und zu umreißen, und diese für weitere Forschungsarbeiten zu formulieren.

Annäherung an die Thematik

In den ersten Tagen unseres Aufenthaltes in Jablonec versuchten Karel, mein tschechischer Kollege, und ich zunächst, uns einen Überblick über die verschiedenen Aktivitäten und Initiativen, die das deutsch-tschechische Verhältnis in seiner ganzen Bandbreite betreffen, zu verschaffen. Auf den Ämtern der Stadt- und Regionalverwaltung wurden wir über Städtepartnerschaften, Austauschprogramme im Bereich der Schulen, Sportvereine, Chöre und Orchester informiert und gelangten über ein Schneeballsystem an immer weitere Vereine, Institutionen und Menschen, die aktiv an der Gestaltung der deutsch-tschechischen Beziehungen teilnehmen. Bald ergab sich das Bild eines engen und vielschichtigen Netzwerkes institutioneller und persönlicher Kontakte zwischen Jablonec und Deutschland. Auf unserem Gang durch die Institutionen wurde uns dabei immer wieder beteuert, wie gut und problemlos die Beziehungen zu dem Nachbarland seien. Diese Beteuerungen machten mich stutzig. Zu häufig hatte ich das deutsch-tschechische Verhältnis mit deutsch-französischen der Nachkriegszeit vergleichen hören, zu oft war ich während meines einjährigen Aufenthaltes in Prag auf ein ambivalentes Verhältnis der Tschechen gegenüber Deutschland und den Deutschen gestoßen, das zwischen dem Wunsch nach guter Partnerschaft und der Angst vor einem neuen deutschen 'Drang nach Osten' schwankte, um dem rosigen Bild, das uns in Jablonec gemalt wurde, Glauben schenken zu können. "Auch wenn Sie nach Problemen suchen", hieß es jedoch in einem Interview, "es gibt sie nun einmal nicht." (Y.F.)

Mein Mißtrauen verstärkte sich, als wir auf verschiedenen Ebenen der Beziehungen zu Westdeutschland die Präsenz von Sudetendeutschen feststellten. Eine Städtepartnerschaft und ein Schüleraustauschprogramm bestehen mit Neugablonz, einer Stadt in Bayern, die in der Nachkriegszeit von Sudetendeutschen aus Jablonec und Umgebung gegründet wurde. Der Neugablonzer Heimatverein hat auch die Patenschaft für das neue Begegnungszentrum der deutschen Minderheit in Smržovka/Morchenstern, einem kleinen Ort vor Jablonec übernommen. Ein weiterer Schüleraustausch besteht mit einer kleinen Gemeinde in Mitteldeutschland, in der mehrere Familien aus dem

ehemaligen Gablonz leben. Dieser Austausch war von einem dortigen sudetendeutschen Lehrer initiiert worden, der nach eigener Aussage aktiv in der Sudetendeutschen Landsmannschaft mitwirkt. Da die Forderungen der bundesrepublikanischen Sudetendeutschen nach Restitution und/oder Heimatrecht nach meinem Wissen einer der schwierigsten Punkte im deutsch-tschechischen Verhältnis darstellt, konnte dieser Umstand nur bedeuten, daß Jablonec mit seiner Geschichtsbewältigung einen mustergültigen Ausnahmefall darstellt, oder aber, daß man über eventuelle Probleme nicht mit uns sprach. Nach einigen Tagen kamen wir einem Grund des Schweigens auf die Spur. In Interviews, die Karel und ich getrennt mit denselben Gesprächspartnern führten, erhielten wir Stellungnahmen, die sich in Ton und Inhalt beträchtlich unterschieden. Uns wurde Schritt für Schritt klar, daß wir als deutsch-tschechisches Forscherteam unsere Gesprächspartner zur Selbstzensur veranlaßten und daß wir, solange wir gemeinsam auftraten, voraussichtlich auch weiterhin nur eine sehr vorsichtige Darstellung des deutsch-tschechischen Verhältnisses erhalten würden. Von hier an trennten sich unsere Wege und ich konzentrierte mich darauf, in Interviews mit deutschen und deutschsprachigen Informanten die interethnischen Beziehungen in Jablonec und das Verhältnis der deutschen Minderheit zu den bundesrepublikanischen Sudetendeutschen zu erforschen.

Das deutsche Kulturzentrum in Smržovka/Morchenstern - das "Zentrum" der Untersuchung

Das "Gustav-Leutelt-Haus", das als Begegnungsstätte der deutschen Minderheit in Jablonec und Umgebung gilt, wurde zum "Zentrum" der Untersuchung. Herr Hocek vom Kreisamt hatte den Kontakt mit den Initiatoren und Organisatoren des 1993 eröffneten Gustav-Leutelt-Hauses hergestellt, die sich nach "der Wende" aus ideologischen Gründen vom bisherigen "Kulturverbund tschechoslowakischer Bürger deutscher Nationalität" losgesagt² und dadurch auch dessen finanzielle

² Im Informationsblatt zur politischen Bildung 132 wird bestätigt, was man in den Interviews immer wieder unterstrich: "Der bisherige

Unterstützung verloren hatten. Ob die Loslösung vom Kulturverband vor oder nach der Zusage Neugablonz, der bayerischen Partner- oder "Zwillingstadt" von Jablonec, die Patenschaft für das neue Vereinszentrum zu übernehmen, geplant und durchgeführt wurde, ist nicht bekannt. Zum Zeitpunkt unserer Sommerschule erhielt die deutsche Minderheit in Jablonec Gelder von der Sudetendeutschen Landsmannschaft, durch die sowohl die Lokalitäten als auch die Aktivitäten des Begegnungszentrums finanziert werden³.

Der Eigentümer des Privathauses in dem das Zentrum untergebracht war, Otto Krapf und seine Mutter empfingen unsere Vierer-Gruppe, zwei Tschechen und zwei Deutsche⁴, und führten uns durch das neue, geräumige Zentrum, dessen Aufenthalts- und Veranstaltungsraum im Erdgeschoß mit Bar, Fernseh- und Videogerät gemütlich hergerichtet und gut ausgestattet ist. Auch das Büro im ersten Stock ist mit Fax, Telefon und Computer bestens ausgerüstet. Außerdem befindet sich im Zentrum eine Bibliothek, die Bücher aus einer Neugablonzer Büchersammlungen umfaßt. Im 2. Stock finden sich mehrere Gästezimmer, die noch von den ursprünglichen Plänen des Hausbesitzers zeugen: Eigentlich habe er ja eine Pension eröffnen wollen, sagt uns Otto Krapf. Aber als man auf ihn zukam und ihn fragte, ob er bereit sei, die Räume für ein Kulturzentrum zur Verfügung zu stellen, da habe er eingewilligt.

Kulturverband...blieb nach der 'Wende' völlig vom KP-Denken beherrscht" (S.56)

³ Nach Auskunft unserer Informanten kam das Geld zur Finanzierung des Kulturzentrums von der Sudetendeutschen Landsmannschaft in München und vom Neugablonzer Heimatverein. Der eigentliche Geldgeber war und ist jedoch die Bundesrepublik Deutschland. Die Landsmannschaft war nach 1989 einzig mit der Verteilung der Mittel an die deutsche Minderheit beauftragt worden.

⁴ Das erste Gespräch in der Smrzovkaer Begegnungstätte war die erste Gelegenheit, bei der ich feststellte, wie unterschiedlich Interviewpartner auf die Fragen von tschechischen bzw. deutschen Team-Mitgliedern reagierten.

Während des dreiwöchigen Aufenthaltes in Jablonec trafen wir⁵ zwei der vier Vorstandsmitglieder des Vereins: Marianne Pervar, die eigentlich im Glas- und Schmuckmuseum der Stadt arbeitet und ehrenamtlich die Sekretariatsarbeit im Zentrum übernommen hat; und die resolute Frau Prokop, die für die Bibliothek und für die Organisation kultureller Veranstaltungen zuständig ist. Außerdem traf ich Rudolf Pospischil, den Vorsitzenden der Ortsgruppe der deutschen Minderheit in Morchenstern, der sich in den vergangenen Jahren ganz besonders intensiv in der Kulturarbeit eingesetzt hat. Über 700 mal hat seine Theatergruppe in den letzten Jahrzehnten ins deutsche übersetzte, tschechische Stücke aufgeführt, bei vielen Theaterwettbewerben teilgenommen und dabei - wie immer wieder betont wurde - auch gegen tschechische Konkurrenz gewonnen. Das Theater verbindet einen weiteren Gesprächspartner mit dem Morchensterner Kreis: Hans Sary hat als Jugendllicher in der Theatergruppe mitgespielt. Er, der deutschsprachig aufgewachsene Tscheche, ist heute vor allem im Bereich der deutsch-tschechischen Bildungs- und Jugendarbeit aktiv. Auch Alfred Miller, der junge Initiator des deutsch-tschechischen Vereins der "Freunde der Stadt Reichenau/Rychnov", einem weiteren Ort bei Jablonec, ist im Morchensterner Gustav-Leutelt Haus wohl bekannt. "Das ist einer von uns" hieß es. Obgleich wir unsere Informanten auf unterschiedlichste Weise und über unterschiedliche Kontakte gefunden hatten, waren letztendlich alle durch ein Netz von losen Bekanntschaften und Aktivitäten miteinander verbunden. Einerseits weist das darauf hin, daß der Kreis derer, die im Rahmen der deutschen Minderheit aktiv sind, relativ klein ist. Andererseits läßt sich vermuten, daß wir nur einen Teil und daher auch nur eine Sichtweise der deutschen Minderheit in Jablonec kennenlernten. Tatsächlich gibt es einen weiteren Kulturverein in Jablonec, der noch immer mit der kommunistischen Dachorganisation in Prag verbunden ist. Die Kontaktpersonen dieser Institution waren jedoch nicht bereit, mit uns zu sprechen.

⁵ Die Interviews wurden teilweise allein, teilweise gemeinsam Karel und mit Birgit Müller durchgeführt.

Funktion und Aktivitäten des Gustav-Leutelt-Hauses

Bei seiner Rede zum Anlaß der Eröffnung des Gustav-Leutelt-Hauses in Smržovka formulierte der Heimatkreisvertreter Kurt Reichelt aus dem bayrischen Neugablonz die Aufgabe des Zentrums folgendermaßen: "Unser Leitgedanke war, für die noch in der Isergebirgsheimat lebenden Landsleute einen gesellschaftlichen Mittelpunkt und damit die äußeren Voraussetzungen zu schaffen, die sie in der Standfestigkeit ihrer Bekenntnisse zum Deutschtum stärken und bei den Bemühungen, altüberliefertes Kulturgut zu bewahren, unterstützen sollen. Daß dem Begegnungszentrum schließlich noch die wichtige Aufgabe zufällt, zu einem wachsenden Verständnis zwischen der tschechischen Bevölkerung und ihren deutschen Mitbürgern beizutragen, bedarf wohl keiner besonderen Betonung"⁶.

Aus der Sicht der Neugablonzer "Paten" liegt die Aufgabe des Gustav-Leutelt-Hauses demnach in der Kultur- und Öffentlichkeitsarbeit der deutschen Minderheit in Smržovka und Umgebung. Nach Aussage unserer Gesprächspartner umfaßt das Kulturprogramm des Zentrums Ausflüge und Reisevorträge, Konzerte und Busfahrten nach Neugablonz (Jahrgangstreffen etc.). Außerdem lädt das Gustav-Leutelt-Haus zu wöchentlichen "Unterhaltungsnachmittagen" ein, an denen, so sagte man, etwa 10-15, bei besonderen Anlässen auch 40 Leute, Deutsche und Tschechen, teilnehmen. Manchmal, so hieß es, kommt jemand mit der Zitter und dann werden alte Lieder gesungen. Pospischil's Theatergruppe, die in den Interviews immer wieder erwähnt wird, gibt es nicht mehr: "...Wir haben keine Jungen mehr. Man kann nun mal kein Liebespaar mit alten Leuten spielen" bedauert Frau Prokop. Das Publikum des Kulturzentrums ist mit wenigen Ausnahmen auf jene Generation begrenzt, die im Vorkriegs-Jablonec, in Gablonz, aufgewachsen ist und den Exodus der Deutschen miterlebt hat. Die Jungen, so hieß es, haben kein Interesse mehr. "Dieses Zentrum ist für die Alten und vor allem für diejenigen unter ihnen, die noch immer kein Tschechisch können. Die sollen hier noch ein Stückchen Heimat haben" (C.Z.). Für unsere Gesprächspartner in

⁶ Die transkribierte Rede lag als Kopie im Begegnungszentrum aus.

Smrzovka stellt die Begegnungsstätte eine Nische für diejenigen dar, die sich im tschechischen Smrzovka noch an Morchenstern erinnern. Für Vermittlungs- oder Öffentlichkeitsarbeit ist dabei jedoch kein Raum. Jeder, der Interesse daran habe, könne zu dem Zentrum kommen, aber man wolle dessen Existenz nicht an die große Glocke hängen, sagte Frau Pospischil, und deshalb habe sie bereits zwei Interviews mit Lokalzeitungen abgelehnt. Um die Aufmerksamkeit einer breiten Öffentlichkeit zu vermeiden, haben die Verantwortlichen des Zentrums auch abgelehnt, in den Vereinsräumen eine Ausstellung zu zeigen, die die Sudetendeutsche Landsmannschaft über die Rolle der Sudetendeutschen in der Geschichte der Region geplant hatte. Man wolle keine Veranstaltungen zur Sudetendeutschen Frage veranstalten; man wolle nicht politisch werden, hieß es in einem Interview (L.B.). Auch das Briefpapier, das der Neugablonzer Heimatverein für das Zentrum entworfen hatte, gewann nicht die Zustimmung der Smrzovkaer Verantwortlichen. Auf dem Briefkopf erschien die Adresse des Begegnungszentrum zuerst auf deutsch und erst an zweiter Stelle auf tschechisch. Die Organisatoren des Zentrums befürchteten, das auch dies im tschechischen Jablonec als Politikum aufgefaßt werden könnte und haben auf eigene Kosten einen zweiten Briefkopf drucken lassen, auf dem die Adresse erst tschechisch und dann deutsch zu lesen ist. Die Korrespondenz nach Deutschland wird nun auf dem einen, die innerhalb der Tschechischen Republik auf dem anderen Briefpapier geführt. Die deutsche Minderheit in Jablonec, das wird in vielen Interviews deutlich, möchte um jeden Preis "low profile" bewahren und um keinen Preis auffallen. Das Kulturzentrum in Smrzovka, das auf den ersten Blick als ein gemeinsames Projekt der Sudetendeutschen aus Neugablonz und der in Jablonec verbliebenen Deutschen erscheint, zeigt auf den zweiten Blick, daß die beiden Parteien durchaus unterschiedliche Sichtweisen über die Funktion und Aufgabe des Zentrums haben: Wie in der Eröffnungsrede des Neugablonzer Heimatkreisvertreters angedeutet, stellt das Zentrum für die einen, die in Deutschland lebenden sudetendeutschen Paten, eine Institution dar, durch die "die Deutschen" heute und in der Zukunft im öffentlichen, tschechischen Raum vertreten sind; für die anderen, die in der Tschechischen Republik lebenden Organisatoren, stellt es dagegen einen Ort dar, in dem sich die deutsche Minderheit von der

tschechischen Umwelt zurückziehen kann. Diese unterschiedliche Haltung zum tschechischen öffentlichen Raum kann durch das unterschiedliche Verhältnis der Vertriebenen und der Gebliebenen zu Jablonec und zu dessen Vergangenheit erklärt werden, durch den Unterschied zwischen "erlebter" und "fossilisierter" Geschichte, die die Sicht auf die Gegenwart und die Zukunft des deutsch-tschechischen Verhältnisses prägt.

Fossilisierte und gelebte Vergangenheit

In allen Interviews mit Mitgliedern der deutschen Minderheit nahm das Erzählen von der Vergangenheit einen wichtigen Stellenwert ein. Vor dem Krieg, so hieß es immer wieder, sei das Verhältnis zwischen Deutschen und Tschechen immer problemlos gewesen. "Hier haben Deutsche und Tschechen gelebt", sagte ein Informant, "häufig wußte man gar nicht, daß jemand Tscheche war und wenn man es wußte, dann hatte das keine Bedeutung. Viele sprachen beide Sprachen und alle sprachen deutsch". Erst seit 1937 hätten sich die Deutschen und die Tschechen an getrennte Tische gesetzt und nicht mehr miteinander gesprochen, hieß es in einem weiteren Interview. Wer mit den Tschechen verkehrte, der hätte dann spätestens nach der Annexion durch Deutschland 1938 riskiert, als Volksverräter zu gelten. "In einer Nebenstraße in Gablonz," erzählt ein Tscheche von dieser Zeit, "da kam ein junger Deutscher auf mich zu und sagte: Entschuldige bitte, daß ich im Bus nicht mit Dir spreche, aber die drohen uns, daß wir dann..." So weit seien die Verhältnisse damals gekommen, schüttelte der Mann mit dem Kopf und wirkte dabei auch nach all dieser Zeit noch fassungslos. "Früher lebten hier alle zusammen und dann gab es plötzlich nur noch Tschechen und Deutsche, da gab es nichts mehr, was gemeinsam war" (Y.C.)

Während der Zeitraum der Annexion durch Deutschland in den Erzählungen kaum angesprochen wurde, tauchte in den Gesprächen immer wieder das Bild Gablonz/Jablonec vor und nach dem Exodus der Deutschen auf. Dabei stieß ich fast immer auf die Bitterkeit derer, die ihre Häuser verlassen und mitanschauen mußten, wie die Häuser der Vertriebenen und Migranten geplündert wurden. "Wer das gesehen

hat, der kann es nicht vergessen; aber ich bin froh, daß es jetzt eine Generation gibt, die vergessen kann, weil sie es nicht gesehen hat. Das ist gut so" (L.B.). Einige der Informanten haben Jablonec nie verlassen, weil Familienmitglieder entweder als Facharbeiter eine Bleibeerlaubnis (den Gottwaldschein) besaßen oder im Widerstand gegen den Faschismus aktiv gewesen waren oder aber weil ein Elternteil Tscheche war. Andere Interviewpartner waren nach 1945 zur Arbeit beim Bauern "im Tschechischen", im Inland, verpflichtet worden. Sie kehrten erst nach der Machtübernahme der Kommunisten 1948 in ihre Heimatstadt zurück. Zwei der Hiergebliebenen konnten in ihren Häusern wohnen bleiben und diese später wieder zurückerwerben, andere wurden in neue Unterkünfte umgesiedelt. In den Interviews trifft man immer wieder auf Unklarheiten oder auf "Ausnahmen", was die Behandlung der Deutschen nach Kriegsende betrifft. Zwar sollen alle Deutschen nach 1945 enteignet worden sein, dennoch trafen wir Menschen, die ihr Eigentum auch nach 1945 behielten und die erst 1948 unter dem kommunistischen Regime gemeinsam mit der tschechischen Bevölkerung enteignet wurden. Alle Deutschen, mit Ausnahme der Antifaschisten, Facharbeiter und der mit Tschechen Verheirateten wurden - so hieß es - vertrieben, aber wir trafen auch Menschen, deren Verbleib mit keiner dieser Kategorien erklärt werden konnte. In den drei Wochen unseres Aufenthaltes in Jablonec ergab sich unweigerlich der Eindruck, daß die Benes-Dekrete mit einer gewissen Willkür der lokalen Beamten und Verantwortlichen in die Praxis umgesetzt wurden, die dem Gefühl der Ungerechtigkeit, jedoch auch dem Mißtrauen zwischen den Gebliebenen und den Vertriebenen zusätzlichen Platz einräumte.

Diejenigen, die die Stadt verließen, lebten mit der Erinnerung an die Erniedrigung⁷, den Verlust und die Vertreibung. Wer blieb oder wer

⁷ In den Informationen zur politischen Bildung 132 wird die Behandlung der Deutschen nach Kriegsende folgendermaßen beschrieben: "Kennzeichnung aller Deutschen (mit Hakenkreuzen, N(emec= Deutscher), weißen Armbinden), gesonderte Lebensmittelkarten, Verbot der Ausübung bestimmter Berufe, des Besitzes bestimmter Gegenstände (z.Bsp. Elektrogeräte, Fahrräder), der Benutzung bestimmter öffentlicher

aus "dem Tschechischen" zurückkehrte, erlebte dagegen die schrittweise Normalisierung des deutsch-tschechischen Verhältnisses in Jablonec: In den 50er Jahren erhielt die Deutsche Minderheit die tschechische Staatsbürgerschaft, ab einer bestimmten Schüleranzahl konnte Deutsch wieder in den Schulen unterrichtet werden und die Deutschen nahmen schrittweise ihre Vereins- und Kulturarbeit wieder auf. "Jedes Dorf hier in der Umgebung hatte eine eigene Kulturgruppe, allein hier in Morchenstern waren wir bis zu 280 Leute" (D.Z.). Bei den Aktivitäten der Kulturgruppen hätten, so hieß es, neben Deutschen auch Tschechen und Leute aus deutsch-tschechischem Elternhaus mitgewirkt. Die Teilnahme eines unserer tschechischen Informanten an Pospischil's Theatergruppe scheint dabei nur ein Beispiel unter vielen gewesen zu sein. Immer wieder wurde betont, das Verhältnis zwischen Deutschen und Tschechen habe sich rasch normalisiert. Zwar waren Herr Krapf ebenso wie Herr Sary als Kinder in der Schule als "Faschisten" beschimpft worden, beide betonten jedoch, das seien Kindereien gewesen. Als Erwachsene, da waren sich alle Informanten einig, hatte niemand Probleme gehabt, weil er Deutscher war. "Alle wissen, daß ich Deutsche bin...und in all den Jahren hab' ich nie gehört: Sie sind eine Deutsche, sie gehören hier nicht her..." meinte Frau Prokop und nahm damit vorweg, was alle anderen bestätigten. Dieses weitgehend friedliche Bild, das sich in den Interviews vom deutsch-tschechischen Verhältnis der letzten vier Jahrzehnte abzeichnet, läßt sich durch verschiedene Umstände erklären: Man kann annehmen, daß unter der sozialistischen Herrschaft in der CSR die sozial relevante Kategorie deutsch/tschechisch immer mehr durch die ideologische Trennlinie sozialistisch/nicht-sozialistisch ersetzt wurde. Während das gute Verhältnis zur tschechischen Bevölkerung immer wieder betont wurde, erfuhren wir im Laufe der Zeit über die Schikanen und Schwierigkeiten, die nicht "die Tschechen", sondern "die Kommunisten" und häufig deutsche Kommunisten den Mitgliedern der Minderheit angedeihen ließen. Die ethnischen Kategorien waren,

Einrichtungen, Sperrstunden für Deutsche; aus einer allgemeinen Meldepflicht heraus Einweisung aller Deutschen in Arbeits-/Konzentrations-/Sammellager mit Zwangsarbeitspflicht" (S. 29)

obgleich wahrscheinlich nicht verschwunden, hinter der ideologischen Trennlinie zurückgetreten.

Außerdem hielt die Ausreise der Deutschen auch nach Übernahme der Kommunisten und damit nach dem Ende der offenen Diskriminierung der Deutschen an⁸. Man erzählte uns von Familien, die noch 1958/59 nach Deutschland migrierten, weil sie ihren Kindern eine deutsche Schulbildung ermöglichen wollten. Die Migration, die der Vertreibung folgte, war durch viele, darunter nationale/ethnische, ideologische und zunehmend auch ökonomische Gründe motiviert. Die Erforschung der Motive für die Migration in den verschiedenen Zeiträumen wäre sicher ein interessantes Unterfangen. Hier sei nur gesagt: Wer aus irgendeinem Grunde wirklich weg wollte, der fand, so wurde uns auch von den Informanten bestätigt, früher oder später die eine oder andere Möglichkeit, "drüben" zu bleiben. Wer nicht "wegmachte", der blieb, weil seine/ihre politische Überzeugung, oder einfach seine/ihre oder seiner/ihrer Eltern "Wurzeln" sie hier hielten. Welcher Grund auch immer die Deutschen in Jablonec von der Ausreise abhielt, man kann davon ausgehen, daß diese Gruppe Zurückgebliebener bereit war, sich in die tschechische Umwelt zu integrieren und dabei versuchte, nationalen Konflikten aus dem Weg zu gehen. "Die ganze Zeit haben die Deutschen den Mund gehalten. Wir waren einfach froh, daß wir da bleiben durften und das war das Wichtigste für uns. Zu Beginn durften wir auf der Straße gar kein Deutsch sprechen und dann, dann sprach man es einfach irgendwann nicht mehr. Das sieht man heute an der Minderheit. Die ist am Aussterben. Viele sprechen kein Deutsch mehr und viele interessieren sich gar nicht mehr dafür" (J.W.). Ebenso wie Deutsch vor dem Krieg die Geschäfts- und Umgangssprache war, ebenso ist heute Tschechisch die alleinige Sprache im Jablonecer öffentlichen Raum. Deutsch ist auf den privaten Raum (und auf die Räume der Kulturzentren) begrenzt.

⁸ Bei der Volkszählung 1950 waren in der CSR noch über 165 000 Deutsche erfaßt worden. 1991 wurden in der heutigen Tschechischen Republik und Slowakei nur noch 50 000 Deutsche erfaßt.

"Der/die/das Deutsche" stellt(e) im öffentlichen tschechischen Raum keine sichtbare oder sozial relevante Kategorie mehr dar. So konnte mir etwa der Deutschlehrer im Gymnasium "u Balvanu" nicht sagen, ob in seiner Klasse Kinder aus deutschen oder deutsch-tschechischen Familien sitzen. Eine Untersuchung von 1991 zeigt, daß 73% der 370 befragten Deutschen in der Tschechischen Republik mit einem tschechischen Partner verheiratet sind. Nur 6% der Kinder aus diesen deutsch-tschechischen Familien erhielten die "deutsche Nationalität". Die deutsche Minderheit und besonders die Nachkriegsgeneration scheint heute, auf Grund des Eisernen Vorhangs der den Kontakt zumindest mit Westdeutschland im wahrsten Sinne des Wortes begrenzte und aufgrund der fehlenden deutschen Schulen etc., jedoch auch aufgrund der Tatsache, daß "Deutscher" zu sein, keine grobe soziale Diskriminierung mit sich brachte, vollständig in der tschechischen Mehrheitsgesellschaft integriert zu sein. Alle unsere Interviewpartner sprachen, sobald das Gespräch auf die Tschechische Republik kam in der wir-Form ("wir" in der Tschechischen Republik, "die anderen" in Deutschland), was darauf schließen läßt, daß die Identifikation der Minderheit nicht nur durch ethnisch/nationale, sondern durch territoriale, regionale etc. Kategorien geprägt ist, die sie mit der tschechischen Umwelt verbinden.

Die Erfahrung des offenen Konfliktes zwischen Deutschen und Tschechen und der darauffolgenden Normalisierung der ethnischen Beziehungen - wenn auch unter umgekehrtem Mehrheiten-/Minderheitenverhältnis - erlaubt den Jablonecer Deutschen einen differenzierten Blick auf das Verhältnis zwischen den beiden Nationalitäten. Während die Erinnerung an Vertreibung und Migration den Blick und den Diskurs vieler bundesrepublikanischen Sudetendeutschen auf und über das gegenwärtige deutsch-tschechische Verhältnis prägt, erscheint der offene ethnische Konflikt in den Erzählungen der deutschen Minderheit als eine schmerzhaft Episode in der Geschichte des deutsch-tschechischen Verhältnisses, mit der man sich de facto abgefunden hat: "Man hat die Leute nach 45 ausgesiedelt. Das war der Staat und der Pakt von Potsdam. Das ist so und das bleibt so. Da kommt man nicht drum rum und da ändert keiner was dran" (D.Z.). Die "Vergangenheitsbewältigung", die

Auseinandersetzung mit dem deutsch-tschechischen Verhältnis der Vergangenheit, die durch die Öffnung der Grenzen zwischen Deutschland und der Tschechischen Republik möglich und notwendig wurde, hat in der deutschen Minderheit in Jablonec während des Alltagslebens der vergangenen 40 Jahren stattgefunden.

Über die deutsch-tschechische Annäherung - oder - über das Schweigen in den deutsch-tschechischen Beziehungen

Die Vertreibung und die Migration der bundesrepublikanischen Sudetendeutschen stellt nicht nur einen Bruch mit dem tschechischen Jablonec, sondern - allen Kontakten, die in den vergangenen vier Jahrzehnten zu Freunden und Verwandten in der Tschechischen Republik aufrechterhalten wurde, zum Trotz - auch mit der deutschen Minderheit in Jablonec dar. Die Öffnung der Grenzen ermöglicht daher nicht nur eine Annäherung an die verlorene Heimat, sie erfordert auch eine Annäherung zwischen denen die blieben und denen, die Jablonec verließen. Die Distanz, die sich zwischen der deutschen Minderheit in der CSR und den Sudetendeutschen in Deutschland aufgebaut zu haben scheint, wurde in einem Interview ganz besonders deutlich. Frau Prokop war auf einem Treffen der Sudetendeutschen in Liberec eingeladen, den Gästen aus Deutschland Rede und Antwort über die Situation der Deutschen nach 1950 zu stehen: "Da war eine alte Frau. Ich hör' sie noch, wie sie sagt 'na sagen Sie mir mal, warum sind Sie dageblieben und wir mußten gehen? Und ich hab' gesagt: Horchen Sie - ich werd' ihnen was sagen. Wir sind auch ausgesiedelt worden, aber nicht nach drüben, wie Ihr, sondern wir sind ins Tschechische gekommen. Wir mußten zum Bauern und wir mußten auch alles zurücklassen. Wir konnten auch nur 30 kg mitnehmen wie alle anderen auch....und dann kam ein alter Reichenberger (Liberec) und sagt: Ich versteh' das nicht, warum seid ihr denn wieder hier? Ich sag: Weil wir aus dem Tschechischen nicht rübergemacht sind, wie Ihr, sondern weil wir zurückgekommen sind, weil unsere Heimat hier ist'. Da war er so einigermaßen zufrieden. Eine andere Frau fragte: Warum sprechen Sie denn sowohl deutsch als auch tschechisch so perfekt? Was für eine Frage, wo wir doch hier unter Tschechen leben. Ich sag' ihr: Ich bin Deutsche und ich lebe mit Tschechen. Da werd' ich doch wohl

tschechisch reden und mein Deutsch nicht verlernen". Dieser Gesprächsausschnitt verweist auf die Unwissenheit vieler Aussiedler über die Lebenssituation der Zurückgebliebenen, er verweist aber auch auf das Gefühl auf beiden Seiten, mehr Unrecht erlebt zu haben als der Andere. Waren die, die Jablonec verlassen haben, obgleich sie dadurch ihre Heimat verloren, nicht dadurch "entschädigt" worden, daß ihnen die Erfahrung des Kommunismus erspart blieb? Hatten sich die, die geblieben waren, und denen die Heimat erhalten blieb, nicht auch irgendwie mit den Verantwortlichen für die Vertreibung zurecht- und mit dem Sozialismus abgefunden? Das Unverständnis und der Argwohn zwischen Sudetendeutschen und der deutschen Minderheit taucht in den Interviews häufig auf. Ob man über solche Themen und Diskrepanzen bei den Besuchen in Neugablonz sprechen würde, fragte ich. Nein, lautete die Antwort. Da hätte man ja nur ein paar Tage Zeit, an denen man Bekannte und Freunde trifft. Für vierzig Jahre, während derer man durch den Eisernen Vorhang getrennt war, waren Sudetendeutsche in Jablonec und Westdeutschland durch die Erinnerung an das alte Gablonz und durch persönliche Beziehungen, jenseits politischer oder ideologischer Diskrepanzen, miteinander verbunden. Auch heute knüpft man an gemeinsame Erfahrung, an gemeinsame Geschichte und damit an die Geschichte der Vertreibung an. Viele meiner Gesprächspartner verurteilten jedoch die Forderungen der bundesrepublikanischen Sudetendeutschen scharf "Heimatrecht, Restitution...man ändert die Geschichte nicht, auch wenn die Landsmannschaft jetzt immerfort redet über das Unrecht gegenüber den Sudetendeutschen...die haben doch einen Ausgleich gekriegt...wenn sie doch endlich aufhören würden...wir wollen das nicht mehr hören..." (D.Z.) In einem anderen Interview hieß es: "Recht auf Heimat ... was heißt das? Wenn jemand vertrieben wurde, ohne etwas Böses getan zu haben, dann sollte er schon das Recht haben, nach Hause gehen zu können. In diesem Sinne akzeptiere ich das Heimatrecht. Aber Gablonz ist heute nicht mehr Gablonz. Es ist heute Jablonec und es ist ganz einfach nicht mehr die Stadt, die es einmal war. Das ist die Realität. Die wissen einfach nicht, was sie wollen: keiner will zurück, denn keiner will seinen Mercedes, sein schönes Haus und seine Karriere aufgeben und hierher zurückkommen, weil hier vielleicht noch ein altes renovierungsbedürftiges Haus steht, in

dem jemand anderes lebt. Und trotzdem fordern sie das Recht zurückzukommen" (J.W.). Ob man über solche Dinge mit den Verwandten in Neugablonz und anderswo spreche? Nein, da sei man ja nur ein paar Tage auf Besuch und da würde man über andere Dinge sprechen.

Dem Schweigen, oder vielmehr dem Mangel an offener Auseinandersetzung, begegnete ich auch in dem Gespräch mit einem Sudetendeutschen, der aktiv in der Sudetendeutschen Landsmannschaft mitarbeitet und den ich während seines Besuches bei Freunden in Jablonec traf. Er war begeistert von der Möglichkeit, wieder öfter nach Jablonec kommen zu können, wo er geboren war und erzählte mit großem Enthusiasmus über neugewonnene Kontakte und Freundschaften zu Tschechen. Die deutsch-tschechischen Beziehungen, so sagte er, müßten sich in Zukunft so gut gestalten, daß die Tschechen sich gar nicht mehr vorstellen könnten, die Deutschen einst hinausgeworfen zu haben. Es ginge, so fuhr er fort, jedoch nicht an, daß ein demokratischer Staat, ein Anwärter auf die Mitgliedschaft im Vereinten Europa, den Deutschen, die aufgrund einer unakzeptablen Kollektivschuld vertrieben wurden, heute das Heimatrecht verweigerte. Dies sei nicht nur deshalb unakzeptabel, weil es den guten Willen einer zukünftigen guten Beziehung zwischen den beiden Völkern in Frage stelle, sondern vielmehr auch, weil zukünftige "ethnische Säuberungen" mit dem Beispiel der "erfolgreichen" Vertreibung der Sudetendeutschen aus der Tschechoslowakei legitimiert werden könnten. Deshalb müsse eine Regelung zwischen Deutschen und Tschechen in der Sudetenfrage gefunden werden. Ob er darüber mit seinen tschechischen Freunden spreche? Zwar, wissen alle, antwortete er daß er in der Landsmannschaft aktiv sei und manchmal käme man auf dieses Thema zu sprechen, aber "keiner, mir einschließlich, ist dabei so richtig ehrlich". Das Schweigen über offene Fragen und Probleme im deutsch-tschechischen Verhältnis, das Karel und mich zu Beginn unserer Untersuchung so stutzig gemacht hatte, stellte sich auch in den folgenden Interviews als eine Konstante im deutsch-tschechischen Verhältnis heraus.

Über einen möglichen Grund des Schweigens - oder - Interessengemeinschaft und Interessenkonflikte

Es mag verständlich erscheinen, daß man weder verwandtschaftliche Beziehungen, noch alte oder neue Freundschaften mit "unangenehmen" brisanten und politischen Fragen belästigen möchte. Wenn jedoch die Forderungen der Sudetendeutschen in der Bundesrepublik gegen die Interessen der deutschen Minderheit in der Tschechischen Republik arbeiten ("Wenn sie doch endlich aufhören würden zu fordern, die machen uns damit doch nur das Leben schwer!"), dann muß man sich fragen, weshalb vor allem die Jablonecer Deutschen ihre Bedenken und ihre Kritik nicht deutlich aussprechen.

Während die deutsche Minderheit in Jablonec Anlaufpunkt und Brückenkopf der bundesrepublikanischen Sudetendeutschen in ihrer Annäherung an die alte Heimat darstellt, so stellen die Kontakte zu Deutschland - und häufig die zu den in der Bundesrepublik lebenden Sudetendeutschen - auch für die Minderheit eine neue Chance dar. Wir haben Deutsche getroffen, die als Mittler zwischen deutschen Investoren und tschechischen Firmen fungieren oder als Geschäftspartner in deutschen Firmen arbeiten, Deutsche öffnen Pensionen für die Touristen aus Deutschland. Viele dieser "Chancen" haben mit der Sprachkenntnis zu tun und tatsächlich ist Deutsch heute wieder ein viel begehrtes Unterrichtsfach in Regel- und Privatschulen. Bisher gilt jedoch, vor allem in der mittleren und älteren Generation, daß hauptsächlich "die Deutschen" deutsch sprechen. "Uns kommen die Gäste halt besuchen. Wir sprechen deutsch und vielleicht hat ihnen irgend jemand drüben unsere Adresse gegeben", sagt Frau Weiss, "wir haben da schon einen kleinen Vorteil". Der Vorteil zeigt sich auch in dem Begegnungszentrum selbst: Ohne die Unterstützung der Landsmannschaft und des Neugablonzer Heimatvereines wäre die Eröffnung des Gustav-Leutelt-Hauses unmöglich gewesen, zumal die lokalen und regionalen Ämter in der Tschechischen Republik kaum über die Mittel verfügen, eine vergleichbare Struktur für eine Gruppe zu finanzieren, die 10, 15 oder auch 40 aktive "Mitglieder" hat.

Nach Frederic Barth ist Ethnizität eine Kategorie, die soziale Beziehungen regelt (Barth 1969). "Deutsch-sein" war im Jablonec der letzten 40 Jahre eine sozial irrelevante Kategorie. Die deutsche Minderheit selbst integrierte sich in die tschechische Umwelt und vermied jede "nationale" Auseinandersetzung. Der öffentliche Raum war anerkannterweise tschechisch, das Deutsche war auf den privaten Raum beschränkt. Die Öffnung der Grenzen und vor allem das Währungsgefälle zwischen den beiden Staaten hat diese Situation radikal verändert. Das westliche Nachbarland zeigt wieder Präsenz in der Tschechischen Republik. Firmen investieren in der Region und die Touristen strömen über die Grenze. "Deutscher" zu sein kann heute, in dieser Situation der Annäherung zwischen den Nachbarländern wieder eine soziale und ökonomische Relevanz besitzen. "Deutsch" gewinnt dadurch aber auch eine neue Relevanz als soziale Kategorie in Jablonec selbst. "In all den Jahren habe ich nie gehört, daß ich Deutsche bin, heute, bei Meinungsverschiedenheiten, da kann es passieren, daß einer zu dir sagt: Da spricht die Deutsche aus Dir", sagt Frau Perval und nach kurzem Schweigen fährt sie fort, "das Verhältnis zwischen Deutschen und Tschechen hier hat sich seit 1989 verändert. Und es hat sich nicht nur verändert, sondern verschlechtert". Das Deutschlandbild der Tschechen, so sagen unsere Gesprächspartner, sei jedoch ambivalent. Auf der einen Seite wünscht man sich gute Beziehungen zum westlichen Nachbarland, man braucht sie sogar in Hinblick auf die erstrebte Mitgliedschaft in der EU. Man begrüßt die Investitionen deutscher Firmen und man braucht ausländische Investoren für den Aufbau und die Modernisierung der Infrastruktur und der Industrie. Man fördert den Tourismus. Auf der anderen Seite befürchtet man, daß "die mit ihrer Westmark das Land leerkaufen". Man fürchtet den "Ausverkauf" an das reiche Nachbarland und die historische Angst vor Überlagerung ist in der Erinnerung vieler Tschechen lebendig. Die Forderungen der Sudetendeutschen nach Restitution reißt dabei alte Wunden auf und läßt "den Deutschen" für viele als eine Gefahr und Bedrohung erscheinen.

Viele der Sudetendeutschen würden ja gar keine Ansprüche stellen, sagte Frau Perval, "aber da genügen ja ein oder zwei und dann heißt es, das sind alle Deutschen". "Die Deutschen" das ist dann auch die

deutsche Minderheit in Jablonec, zumal diese "offensichtlich" Kontakte mit den Sudetendeutschen pflegt und durch diese Kontakte Finanzierungsmöglichkeiten für ihre Aktivitäten erhält. "Sudetendeutsche" erscheinen, trotz der beschriebenen Differenzen zwischen den Jablonecer Deutschen und der Sudetendeutschen Landmannschaft in München, auf den ersten Blick als eine Interessengemeinschaft und die Angst vor den Forderungen der Sudetendeutschen in der Bundesrepublik wird auch auf die deutsche Minderheit in Jablonec projiziert. Während es in den letzten 40 Jahren keine offene Aggression und keine Übergriffe gegen Deutsche gegeben hatte, gab es in den vergangenen Jahren mehrere Zwischenfälle. Bei der Enthüllung eines Monumentes für den Isergebirgsdichter Gustav Leutelt etwa, wurde die Veranstaltung von Motorradfahrern und Zwischenrufen gestört. Das mag nur ein Zwischenfall sein, aber er aktiviert seinerseits historische Traumata auf der Seite der deutschen Minderheit.

Auch auf der tschechischen Seite wären die meisten Leute ja vernünftig, aber es gäbe einige Gruppierungen, die seien schlimm, sagt Frau Perval. Der "Verein der Freunde des Tschechischen Grenzgebietes", eine Gruppierung, die sich aus Republikanern und Kommunisten zusammensetzt und gegen die "Deutsche Überlagerung" der Grenzregion protestiert, hat sich z.B. nach Angabe der Informanten in allen Gemeinden und Städten der Region organisiert. Wenn die Republikaner durch eine Koalition an die Macht kämen "dann wär's ganz aus mit uns" sagt Frau Perval.

Aus einigen der Interviews spricht Angst, wenn die Sprache auf diese kleine politische Organisation kommt. Und um nicht weiterhin mit den wenigen radikalen bundesrepublikanischen Sudetendeutschen, von deren Forderungen die tschechische Boulevard-Presse gerne ausführlich berichtet, "in einen Topf" geworfen zu werden und dadurch verstärkt zur Zielscheibe radikaler tschechischer nationalistischer Kreise zu werden, hat Frau Prokop, gemeinsam mit weiteren Mitgliedern der deutschen Minderheit in der Tschechischen Republik, die Initiative ergriffen und bei der Deutschen Botschaft in Prag vorgesprochen. Seit dem 1. 1. 1995 werden nun die bundesdeutschen Mittel nicht mehr über die Sudetendeutsche Landmannschaft in

München, sondern direkt über die Kulturabteilung der Deutschen Botschaft in Prag verteilt.

Obgleich die deutsche Minderheit sich durch diesen Schritt deutlich von den politischen Forderungen der Sudetendeutschen Landsmannschaft distanziert hat, fanden wir auch Berührungspunkte zwischen den Interessen der beiden Gruppen. So beklagten einige der Gesprächspartner, daß sie keinen Restitutionsanspruch auf ihre Häuser und Ländereien stellen könnten, weil sie Deutsche seien. Tatsächlich wurde die Restitution verstaatlichten Eigentums in der Tschechischen Republik auf den Zeitraum nach dem 25.2.1948 beschränkt, einem Zeitpunkt, als Deutsche, mit wenigen Ausnahmen, bereits enteignet waren. Die deutsche Minderheit sieht das als eine Diskriminierung "Man fühlt sich da schon als Bürger der zweiten Klasse. Wir haben alles verloren, wir haben die ganze Zeit hier gelebt, der Kommunismus hat auch uns das Leben schwer gemacht, wir sind tschechische Staatsbürger, aber wir haben nicht dieselben Rechte wie alle anderen Tschechen" (J.W.)⁹. In dem Maße, in dem sich die deutsche Minderheit von der tschechischen Gesellschaft ausgeschlossen fühlt, ist es wahrscheinlich, daß sie sich den Positionen der Deutschen Landsmannschaften nach Rechten für die Sudetendeutschen anschließt.

Schlußbeobachtungen

Die Entwicklung der deutsch-tschechischen Beziehungen - das hat uns der Aufenthalt in Jablonec gelehrt - steht an einer Wegscheide und es ist noch offen, in welche Richtung sie sich entwickeln werden. Bis 1989 waren die Beziehungen zu Deutschland begrenzt und "deutsch" war in Jablonec eine sozial kaum relevante Kategorie, die kaum einer Definition oder Reflexion bedurfte. Mit der Öffnung der Grenze und der Zunahme der Kontakte, ist diese Kategorie jedoch wieder in das öffentliche Bewußtsein gekommen und nun gilt es, ihr neuen Sinn und

⁹ Im Herbst 1994 hat ein Mitglied der deutschen Minderheit aus Liberec sein Restitutionsrecht beim Verfassungsgericht eingeklagt. In der ersten Instanz hat er mit seiner Klage verloren, dieser Tage geht das Verfahren in die zweite Instanz. Das endgültige Urteil dieses Präzedenzfalles bleibt abzuwarten.

eine neue Bedeutung zu geben. Der Mangel an offener Auseinandersetzung über die Einzelinteressen der verschiedenen Parteien und Gruppierungen in den deutsch-tschechischen Beziehungen gibt Platz für die Reaktivierung historischer Traumata der Deutschen als auch der tschechischen Bevölkerung in Jablonec. Daß ethnische Zuschreibung zusätzlich mit dem Zugriff auf materielle Ressourcen in Verbindung gebracht werden kann, und daß dadurch das vereinfachte Bild entstehen kann, daß "nur" oder vor allem die "Deutschen" Kontakte zu Deutschland haben, bzw. daß "nur" die "Tschechen" ihre Häuser zurückbekommen, sorgt dabei für zusätzlichen potentiellen sozialen Sprengstoff. Das Schweigen, auf das wir in Jablonec während unserer Untersuchung immer wieder getroffen sind führt dabei leicht dazu, daß in der Stille nur die lautesten Stimmen gehört werden, die somit den Diskurs um die Neudefinition bestimmen. Daß die deutsch-tschechischen Beziehungen als die Beziehung zweier nationaler Blöcke wahrgenommen werden, ist dabei m.E. eine große Gefahr für die zukünftige Entwicklung des Verhältnisses zwischen Tschechen und Deutschen. Zu tief und zu frisch sind die Erinnerungen an die Geschichte der nationalen und nationalistischen Konflikte. Die Vergangenheit Jablonec zeigt jedoch, daß der Konflikt zwischen Deutschen und Tschechen nur eine "Geschichte" des deutsch-tschechischen Verhältnisses beschreibt. Geschichte, so belastend sie auch für gegenwärtige und zukünftige Beziehungen sein kann, ist nicht die Gesamtheit vergangener Ereignisse, sie ist vielmehr selektierte, interpretierte und re-interpretierte Vergangenheit und sie ist daher formbar und veränderlich. Die stetige Beteuerung, die deutsch-tschechischen Beziehungen seien gut und problemlos scheinen allerdings eher dem ehrlichen Wunsch der Beteuerer als der Realität zu entsprechen. Eine Reinterpretation und eine Neudefinition der deutsch-tschechischen Beziehungen bedarf - das hat Jablonec uns gelehrt - eines offenen Diskurs und einer sorgfältigen Klärung der Erwartungshaltungen, Ängste und Interessen der verschiedenen involvierten Parteien. "Patti chiari, amicizia lunga", sagt ein italienisches Sprichwort, das man etwa folgendermaßen übersetzen kann: nur direkte Aussprache und klare Regeln ermöglichen eine lange Freundschaft. Dies, so scheint es, gilt auch für die neu zu gestaltenden deutsch-tschechischen Beziehungen.

"Glückliches Zasada": ein tschechisches Glasarbeiterdorf am Rande der Geschichte

Ulrich Göttke-Krogmann, Jana Kátlovská

Glas ist für Jablonec und Umgebung das Schlüsselwort. Die Region ist nicht denkbar und nicht beschreibbar ohne ihre Glas- und Schmuckwarenerzeugung. Vor allem der deutsche Name der Stadt - Gablonz - ist gleichsam ein Synonym für "falschen Schmuck". Aber auch über die Grenzen des ehemals deutschen Sprachgebietes hinaus entwickelte sich eine Tradition der Glasperlen- und Schmuckherstellung. Die Bewohner des kleinen Dorfes Zasada sind stolz auf ihre Glasdrückereien und Rocadearbeiten, die seit dem ersten Weltkrieg zu den Haupteinnahmequellen des Dorfes zählten. Zasada liegt etwa 10km südöstlich von Jablonec. Schon 1847 zählte es 947 Einwohner in 118 Häusern, jetzt sind es etwa gleichviele, freilich in ca. 360 Häusern (besser 260, denn 100 stehen leer oder sind nicht ständig bewohnt). Die heute private Aktiengesellschaft ORNELA bietet zahlreichen Bewohnern Zasadas Arbeit und Unterhalt. Hier befindet sich auch eine Zweigstelle der Firma Ceske Perlicky. Sie konzentriert sich auf die Herstellung von Perlen, bzw. Rocailles. Das sind winzige Glaskorallen von der Größe eines Senfkornes, die in Heimarbeit, größtenteils von Frauen weiterverarbeitet werden. Die winzigen Perlen werden auf hauchdünne Drähte gezogen und dann zu Ketten, Ohrringen und Schmucktäschchen verarbeitet.

Wir wollten in Zasada untersuchen, welche Spuren die bewegte Geschichte der Glasindustrie in Jablonec in einem traditionell tschechischen Glasarbeiterdorf hinterlassen hat, das von der deutschen Besatzung und später von der Enteignung der Sudetendeutschen nur indirekt betroffen war.

Methodisches

Ein umfassendes Literaturstudium und vor allem ausreichende Arbeiten in verschiedenen Gemeinde-, Bezirks- oder Dorfarchiven war im gegebenen Zeitrahmen nicht möglich, so daß die zugrundeliegenden schriftlichen Informationen eher spärlich sind. Unsere wesentlichen Informationsquellen über die generelle Situation der Glasindustrie in diesem Raum waren einerseits mehrere zeitgenössische und aktuelle Arbeiten in deutscher Sprache und die "Chronik von Jablonec 1991", andererseits verschiedene Gespräche mit führenden Vertretern großer Glas- und Schmuckwarenerzeuger in Jablonec, Lucany (Wiesenthal) und Zasada. Eine Fülle weiterer, oft eher atmosphärischer Ergänzungen resultiert vorwiegend aus Gesprächen mit Heimarbeitern, Kleinunternehmern oder sonst mit der Glasindustrie verbundenen Gesprächspartnern in Zasada.

Zunächst lasen wir uns über den tschechischen und schmalen deutschen Bestand in der Jablonecer Stadtbücherei in die einschlägige Literatur zur Jablonecer bzw. Gablonzer Glasindustrie ein. Der erste telefonisch vereinbarte Kontakt führte uns zufällig in das Dorf Zasada, ca. 10km östlich von Jablonec. Dort bekamen wir auf Anhieb hochinteressante weitere Kontakte, so daß wir uns recht bald entschieden, das Dorf als Beispiel für verschiedene Aspekte der Glasindustrie zu nehmen (Groß- und Kleinbetriebe, HeimarbeiterInnen, dichte personelle Verknüpfungen) und in Jablonec und anderen Orten vorwiegend ergänzende Informationen zu sammeln. Kontakte vereinbarten wir telefonisch, auf der Straße oder wir wurden persönlich weitervermittelt. Bei den Gesprächen verwendeten wir bis auf wenige Aushahmen ein Aufnahmegerät. Die Gespräche dauerten zwischen 15 Minuten und 3 Stunden (ca. 15 Interviews).

Unser anfängliches Ziel, uns direkt in einer Fabrik länger aufzuhalten, Produktionsabläufe zu beobachten und Einblick in die sozialen Strukturen zu nehmen, mußten wir bald aufgeben, da vor allem in den größeren Fabriken strenge Besichtigungsverbote bestehen, um allfälliger Betriebsspionage zu begegnen. So konzentrierten wir uns auf die Erhebung größerer struktureller Zusammenhänge, auf Fragen

rund um die Vorgänge und Auswirkungen der Wende 1989 und die darauffolgenden Privatisierungsschritte und auf die Situation der HeimwerkerInnen einschließlich ihrer vielfältigen persönlichen oder verwandtschaftlichen Verbindungen mit der Glasindustrie.

Die begrenzte zur Verfügung stehende Zeit brachte es mit sich, daß wir eine der klassischen Bedingungen ethnologischer Feldforschung nicht erfüllen konnten: die langsame Einfühlung in den Ort der Untersuchung. Das hatte mehrere unmittelbar inhaltlich relevante Folgen: - wir konnten keine persönliche Beziehung zu unseren Gesprächspartnern aufbauen, auch sie hatten keine Gelegenheit, uns kennenzulernen; - wir hatten keine Zeit, mit den Erstinterviews zu warten, weiters keine Zeit, in einem zweiten und vor allem dritten und vierten Gespräch die Bedingungen eines Erstgesprächs auszugleichen. Wir konnten alle miteinander keine gemeinsame Geschichte aufbauen, die uns als Untersuchenden einen Platz zugewiesen hätte. Daß die Gespräche trotzdem - vor allem zur Glasindustrie direkt - recht aussagekräftig sind, lag an vielen glücklichen Umständen, ohne die so eine Untersuchung kaum möglich ist und die wir gern haben zusammentreffen lassen.

Wir waren fragende Tagesgäste. Alle anfänglichen Probleme der Quartiersuche fielen für uns weg. Da wir außerdem ein Auto zur Verfügung hatten, waren wir äußerst flüchtige Gäste, die völlig überraschend aus dem Nichts auftauchten und ebenso im Nichts verschwanden. Keine Adresse, nichts. Ein gewisser Vorteil mag in dem Überrumpelungseffekt gelegen haben, für uns war das Gefühl aber eher belastend, den Leuten die Zeit zu stehlen. Mehrfach waren wir es, die aus diesem Gefühl heraus ein Gespräch beendeten.

Wir waren beide nicht vertraut mit der Region und hatten keine Ahnung von den in vielfältiger Weise spezifischen Bedingungen der Glasindustrie. So mußten wir einige Zeit der Gespräche darauf verwenden zu erfahren, wovon überhaupt die Rede war. Vorteilhaft war dabei, daß die Gesprächspartner "gezwungen" waren, auch einfachste Zusammenhänge zu beschreiben, die sonst als gegeben

vorausgesetzt würden. Ein Nachteil war sicherlich die Rolle der völlig Unbedarften, in die wir damit kamen.

Ein Spezifikum der Untersuchung war weiters, daß wir als Untersuchende aus unterschiedlichen Fachdisziplinen kamen, eine Psychologin und ein Ethnologe. Entscheidender war aber, daß nur eine von uns die Sprache beherrschte, der andere also auf Übersetzungen angewiesen war. Da es sich aber nicht um ein Verhältnis Dolmetscher - Forscher handelte, ergab sich häufig die paradoxe Situation, daß der eine nicht wußte, "was die andere grad erfährt". Es schien häufig unangebracht, den Erzählfluß zu stören, so daß es hier immer wieder zu einem erheblichen Ungleichgewicht kam. Wir versuchten das auszugleichen durch unmittelbar an das Gespräch anschließende Inhaltsübersetzungen, als Ungleichgewicht war es aber nicht aufzuheben.

Ein potentiell Problem war, daß der eine von uns Deutscher ist und somit im Spannungsfeld der belasteten und komplizierten tschechisch-deutschen Beziehungen steht. Real kam dieses Problem aber unserer Ansicht nach kaum zum Tragen, einerseits durch die Kürze der Zeit, die es den Leuten untereinander kaum möglich gemacht hat, sich darüber ein gemeinsames Bild zu machen, andererseits durch die Tatsache, daß es sich bei Zasada um ein traditionell tschechisches Dorf handelt, in dem die Besatzung durch die Deutschen und die Vertreibung der Deutschen relativ wenige unmittelbare Auswirkungen gebracht hatte. Darüber hinaus machte uns unsere spürbare Unkenntnis der Glasindustrie zumindest am Anfang nicht zu der Industriespionage Verdächtigen. Im Laufe eines längeren Aufenthaltes wäre dieses Problem sicher stärker in den Vordergrund getreten.

Glas und deutsch-tschechische Geschichte

Erste Berichte stammen aus dem 14. Jahrhundert, mehrere Glashütten entstanden in einer dünnbesiedelten Region, die durch ihr rauhes Klima einerseits und sehr schlechte Böden andererseits äußerst schwierige Überlebensbedingungen bot. Diese Unwirtlichkeit der natürlichen

Gegebenheiten dürfte es gewesen sein, die nach den Verwüstungen des 30-jährigen Krieges die nun verstärkt zuwandernden Sachsen und Erzgebirgler - also Deutschsprechende - wieder auf den Aufbau von Glashütten zurückgreifen ließ, um einerseits den Waldreichtum für den ungeheuren Bedarf an Brennmaterial für die Glasschmelze auszunutzen, andererseits eine Möglichkeit zu finden, neben den kargen Erträgen aus der Landwirtschaft ein Auskommen zu finden. Wir fanden allerdings auch im tschechisch-sprachigen Gebiet bei Zasáda einen Hinweis auf eine Glasschmelze, die auf das Jahr 1760 zurückgeht.

Im 18. Jahrhundert begann die Umstellung von Hohlglas auf Glaskurzwaren - Festkörper aus Glas -, die transportfähiger waren und in Verbindung mit Produktionsverbesserungen und Erfindungen zum entscheidenden Durchbruch der Glasherstellung als überragendem Produktionszweig führten. Es scheint so gewesen zu sein, daß das Dorf Zasada im 19. Jahrhundert keine eigenen Produktionsanlagen für Glas mehr hatte und daß auch die Glasstangen nicht hier produziert wurden. Weil es hier nicht ausreichend Wasser gab, waren auch andere Produktionsbereiche hier nicht sinnvoll anzusiedeln.

Die Heimwerker aus Zasada und den angrenzenden tschechischen Dörfern befaßten sich hauptsächlich mit der Sprengperlenerzeugung, aber eine größere Anzahl dürfte sich auch mit dem Glasdrücken beschäftigt haben, wie manche erhaltengebliebene Glasdrückerhäuser beweisen. "Insgesamt mögen in den siebziger Jahren des 19. Jahrhunderts 2 bis 3.000 Perlenarbeiter (Heimarbeiter) Beschäftigung gefunden haben, davon die große Mehrzahl bereits in den tschechischen Sprachgrenzorten." (Zenkner 1983, 111)

Um 1800 kamen die Gürtler hinzu, die diese Glaswaren in Verbindung mit Metall zu Schmuck verarbeiteten. Um diese Produkte zu vertreiben, entwickelten sich vor allem in Gablonz die sogenannten Exporthäuser, die den bald weltweiten Vertrieb organisierten. Eine erste Erwähnung einer Verbindung von Zasáda zur Schmuckwarenindustrie findet sich 1812, als ein Herr Urban aus Beran bei Zasada die Witwe des verstorbenen Sprengperlenerzeugers

Anton Posinke aus Hirschwinkel (Jeleni Kout) heiratet und dessen Geschäft fortführt (Benda 1877, 284). Vor allem plötzlich auftretende Änderungen der jeweiligen Moden führten zu starken Konjunkturschwankungen in der Nachfrage nach Schmuck, die immer wieder zu verheerenden Einbrüchen führten, aber auch schnelles Geld ermöglichten.

Die Arbeitsbedingungen der vielen tausend Menschen in der Glaswarenindustrie waren extrem schlecht, ihre Armut durch niedrige Löhne war einer der Garantien für die Wohlfeilheit der Gablonzer Glas- und Schmuckwaren. Weder gab es ausreichende Arbeitsschutzbestimmungen noch eine schlagkräftige Arbeitervertretung. Die Bedingungen am Arbeitsplatz - meist zu Hause - waren nach heutigen, aber auch nach damaligen Maßstäben (vgl. Zenkner 1983, 123f) unerträglich. Der Unmut der Arbeiter entlud sich in einer größeren Rebellion 1890 (Lilie 1895, 74ff). Auch Arbeiter aus Zasada waren 1890 beteiligt an einer Revolte gegen die unerträglichen Arbeitsbedingungen einerseits und die arbeitsplatzvernichtende Maschinenfertigung der Perlen andererseits durch die Firma Breit in Wiesenthal (Lucany) (Lilie 1895, 75f).

Trotzdem wuchs die Industrie weiter, immer mehr Arbeitskräfte wanderten zu und es wurden Formen entwickelt, um die extremen Konjunkturschwankungen abzuschwächen. Gablonz wuchs von einem größeren Dorf um 1800 zu einer respektablen Stadt, die um 1910 etwa 30.000 Einwohner zählte, der politische Bezirk Gablonz wuchs auf ca. 100.000 Einwohner. Gablonz war die Handelsmetropole mit seinerzeit an die 300 Exporthäusern, die umliegenden Dörfer und Städtchen waren hochindustrialisiert.¹

¹Ein weiterer Schwerpunkt war die Textilerzeugung, vor allem im Raum Tannwald, die noch um 1800 der überwiegende Erwerbszweig war, dann in Konkurrenz zur Glasindustrie langsam an Bedeutung verlor und mit der Weltwirtschaftskrise 1929 fast gänzlich zusammenbrach.

Die Exportorientierung der Gablonzer Industrie war gewaltig, die internationalen, auch überseeischen Verbindungen beeindruckend. "1900 wurde die Zahl der Bewohner des Bezirkes Gablonz, die in der Gablonzer Industrie arbeiteten, auf 20.000 geschätzt, die der Nachbarbezirke zusammen auf 5.000." (Rössler 1979, 29f) Getragen wurde die Industrie ganz überwiegend von Deutschen, von 2.251 Betrieben, die mit der Glasindustrie verbunden waren, waren 2.050 Im Bezirk Gablonz angesiedelt, der zu dieser Zeit zu etwa 95% von Deutschen bewohnt war. Lediglich im Bezirk Eisenbrod (Zelezny Brod) und vereinzelt im Bereich Turnov gab es ebenfalls entsprechende Betriebe, hier allerdings von Tschechen dominiert.

Die Blütezeit Zasadas begann nach dem ersten Weltkrieg, als in rascher Folge einige Familien zu erheblichen Reichtum gelangten. Es soll zu dieser Zeit zwischen 10 und 12 (Kronen-) "Millionäre" gegeben haben, die die Rohstoffe bzw. Halbfertigprodukte, die "Rocaille" oder "die 2 und 3fachen" (etwas weiterbehandelte) Perlen einkauften und an die Heimwerker vergaben. Diese verfertigten die Endprodukte, gaben sie zurück an die Distributeure, die sie dann an die Gablonzer Exporthäuser weitergaben bzw. -verkauften. Es soll an der Stelle des heutigen Textilgeschäftes eine Art Grossisten gegeben haben, der noch einmal als Zwischenhändler fungierte. Er belieferte wohl auch die 50-60 Kleinunternehmer, die auf eigene Rechnung arbeiteten und auch alle anderen notwendigen Waren, Arbeitsgeräte etc. bei ihm kaufen konnten.²

Tatsache ist, daß in Zasada bis heute unverhältnismäßig viele sehr große, von ehemaliger Wohlhabenheit zeugende Häuser stehen, die die Angaben über den Geschäftserfolg einiger Familien zu erhärten scheinen. Ein Gesprächspartner zieht einen Vergleich mit dem Dorf Plaw (Plavy) in der Nähe, in dem ein großer (Textil-)Unternehmer praktisch das ganze Dorf beschäftigte und dadurch dort eine breitere

²Der Vater eines Interviewpartners arbeitete als Glasdrücker, um sich dann 1935 als kleiner "Glaswarenerzeuger" selbständig zu machen. Er beschäftigte einen Glasdrücker und 8-10 HeimarbeiterInnen.

Streuung des Reichtums nicht erfolgte. In Zasada aber sei durch die viele Handarbeit und mangelnde Automatisierbarkeit der Arbeit eine fabriksmäßige Konzentration nicht so leicht möglich gewesen.

Ein Indiz für das Selbstbewußtsein der "Zasaditen" ist der Beiname "Klein-Paris", von dem mehrere Gesprächspartner erzählten. Einerseits soll es eine Kennzeichnung für den Reichtum des Ortes sein, eine konkrete Erklärung bringt ihn aber mit einer Tanzaufführung in Verbindung, zu der die Tänzerinnen Kleider aus Paris getragen hätten. (Daß auch Jablonec diesen Beinamen getragen haben soll und vermutlich etliche andere Orte auf der Welt, tut dem Stolz der Zasaditen sicher keinen Abbruch). Es soll in Zasada schon Kinovorführungen gegeben haben, als man in Jablonec und Liberec (Gablonz und Reichenberg) noch gar nicht wußte, daß es so etwas gibt. Ein weiteres Indiz ist die Errichtung mehrerer repräsentativer öffentlicher Gebäude gegen Ende der 20er Jahre, so der Masaryk-Schule, der Post und der Sport- und Versammlungshalle.

Zwischen den Kriegen konnte die Gablonzer Industrie in den 20er Jahren noch einmal einen gewaltigen Aufschwung verbuchen, die Weltwirtschaftskrise machte aber auch ihr schwer zu schaffen. Durch die Tschechisierungspolitik der neu entstandenen Tschechoslowakei nahm der Anteil der tschechischen Bevölkerung erheblich zu, ohne aber an der Dominanz der Deutschen wesentlich etwas zu ändern.

Die Annexion der "sudetendeutschen" Gebiete durch das Deutsche Reich und die Einrichtung des "Protektorats Böhmen und Mähren" begründeten den entscheidenden Bruch in den Beziehungen zwischen Deutschen und Tschechen. Vom dann folgenden Kriegsgeschehen war diese Gegend nur indirekt betroffen, durch - freiwillige und erzwungene - Ab- und Zuwanderung, Umstellung auf kriegswichtige Produktion etc. Auch das Alltagsleben des Dorfes Zasada blieb weitgehend unbeeinträchtigt. Die Glaswarenindustrie arbeitete weiter. Weil es hier keine größeren Firmen gab, waren die Menschen auch nicht gezwungen, für die Kriegsgüterindustrie zu arbeiten. Lediglich einmal im Monat soll ein Gestapomann vorbeigekommen sein und eine Art Schutzgeld von den Unternehmern kassiert haben. Tschechen

wurden nicht in die Wehrmacht eingezogen und nur einige wenige seien zum Arbeitseinsatz nach Deutschland abkommandiert worden, aber sie seien - fast - alle wiedergekommen.

Die Vertreibung der deutschen Bevölkerung unmittelbar nach Kriegsende bis in das Jahr 1947 hinein stellte die Bevölkerungsstruktur auf den Kopf. Für die Glasindustrie bedeutete das ebenfalls einen völligen Umbruch. Sämtlicher Besitz von Deutschen wurde enteignet, nur wenige durften bleiben, als Verfolgte des Naziregimes, als Kinder von Mischehen oder als Ehepartner; andere mußten als Fachleute bleiben, um die nun von Tschechen weitergeführte Glasindustrie mit in Gang zu bringen. Viele Tschechen aus den angrenzenden Bezirken, aber auch aus anderen Teilen Böhmens und Mährens wanderten zu, teils ohne vorherige Erfahrungen in der Glasindustrie. In Zasada lebten fast nur Tschechen; viele davon waren während der Kriegsjahre zugezogen und kehrten nach '45 in ihre Dörfer im Bezirk Jablonec zurück. Manche gebürtige Zasaditen taten es ihnen nach und siedelten sich in den nahezu entvölkerten Gebieten des Sudetenlandes an.

Eine weitere entscheidende Station war die Machtübernahme durch die kommunistische Partei 1948, die auch den tschechischen Besitz an Betrieben verstaatlichte und in mehreren Schritten zu einem einzigen Konzern zusammenfaßte, der "Jablonecka Bizuterie". Die Tradition der Exporthäuser wurde von der ebenfalls Anfang der 50er Jahre gegründeten Firma "Jablonex" übernommen. Die Jablonecer Glasindustrie war weiterhin auf Export angewiesen und exportierte mehr als die Hälfte ihrer Halbfertigprodukte in westliche Länder, auch nach Westdeutschland und Österreich, während die Fertigprodukte überwiegend in die Sowjetunion abgesetzt wurden.

Auch für die Sozialstruktur des Dorfes Zasáda war 1948 ein starker Einschnitt. Die örtlichen Unternehmer wurden enteignet, einige von ihnen landeten auf Jahre im Gefängnis, andere emigrierten, wieder andere begannen in der in Zasáda errichteten großen Perlenfabrik ORNELA zu arbeiten. Viele fanden jetzt Beschäftigung direkt in der Fabrik, aber auch die Heimarbeit verschwand nicht gänzlich.

Die Infrastruktur wurde weiter ausgebaut, eine Gummifabrik am Dorfrand angesiedelt. Die Landwirtschaft wurde verstaatlicht, so daß die ohnehin traditionell wenigen und kleinen Bauern völlig verschwanden. Zsada ist jetzt ein Dorf ohne Bauern, kaum jemand dürfte ein Schwein oder eine Kuh halten und selbst die Gemüseärten sind auffallend klein. 1961 wurde Zasada dem Bezirk Jablonec zugeschlagen.

1989 brachte für die Tschechoslowakei eine entscheidende Wende, in Zasada traten die Veränderungen erst mit einiger Verzögerung ein. Die Fabrik ORNELA, die schon im Februar 1989 zusammen mit der Glasfabrik in Desna ein eigenes Unternehmen bildete, wurde 1991 in eine Aktiengesellschaft (A.S.) umgewandelt. Einige Einwohner gründeten eigene kleine Unternehmen, die auch rund um die Glasindustrie angesiedelt sind und versuchen damit, an die Zwischenkriegstradition anzuknüpfen. Auch die verschiedenen Einzelhandelsgeschäfte sind privatisiert. Das letzte verbliebene Restaurant mußte aber geschlossen werden, weil der Besitzer, der das Gebäude im Wege der Restituierung zurückbekommen hat (und im übrigen einer der Manager von ORNELA sein soll, der aber nicht in Zasada wohnt), nun eine zu hohe Miete verlangt.

Die landwirtschaftliche Kolchose arbeitet unverändert, die Vorbesitzer haben sich ihren Grund weitgehend in Geld ablösen lassen und sind nicht in die Landwirtschaft eingestiegen. Ganz neu und repräsentativ ist das Gebäude der Dorfverwaltung. Um 7,5 Millionen Kronen gebaut, beherbergt es neben der Verwaltung auch Polizei, Arztpraxen und ein paar kleinere Geschäfte. 4 Millionen Kronen kamen als Spende von der Perlenfabrik ORNELA mit der klaren Vorgabe, ein repräsentatives Gebäude zu errichten. Bisher soll die Firma für Dorfbelange von 1990-94 rund 20 Millionen Kronen ausgegeben haben. Der Bürgermeister hat, man könnte es vermuten, lange Jahre bei und für ORNELA gearbeitet.

Ein weiterer Stolz der Gemeinde - nicht der Bürger, die weitgehend gleichgültig zu sein scheinen - ist eine neuartige biologische Kläranlage, die das kleine Zasada in interessierten Kreisen recht

bekannt gemacht und einige Fachbesucher angezogen habe. Es gibt umfangreiche Pläne, das Dorf für junge Familien attraktiv zu machen. So sollen 20 derzeit weitgehend leerstehende Häuser von der Gemeinde gekauft und instandgesetzt und anschließend vermietet werden. "Die Leute suchen aber wir aus." (Zitat Bürgermeister)

Die GlasarbeiterInnen

Unsere GesprächspartnerInnen in Zasáda, auch die, die wir einfach auf der Straße oder über den Gartenzaun ansprachen, hatten entweder selbst oder über Familienmitglieder ausnahmslos Verbindung zur Glasindustrie.³

³Zasada - die Verwandtschaft und das Glas:

Wir haben jeden unserer Gesprächspartner auch nach der persönlichen Verwobenheit und nach der von Verwandten mit der Glasindustrie befragt. Aus verschiedenen, oben angeführten Gründen kann es sich nur um ein "Zufallsdiagramm" handeln. Es gibt aber unseres Erachtens einen Eindruck von der alles durchdringenden Bedeutung der Glasindustrie für das Dorf. Wir haben nur diejenigen Gesprächspartner ausgewählt, die auch untereinander in näherem oder entfernterem Verwandtschaftsverhältnis stehen.

Es gab keinen Gesprächspartner aus dem Dorf, der nicht selbst oder über Verwandte in Verbindung zum Glas stand.

1. Herr Hi., Ingenieur, keine Verbindung zum Glas
2. Frau Hi., Heimarbeiterin für die Firma IRIS; Pensionistin
3. deren erste Tochter, Designerin bei ORNELA
4. deren zweite Tochter, Marketing und Ausstellungsgestaltung bei ORNELA
5. Frau K., Mitbesitzerin von IRIS, früher bei ORNELA
6. Herr Hu., angestellter Heimarbeiter für PRECIOSA, früher keine Verbindung zum Glas

Verwandte von ihnen, über die wir etwas wissen

- a. k. V. zum Glas, Dorfladenbesitzer

Durch ein Versehen landeten wir bei ORNELA, einer der großen Firmen in diesem Raum mit mehreren hundert MitarbeiterInnen. Wider Erwarten bekamen wir sofort einen Gesprächstermin mit einem der leitenden Angestellten, der uns allerdings gleich die Hoffnung nahm, uns innerhalb der Fabrik Produktionsabläufe ansehen zu dürfen. Hier waren wir sofort eingebunden in die etwas mystische Atmosphäre von Geheimhaltung und Spionage, die offenbar überall mit der Herstellung von Glas verbunden ist; von der wir uns, als völlige Outsider, allerdings meilenweit entfernt fühlten.

Eine weitere kleine Firma IRIS wurde von zwei ehemaligen Mitarbeiterinnen der Vorläuferin von ORNELA gegründet, unter anderem der Frau des ehemaligen Chefs. Sie läßt vorwiegend in Heimarbeit "Rocaille"-Perlen zu Bijouterie verarbeiten und knüpft damit an die in Zasada vor der Verstaatlichung 1948 gängige Tradition der Distributeure an. Anders als diese entwirft IRIS aber komplette eigene Kollektionen, die sie auch selbst vermarktet oder in Zukunft eigenständig vermarkten will. Jetzt läuft noch vieles über die Jablonecer Exportfirma Jablonex, die über internationales Knowhow und entsprechende Kontakte verfügt.

Über Vermittlung der Mitinhaberin der Firma IRIS wurden wir mit Frau Hi. bekanntgemacht, einer pensionierten Frau, die in Heimarbeit

-
- b. Heimarbeiterin, auffädeln
 - c. Heimarbeiterin, auffädeln
 - d. Herr F., 30 Jahre lang Direktor von ORNELA (Vorläuferfirma)
 - e. k.V. zum Glas
 - f. k.V. zum Glas
 - g. Herr K., Nachfolger als Direktor von Herrn F.; jetzt kl. Handelsfirma
 - h. seine Tochter, arbeitet für ihn und macht die Geschäftskorrespondenz für ihre Mutter, Miteigentümerin von IRIS
 - i. k.V. zum Glas
 - j. Heimarbeiterin, auffädeln
 - k. k.V. zum Glas
 - l. Schüler der Glasfachschule, will als Glaskünstler nach Prag

sog. Rocailles - kleine, aus langen Glasstangen gefertigte Glasperlen - auffädelt und auch kleinere Bijouterie-Endprodukte anfertigt (Ohringe, Halsbänder, Weihnachtsschmuck etc.). "Ich habe mich so daran gewöhnt. Ich müßte schon nicht mehr arbeiten, ich beziehe eine ganz anständige Rente. Aber ich tue es gern, es freut mich." Sie arbeitet nach Bedarf für die nach der Wende gegründete Firma IRIS. Sie führte uns vor, wie sie mittels einer Tretapparat (ähnlich einer Töpferscheibe) die "vergoldeten" Rocaille-Perlen auffädelt und die so gewonnenen Schnüre zu Ohringen formt.

Als sie noch jung war, demonstrierte sie bei einer internationalen Ausstellung in Paris die Herstellung von Rocaille-Bijouterie. Auf einer verblässenden Photographie sitzt eine junge Frau in reicher Tracht- "so sehr geschwitzt habe ich damals!" Frau Hi. ist seit 45 Jahren verheiratet. Nach der Geburt ihrer beiden Töchter fädelt sie daheim auf, wie es im Dorf üblich war und bis heute ist. "Die jungen Leute arbeiten daheim, wenn sie kleine Kinder haben, da sie mit ihnen zuhause bleiben und ein kleines Zubrot dazuverdienen können." Danach arbeitete sie 22 Jahre lang in der örtlichen Fabrik, dem Vorläufer der jetzigen Firma ORNELA, der "ZelevnbrodskĚ sklo" in der Verwaltung, befaßt mit Kalkulation und Lohnabrechnung. Sie sieht sich in einer langen örtlichen Tradition. "Als meine Großmutter noch jung war, machte sie allerlei solche Sachen (Taschen, Halsbänder etc.). Meine Mutter besorgte auch das Auffädeln und ich sagte jedesmal, wenn ich aus der Schule kam: 'Mutti, soll ich dir helfen?' Dann fädelten wir beide auf und gingen abends hinaus spazieren."

In Zsada und Umgebung wurden Rocailles "seit Menschengedenken" produziert. Das Alltagsleben vieler Menschen war irgendwie mit der Herstellung oder Verarbeitung dieser Waren verbunden und ist es bis heute. Überzeugt von der Krisenfestigkeit ist der Bürgermeister: "NIE wird der Markt zusammenbrechen! Das läuft schon hundert Jahre und wird noch hundert Jahre so laufen! Nein, fünfhundert Jahre wird es so laufen!"

Frau Hi.: "So lief die Sache seit Menschengedenken. Hier in diesem Haus besorgte man das Auffädeln. Früher gab es die Distributeure

(Faktoren). Da gab es keine Betriebe (wie ORNELA), sondern jeder arbeitete in Heimarbeit. Als ich noch zur Schule ging, gab es sie schon hier - ich erinnere mich, wie sie durch diese Gasse fuhren. Sie bekamen Aufträge von den Kaufleuten aus Jablonec, die dann die Waren in die weite Welt verkauften und die Distributeure vergaben hier die Arbeit. Meine Mutter holte sich die Aufträge ab - wie man jetzt zu IRIS geht, so ging man früher zu den Distributeuren. (...) Dort wo jetzt die Firma IRIS steht, lebte ein Distributeur namens Jakubicka." Dann gab es andere, die Waren erzeugten: Sie machten das Glasdrücken und die Veredelung. Dort, wo jetzt das Textilgeschäft steht, war früher ein Kaufhaus mit den dafür notwendigen Waren. Ein gewisser Herr Louma ließ es bauen und verkaufte dort Korallen, Baumwolle, all das. In der ersten Republik, aber auch unter Hitler, verdiente man eine Menge Geld." Mit den berühmten Millionären hatte Frau Hi. jedoch nichts zu tun.

Frau Hi's Mann stammt aus Brno. Er ist Ingenieur, hat nichts mit Glas zu tun und liebt es nur als Behältnis für einen guten Wein, wie er sagte. Beide Töchter dagegen blieben "beim Handwerk". Sie setzen die Tradition der Familie und des Dorfes fort. Beide arbeiten in der örtlichen Fabrik, die eine in der Musterkollektion, zuständig für das Design neuer Produkte, die andere im Management in der Exportabteilung. Beider Ehemänner sind allerdings auch nicht in der Glasbranche tätig.

Das Auffädeln der kleinen Glasperlen in Handarbeit ist der eine große Teil der Heimarbeit, der überwiegend von Frauen ausgeübt wird; der andere Teil ist das sogenannte Glasdrücken. Obwohl es heute in großem Stil und weitgehend automatisiert in der Fabrik betrieben wird, gibt es doch immer noch etliche Männer, die diese Arbeit in Heimarbeit tun. In einem Ofen werden lange Glasstangen an ihren Enden erhitzt, bis sie genügend erweicht sind, um mittels einer Zange, auf der eine Form sitzt, "gedrückt" zu werden. Die dabei entstehenden Figuren sind dann die Einzelbestandteile für Lusterbehänge, größere Perlenketten etc.

Zu dieser Arbeit sprachen wir mit zwei aktiven "Glasdrückern", die aber sowohl unterschiedlich arbeiten als auch aus sehr verschiedenen Blickwinkeln erzählten. "So drückte man bereits in der ersten Republik, in den zwanziger und dreißiger Jahren" - mit diesen Worten präsentierte uns Herr K. seine Maschine, die den größeren Teil seiner kleinen Werkstatt einnahm. Er arbeitet in Heimarbeit für eine Fabrik im Nachbardorf. Nicht mehr jeden Tag wie früher, sondern nur mehr dreimal in der Woche, jeweils sechs, sieben Stunden preßt er aus den Glasstäben Korallen, die in der Fabrik geschliffen und weiterverarbeitet werden und ihre endgültige Gestalt erhalten. Herr K. ist einer der wenigen, die noch an einer von Hand bedienten Maschine arbeiten. Die modernen automatischen Maschinen können zwar große Serien kleiner Perlen oder Korallen drücken, aber für spezielle, vor allem große Formen braucht man eine gewisse Fertigkeit, die von einem Automaten bisher nicht zu leisten ist.

Herr K. ist Glasdrucker seit seinem 18. Lebensjahr, seit 1946. Er begann bei einem Verwandten, Distributeur und Besitzer einer Bijouterie-Produktion und einer der etwa 12 Millionäre in Zasada. Dieser beschäftigte fast die ganze Familie und weitere etwa 50-60 Leute. "Der war reich, wir aber hatten nichts davon, nur die Arbeit; etwas anderes konnten wir von ihm nicht bekommen." Nach der Verstaatlichung 1948 setzte Herr K. seine Arbeit für die nun entstandene staatliche Fabrik fort. Später tauschte er die handbetriebene gegen eine automatische Maschine. Als er in Pension ging, gab er die "Kombi" (automatische Maschine) an die Fabrik zurück und setzte wieder seine alte handbetriebene in Gang. Wenn er es sich aussuchen könnte, würde er den Automaten vorziehen, aber er würde sich jetzt nicht mehr bezahlt machen, da er möglicherweise mit Jahresende aufhören wolle. "Ich bin eben schon alt."

Auch die Eltern und Verwandten von Herrn K. hatten mit der Glasfabrikation zu tun - fast die ganze Familie arbeitete bei und für den Distributeur - und auch seine Frau arbeitete 36 Jahre für die Fabrik im Ort. "Als die Kinder noch klein waren, blieb ich daheim und fädelte auf; aber nachdem sie herangewachsen waren, ging ich lieber in die Fabrik/arbeiten, denn wenn man daheim arbeitet, hat man

eigentlich keine Freizeit." Herr und Frau K. haben zwei Kinder, aber keines von beiden setzt die Familientradition fort. Der Sohn arbeitet in einer Erholungseinrichtung außerhalb von Zasada, die Tochter arbeitet als Verkäuferin im Dorf.

Ganz anders Herr Hu.; wir trafen ihn in seiner geräumigen, selbstgebauten Werkstatt. Sie ist auf mehr ausgerichtet als nur auf das Glasdrücken in Heimarbeit. Er selbst betrachtet sie als eine Art Entwicklungslabor. "Nein, jetzt arbeite ich nicht (als Glasdrücker), da ich an einem neuen Glasdrückapparat arbeite - mit pneumatischem Antrieb, elektrischer Temperierung, solchen Sachen. Für die elektrische Temperierung besitze ich ein Patent, das derzeit verbreitet wird." Er arbeitet nicht für die örtliche Firma, sondern für die Jablonecer Firma "Preciosa". Die Waren, die er produziert, sind untypisch für das "Rocaille-Dorf" Zasada: sogenannte Lusterbehänge. Nach seinen Worten erfordert die Herstellung dieser Produkte große Fertigkeiten - größere als z.B. die Herstellung von Korallen. Da diese Produkte bereits Komponenten des Endproduktes sind - einige Flächen werden nicht mehr geschliffen - ist die geforderte Qualität bei weitem größer. "Man darf nicht darauf tupfen oder sie nur leicht berühren, weil sich alles sofort an der warmen Ware niederschlägt. Wenn die Oberfläche nicht völlig rein ist, ist es ein Ausschußprodukt."

Herr Hu "drückt" seit 10 Jahren. Früher arbeitete er in einem anderen Fach. Er absolvierte die Gewerbeschule für Maschinenbau, arbeitete als Techniker, dann als Chef einer Lebensmittelgroßhandlung. Damals verdiente er sehr wenig: "Aus familiären Gründen suchte ich eine Arbeit daheim. Ich arbeitete von fünf bis fünf und verdiente bei so viel Aufwand nicht einmal halbsoviel wie jetzt." Durch Vermittlung eines Nachbarn kam er zu seinem jetzigen Handwerk. "Obwohl man in dieser Gegend seit Menschengedenken Glas drückt", hatte sich aus seiner Familie vorher niemand mit dieser Arbeit abgegeben - eine Aussage, die er später, wohl eher unbewußt, stark relativiert: Sein Vater arbeitete nicht mit Glas, aber seine Mutter und Großmutter fädelten wie die meisten Frauen im Dorf auch die Perlen für die lokale Fabrik auf. Sein Vetter war immerhin jahrelang Direktor dieser Fabrik, mußte nach '89 wohl aus politischen Gründen seinen Platz räumen.

Der wiederum ist verheiratet mit der Eigentümerin der Firma IRIS. Einer der Söhne von Herrn Hu. studiert in Prag an der Kunsthochschule Glasdesign, zum Unwillen des Vaters, der es lieber sähe, wenn auch sein Sohn ein Gewerbe gründen würde: "Gerade jetzt laufen die Gewerbe an; später wird er nur schwer Fuß fassen, auch wenn er ein Diplom besäße. Was wird ihm das Diplom nützen?"

Herr Hu. zu seinem Handwerk: "Die Anfänge sind fürchterlich. Jeder Drücker ist ein Autodidakt in dem Sinn, daß bei dieser Arbeit die grundlegenden Anleitungen bekannt sind, es aber viele Feinheiten gibt, die man erst einmal kennen muß, um eine wirklich gute Ware herzustellen. Und da muß jeder Drücker selbst drauf kommen, deshalb preßt jeder in einem anderen Stil; das läßt sich nicht uniformieren."..."Man ist dabei in permanenter Anspannung, denn man muß nicht nur die Qualität der Oberfläche, sondern auch die anderen Belange beachten; es darf z.B. keine Fläche eingetieft sein. Die Temperatur des Ofens, die Temperatur des Schmelzes, die Temperatur beider Kappenmaschinen - der Form auf den Zangen - die Temperatur des Sandes, die Temperatur der Temperierungskammer, sie alle müssen aufeinander abgestimmt werden, müssen in Relation zueinander stehen. Dabei vergeht die Arbeitszeit im Nu. Der Drücker sitzt nicht nur dabei und preßt, sondern er muß all diese Vorgänge permanent verfolgen."

Herr Hu. ist einer von ca. 40-50 Heimarbeitern der Firma Preciosa, die ansonsten mit hunderten Mitarbeitern in der Fabrik produziert. Von den Heimarbeitern arbeiten nur etwa fünf wie Herr Hu. an handbetriebenen Maschinen und stellen spezielle Komponenten her, die maschinell nicht zu erzeugen sind, die anderen arbeiten an Automaten, die in erster Linie zu überwachen sind. Herr Hu. beschreibt diese Arbeit ohne Interesse, obwohl er an der Weiterentwicklung solcher Maschinen selbst arbeitet. Er will demnächst selbständig werden. Wenn alles nach seinen Plänen verläuft, wird er ab dem nächsten Winter als Privatunternehmer Glas drücken. Derzeit gebe es den Trend, daß die als Heimarbeiter in einer großen Firma Angestellten die Fabrik verlassen und ein Gewerbe gründen, wobei sie aber weiterhin mit der "Stammfirma" zusammenarbeiten. Die Firma fördert diesen

Trend, er bringt für beide Seiten Vorteile. Dadaurch werden an den Privatunternehmer hohe Qualitätsansprüche gestellt, dafür sind aber die Preise für die von der großen Firma vertriebenen Endprodukte sehr hoch.

Herr K. und Herr Hu. sind als Glasdrücker nicht so repräsentativ für das Dorf, wie es auf den ersten Blick scheinen mag. Die meisten Männer und auch Frauen im erwerbsfähigen Alter arbeiten bei ORNELA. Dadurch, daß wir uns nur tagsüber im Dorf aufhielten, bekamen wir zu diesen Menschen kaum Kontakt, außer zu den Töchtern von Frau Hi. Andere arbeiten in der Gummifabrik oder der ehemaligen Kolchose, wieder andere pendeln nach Jablonec oder Zelezny Brod. So waren auch diejenigen, die wir auf der Straße oder über den Gartenzaun ansprachen, meist ältere oder aus anderen Gründen nicht erwerbstätige Einwohner. Trotzdem glauben wir, daß wir in der kurzen Zeit unseres Aufenthaltes und unter den gegebenen Bedingungen doch ein recht zutreffendes Bild gewinnen konnten.

Insgesamt zeugten die Erzählungen unserer Gesprächspartner von einer recht großen Kontinuität und Stabilität angesichts der dramatischen gesellschaftlichen Veränderungen. Dieses Unspektakuläre war es, das uns auf den Gedanken brachte, daß es sich hier um ein Spezifikum dieses Dorfes handeln könnte. Wir unterstellen dabei, daß unsere Interviewpartner uns im Wesentlichen ihre tatsächlichen Erinnerungen und Meinungen erzählt haben. Insgesamt haben wir wenig Zukunftsangst bemerken können, aber eine Aufbruchsstimmung oder nur eine optimistische Haltung war ebenfalls nicht zu spüren. "Man kann sagen, in dieser Zeit - man liest es auch in verschiedenen Zeitungen - daß die Leute abwarten. Offen gesagt ist das Lebensniveau fast gleich bzw. für manche Leute sogar gesunken. Die Leute warten." "Sie schimpfen nicht, sie loben nicht, man wartet ab."

Freilich ist uns bewußt, daß bestimmte Umwälzungen, so groß und unbestreitbar sie auf einer "objektiven" Ebene auch sein mögen, a) anders, b) gar nicht erlebt worden sein können, c) individuell oder kollektiv verdrängt, d) durch andere subjektive Erinnerungen relativiert oder e) uns einfach nicht erzählt worden sein können.

"Glückliches Zasada"

Es scheint so zu sein, daß für das Dorf Zasada die Grenzlage, die oft ein Symbol für Unsicherheit ist, hier ein äußerst stabilisierender Faktor war, eine Art Puffer gegen die Eruptionen der Welt. Nicht weil es abgeschieden war, sondern weil es mittendrin war in den komplizierten Wechselbeziehungen zwischen Deutschen und Tschechen, direkt eingebunden in hochkomplexe internationale Wirtschaftsbeziehungen.

Zasada war ein traditionell tschechisches Dorf. Es wurde im 19. Jahrhundert deshalb nicht "überrannt" von deutschen Zuwanderern, die sich fast ausschließlich in den deutschsprachigen Gebieten ansiedelten. Zasada hatte keine Primärindustrie, sondern war von Anfang an auf einen nachrangigen Zweig der Glasindustrie spezialisiert, der eine Domäne der Heimarbeit war und nicht die Bildung großer Fabriken zuließ.

Die Gründung der Tschechoslowakei 1918 war eher ein Vorteil denn ein Nachteil, insgesamt aber unbedeutend. Die tschechische Nationalisierungspolitik hatte auf ein fast vollständig tschechisches Dorf keinen Einfluß, die wirtschaftlich maßgebliche Stadt blieb weiterhin Gablonz.

Der massive Aufschwung in den 20er Jahren in Zasada war unmittelbarer Effekt der guten Konjunktur im deutschen Sprachgebiet, manche Familien wurden reich dabei. Das Dorf profitierte deutlich durch den Ausbau der Infrastruktur (auch ein Ergebnis der Nationalisierungspolitik). Aber es blieb ein Dorf. Der hiesige Bereich der Glaswarenerzeugung blieb eine Domäne der Heimarbeiter, neu hinzu kamen die örtlichen Distributeure der Arbeit. Durch sie verteilte sich der Wohlstand relativ breit über das Dorf. Er blieb nicht auf ein oder zwei Familien beschränkt. Dieser ökonomische Erfolg in einem tschechischen Dorf in Konkurrenz zu den deutschen Dörfern hob das Selbstbewußtsein sowohl gegenüber den Deutschen als auch gegenüber den mehr bäuerlich orientierten Tschechen in der weiteren Umgebung. Dazu kam eine notwendige, relativ hohe Bildung sowohl auf ökonomischem als auch auf fremdsprachlichem Gebiet, ebenfalls breit

gestreut durch die große Anzahl kleiner und größerer Gewerbetreibender.

Die Annexion des Sudetenlandes und die Okkupation der "Rest-Tschechei" geriet Zasada ebenfalls nicht zum Schaden. Die nach der Weltwirtschaftskrise arg gebeutelte Gablonzer Industrie erholte sich durch die großdeutsche Wirtschaftspolitik, allerdings nicht als Schmuckwarenindustrie, sondern durch Beschäftigungsprogramme, Umstellung auf "kriegswichtige" Industrie, Arbeitsmöglichkeiten für Facharbeiter im gesamten Deutschen Reich usw.

Zasada lag unmittelbar jenseits der damaligen Staatsgrenze im Protektorat. Hier war einerseits eine ruhige Grenzregion von den deutschen Machthabern durchaus erwünscht, die hiesige Weiterverarbeitungsindustrie auf Heimarbeiterbasis konnte nichts besonders "Kriegswichtiges" produzieren und der Export von Schmuckwaren war ein wichtiger Devisenbringer. Dazu kam die ideologische Abwertung der Gablonzer Industrie als Hersteller von "Negerschmuck", eines Deutschen nicht würdig. So wurde die Arbeit in Zasada nicht behindert, sondern sie soll floriert haben und die Arbeiter sollen mehr verdient haben denn je. Die mittleren Unternehmer sollen lediglich eine Art Schutzgeld gezahlt haben.

Der Krieg selbst war nicht direkt zu spüren, tschechische Männer wurden nicht zum Kriegsdienst eingezogen und nur in sehr begrenzter Zahl zum Arbeitsdienst in Deutschland zwangsverpflichtet. Der Stolz auf die Arbeits- und Alltagswirklichkeit wurde in Zasada nicht gebrochen. Zwar hatte auch Zasada eine unmittelbare Folge der Annexion des Sudetenlandes durch das Deutsche Reich zu bewältigen, scheint aber auch dafür gute Voraussetzungen gehabt zu haben. Die Bevölkerung wuchs von 1600 auf 2200 Personen, ein gewaltiger Anstieg und in manchem Haus dürfte es sehr eng gewesen sein. Aber diese 600 Zuzügler kamen aus dem unmittelbaren Grenzgebiet, waren vermutlich ausschließlich Tschechen und zum überwiegenden Teil dürfte es sich um nah oder weitschichtig Verwandte oder Bekannte gehandelt haben, sodaß es keine Akkulturationsprobleme gegeben hat. Die hier florierende Wirtschaft konnte sie als Arbeitskräfte -

Heimarbeiter - einsetzen, und der in der Zwischenkriegszeit erworbene Reichtum hatte viel Wohnraum entstehen lassen.

Nach 1945 war es wiederum Zasada, das "gut ausgestiegen" ist. Die Enteignung und Vertreibung der Deutschen aus dem Sudetenland betraf niemanden aus Zasada. Die während des Krieges zugezogenen Tschechen konnten in ihre Heimatorte zurückkehren, darüber hinaus entschlossen sich auch einige andere, in den ehemals deutschen Orten Fuß zu fassen. Die Glasindustrie insgesamt wurde von der tschechischen Regierung nicht aufgegeben, sie sorgte dafür, daß sie mit tschechischem, vor allem in der Zwischenkriegszeit erworbenem und - teils zwangsweise - verbliebenem deutschem Knowhow wieder angekurbelt wurde. Den Zasaditen konnte das nur Recht sein. Sie hatten ihr eigenes Wissen ohnehin erhalten, und in Jablonec und Umgebung wechselten nur die Herren, jetzt waren es Tschechen, auch kein Schaden.

Für viele Zasaditen kam es zu einem tatsächlichen und schmerzhaften Bruch erst 1948, mit der Machtübernahme der kommunistischen Partei. Die größeren Unternehmer wurden enteignet, manche mußten für Jahre ins Gefängnis, andere emigrierten (Schweiz, Italien). Die vormaligen Besitzer begannen zum Teil auch in der neuen Fabrik zu arbeiten. Wie viele es waren, darüber gehen die Informationen allerdings auseinander. Wenige, manche, viele oder die meisten, genaue und verlässliche Informationen darüber erhielten wir nicht.⁴ Die Bevölkerung sank auf etwa 1200 im Jahr 1950.

Im Rahmen der kommunistischen Konzentrationsideologie wurde es für richtig befunden, die vielen kleinen Unternehmen zu wenigen großen zusammenzufassen. Für Zasada bedeutete dies, daß im Ort eine große Fabrik, ORNELA, errichtet wurde, die die gesamte Perlenerzeugung konzentrierte; das bedeutete am Ort eine Vielzahl teils

⁴Uns ist es nicht gelungen, mit direkt Betroffenen zu sprechen, unsere Gesprächspartner sprachen darüber nicht aus eigener Anteilnahme, sondern sie sprachen von "den Unternehmern."

hochqualifizierter Arbeitsplätze, eine teilweise Verlagerung der Heimarbeitsplätze in die Fabrik, aber immerhin auch die Möglichkeit, am Ort weiterarbeiten zu können und die Wohnverhältnisse weiter verbessern zu können, jedenfalls für die ärmeren Schichten. Die Arbeitszeiten wurden gesenkt, die Abhängigkeit von Auftraggebern sank, die sozialrechtliche Absicherung machte einen qualitativen Sprung und bei alledem hatte sich an der Art der Arbeit nicht allzuviel verändert. Die speziellen Fertigkeiten wurden weiterhin verlangt. Dazu konnte Zasada jetzt behaupten, der Welt größter Produzent dieser Art von Perlen zu sein, da jetzt nicht mehr nur weiterverarbeitet, sondern auch produziert wurde. Die Beziehungen zu Jablonec wurden eher noch wichtiger statt geringer und die Sprachgrenze existierte nicht mehr. Ein weiterer Hinweis auf die immer wieder nur abgemildert erlebten Weltläufe mag sein, daß nach wie vor auch in den Westen exportiert wurde, westliche Einkäufer nach Jablonec kamen und Tschechen als Handelsvertreter in den Westen fuhren, auch aus Zasada.

1989 brachte auch in Zasada eine Wende. Noch vor der Revolution wurde der überdimensionierte Koloß der Jablonecka Bijouterie geteilt und die Abteilung in Zasada wurde ein eigenständiges Unternehmen (zusammen mit der Glasfabrik in Desna). 1991 wurde es privatisiert und in eine Aktiengesellschaft umgewandelt, die Besitzer sollen ehemalige Manager und Arbeiter des Betriebes sein, die sich - wie sie sagen - gegen starke Anbieterkonkurrenz durchgesetzt haben. Die Arbeitsplätze sollen bis auf einige in der Verwaltung erhalten geblieben sein. Ehemalige Mitarbeiter machten sich selbständig, die Firma IRIS mit einigen Angestellten und rund 50 HeimarbeiterInnen ist die bisher größte.

Selbstverständlich bedeutet diese Aufzählung nicht, daß es in Zasada kein Elend gegeben hätte. Die Arbeitsverhältnisse zum Anfang dieses Jahrhunderts waren haarsträubend und die Entlohnung skandalös gering. Eine soziale Absicherung gab es praktisch nicht, ebensowenig eine Interessenvertretung der HeimarbeiterInnen. Die Okkupation durch Deutschland war bedrückend und demütigend und die kommunistische Zeit bedeutete für viele das Ende ihrer gut situierten

Existenz. Nicht zuletzt die Wende 1989 hat erneut viele Selbstverständlichkeiten weggefeht und in eine unsichere Zukunft geführt. Für uns war aber das Bild bestimmend, daß uns unsere Gesprächspartner gezeichnet haben und unsere Interpretation des "glücklichen Zasada" war ein unmittelbares Ergebnis dieser Gespräche.

Dabei waren diese Gespräche beileibe keine Beschwörungen goldener Zeiten oder einer sorglosen Zukunft. Es gab beträchtliche Klagen vor allem über die derzeitige Situation, auch konkret im Ort. Es war wohl die unbeirrte Selbstverständlichkeit, mit der unsere Gesprächspartner vom Reichtum des Dorfes sprachen, von der Vollbeschäftigung, von der Einzigartigkeit ihrer Produktion, und auch der Kontrast zum benachbarten Jablonec, der uns dazu führte, vom "glücklichen Zasada" zu sprechen. Hätte uns der Zufall in das benachbarte Dorf Nova Ves (Neudorf) geführt, wären die Ergebnisse möglicherweise vollständig anders ausgefallen.

Bibliographie:

- BENDA, Adolf. Der politische Bezirk Gablonz. Gablonz a.N. 1895.
- Informationen zur politischen Bildung Nr.132. Deutsche und Tschechen. Bonn. Nachdruck 1993.
- LILIE, Adolf. Geschichte der Stadt Gablonz und ihrer Umgebung. Gablonz a.N. 1877
- RÖSSLER, Susanne. Gablonzer Glas und Schmuck. München 1979.
- RÖSSLER, Susanne, Gerhart STÜTZ. Neugablonz. Schwäbisch-Gmünd 1986.
- Selbstdarstellung "Zasada"
- ZENKNER, Karl. Die alten Geschichten des Isergebirges. Schwäbisch-Gmünd 1968.
- ZENKNER, Karl. Die Gablonzer Glas- und Schmuckwarenindustrie. Schwäbisch-Gmünd 1983.

Die Roma in Jablonec: ein Forschungsgegenstand und drei Sichtweisen

Zdenek Uherek

Vorwort

Unter dem Aspekt der Erforschung der Roma-Kommunitäten liefert die Stadt Jablonec nad Nisou ein Standardmilieu für eine böhmische Industriestadt, die nach dem Zweiten Weltkrieg Ziel der ökonomischen Immigration der Roma in der Slowakei, beziehungsweise aus weiteren Ländern südöstlich von der böhmischen Grenze war. Die Immigration der Roma in die böhmischen Industriezentren verlief etappenweise, jahrzehntelang, und behob teilweise den chronischen Mangel an unqualifizierten Arbeitskräften in der Nachkriegsindustrie der böhmischen Länder. Im Hinblick darauf, daß sie zum größeren Teil innerhalb eines Staates verlief, war sie leicht realisierbar, relativ unauffällig und schwer kontrollierbar. Daneben wies sie auch einige weitere allgemeine Charakteristiken auf.

1. Die Migranten konnten in den böhmischen Industriestädten bessere Wohnbedingungen und besser honorierte Beschäftigungen erhalten als in den ursprünglichen Siedlungen der Slowakei. Das Individuum oder die Kernfamilie, die nach Böhmen übersiedelte und hier Wohnungen und Beschäftigungsmöglichkeiten fand, diente den näheren und entfernteren Verwandten als positives Beispiel zum Nachfolgen. Die Migration nach Böhmen verlief daher oft in Form einer allmählichen Zusammenführung größerer Teile weit verbreiteter Familien in einige Siedlungen in Böhmen, wo so ein oder einige voneinander unabhängige Verwandtschaftsnetze verschiedener bzw. nicht ganz identischer regionaler Provenienz entstanden.

2. Die Roma sind in den böhmischen Industriestädten in der Regel unter den übrigen Stadtbewohnern verteilt. Abgesonderte Stadtviertel der Roma bilden eher eine Ausnahme z.B. die Siedlung Chánov in der

Stadt Most. Die Konzentration der Roma-Bevölkerung steigt aber in der Regel in Gebieten mit weniger guter Bebauung und schlechter ausgestatteten Wohnungen.

3. Mit Rücksicht darauf, daß die einzelnen Roma-Familien in den böhmischen Industriestädten verschieden lang leben, das heißt verschiedene Zahl von Generationen lang, ist ihre Integration in die städtische Gesellschaft unterschiedlich. Sie unterscheiden sich voneinander in ihrem sozialen Verhalten und kulturellen Ausdruck. Sie waren oft aus einem ländlichen Milieu gekommen, wo sie in der Regel in geschlossenen Roma-Siedlungen oder in separierten Teilen von Dörfern gelebt hatten. Auch kennen sie die Sprache der Roma und die tschechische Sprache gut. Ebenso verhält es sich auch im Falle ihres Gefühls der kulturellen, bzw. ethnischen Zugehörigkeit zu den übrigen Roma-Familien und den nicht den Roma angehörenden Stadtbewohnern. Zahlreiche Personen, die die Mehrheitsbevölkerung als Roma ansieht, deklarieren sich selbst nicht als Roma, und die Grenze zwischen der Kultur der Roma und jener der übrigen Stadtbewohner ist unscharf und weist eine ganze Reihe von Überlappungen auf. Daher lassen sich die Roma in Böhmen als Ethnie nur schwer abgrenzen und charakterisieren.

4. Seit dem Jahre 1990 erhielten die Roma Bedingungen für die Deklaration einer eigenen Nationalität und für die Schaffung eigener gesellschaftlicher und politischer Strukturen auf nationalem und internationalem Niveau im gleichen Ausmaß wie die übrigen Bürger der Tschechischen Republik. Sie nutzen die neu erworbenen Möglichkeiten auch tatsächlich z.B. im Rahmen des Helsinki-Ausschusses, des Europarates, der Internationalen Roma-Union, im Rahmen der politischen Roma-Parteien in Böhmen usw. Andererseits sind sie mit dem Aufkommen der Marktwirtschaft nicht vor Arbeitslosigkeit geschützt und werden öfter zur Zielscheibe von Angriffen rassistisch eingestellter Bevölkerungsgruppen. Die Gewinnung eines breiteren Spektrums bürgerlicher Freiheiten geht im Falle dieser Bewohner oft Hand in Hand mit existentieller Unsicherheit, die sie dann zu Erwerbstätigkeiten jenseits der Grenzen

der Legalität bewegt und zugleich Befürchtungen vor der Entwicklung des Zusammenlebens mit der Mehrheitsbevölkerung aufkommen läßt.

Die Ansichten über die Lösung der Problematik der Roma in den böhmischen Ländern sind unter der Mehrheitsbevölkerung unterschiedlich; man unterscheidet zwischen jenen, die die Majorität als Roma bezeichnet, ohne daß sich diese selbst als solche deklarieren würden und zwischen jenen, die sich tatsächlich als Roma betrachten und aktiv in dieser Rolle auftreten. Bei der Ausgestaltung der Einstellungen zu den Formen des Zusammenlebens der Roma mit der übrigen Bevölkerung in den böhmischen Städten spielen persönliche Erfahrung, Weltanschauung und religiöse Orientierung, und im Falle von Fachleuten auch fachliche Einstellung und Schulung eine wichtige Rolle. Eine andere Optik wird wahrscheinlich ein ausländischer Beobachter des Lebens der Roma in Böhmen haben, anders wird ein Bürger der Tschechischen Republik dieses Problem betrachten, der mit den Roma in langfristigem Kontakt steht.

Die drei Forscherinnen, die ihre Untersuchungen in den Roma-Kommunitäten in Jablonec nad Nisou betrieben, stammten aus verschiedenen Staaten und ihre Weltanschauung und ihre Einstellung zur Terrainforschung waren beträchtlich unterschiedlich. Trotzdem lieferten sie eine kollektive Arbeit und trugen mit vereinten Kräften eine ganze Reihe interessanter Aufzeichnungen von Unterredungen und Beschreibungen von Fragesituationen bei den Kontakten mit den Roma und nicht den Roma angehörenden Stadtbewohnern zusammen, die ihrerseits über die Roma berichteten. Im Hinblick darauf, daß sie sich als Studentinnen oder Forscherinnen bei der Untersuchung vorstellten und im Hinblick darauf, daß sie Leute befragten, die sich mit der Problematik der Roma bei der Stadtbehörde, beim Arbeitsamt sowie bei weiteren öffentlichen Institutionen befassen, was den Roma allgemein bekannt war, lenkten diese die Unterredungen vor allem auf Fragen der Beziehungen der Roma zu den Nicht-Roma und auf Fragen der materiellen Sicherstellung, also auf Fragen, die für die Betroffenen am brennendsten waren und bei denen sie ihre eigene Meinung klar formulieren wollten.

Zahlreiche Themen, die für den Ethnographen interessant gewesen wären, kamen bei den Untersuchungen nicht an die Reihe, und die Forscherinnen konzentrierten sich daher bei ihrer abschließenden schriftlichen Bewertung der Untersuchung logischerweise auf jene Bereiche, aus denen sie die meisten Informationen bezogen hatten. Diese betrafen insbesondere die soziale Situation der Roma und die Interaktionssphäre. Jede Forscherin stellte sich aber die Art der Bearbeitung und Auswertung des gegenständlichen Materials unterschiedlich vor. Sie vereinbarten daher, daß jede einen selbständigen Text abfassen und individuell ihre eigene Betrachtungsweise zum Ausdruck bringen wird. Dank dieser Absprache entstand eine Kollektion von drei Interpretationen eines identischen Forschungsmaterials und somit ergab sich die Möglichkeit eines Vergleichs, in welcher Form die Persönlichkeit der Autorin ein und dasselbe im Terrain gesammelte Material ausgestaltete.

Abgesehen von Nuancen in der Interpretation der Terraindaten ist auch die Unterschiedlichkeit in der Bearbeitungsart des Textes beachtenswert. Leider erwies sich der in tschechischer Sprache sehr wirksame, auf einer direkten wortwörtlichen Präsentation einer größeren Zahl authentischer Aussagen im spezifischen Slang der Respondenten beruhende Beitrag von Markéta Rybová nach der Übersetzung ins Deutsche als wenig mitteilend und illustrativ. Er verlor den Zauber, den ihm die wortwörtliche Transkription ausgewählter Antworten der Respondenten aus den Reihen der Roma verliehen hatte. Daher beschlossen wir, diesen Text "umzuerzählen" und Proben der Antworten direkt in den explanativen Teil einzubeziehen. Die tschechische Fassung beließen wir umgekehrt in ihrer ursprünglichen Form, so wie sie die Autorin des Textes vorgeschlagen hatte.

Koexistenz einer Minderheit mit der tschechischen Mehrheitsbevölkerung: Ansichten aus emischer und etischer Perspektive

Angela Riedmann

*Suchst auch Du die Unterschiede
zu anderen Menschen,
nur um ein Alibi zu finden,
sie ablehnen zu können?*
Werner Fitz¹

1. Einleitung

In der nordböhmischen Stadt Jablonec mit ihren 46.000 Einwohnern leben neben der tschechischen Mehrheitsbevölkerung mehrere ethnische Minderheiten. Die drei größten, Slowaken, Roma² und Deutsche, haben zwischen 500 und 1400 Angehörige. Die Polen, Ungarn, Moravier, Schlesier, Griechen und Vietnamesen bilden jeweils nur kleine Gruppen mit 100 bis 200 Mitgliedern. Weiters leben MigrantInnen aus dem ehemaligen Jugoslawien hier, die jedoch kaum als eine ethnische Minderheit wahrgenommen werden, da sie Flüchtlinge sind und auch nicht als ethnischer Verband auftreten. Am auffälligsten sind die zum großen Teil aus der Slowakei zugewanderten Roma, deren Immigration nach dem 2. Weltkrieg begonnen hat und bis in die Gegenwart andauert. Seit dem politischen Machtwechsel 1989

¹In: Choung-Fux, Eva: Menschen über Leben 1945 1995. Survivors on live 1945 1995. Ci co przeżyli, o życiu 1945 1995. Wien, 1995, S.197.

² Mitte der 80er Jahre wurde der Begriff "Zigeuner" von einigen tschechischen Intellektuellen nicht mehr gebraucht, weil er als diskriminierend empfunden wurde. Deshalb werden heute die verschiedenen Gruppen unter der ethnischen Bezeichnung Roma zusammengefaßt, obwohl sie selbst in den mit uns geführten Interviews immer wieder von "mi tsigani" - "wir Zigeuner" sprachen.

sind auch Roma aus Rumänien und aus der Ukraine zugezogen. Gemäß dem Ergebnis einer Studie des Centre of Empirical Research³ für die Zeitung MF DNES verschlechtert sich die öffentliche Meinung über die Roma in der gesamten Tschechischen Republik kontinuierlich. Im November 1993 hatten 65% der in der Studie Befragten 1500 Personen erklärt, eine negative Meinung über Roma zu haben, heute sind es bereits 74%. Nur 2,5% gaben an, Roma gegenüber grundsätzlich positiv eingestellt zu sein. Dieses vorurteilsgeladene Klima und die Erinnerungen an Verfolgung und Vernichtung, die kontinuierliche Bestandteile der Geschichte der Roma sind, mögen die Gründe dafür sein, daß sich im Bevölkerungszensus von 1991 nur knapp 600 Personen im gesamten Bezirk Jablonec als Roma deklarierten (ca. 500 von ihnen leben direkt in der Stadt). Diese Vermutung wird in einem Artikel von Erika Thurner erhärtet, in dem sie schreibt:

"Sinti/Roma wehren sich aus tradierter Verfolgungsangst – registriert, observiert und rasch gefaßt und verhaftet, das war die übliche Abfolge – gegen jede Form von Erfassung."⁴

Auch in der schon erwähnten Studie, in der die extrem niedrige Deklaration der Roma für die gesamte Tschechische Republik thematisiert wird, bestätigt die Aussage eines Roma-Studenten diese Ansicht: "...viele von ihnen haben Angst, daß diese Listen gegen sie verwendet werden könnten. Hitler benutzte solche Listen..."⁵

³ Slonkova, Sabina und Roman Gallo: Schwarz-Weiße Koexistenz in der Tschechischen Republik. In: MF DNES Wochenbeilage vom 22.9.1994. Eine Übersetzung ins Englische erfolgte durch einen Kollegen der Sommerschule, Michail Bajakovski.

⁴ Thurner, Erika: Sinti- und Romafrauen: Die Ambivalenz des Ethnischen. Ethnizität als Konstituierungs- und Abgrenzungspotential. In: Wissenschaftlerinnen in der Europäischen Ethnologie WIDEE (Hg.): Nahe Fremde, fremde Nähe. Frauen forschen zu Ethnos, Kultur, Geschlecht. Wien: Wiener Frauenverlag, Reihe Frauenforschung, Bd. 24, 1993, S. 322.

⁵ Slonkova Sabina und Roman Gallo: a. a. O.

Unsere Untersuchung über die Kontaktsituation zwischen Mehrheitsbevölkerung und Roma im September 1994 fiel in eine Zeit des raschen Wandels: Die wirtschaftliche und politische Neuorientierung und die daraus folgenden Umstrukturierungsprozesse des ehemals realsozialistischen Landes konnten nicht ohne Auswirkungen auf der sozialen Ebene bleiben. Besonders frappierend war jedoch auch dort – wie leider sonst noch vielerorts, und bei weitem nicht nur im ehemaligen Ostblock – ein nunmehr offenes Ausagieren einer Art von Neorassismus, der sich hier gezielt gegen die Roma richtete. In den vorangegangenen Monaten hatten in Jablonec und Umgebung mehrere terroristische Brandanschläge und Überfälle von Skinheads auf diese ethnische Minderheit stattgefunden, bei denen es Verletzte unter den Roma gegeben hatte und ein Wohnhaus zum Teil abgebrannt war. Diese Anschläge hatten Angst und Verunsicherung, aber auch Wut und Verzweiflung unter den Betroffenen ausgelöst – sie waren einmal mehr zur Zielgruppe aggressiver Gewalt geworden. Auf diese gewaltsamen Übergriffe kamen alle Roma in den mit uns geführten Interviews zu sprechen, wobei klar zutage trat, daß sie sich von den tschechischen Sicherheitsbehörden nicht nur nicht ausreichend geschützt, sondern darüberhinaus im Stich gelassen fühlen. Auch in den Gesprächen mit unseren tschechischen Kontaktpersonen wurden diese Vorfälle thematisiert, das Aggressions- und Gewaltpotential jedoch klar auf die Gruppe der Skinheads begrenzt.

2. Subjektiver Forschungsrahmen: Prädispositionen und Erkenntnisinteresse

Unsere ersten Kontaktanbahnungen zu den Roma in Jablonec erfolgten über den offiziellen, vorwiegend von Nicht-Roma besetzten Verwaltungsapparat der Stadt. Ausgangspunkt dafür war das Büro für Minderheitenfragen in der Bezirksverwaltung. Sein Leiter, Herr. H. war es auch, der allen TeilnehmerInnen an der Sommerschule am ersten Tag in Jablonec eine Einführung zu den verschiedenen Themenbereichen und einen kurzen historischen Abriß über die Entwicklung der Stadt gegeben hat. Seine Ausführungen über die Roma beschränkten sich auf die Schilderung der Probleme, die die

Stadt(verwaltung) mit ihnen hat und vermittelten den Eindruck, daß diese Gruppe prinzipiell "die Häuser und Wohnungen zerstört, Fenster einschlägt, Fensterrahmen und Türen verheizt", daß das Drogenproblem ein spezifisches Problem der Kinder und Jugendlichen der Roma ist, daß sie ihren Lebensunterhalt hauptsächlich durch Stehlen bestreiten etc. Damit werden soziale Problemfelder ethnisiert und dienen als Charakterisierung einer Gruppe von Anderen, was einen leider häufigen und in meinen Augen sehr gefährlichen Mangel an Differenzierung darstellt. Mit einer solchen Darstellung werden bestehende soziale Abweichungen von gewohnten Lebensmustern und wirtschaftliche Probleme zu einem Bild vermengt, das leicht zu jenen Argumenten führen kann, die von "fehlendem Integrationswillen" zu einer prinzipiellen "Nicht-Integrierbarkeit" gehen und somit in eine Pseudo-Rechtfertigung von Ausgrenzung und Diskriminierung münden.

Wie weit würden wir in unserer Arbeit über die interethnischen Beziehungen zwischen Roma und der tschechischen Mehrheitbevölkerung auf dieses Bild stoßen? Wie sehen die Roma selbst ihre Beziehungen zur Außenwelt und untereinander, innerhalb der eigenen Gruppe? Lassen sich auch von ihrer Seite Stereotypen und die oben erwähnte Vermischung sozialer und ethnischer/kultureller Identitäten feststellen? Nach welchen Kriterien werden die Differenzierungen zwischen der Mehrheitsbevölkerung und dieser Minderheit von beiden Seiten definiert?

Die am Anfang wohl wichtigste Frage für die Durchführung unserer Arbeit, Kennzeichen der eigenen Verunsicherung, war: Würden wir überhaupt genügend Kontakte in der kurzen Zeit unseres Aufenthaltes von nur drei Wochen schließen, mit Vertretern der Gruppe selbst sprechen, verschiedene Aspekte dieser interethnischen Relationen von einer Außen- sowie einer Innenperspektive her gesehen, in Erfahrung bringen können, um auch nur annähernd ein Mosaik der Vielschichtigkeit dieses Beziehungsnetzes bauen zu können?

Die subjektive Art der Darstellung in diesem Text ist als Stilmittel bewußt gewählt. Sie erscheint der Verfasserin als adäquate Form,

einen Kurzaufenthalt – bei dem es sich noch dazu geographisch um einen Erstaufenthalt handelt, der durch Sprachbarrieren zusätzlich entscheidend geprägt ist, – zu charakterisieren, um die Vielzahl an neuen Eindrücken, denen der/die Forscher/in ausgesetzt ist, neben den erhobenen und erfragten Informationen zu verarbeiten und in einem Gesamtbild zu integrieren.

Unser Team begab sich am zweiten Tag auf die "Suche" in der Stadt: auf die Suche nach einem "Roma-Ghetto", das sich deutlich vom restlichen Stadtbild abhebt, in dem nur noch zerstörte Häuser und rundherum Chaos zu finden wären – Vorstellungen, zu denen die einführenden Worte des Herrn H. verleitet hatten. Zu meinem großen Erstaunen haben wir dieses Ghetto nicht gefunden: Zwar kamen wir an einigen von Zerfall gezeichneten Häusern vorbei, sahen Sprünge und Löcher in Fensterscheiben, doch für mich aus dem "reichen" Westen erstreckte sich dieser Eindruck auf die gesamte Stadt. Es ist überall offensichtlich, daß das notwendige Geld für Renovierungen fehlt. Es gibt eine große Anzahl prachtvoll gebauter Villen und Jugendstilhäuser, die von einer glanzvollen Vergangenheit zeugen, dennoch sehen die meisten davon etwas heruntergekommen aus. Die Fassaden sind rissig, Verputz bröckelt ab, eine gewisse Verwahrlosung verleiht der Stadt einen melancholischen Ausdruck. Diese Wahrnehmung wird noch verstärkt durch die Hochhaussiedlungen, die den modernen und fortschrittlichen Teil der Stadt darstellen. Man findet diese Bauweise im gesamten ehemaligen Ostblock und in gewisser Weise gewöhnt sich das Auge nach einiger Zeit oder nach wiederholten Aufenthalten in Ländern des ehemaligen "Ostens" an diese Art von "tristesse". Vereinzelt sieht man in Jablonec auch schon prächtig renovierte Bauten, in denen jedoch vorwiegend Institutionen des öffentlichen Dienstes untergebracht sind, oder es handelt sich um Kirchen und Hotels. Im Bereich des Wohnsektors hat sich das Bild eines gewissen Zerfalls bisher noch gehalten.

Zudem sind wir – entgegen meinen persönlichen Erwartungen – nicht auf "Horden" von verdreckten, lärmenden Roma-Kindern in den Straßen gestoßen. Nicht, daß die Kinder überhaupt gefehlt hätten, aber sie waren keineswegs in irgendeiner Weise dominant. Die, die wir bei

unserem ersten Rundgang gesehen haben, fielen allerdings durchwegs durch ärmliche Kleidung, nicht etwa durch ihr Verhalten, auf.

3. Interne "Feld"situation und Methoden

3.1. Zusammensetzung der Arbeitsgruppe, Kommunikationssituation

Unser Team setzte sich aus drei Frauen zusammen, von denen die eine aus der Tschechischen Republik, die zweite aus der Slowakei und die dritte aus Österreich kommen. Unsere Verständigungssprache war – wie auch innerhalb der gesamten Gruppe der TeilnehmerInnen an der Sommerschule – Englisch. Abgesehen von einem Altersunterschied von nahezu zehn Jahren kommen alle drei von verschiedenen wissenschaftlichen Disziplinen (Abschluß eines Diploms in Behindertenpädagogik, Studien der Soziologie, der Ethnologie und Kulturanthropologie und der vergleichenden Religionswissenschaft). Das unterschiedliche Ausmaß an Feldforschungserfahrung und divergierende theoretische Ansätze führten innerhalb unseres Teams bisweilen zu Mißverständnissen, die über bloße Sprachbarrieren hinausgingen. Dabei wurde mir mein Zugang "von außen" – als quasi einziger "Ausländerin" im Team (wobei ich in diesem Zusammenhang die Differenzierung Slowakin/Tschechin aufgrund der langen gemeinsamen Zugehörigkeit zu einem Staat und der muttersprachlichen Ähnlichkeiten vernachlässige) – manchmal unangenehm deutlich bewußt, wenn es darum ging, Grenzen in Bezug auf das, was uns als Forscherinnen möglich und erlaubt ist, zu ziehen. Meine Kolleginnen, die ja selbst jener Mehrheitsbevölkerung angehören, die wiederum ein Aspekt unserer Untersuchung war, hatten hinsichtlich dieser Frage oft einen abweichenden Blickpunkt. Diese Ambivalenz von Nähe und Distanz zum Untersuchungsbereich war nicht selten Thema heftiger Diskussionen und erwies sich für uns sowohl als Vorteil wie auch als Hemmnis. Als Vorteil in erkenntnistheoretischer Hinsicht, da selbstreflektive Fragestellungen über die Motivationen und Position/en der Forscherin/des Forschers zu ihren Untersuchungssubjekten immer impliziter Teil sozialwissenschaftlicher Arbeit der vorliegenden Art sein sollten, als

Hemmnis, da sie den Rahmen des Machbaren in zeitlicher Hinsicht bisweilen sprengten.

Die ausschließlich weibliche Zusammensetzung unserer Gruppe beeinflusste die direkten Kontakte mit den Roma. Explizit wurde dieser Umstand beim Besuch eines Fußballspiels der "Roma Jablonec" gegen eine tschechische Mannschaft, zu dem wir von einem Kollegen eines anderen Forschungsteams der Sommerschule begleitet wurden. Einer unserer Informanten, der Manager und Trainer dieser Roma-Mannschaft ist und mit dem wir bereits Tage zuvor ein Gespräch geführt hatten, wandte sich mit seinen Erklärungen nun vorwiegend an unseren männlichen Begleiter. Das mochte mit der Umgebung Fußballplatz zusammenhängen, aber auch nicht-fußballspezifische Themen wie die verwandtschaftlichen Beziehungen der Spieler zueinander (es kommen in dieser Mannschaft nur drei Familiennamen vor) wurden jetzt unserem Partner mitgeteilt.

3.2. Möglichkeiten der Anwendung qualitativer sozialanthropologischer Methoden

Methodisch überwogen in unserer Arbeit informelle und vorstrukturierte Interviews mit Interviewleitfaden. Sie wurden sowohl mit unseren tschechischen GesprächspartnerInnen wie auch in den Roma-Familien in Tschechisch geführt. Wir konnten dabei in allen Fällen das Aufnahmegerät verwenden. Als Erklärung dafür diente uns vielfach mein Status als nicht-tschechisch sprechende Ausländerin, der die Gespräche im nachhinein übersetzt werden müssen, was immer mit wohlwollendem Verständnis aufgenommen wurde.

Eine der wichtigsten Methoden in der Anthropologie, die kontinuierliche teilnehmende Beobachtung, konnte in unserem Feld nur beschränkt Anwendung finden. Es war von vornherein nicht zu erwarten, daß wir in nur drei Wochen so tief in die Gemeinschaft der Roma aufgenommen würden, um als wirklich Teilnehmende an deren Lebensalltag zu partizipieren. Die Möglichkeit, die sich mir als nicht tschechisch Sprechende bot, war stille Beobachtung während unserer

ein- bis dreistündigen Gesprächsrunden in den Familien. Dadurch konnten wir einen – wenn auch flüchtigen – Einblick in ihre Wohnverhältnisse gewinnen. Außerdem bekamen wir durch einen unserer Hauptinformanten die Gelegenheit, zwei Fußballspielen mit Roma-Mannschaften (Erwachsene und Jugend) sowie einer internen politischen Besprechung beizuwohnen. Diese letztgenannten Treffen waren atmosphärisch natürlich ungezwungener als die – angekündigten, vorbereiteten und somit "konstruierten" – Interview-situationen. Während dieser konzentrierte sich die Wahrnehmung auf die Frage: Wie präsentieren "sie" sich uns gegenüber?

Zwischen den meisten der von uns kontaktierten Roma bestehen engere Verbindungen verwandtschaftlicher und/oder freundschaftlicher Art. Frau Bi ist die Schwester von Herrn Du, und die Familien Bi und Du sind über den Fußballverein mit Familie Ce bekannt, von der ein Sohn in der Roma-Jugendmannschaft spielt. Zu Herrn Du gelangten wir über Frau Ci, die, wie sich später herausstellen sollte, über gemeinsame politische Interessen und Aktivitäten verbunden sind. Die einzige Ausnahme von diesem relativ engen Kontaktnetz bilden die beiden Haushalte der Familie Ma, die unserem Informationsstand nach nicht mit den anderen in Beziehung stehen. Dies spiegelt sich auch in den wirtschaftlichen und sozialen Verhältnissen dieser Familie wider, die deutlich niedriger sind als die der anderen Kontaktpersonen.⁶

4. Die Sicht der Roma von offizieller (tschechischer) Seite

4.1. "Büro-Interviews"

Herr S., ein führendes Mitglied der Sozialdemokratischen Partei, in der zwei Listenplätze mit Roma-Vertreterinnen (zwei Schwestern) besetzt sind, empfing uns um 9 Uhr morgens in seinem geräumigen, hellen Büro. Er ist eine äußerst gepflegte, smarte Erscheinung, der es gewohnt zu sein scheint, in der Öffentlichkeit zu repräsentieren. Wir werden von seiner Sekretärin mit Kaffee bewirtet, werden

⁶ Vgl. Kapitel 5.1.: "Familieneindrücke": Eine Beschreibung.

aufgefordert, nach Wunsch zu rauchen – er ist sichtlich bemüht um eine legere Gesprächsatmosphäre. Auf unsere Fragen antwortet er ausschweifend und wenig konkret – es geht ihm in der Hauptsache darum, sich uns als "Freund der Roma, und zwar als einzigen von offizieller Seite" (Interviewzitat) darzustellen. Als wir ihn zum Schluß seiner allgemein gehaltenen Ausführungen über soziale und wirtschaftliche Ungerechtigkeiten gegenüber Roma bitten, für uns Kontakte zu Familien zu schaffen, stellt sich heraus, daß er selbst nicht in direkter Beziehung zu Roma-Familien steht, sondern nur mit einigen wenigen, politisch engagierten Roma-Vertretern Kontakte pflegt, was aufgrund seiner erklärten und betonten "Freundschaft und Solidarität" (Interview) vielleicht etwas sonderbar anmutet und darauf schließen läßt, daß seine Freundschaft die sehr politische Angelegenheit eines Intellektuellen ist.

Auch Herr H. nimmt sich nochmals fast drei Stunden Zeit für uns, in denen er bereitwillig auf unsere Fragen eingeht. Er sitzt in einem kleinen, düsteren Büroraum, der im Tiefparterre des Gebäudes liegt. Die Einrichtung wirkt karg und spärlich, obwohl nicht mehr viel freier Raum im Zimmer ist. Das auffallende Bild eines majestätischen Dreimast-Seglern auf wogender See an der Seitenwand unterstreicht das eher antiquierte Ambiente. Hinter dem Schreibtisch hängen Landkarten von Jablonec-Stadt und dem Distrikt Jablonec. Er arbeitet ohne Sekretärin, wir werden hier nicht bewirtet.

Bei diesem ausführlichen Gespräch äußert sich Herr H. sehr viel differenzierter über die-Minderheit der Roma und die interethnischen Beziehungen als bei seiner Einführung. Ich nehme mit Erstaunen zur Kenntnis, daß er die rassistischen Diskriminierungen, denen die Roma ausgesetzt sind (damit sind nicht die Skin-Attacken gemeint, die er als Terrorakte bezeichnet), auf Probleme sozialer Natur zurückführt. Die öffentliche Meinung werde stark von den Medien beeinflusst, die nach Aussage von Herrn H. die Tendenz haben, die ethnische Zugehörigkeit mit Verbrechen in einen kausalen Zusammenhang zu stellen. Eine der Hauptaufgaben in seiner Arbeit ist die Aufklärung der Roma über das Erlangen und die Vorteilhaftigkeit bzw. Notwendigkeit der tschechischen Staatsbürgerschaft, da sie sich selbst oft nicht um

bürokratische Formalitäten kümmern würden und grundsätzlich sehr schlecht darüber informiert sind.

Als dritte erklärt sich Frau Br bereit, uns von ihren Ansichten und Erfahrungen mit Roma-Kindern während ihrer Zeit als Lehrerin zu erzählen. Auch sie wird von uns in ihrem hellen, neu und modern eingerichteten sowie mit Computer ausgestatteten Büro aufgesucht. Sie ist eine erklärterweise sehr religiöse Frau, die früher in einem Projekt für Roma-Kinder eng mit Priestern zusammengearbeitet hatte, in dem sie Feriencamps für bedürftige Kinder organisiert und betreut hat. Dieses Projekt wurde vom Staat finanziell unterstützt, ist jetzt jedoch nicht mehr durchführbar, da die staatlichen Subventionen dafür fehlen. Heute komme nur noch gelegentlich finanzielle Hilfe von seiten des Bischofs. Das Hauptproblem sieht sie in der drohenden seelisch-moralischen Verwahrlosung der Roma-Kinder, der nur mit entsprechender religiöser Erziehung begegnet werden könne. Formal sind die meisten der in Jablonec Stadt und Umgebung lebenden Roma getaufte Katholiken, die Religion spiele aber eine zu geringe Rolle in deren Lebensführung.

Charakteristisch für ihre Haltung scheint mir ihre Enttäuschung darüber, daß sie auf seiten der Eltern nicht auf vorbehaltloses Vertrauen stieß. Sie erzählt mit einer Mischung aus Gekränktheit und Entrüstung von der Äußerung eines Rom ihr gegenüber: "...Du als Weiße⁷, Du wirst uns Roma nie verstehen..." (Interviewzitat). Dies habe sie, die doch "offen, interessiert und aufgeschlossen" sei, besonders schwer getroffen.

Zusammenfassend kann festgehalten werden, daß die in diesen "offiziellen" Interviews jeweils geäußerten Auffassungen gegenüber der Gruppe der Roma von dem Wunsch geleitet werden, ihnen "zu helfen" i. d. Sinn, ihnen die "richtigen Werte" vermitteln und ihnen "richtiges Leben" beibringen zu müssen, sei es aus christlicher

⁷ Die Unterscheidung "Weiße"/"Schwarze" (Roma) begegnete uns nicht nur in vielen unserer Interviews, wo sie von Nicht-Roma und Roma gleichermaßen getroffen wurde, sondern auch in Zeitungsartikeln.

Verpflichtung zur Nächstenliebe oder aus linker Ideologie heraus, bis hin zu einem eher nüchternen Problembewußtsein mit einer damit einhergehenden leicht resignativen Haltung.

4.2. Roma im Stadtbild und in der Schule

Während die Roma das Stadtbild von Jablonec nicht augenfällig prägen – sie sind zwar präsent in den Straßen, an Haltestellen, in den Bussen etc., und sie sind vielfach von ihrer Erscheinung her als Roma zu identifizieren, sei es durch physische Merkmale wie dunkler Teint, was jedoch keineswegs zwingend ist, sei es durch soziale Merkmale wie ärmliches Gewand, gibt es jedoch keine sichtbaren spezifischen und ständigen Einrichtungen wie beispielsweise einen Roma-Markt, wie dies im Gegensatz dazu bei den Vietnamesen der Fall ist. Es existiert ein "Roma-Pub", von einem Rom geführt und ausschließlich von Roma frequentiert; es ist jedoch von außen nicht als solches identifizierbar. Wenn uns nicht unsere Kontaktpersonen dahin eingeladen hätten, wären wir nicht darauf gestoßen. Außerdem gibt es seit 1991 eine Roma-Fußballmannschaft, die von einigen aktiven und engagierten Roma als Freizeitvariante speziell für die männliche Roma-Jugend gegründet worden war; – in sozialer Hinsicht heben sie sich jedoch deutlich von der tschechischen Mehrheit ab. Darauf verweist schon die Tatsache, daß die beiden Sonderschulen der Stadt einen sehr hohen Prozentsatz, nämlich 43 bzw. über 66%, an Roma-Kindern aufweisen, dies bei einem Romaanteil an der Gesamtbevölkerung von ca. 5 bis 6%. Es wurde uns von LehrerInnen und DirektorInnen mitgeteilt, daß die Roma-Kinder in den Sonderschulklassen - anders als die "weißen" Kinder – keine mentalen, sondern "disziplinäre" Probleme hätten. Diese disziplinären Probleme sind fehlendes Arbeitsgerät in der Schule, zum Teil Sprachprobleme und Probleme mit dem regelmäßigen Besuch des Unterrichts, oder aber auch Stehlen. Es wurde auf die Verwahrlosung der Kinder verwiesen, da von seiten des Elternhauses kein schulisches Interesse bestehe. Hier wurde besonders betont, daß die Roma-Kinder zum Großteil freiwillig und bewußt in die Sonderschule gehen, was mit den Sprachproblemen und geringeren Leistungsanforderungen erklärt wurde. Auf diese

Freiwilligkeit kamen auch verschiedene Romni⁸ zu sprechen, hatten dafür aber eine andere Erklärung: ihre Kinder wären von seiten der anderen unter starkem sozialem Druck, der sich von der Verleihung pejorativer Spitznamen bis hin zu offenen Beschimpfungen äußere. Diese Situation habe bisweilen sogar zu Haß gegen die tschechischen Kinder geführt und auch die LehrerInnen hätten kein wirkliches Interesse daran gehabt, die Situation zu verbessern oder den Roma-Kindern eine Hilfestellung oder Unterstützung zu gewähren.

5. Direkte Begegnungen mit Roma

Zu unserer wichtigsten Kontaktvermittlerin wurde die stellvertretende Direktorin einer der beiden Sonderschulen. Ihren Bemühungen hatten wir es zu verdanken, von verschiedenen Roma-Familien zu Hause empfangen zu werden und somit einen, wenn auch flüchtigen, Einblick in ihre Wohn- und Lebensverhältnisse zu gewinnen. Aufschlußreich war die Erzählung der Lehrerin über die Reaktion der Kinder in der Schule, als sie ihnen von uns und unserem Anliegen erzählt hatte. Sie waren begeistert von der Vorstellung unseres Besuches bei ihnen daheim. Am nächsten Tag jedoch, als die Frage, wer sich denn nun von den Eltern bereit erklärt habe, mit uns zu sprechen, konkret gestellt wurde, herrschte verlegenes Schweigen in den Klassen. Ihre Eltern, so erklärten die Kinder, hätten keine Zeit, sich mit uns zu unterhalten. Nur zwei Familien waren offensichtlich selbst daran interessiert, uns zu empfangen.

5.1. "Familieneindrücke": Eine Beschreibung

Wir machten uns in Begleitung der Lehrerin und P's, der extra dafür aus dem Unterricht geholt worden war, auf den Weg zur Familie Bi. Unterwegs trafen wir seine Mutter, die gerade von der Arbeit kam. Zu Hause angekommen, wurden vor der Wohnungstür die Schuhe

⁸ Romni ist der Ausdruck für Roma-Frauen. Vgl.auch: Thurner, Erika: a.a.O., S.331.

ausgezogen und wir betraten ein kleines, dunkles Vorzimmer. Sofort fiel mein Blick rechts in einen großen hellen Raum, der von einem hochroten Doppelbett und Gardinen in derselben Farbe dominiert wurde. Wir wurden in das links liegende Zimmer, die Wohnküche, geführt. Das erste, was mir hier ins Auge sprang, waren die unendlich vielen Flaschen von Putzmitteln sowie eine Menge von Kakao- und Kaffeedosen, die alle fein säuberlich über die ganze Länge des Küchenkastens, wie als Zierobjekte ausgestellt, in einer Reihe standen. Überdies war der Kasten mit Frauenphotos aus Kalendern vollgeklebt.

Frau Bi, eine kleine, etwas mollige, gepflegte Frau Ende 30, bot uns an einem großen runden Tisch, geschmückt mit weißer Häkeltischdecke, Platz an. Nachdem sie türkischen Kaffee zubereitet hatte, der uns in einem blau-weißen Service mit Untertassen serviert wurde, setzte sie sich zu uns. Es begann ein ca. eineinhalb Stunden dauerndes Gespräch, das vorwiegend von Marketa Rybova geführt wurde. Nada Mitanova war bemüht, mir simultan zu übersetzen, damit ich inhaltlich folgen konnte – keine leichte Aufgabe! Ich machte mir Notizen, stellte ab und zu eine Zwischenfrage, die wiederum ins Tschechische übersetzt werden mußte – der Rest meiner Aufgabe war es, zu beobachten. Die Lehrerin schaltete sich von Zeit zu Zeit ins Gespräch ein. Die Atmosphäre war sehr ruhig, vielleicht sogar etwas steif, trotz der Herzlichkeit, mit der Frau Bi auf unsere Fragen antwortete. Anwesend waren von den drei Kindern der Familie nur der ca. 14-jährige P. Auch der Ehemann war nicht dabei.

Von meinem Platz aus konnte ich einen Teil des Wohnzimmers sehen. Die hintere Wand des Raumes bestand aus einem großen Wandbild mit Naturszenerie. Eine Wand war von einem riesigen Einbauschränk verstellt, auf dem eine Vielzahl von diversen Vasen und Porzellanfiguren aufgereiht waren.

Nach Beendigung des Interviews wurden wir aufgefordert, uns die Wohnung anzusehen. Zwei Dinge fielen besonders auf: In der ganzen Wohnung gab es außer der Eingangstür nur noch eine einzige weitere Tür, die die Küche und die sanitären Räume trennte. Ansonsten waren alle Zimmer gegeneinander offen. Die Türrahmen waren verziert mit

luftigen Vorhängen, die in derselben Farbe wie die einzelnen Zimmer und die jeweiligen Fenstervorhänge waren. Man könnte die ganze Wohnung nach Farben einteilen: Das elterliche Schlafzimmer war in leuchtendem Orange gehalten, das hochrote Zimmer, das mir gleich nach Betreten der Wohnung aufgefallen war, war das Kinderzimmer, hellblau war die Farbe der Küche und eine grelle zyklamfarbene Sitzgruppe mit dazupassenden Vorhängen im Wohnzimmer ließen mich innerlich vom "rosaroten" Zimmer sprechen. Die Böden waren mit farblich entsprechenden Spannteppichen ausgelegt. Außerdem waren die Wände, soweit sie nicht mit Einbaukästen verstellt waren, dicht mit Bildern behangen. Wir verließen nach ungefähr zwei Stunden diese Wohnung und in mir war ein Gefühl vorherrschend – das Gefühl, soeben eine Demonstration gutbürgerlicher Sauberkeit und Ordnung erhalten zu haben.

In der zweiten Familie, die wir besuchten, waren der Vater, die Mutter und ein zwölfjähriger Sohn anwesend. Dieser Besuch dauerte über zweieinhalb Stunden und wir bekamen wieder türkischen Kaffee serviert, diesmal in Gläsern und ohne Untertassen. Wir nahmen Platz an einem langen, rechteckigen Tisch, der von einer Plastikdecke mit Mohnblumenmuster bedeckt war. Das Zimmer, in das wir geführt worden waren, enthielt außer diesem Tisch, dem Eßplatz für eine neunköpfige Familie, noch einen Ofen und eine Kommode, auf der der Fernseher und darauf ein Radiorecorder standen. Im Fach darunter waren eine Reihe von Büchern und Audiokassetten untergebracht. Außerdem standen fünf Betten in diesem Raum, alle mit Woldecken am Tag zu einer Art Sofa oder Sitzgelegenheit umfunktioniert. Während der Zeit unserer Anwesenheit trafen nach und nach zwei jüngere Söhne und drei ältere Töchter ein. Schon allein aus diesem Grund verlief hier das Gespräch in einer lebhaften Atmosphäre. In den ersten zwanzig Minuten war es die Hausfrau, die sich uns zuwandte, während der Hausherr gelangweilt und desinteressiert – oder vielmehr mißtrauisch und vorsichtig abwartend? – war. Dann allerdings taute er auf und war von dem Zeitpunkt an der dominierende Gesprächspartner. In seinen lebhaften Schilderungen bezog er sich vor allem auf den Umstand der Verschlechterung der Lebenssituation der

Roma seit dem Wechsel des politischen Systems sowie auf die Tatsache der schlechten Schulausbildung der Roma-Jugend.

Familie Ma

Eine Woche nach unseren Besuchen bei den Familien Bi und Ce konnte Frau Tr, unsere Mittelsperson, noch zwei weitere Treffen für uns arrangieren. Es handelte sich dabei um eine Familie, aber um zwei getrennte Haushalte: den elterlichen Haushalt Ma und den Haushalt einer der verheirateten Töchter. Dem Zustandekommen dieser Begegnungen war nach Schilderung der Lehrerin ein Mißverständnis vorangegangen: Frau Ma hatte anfangs unser Interesse dahingehend gedeutet, daß wir ihrer Familie in Fragen zur Änderung ihrer schlechten Wohnsituation helfen würden. Trotzdem wurde auch nach Klärung dieses Sachverhaltes die Zustimmung für unser Kommen aufrechterhalten. Wir – zum Viererteam bei diesen Familienkontakten geworden – treffen gegen 13 Uhr bei Familie Ma Senior ein. Nach mehrmaligem Klingeln wird uns von einem Mann Anfang 30 geöffnet und wir erfahren, daß Frau Ma, mit der der Termin vereinbart worden war, nicht zuhause ist. Er ist einer der Söhne und erklärt sich nach kurzer Erläuterung seitens Frau Tr bereit, sich für ein Interview zur Verfügung zu stellen. Wieder durch ein kleines dunkles Vorzimmer werden wir in einen 10-12 qm großen Raum geführt. Da die Tür nach innen offen steht, kann ich noch nicht sehen, daß es sich um die Küche handelt. Der erste Eindruck ist – Enge. An der gegenüberliegenden Wand steht ein Bett, daneben ein Tisch, gerade groß genug, daß zwei Personen an ihm Platz finden, daran schließt ein einfacher Schrank an. Unser Erscheinen erinnert mich an eine Invasion: es befinden sich genau vier Sessel im Zimmer, auf die wir uns setzen. Zitronengelbe, durchscheinende, zusammengehaltene Vorhänge schmücken das Fenster und die Tür zum Wohnzimmer, das uns später gezeigt wird. Die Wände sind mit Frauenporträts aus Modezeitschriften geschmückt, dazwischen hängen sicher mindestens neun Wandteller mit Ziermotiven. Der Boden ist auch hier mit Teppich belegt, der jedoch abgenützt und verblichen ist. Was dem Zimmer, das mich an eine spartanisch eingerichtete Kammer in einem Billighotel irgendeiner

Großstadt denken läßt, jedoch Gemütlichkeit und Wärme verleiht, sind die vielen echten grünen Pflanzen, die an gezogenen Schnüren der Zimmerdecke entlang wachsen.

Der junge Mann nahm N. und mir gegenüber auf dem Bett Platz, seine vielleicht 20jährige Frau und zwei kleine Kinder im Alter von etwa drei bis vier Jahren gesellten sich zu ihm, während M. und Frau Tr sich an das kleine Tischchen setzten. In dieser ärmlichen Atmosphäre fühle ich mich eher beschämt, um Erlaubnis zur Benützung des Aufnahmegerätes zu fragen, doch "unsere" Frau Lehrerin nimmt mir diese Entscheidung ganz einfach ab. Und – eigentlich zu meinem Erstaunen – ist unser Gesprächspartner auch hier damit einverstanden.

Die Gesprächssituation ist anfangs etwas steif, jedoch in einem anderen Sinn als bei unserer ersten Familie. Die jungen Eltern wirken schüchtern und zurückhaltend. Sie erzählen, daß sie insgesamt 10 Personen in dieser kleinen Wohnung sind, denn es gibt außer dieser Wohnküche nur noch zwei weitere Zimmer. Wir erfahren, daß der junge Mann arbeitslos und auf Gelegenheitsjobs angewiesen ist. Gerade in Bezug auf den Arbeitsmarkt und die Verteuerungen der Lebenshaltungskosten spricht er über die Verschlechterungen nach dem Systemwechsel. Diese Äußerungen werden allerdings nicht auf die Situation der Roma eingeschränkt.

Nach etwa einer halben Stunde kommen die Eltern – Frau Ma mit ihrem kranken Mann. Von nun an ist sie es, die das Gespräch weiter mit uns führt, die junge Familie verläßt den Raum. Der Schwerpunkt ihrer Ausführungen ist immer wieder die beengte Wohnsituation. Bei jeder Frage, die wir zu stellen versuchen, kommt die Frau auf die ungerechten Wohnverhältnisse zu sprechen sowie auf die triste materielle Situation. Im Verlauf der Unterredung drückt sie immer wieder ihre Erwartung auf finanzielle Hilfe aus, richtet diese aber nicht an die Roma-VertreterInnen, denen sie mißtraue, sondern explizit an die "weißen" Behörden. Nur diesen traut sie die Kompetenz dafür zu. Kulturelle Fragen werden in diesem Zusammenhang durch die materielle Notlage gänzlich nebensächlich.

Nach etwa zwei Stunden begleitet uns Frau Ma zu ihrer verheirateten Tochter. Diese lebt mit ihrer Familie in der Nähe in einem Haus ohne fließendes Wasser. Bei unserem Ankommen steht ein Bottich mit Schmutzwasser auf dem Küchenboden, in dem gerade zuvor Wäsche händisch gewaschen worden war. Im ganzen Haus leben ausschließlich Roma-Familien. Obwohl hier die Armut eklatant ist, werden uns Äpfel angeboten, wird viel Zeit für uns aufgewendet und trotzdem entsteht keinerlei Eindruck von Peinlichkeit. In diesem Gespräch wird hauptsächlich darauf hingewiesen, daß es notwendig ist, die Schulsituation für die Roma-Kinder zu verbessern, damit sie günstigere Ausgangspositionen für ihr Leben schaffen können.

5.2. Begegnung im Roma-Pub

Unsere letzte Zusammenkunft mit Roma fand im sehr gemütlichen kleinen Roma-Pub statt. Es gibt ein hinteres Zimmer, in dem Spielautomaten und Flipper stehen, zwischen den beiden Räumen gibt es keine Tür. Es sind außer uns ausschließlich Roma anwesend. Drei Romni unterhalten sich in Romanes miteinander, am Tisch hinter uns sitzen vier Männer, die tschechisch sprechen (weil einer von ihnen nicht Roma spricht, wie sie uns später erzählen). Im vorderen Raum befinden sich insgesamt sechs Tische, die mit Tischdecken bedeckt sind. Links von der Tür befindet sich die mit Blumen geschmückte Bar, rechts von der Tür sind zwei Tische zusammengestellt, an denen gerade die politische Versammlung von acht Roma stattfindet. Unter ihnen befinden sich unsere Bekannten, Herr Du und Frau Ci mit ihrer Schwester, alle anderen sind uns unbekannt. Nach zwei Stunden bitten sie uns zu sich an den Tisch, es werden vier Flaschen Rotwein bestellt. Zuerst stellen wir noch Fragen, die wir besprochen hatten, bezüglich Mentalität, Roma-Kultur, Roma-Musik, etc. Die Atmosphäre lockert sich mehr und mehr und geht letztlich in ein allgemeines Gespräch über. Es wird ein angenehmer, herzlicher Abend wie mit alten Bekannten.

Die "besseren Roma" und die Zuwanderer: Distinktionen innerhalb der Roma-Minorität

Marketa Rybová

Den Gesprächen mit Angehörigen der Volkszugehörigkeit der Roma entnahmen wir die Themen der Aufenthaltsdauer, des Wohnbezirkes und des Lebensstils, auf die unsere Respondenten oft zurückkamen und die die Stellung der Individuen innerhalb der Roma-Minorität determinierten. Wir rechnen selbstverständlich damit, daß diese Selbstpräsentation der Roma-Minorität auch davon geprägt sein könnte, daß sie "Weißen" weiblichen Geschlechts gegeben wurde. Alle Gespräche waren im wesentlichen nicht gelenkt, es ging um eine lockere Erzählung mit ergänzenden Fragen unsererseits. Die Gespräche in den Familien wurden uns durch die Stellvertreterin des Direktors der Sonderschule, Frau Lehrerin Trnková, vermittelt.

Frau Ci, kandidiert zusammen mit ihrer Schwester für die Tschechische Sozialdemokratische Partei bei den Kommunalwahlen und sie sind offizielle Vertreterinnen der Roma-Minorität in Jablonec. Frau Ci arbeitet am Arbeitsamt und ist jünger als ihre Schwester. Beide haben je ein Kind und sind Mitglieder des Roma-Rates.

Herr Du ist Mitglied des Roma-Rates, leitet die Nachwuchs-Fußballmannschaft. Er lebt in der an die Gasse des 5. Mai angrenzenden Gasse. Er hat ein eigenes und ein Stiefkind. Frau Bi ist die jüngere Schwester des Herrn Du, lebt in der Gasse des 5. Mai. Sie hat drei Kinder. Alle obengenannten haben eine Beschäftigung und gehören zu den sozial gut situierten Familien.

Herr und Frau Ce haben sieben Kinder, ihre drei Töchter haben je ein Kind. Der Sohn befand sich in einer Erziehungsanstalt (Drogensucht, Schulschwänzen). Nach der Ausstattung der Wohnung scheinen sie weniger vermögend zu sein als Herr Du und Frau Bi. Frau Ce besorgt den Haushalt. Herr Ce verkehrt mit Herrn Du.

Die Familie Ma und Familie Ba habe ich persönlich nicht besucht, aber aus der Einspielung geht hervor, daß Frau Ba aus der Familie Ba die Tochter der Frau Ma aus der Familie Ma ist.

In der Wohnung Ma (zwei Zimmer und Küche) leben insgesamt 10 Menschen - die Eltern Ma, ihre zwei Söhne mit den Gattinnen und den Kindern. Dauernd in der Wohnung gemeldet sind sechs Personen, die Eltern und ein Sohn samt Familie. Insgesamt haben die Eltern Ma elf Kinder.

Die Familie Ba hat fünf Mitglieder - die Eheleute und drei Kinder, ein Sohn ist behindert, so daß Frau Ba nicht zur Arbeit geht. In der Wohnung (zwei Zimmer) gibt es weder Wasser noch Gas. In der Familie Ba war während des Gesprächs Herr X zu Besuch, der gelernter Maurer ist und eine Beschäftigung hat.

Die Familien Ma und Ba leben unter schlimmeren sozialen Bedingungen als die übrigen Respondenten und verkehren wahrscheinlich mit ihnen nicht allzu oft. Dem Gespräch entnahm ich nur die Repliken von einigen Respondenten.

Herr Tu ist der älteste des Roma-Rates, er ist beschäftigt, sozial gut situiert, ist Mitglied der Wohnungskommission bei Stadtamt. Herr Mo ist der jüngste der Geschwister der Frau Ci, er hat ein Kind.¹

¹Erläuterungen zur Aufzeichnung:

Die Themen sind in drei Kapitel unterteilt. Ihre Anordnung erfolgt nicht chronologisch, uns ging es eher um die thematische Ähnlichkeit. Sofern wir im Laufe der Interpretation auf einzelne Äußerungen verweisen, geht es nicht bloß um die Bestätigung unserer Darstellung, sondern auch um den Hinweis auf einige Diskrepanzen.

Verwendung von Klammern in den Zitaten:

- hinter dem Namen des Respondenten - Datum des Gesprächs, Stellung in der Familie, in der sich das Gespräch abspielt,

- in direkter Rede - Anmerkungen der Autorin

MR - Markéta Rybová

Aufenthalt in Jablonec

Wir begegneten bei unseren Gesprächen der Bezeichnung "Eingesessener" (oder auch "Alteingesessener") und "Zuwanderer": "Frau Ci hatte irgendein Verzeichnis, Sie haben es doch gesehen, die Roma aus Jablonec, die Alteingesessenen, so kann man sagen, die sind gut, leben wie wir, wie jeder andere, und andererseits die Zugereisten, die sind hier minderwertiger." - "Familie Ci, das sind Ansässige, hier geboren, sie kamen hierher in den fünfziger Jahren." Herr Tu (27.9.1994)

Nach der Aussage lebt der "Eingesessene" in Jablonec seit wenigstens fünfzehn bis zwanzig Jahren, ist angepaßt, zivilisiert, seine Kinder haben ausgelernt und größtenteils eine Beschäftigung: "Ich wurde hier geboren. Ich kann sagen, daß es hier in Jablonec gut geht, das es viele Alteingesessene gibt, Leute, die hier dreißig, vierzig und sogar fünfzig Jahre leben, die haben sich alle angepaßt.... die sind hier sozusagen zivilisiert, haben Kultur, ihre Kinder haben ausgelernt, bemühen sich auch mehr ..." Frau Ci (15.9.1994)

Das sind die "guten", die "besseren" Roma... dreißig Prozent der Roma hier, verderben uns gerade alles, das sind die, die aus der Ostslowakei zugewandert sind, vor fünf Jahren, einige sind schon länger hier; sie bemühen sich aber nicht, sich unter die Besseren einzureihen, sind gewohnt, ständig wie gewohnt zu leben, so, wie sie dort irgendwo in der Slowakei lebten; uns schadet es, daß diese Roma zu uns übersiedelten, ich meine, wenn diese Roma hier nicht wohnen würden, gäbe es in Jablonec wirklich Wohnungen... (unvollendete Aussage, der Respondent machte eine wegwerfende Bewegung). Sie haben die Wohnungen verdorben, vernichtet, diese Zugereisten, die Roma, die in Jablonec zwanzig Jahre leben, auch sogar dreißig, die sind einfach auf der Höhe; sie sind hier in Böhmen aufgewachsen, ja so ist es." (Herr Du 17.9.1994)

Um als "Eingesessener" betrachtet zu werden, muß das Individuum in eine solche Familie gehören, deren Großteil in Jablonec lebt, so daß nicht die Gefahr droht, daß die Familie Probleme mit ihren neu

ankommenden Mitgliedern aus der Slowakei bekommt: "In Jablonec treiben die Neuen Unfug, das sind nun zehn, fünfzehn, zwanzig Jahre, aber nicht mehr her. Sie kommen angereist, zu jenen, die hier zehn, fünfzehn Jahre lang leben, zu jenen, die hier ständig leben; wir sind schon lange hier und man kann sagen, daß hier komplette Familien leben, außer wenn jemand nach außen heiratet..." (Herr Tu 27.9.1994)

Den "Eingesessenen" mißfallen hauptsächlich die während der letzten fünf Jahre Angekommenen, jene, deren Familien noch zum Großteil in der Slowakei leben, die nicht die tschechische Staatsbürgerschaft haben und von deren Seite die Gefahr droht, daß ihre Verwandten aus der Slowakei nachkommen. "Alteingesessene" sind jene, die aus der Slowakei nach dem Zweiten Weltkrieg, 1948 oder in den fünfziger Jahren kamen und in Jablonec bereits in der zweiten Generation leben. "Sie sind eben üblicherweise aus diesen Familien, sie sind alt wie die Familien und die meisten kamen hierher, einer sogar aus der Ostslowakei, im Jahr 1948, der lud seinen Bruder ein, hier gibt es Arbeit, man bekommt eine Wohnung, komm her!" (Frau Ci 15.9.1994)

Das Familienmitglied wurde entweder hier geboren oder besuchte hier die Schule. Die Zugehörigkeit zu dieser Kategorie wird auch durch das Ableben der Eltern in Jablonec bestätigt. Herr 10 (27.9.1994): "Ich bin hier seit dem Jahre siebenundsechzig, seit meinem fünften Lebensjahr." (Aus Presov) Hier wohnt unsere Großmutter, alle hier sind unsere Leute, gewiß. Die sind vor 1967 hierher gekommen, die Großmutter kam hierher irgendwie..." (Herr Ba 27.9.1994): "... die Schwiegermutter ...", Frau Ma: "... nach dem Krieg ..."

Herr Ba: "Nach dem Krieg, irgendwann in den fünfziger Jahren, wollte die Großmutter alle Söhne beieinander haben, nicht wahr ... Siebzig Jahre, und damals war sie noch nicht ganz dreißig Jahre alt, als sie herkam. Dann im Jahr 1967 mit Mutter und Vater." Frau Ma: "Sie besaßen ein Haus, dort, wo die Raisovka ist, hinter dem Klub, dort ist ein Eckhaus, dort hatten sie das ganze Haus, ihr Haus." (Frau Ma 27.9.1994)

Als "Zuwanderer" werden jene Roma bezeichnet, die in Jablonec kürzere Zeit als fünfzehn Jahre weilen. Die Zugehörigkeit zur Kategorie der "Zuwanderer" hat evident pejorativen Beigeschmack. Die "Zuwanderer" werden als Menschen verstanden, die sich nicht anpassen und ständig so leben wollen, wie sie in der Slowakei lebten. "Solche Leute wollen sich gar nicht anpassen, sie wollen es wirklich nicht, sie sind gewohnt, so in der Slowakei zu leben, und jetzt kommen sie her und wahren ständig ihre Lebensweise, die wollen sie nicht ändern. Und wir sagten, warum hat man sie hergeschickt, warum läßt man sie nicht dort, wo sie herkommen, und läßt sie nicht herkommen, aber sie sagen einfach, so ist es in der Slowakei ... obwohl wir hier schon einige Jahre leben, können wir keine Arbeit oder Wohnung bekommen, sie aber kommen her, bekommen Wohnungen, haben Arbeit, haben alles, wir sagten, das ist doch ganz unmöglich ..." (Frau Bi 19.9.1994)

Insgesamt schmälern alle "Zuwanderer", nach Meinung der "Eingesessenen", das Prestige der Roma in Jablonec, die meinen, ohne sie hätten sie als Gruppe eine bessere Position und ein höheres Prestige. Den Leuten, die während der letzten fünfzehn Jahre nach Jablonec kamen, stellten wir nicht die Frage, wer "Alteingesessener", "Eingesessener" oder "Zuwanderer" ist. Trotzdem verteidigen sie spontan ihre Zugehörigkeit zur Stadt. In ihren Aussagen kann man die Versicherung heraushören, daß sie nach Jablonec gehören, sich nicht als "Zuwanderer" betrachten und sich auf ihre nahen Verwandten berufen, die in Jablonec längere Zeit leben, so auch Frau Ma: "Die Schwester wohnt hier mehr als 40 Jahre. Die ganze Familie hat die tschechische Nationalität. Lauter Schwestern leben hier, fünf, ich bin die fünfte." (27.9.1994).

Es existieren aber auch Ausnahmen. Herr Ba ist sicherlich kein "Zuwanderer", aber seine Aussagen deuten keineswegs darauf hin, daß er sich mit den "besseren, eingesessenen" Roma identifizieren würde, wie es die Herren Du und die Frauen Ci und Du tun. Die "Eingesessenen" sind sich dessen bewußt, aus der Slowakei zu stammen, aber sie identifizieren sich nicht mit ihrer Herkunft; so Herr Ce: "Ich würde sie in den Osten jagen, wenn sie keine

Staatsbürgerschaft haben. Ich würde einen Waggon, Stadtpolizisten, einen Knüppel besorgen und sie in den Waggon pferchen. Davaj sjuda! Kosise, Presov. Ich würde sie davonjagen wie rüdische Hunde..." (19.9.94).

Die Situierung der Wohnungen im Areal von Jablonec

Die Orte des ständigen Wohnsitzes wurden nicht zufällig ausgewählt, es sind dies vielmehr jene, auf die in den Gesprächen Wert gelegt wurde, und anscheinend determinieren sie sozial ihre Bewohner.

Die Gasse des 5. Mai - ist die Hauptverkehrsader Liberec-Tanvald und führt durch das Stadtzentrum; sie liegt südlich vom Marktplatz. Es ist eine Gasse, in der vor allem Roma leben, und es ist hier die größte Konzentration der Zigeunerbevölkerung in Jablonec.

Die Siedlungen - diese Bezeichnung ist etwas weit gefaßt, da es sich um verschiedene anliegende Stadtbereiche handelt. Für uns ist am wichtigsten Mseno, das nördlich gelegen ist; es ist vom Zentrum aus leicht erreichbar und gehört zu den größten Neubausiedlungen von Jablonec.

Die Janov-Gasse /Janovská/ - ist die Ausfallstraße nach Janov. Eine Lokalität in der Gasse heißt auch "na Silce u Silky". Dort stehen zwei Häuser für Roma in unmittelbarer Nähe der Fabrik Silka. Früher breitete sich dort wahrscheinlich eine größere Zigeunerkolonie aus.

Die Lokalität Zelené údolí/ Grünes Tal/ - liegt an der Ausfallstraße nach Liberec, ganz außerhalb der Stadt. Dort stehen zwei große Häuser, eines ist heute bereits unbewohnt und unbewohnbar dank der Lebensweise der Bewohner und dem Angriff zweier minderjähriger Burschen, die sich als Skinheads betrachteten.

Es taucht wieder die Einteilung in gute und schlechte Roma auf: "Beim Stadtamt hat man ein wenig Überblick, man weiß, welcher Rom gut und welcher schlecht ist, so daß man die guten in ein Paneeltafelhaus

einweist, die schlechteren, die gibt man in eine Gasse. Aber das ist nicht gut, das gefällt mir nicht. Diese Leute hat man hierher in die Gasse des 5. Mai gesteckt, und ich muß sie aufsuchen, wenn ich sie zusammenrufen soll, z.B. wenn wir eine Veranstaltung haben. Dann gehe ich zu ihnen und sie zeigen mir ... fünf kleine Kinder und kein Badezimmer...(Herr Du, 17.9.1994)

Die Respondenten meinen, man wisse beim Stadtamt, welche Roma schlecht sind. Die erhielten nach ihrer Meinung Wohnungen in den letzten zehn Jahren in der Gasse des 5. Mai, die durch das Stadtzentrum führt; dort werden diese Roma dann angesiedelt, um die Häuser zu devastieren und um sie dann umbauen zu lassen. Diese Art des Umbaus der Stadt ist nach Aussage des Respondenten Du nicht neu: "Wir haben jetzt in der Stadt eine Gasse des 5. Mai, das ist einfach eine entsetzliche Gasse, aber trotzdem wird alles in die eine Gasse übersiedelt..." (17.9.1994)

Ferner führen sie an, daß die "schlechten" Roma, die die Wohnungen in der Gasse des 5. Mai devastieren, größtenteils aus der Slowakei stammen. Sie leben auch im Grünen Tal und in der Janov-Gasse, an vereinzelt Orten, in der Nähe des Waldes: "...Was dort im Grünen Tal geschah, dort lebten sie fürchterlich. Die Fenster, Türen, alles war zerschlagen..." (Herr X, 27.9.1994).

Die Einsamkeit und der Umstand, daß sie "schlechter" sind, bescheren diesen Roma auch gewisse Probleme, wie Attacken der Skinheads: "Im Grünen Tal, dort stehen zwei Häuser unten, in der Richtung nach Liberec, diese Häuser stehen vereinsamt, um den Wald; diese vereinzelt Häuser suchen sich die Skinheads aus, wo die schlimmeren Roma wohnen als wir. In der Stadt passierten diese Ereignisse nicht, die Skinheads haben Angst davor, sie gehen lieber irgendwohin, wo einsame Roma sind, und solche gab es im Grünen Tal..." (Herr Du 17.9.1994)

Die Distanzierung der städtischen Roma, d.h. der "Eingesessenen", der "Besseren", von den "Zuwanderern" aus der Slowakei, den "Schlechten", ist aus der Aussage des Herrn Ce: "Die Zigeuner aus

dem Grünen Tal, die bereiten uns viel Schande." (19.9.1994) zu sehen und aus der von Frau Bi: "Sie (Lucie, das Mädchen, das bei den Skinheadattacken schwer verletzt wurde) ist für uns eine Fremde, dort im Grünen Tal.... die, die in der Stadt wohnen, sind besser als jene im Grünen Tal oder am Stadtrand, da sie aus der Slowakei stammen." Diejenigen, die im Grünen Tal oder bei der Silka-Fabrik (Janov-Gasse) wohnen, stammen aus der Slowakei. "Wir, die wir in der Stadt, hier schon lange in Jablonec wohnen, leben größtenteils gut." (19.9. 1994) Der Zuname der Respondentin stimmt mit jenem der Bewohnerin Lucie aus dem Grünen Tal überein. Sie ließ aber nicht zu, daß zwischen ihnen irgendeine Verwandtschaftsbeziehung möglich ist.

Interessant war es, die Auflösung der Roma Siedlung in der Umgebung der Janov-Gasse zu betrachten, die vor dem Umsturz im Jahre 1989 erfolgte, irgendwann vor dem Bau der Siedlung. Leider haben wir dafür nicht genügend Informationen. "Wir hatten eine Wohnung in der Janov-Gasse, das war ein Einfamilienhaus, 1985 kamen Leute vom Ortsausschuß und sagten, die Wohnung sei nicht bewohnbar, man müsse sie räumen. Sie gingen herum, erteilten den Ehepaaren Dekrete, wer älter war, bekam ein schon ausgefülltes Dekret, jeder bekam eine Wohnung zugeteilt." (Herr Ma 27.9.1994)

Das Wohnen in einem Paneeltafelhaus ist für die Roma eine Prestigeangelegenheit: "... wenn ich Sie hier durch Mseno oder zu jenen Roma begleiten sollte, die in den Paneeltafelhäusern wohnen, kann ich Ihnen sagen, daß so nicht einmal irgendwelche Tschechen wohnen, das ist eigentlich ein hohes Niveau. Das haben nicht einmal Tschechen, was die Roma in Jablonec haben. ... Die Roma haben hier auch ihre Einfamilienhäuser, die wohnen aber auch in Paneeltafelhäusern, einfach, wenn Sie zu ihnen kommen, fällt Ihnen gar nicht einmal auf, daß sie bei Roma sind, die haben einfach Luxus, ja sie haben ihn, arbeiten und leben anständig." (Herr Du 17.9.1994)

Möglicherweise war dies früher nicht der Fall. "Nun, in ein Paneeltafelhaus, wenn ich vier plus eins bekäme, würde ich gehen, aber vier plus eins müßte ich haben, da die Tochter ein separates Zimmer haben will, da sie jetzt mit den Buben (den Brüdern) in einem

Zimmer lebt....Wir hatten die Möglichkeit bei der Wohnungssuche in ein Paneeltafelhaus zu gehen..." (Frau Bi 19.9.1994) Frau Bi nutzte nicht die Chance zur Übersiedlung zu dem Zeitpunkt, da sie dort eine Wohnung bekommen konnte. Trotzdem hebt sie ihre damalige Möglichkeit hervor, möglicherweise um zu zeigen, daß sie aus keiner schlechten Familie stammt, auch wenn sie in der Gasse des 5. Mai wohnt.

Das Leben in einer Siedlung bedeutet aber auch den Verlust alter Zeiten, da die Roma geselliger als heute lebten: "Die Zeit hat uns ein wenig gebeutelt, die Leute, die in ein Paneelhaus kommen, vergessen einfach alles übrige, ich weiß nicht, wie ich mir das erklären soll. ... Wenn irgendwelche Roma ein Paneeltafelhaus bekommen, garantiere ich dafür, daß es dort kein Problem geben wird, sie werden noch als Beispiel vorangehen". (Herr Tu 27.9.1994) Die Leute, die hier wohnen vergessen ihren früheren Lebensstil, leben abgesondert und die übrigen Roma sind ihnen gleichgültig.

Wir stoßen auf die Behauptung, daß in der Stadt die "Besseren", die "Eingesessenen", im Unterschied zu den Randgebieten der Stadt leben. Durch die Wohnung in einer Neubausiedlung stehen die "besseren Roma" außerhalb der breiteren Kommunität der Roma, ebenso wie die an den Stadträndern lebenden Roma, und trotzdem sind die anderen "schlechter" im Unterschied zu den ersten, die mit ihrem Beispiel vorangehen, obwohl sie oft ihre Heimat verleugnen. Jene, die in Paneeltafelhäusern wohnen, leben gemeinsam mit den Tschechen und passen sich leichter dem städtischen Leben an und "übertreffen" sogar die Tschechen. Das Paneeltafelhaus ist für unsere Respondenten ein Symbol der Integration im positiven Sinne des Wortes.

Gesellschaftsgruppen und Lebensstil

Was bedeutet es eigentlich, zu den "besten", "mittelguten" oder "schlechtesten" Roma zu gehören: "Es gibt hier Leute, die wie die "Besten" sind, dann sind hier "Mittelgute" und schließlich die "Allerschlimmsten". Von den "Schlimmsten" gibt es nur ganz wenige,

das sind Leute, die öffentliches Ärgernis erregen, mit denen wir Schwierigkeiten und Probleme haben, da sich ihre Nachbarn und andere beklagen. Mit den Kindern gibt es Schwierigkeiten, die sind verlaust."

MR: "Solche schätzen auch die Roma nicht?"

Frau Ci : "Nein, nein, sie sagen ihnen, daß sie Romamob, die Allerschlimmsten sind. Aber konkret, daß es hier irgendwelche Clans gäbe oder ... Sie sind einfach da, es existiert ein Familienzugehörigkeitsgefühl, so wie jetzt bei uns, wenn wir etwas brauchen ..." (Frau Ci 15.9.1994)

Es ist gewissermaßen eine Zusammenfassung jener Themen, mit denen wir uns in dieser Abhandlung befaßten. Es umfaßt die Einteilung, die sowohl auf einer sozio-ökonomischen Basis, als auch auf einer subethischen Zugehörigkeit beruht.

Herr Ce: "Hier sind noch zwei Zigeuner, das sind walachische Roma, wissen Sie, was das ist? Wenn die miteinander reden, dann werde ich verstummen und überhaupt ... Die sind überschlau, lauter Ringe, aber sie kleiden sich gut, sowohl die Weiber wie die Männer."

MR: "Mit diesen verkehren sie nicht?"

Herr Ce: "Aber ja, da oben wohnt einer, heißt Miko, der ist ein wahrer Geck, ein Zigeunergeck - Auto - Scorpion, Geld; jetzt kaufte er auf dem Vrác (am ehesten Zizkuv vrch) ein Haus, dort baut er ein Gasthaus für uns."

Herr Ce: "Die walachischen Roma heiraten ihre Rasse."

Frau Ce: "Sie heiraten nie unsere Rasse".

Herr Ce: "Aber es kommt doch vor, daß sie so heiraten."

Frau Ce : "Nun gut, sie heiraten, aber ungern, sie nehmen lieber die Ihrigen". (19.9.1994)

Wir wollen versuchen, die Unterschiede zwischen den einzelnen genannten Gruppen aufzuzeigen, obwohl möglicherweise nicht immer klar sein wird, wer in welche Gruppe gehört. Das ist aber eine Aufgabe für eine tiefergehende längerfristige Forschung. Wir müssen auch anmerken, daß wir mit walachischen Roma nicht unmittelbar zusammengetroffen sind.

Am leichtesten läßt sich aus dem Text herauslesen, wie wir nach den Respondenten die "schlechtesten" oder den Romamob (die "degesové") erkennen. Das sind jene, mit denen es Probleme gibt, die öffentliches Ärgernis erregen, größtenteils mehr Kinder als die "besseren" Roma haben. Diese "degesové" haben nichts, kleiden sich nicht nett und können sich nicht benehmen. Sie wohnen im Grünen Tal.

Frau Ce: "Es gibt "schlimmere" Roma - Romamob, gerade im Grünen Tal."

Herr Ce: "Nur weg von ihnen!"

Frau Ce: "Sie trinken nur die billigen Weine und sind ständig betrunken."

Herr Ce: "Sie gehen schlecht gekleidet herum, haben nichts"

Frau Ce: "Nicht nur schlecht gekleidet, sie benehmen sich auch sonst..."

Herr Ce: "Wenn wir unsere guten Unterhaltungen veranstalten, diese guten..."

Frau Ce: "Dorthin gehen sie überhaupt nicht."

Herr Ce: "Wir lassen sie gar nicht ein, meistens mache ich den Ordner und gebe auf sie acht."

Herr Ce: "Weil sie Schande machen, nicht anständig gekleidet gehen."
(19.9.1994)

Die Familie Ma ist sich dessen bewußt, nicht zu den "Besten" zu gehören und charakterisiert ihre Position als Stellung armer Leute, die Bedauern und Hilfe verdienen: "Manche Roma sind so, daß es ihnen gut geht ... Es gibt aber auch solche Roma, die nichts haben, arm sind. Ihnen kann kaum jemand helfen, etwa wie wir, ich kann mich auf niemanden verlassen. Die Schwester unterstützt mich nicht, sie geht arbeiten, hat eine Familie ... "Ich sage Euch geradewegs, wissen Sie, es gibt Zigeuner und solche, die es eigentlich nicht sind. Es gibt derart viel Unordnung, daß man ihnen Wohnungen gibt, schöne Wohnungen, und sie vernichten sie dann." (Herr Ma 27.9.94)

Sie nehmen ihren gesellschaftlichen Status fatalistisch hin, siehe die Rede des Herrn Ma: "Solange ich hier bin, nichts wird sich daran ändern." Ganz gewiß betrachten sie sich nicht als "degesové"

(Romamob). Und dabei verteidigen sie ihre soziale Stellung: "Alle, die ganze Familie ist hier, aber sie haben eine Wohnmöglichkeit, nur einer, mein Sohn, der wohnt bei mir, er hat sein eigenes Schlafzimmer, hat dort zwei Kinder. Der andere hat überhaupt keine Bleibe, er besucht Schwestern, Brüder und deren Brüder, ja sogar die Schwager, so einfach geht das." (Frau Ma, 27.9.1994)

Bei der Wertung anderer Roma verwenden sie nicht den Begriff "die Besten", und drücken sich über jene, die sich als die "Besten" betrachten, mißtrauisch aus. Die Roma teilen sie in "schlechtere" und "bessere" mehr nach dem Verhalten als nach dem Besitzstand ein: "Ich möchte Ihnen sagen, es gibt gute und schlechte Roma. Sie machen sich selbst dazu. Gehen irgendwohin in eine Diskothek oder Gesellschaft. Machen dort Schande oder raufen miteinander oder machen einen Skandal, und dann meinen die Leute, alle in einen Sack stecken zu können." (Herr X 17.9.1994)

Die Maßstäbe des Herrn Ce sind andere. Sie haben größtenteils ökonomischen Charakter. Er spricht von Leuten, die reicher sind als er - das sind "Gecken":

"Dort (im Corso) hat der Zigeuner jemanden herausgeworfen, aber der ist ein Geck, der säuft nicht, unterhält sich nicht mit jedem hergelaufenen Rom. Der arbeitet ... Der hat dort im Corso eine Diskothek, er denkt sich, weiß wer er ist ... hat als Frau eine Tschechin, er ist also ein Geck, er hat ein Auto der Marke Mazda; nun der Ungar."

MR: "Und er ist ein walachischer Rom?"

"Ja, er ist ein Ungar. Die beherrschen nicht die Sprache der Roma, sprechen nur tschechisch und ungarisch. Sie stammen aus Cerná nad Tisou ... Er macht dort im (im Corso) den Nachtportier." (Herr Ce 19.9.1994)

Von den Roma, denen wir begegneten unterscheiden sich die Gecken durch ihre Zugehörigkeit zu einer subethnischen Gruppe, verwenden eine andere Sprache:

"Wenn die untereinander reden, verstumme ich. Sie beherrschen nicht einmal die Roma-Sprache, reden nur tschechisch und ungarisch. ... Die

walachischen Roma sind von hellerer Hautfarbe, nicht wahr? Ich weiß nicht, wie das kommt."

Frau Du: "Weil sie über ein anderes Gebiet kamen, über Iran, Israel, über Jordanien, wo hellere Rassen leben, sie wanderten also auf diesem Weg. Die hier wanderten über die andere Seite, unten durch Asien." (27. 9. 1994)

Die walachischen Roma werden uns als eine andere Rasse präsentiert, aber gleichzeitig werden gewisse Kontakte mit den slowakischen Roma nicht abgestritten. Unter anderem sagte uns der Gatte der Frau Bi, daß "die walachischen Roma viel Geld haben, da sie den Romamob beschäftigen, der sich das nicht nachrechnen kann." Die walachischen Roma und der ungarische Rom gehören höchstwahrscheinlich nicht in die Kategorien "Beste", "Mittelgute", "Schlechteste", stehen außerhalb dieser Kategorien. Sie werden als "Gecken" aufgefaßt, eben weil sie von der Gruppe jener Roma, die sie so einteilt, unabhängig ist.

Das ist vielleicht das latente Motiv der Aussage des Hern Ce, der seinen Bruder ebenso wie den ungarischen Rom so charakterisiert, "daß er sich nicht mit jedem hergelaufenen Roma abgibt", ihn aus der Minorität der Roma in Jablonec ausgrenzt: "Mein Bruder hat eine Orgel. Er hustet jetzt auf die Zigeuner, das möchte ich ganz volkstümlich sagen, jetzt spielt er nur für die Deutschen ... mit noch zwei Leuten, er spielt in einer Wochenendhütte, dort weit weg, für die Deutschen. Die Hütte ist geschlossen und Deutsche hat er dort genug, hat wenigstens etwas davon." (19. 9. 1994). Er präsentiert ihn als jemanden, der mit Leuten verkehrt, die viel Geld verdienen - d.h. mit den Deutschen, so daß auch er ein "Geck" ist.

Einige unserer Respondenten präsentierten sich uns als die "Besten": "Wir, die wir in Jablonec wohnen, unsere Familie wird sehr beneidet, da man sagt, daß wir in Jablonec hier die Besten aus der Familie sind, wirklich ... Mein Bruder Du, der hier Vorsitzender der Roma ist, der ist älter, meine Mutter hat sechs Kinder, bloß eine Tochter lebt in Pisek, meine Mutter wohnt ein Stück von uns entfernt und hat ein eigenes Haus; jetzt kauften sie ein Auto für hunderttausend, das Haus hat sieben Räume ..." (Frau Bi 19.9.1994)

Sie sind dies in ökonomischer Hinsicht (Eigentum eines Hauses, eines Autos), als auch in gesellschaftlicher Beziehung. Der Bruder ist Vorsitzender. Sie haben wenig Kinder: "Jede haben wir nur ein Kind, ich stamme aus einer Familie mit fünf Kindern, und jede haben wir nur ein Kind. Jetzt haben die jungen Romafamilien viele Kinder ... Die meisten der Familien, ich meine im Alter von zwanzig bis dreißig Jahren, haben zwei Kinder, ein, zwei Kinder, hier in Jablonec. Sie haben nicht viele Kinder, sie wissen ganz gut, je mehr Kinder sie haben werden, desto geringer wird ihr Lebensniveau sein. Sie wissen, daß es leichter ist, eine weniger große Familie zu betreuen als eine zahlenmäßig starke, nur die Verantwortungslosen und der Romamob, die haben viele Kinder und das ist ihnen ganz egal, ob sie zwanzig Kinder oder wer weiß wie viele haben, diese enden dann in den Kinderheimen, das ist doch klar." (Frau Ci, 15.9.1994) Im wesentlichen geht es um die Mitglieder des Roma-Rates oder um deren nahe Verwandte.

Die Aussagen bezogen sich hauptsächlich auf die Grenzgruppen der "Besseren als wir sind" und der "nicht angepaßten Zuwanderer aus der Slowakei, die hier alles verderben". Niemand äußert sich näher über die Gruppe der "Mittelguten". In diese Gruppe werden am ehesten solche Ausnahmen gehören wie Herr Ba, der eine Beschäftigung hat, in Jablonec seit 1967 lebt; aber seine Frau fällt in die Gruppe der "Zuwanderer". Sie betreut daheim ihren behinderten Sohn. Ihre Wohnbedingungen sind nicht entsprechend, aber sie gehören zu jenen, von denen gesagt wird, das sie Wohnungen vernichten.

Ein solcher Fall wird wahrscheinlich auch Herr X sein, ein zwanzigjähriger Mann, der einer kinderreichen Familie entstammt: "Ich war von Kindesbeinen an in den Kinderheimen, von drei Jahren angefangen, in Louny, für die Vorschulpflichtigen; dann brachte man mich nach Teplice v Cechách, dort war ich bis zum achtzehnten Lebensjahr. Mit achtzehn Jahren entließ man mich nach Hause. Ich kam heim, der Vater war eingesperrt, die Stiefmutter wollte mich nicht, die hat mich nicht gern, sie liebt nur ihre eigenen Kinder, sie hat deren elf. So kehrte ich in das Heim zurück, dort ließ man mich bis ich neunzehn Jahre war, bis Vater aus der Anstalt heim kam und dann

kam ich auch nach Hause. Die Mutter hat sich nicht um mich gekümmert und der Vater war ständig in diesen Anstalten." (Herr X, 27.9.1994) Heute ist er ausgelernt und hat eine Beschäftigung wie jene, "die mit ihrem Beispiel vorangehen".

In den Aussagen der Respondenten erblicken wir einige Eigenschaften, die den Mitgliedern der einzelnen Gruppen zugeschrieben werden, die kontextuale Bedeutung haben. Grundlegend für uns ist die Einsamkeit, die auf zweierlei Arten aufgefaßt werden kann, entweder als "aktive" - jemanden oder etwas verlassen, oder "passive" - verlassen sein. Folge des Lebens in einem Paneeltafelhaus ist die Einsamkeit, sie ist eine aktive Einsamkeit. Die in einer Siedlung lebenden Leute vergessen absichtlich die Roma-Minorität. Sie heben durch ihre Lebensweise ihren Lebensstandard, sind soziale Aufsteiger und lassen die "schlechteren" hinter sich.

Einsame Roma an der Stadtperipherie sind jene, die verlassen wurden. Wahrscheinlich befand sich noch im Jahre 1985 in der Janov-Gasse eine größere Roma-Siedlung, aus der die Roma in die Stadt übersiedelt wurden, weil an dieser Stelle ein Siedlungsbau geplant war. Einige verblieben in ihren Häusern am Wohnort. Diese Leute leben im wesentlichen an der Peripherie der Stadt. Das gilt nicht nur für die Familie in der Janov-Gasse, sondern auch für die Bewohner des Grünen Tals. Die Menschen aus diesen Orten werden als "degesové", als "Zuwanderer" (Romamob) aus der Slowakei präsentiert, als jene, die ihre Lebensweise beibehalten.

Betrachten wir das umgekehrt, so wären die "Schlechten" jenseits der Stadtgrenze verdrängt worden. Die Stadtgrenze könnte die Grenze zwischen den tschechischen und slowakischen Roma symbolisieren und die Slowaken werden so symbolisch zurück in die Slowakei abgedrängt: in ein Land aus dem ursprünglich alle unsere Respondenten gekommen sind: "Die sind gerade aus der Slowakei gekommen und die kenne ich noch von daheim. Sie wohnen ein Stück von uns wie in der Slowakei." (Frau Ce 19.9. 1994).

Der Grund für eine solche Verdrängung aus der Gemeinschaft der Roma in Jablonec beruht gerade in der Beibehaltung der selben Lebensweise wie in der Slowakei. Das "Beharren auf dem Althergebrachten", auf dem selben Lebensniveau wie einst, wird durch den Ausschluß aus der Kategorie der "Besten" und "Mittelguten" und symbolisch aus Tschechien bestraft. Die "Besten" leben nämlich unter den Tschechen und "übertreffen sie sogar in manchen Bereichen".

"Rassendiskriminierung" und Sozialarbeit

Nada Mitánová

Bevor wir in Jablonec die Zigeunerfamilien besuchten, sprachen wir mit den Lehrern der Sonderschule und mit dem Sozialkurator. Die Lehrerin überraschte mich damals mit ihrer Meinung, die Beziehungen zwischen Tschechen und Roma seien in Jablonec sehr gut, konfliktlos. Von einer Diskriminierung könne keine Rede sein. Die Roma reden sich angeblich mit Diskriminierung heraus, wenn sie ihre Arbeitspflichten nicht erfüllen. Der Sozialkurator für nationale Minderheiten V.H. neigt eher zu der Meinung, daß wir hier auf Diskriminierung stoßen, die aber nicht rassenbedingten, sondern sozialen Hintergrund hat und in dem Augenblick verschwinden würde, sobald das Lebensniveau der Roma steigt.

Bei den Gesprächen mit den Roma konnten wir dennoch einige Formen der Rassendiskriminierung, das heißt das Problem der Diskriminierung aufgrund äußerer physiologischer Merkmale feststellen. Die markanteste Form wird durch die Angriffe der Skinheads deutlich. Weniger augenfällig oder geradezu latent sind die Konflikte zwischen den tschechischen und den Zigeunerkindern in der Schule. Äußerungen einer Diskriminierung fanden ihren Niederschlag auch in den Einstellungen der Menschen gegenüber Mischehen.

Während eines Besuches beim Sozialkurator und später in der Schule trafen wir eine alte Zigeunerin und zwei junge Leute aus der Stiftung HOST - Gesellschaft zum Schutz gefährdeter Kinder - an. Die Zigeunerin war die Tante der Lucie Bilá, eines Mädchens, das im Sommer 1994 schwere Verbrennungen bei einem Angriff der Skinheads erlitten hatte. Das Mädchen war damals in Jablonec in den Ferien zu Besuch. Sonst lebt es in einem Kindererziehungsheim in Vrchlabí, wo es insbesondere wegen unregelmäßigen Schulbesuchs eingewiesen worden war. Nach der Entlassung aus dem Krankenhaus, wo es nach dem Angriff der Skinheads eingeliefert worden war, empfahl ihr die Ärztin, bei der Tante in häuslicher Pflege zu

verbleiben, um sich psychisch zu beruhigen. Die Leitung der Schule und die des Kinderheimes beschlossen, die Fortsetzung des Aufenthalts in der Erziehungsanstalt zu empfehlen. Die Vertreter der Stiftung HOST bemühten sich durchzusetzen, Lucie bei der Tante zu belassen, aber dies gelang ihnen nicht.

Die Attacken der Skinheads sind ein neues Phänomen, das der gesellschaftliche Umbruch im Jahre 1989 mit sich brachte. Schwerster Fall in Jablonec, über den die Öffentlichkeit informiert wurde, war der Überfall in Zelené údolí im Sommer 1994. Die Skinheads warfen damals eine Brandflasche mit leichtentzündlichem Material in eine Wohnung, in der Roma wohnten. Zwei Personen erlitten Verbrennungen mit lebenslangen Folgen und ein Teil des Hauses brannte ab. Die Schuldigen wurden bislang noch nicht zu einer Freiheitsstrafe verurteilt. Ebenso wie im Falle anderer Skinheads handelte es sich auch in Jablonec um männliche Jugendliche im Alter zwischen 15 und 18 Jahren, vom Standpunkt der Strafgerichtsbarkeit aus unbescholtenen Familien. Die Skinheads sind hier angeblich gut organisiert. Ihr Anführer stammt aus Decin. Sie greifen größtenteils in großen Gruppen (20 bis 30 Jugendliche) an. Ziele ihrer Attacken sind oft schwächere Gegner wie Frauen und Kinder. Wir können sie regelmäßig bei Fußballwettkämpfen antreffen. Die Polizei stellt zu kritischen Zeitpunkten an kritischen Orten Posten auf, hat aber nur beschränkte Möglichkeiten und manchmal auch geringes Interesse daran, den Roma zu helfen. Die Folge dieser Angriffe sind Angst unter den Roma und manchmal geradezu Panik. Die Frauen, mit denen wir sprachen fürchten sich z.B. abends auf die Straße zu gehen, schicken die Kinder nicht zur Schule, wenn in Jablonec ein wichtiges Fußballspiel stattfindet. Wenn sie eine Gruppe Skinheads erblicken, zögern sie nicht und flüchten.

Die Vorurteile gegenüber den Roma sind oft Gegenstand von Problemen in Mischehen. Wir konnten sie insbesondere bei einem Gespräch bemerken. Wir sprachen mit einem etwa 20jährigen jungen Mann, der gelernter Maurer ist. Er überraschte uns durch sein Feingefühl und seine Intelligenz. Er hat ein Kind mit einem tschechischen Mädchen, das die Eltern, weil sie einen Rom heiraten

wollte, verstießen. Gegenwärtig lebt das Mädchen in einem Heim für ledige Mütter in Most. Sie ist erst 14 Jahre alt. Sie kann nicht heiraten, weil es ohne Zustimmung der Eltern nicht vorzeitig für mündig erklärt werden kann. Gleichzeitig hat sie zusammen mit ihrem Partner, einem Rom, ohne Eheschließung keine Hoffnung auf eine eigene Wohnung. In Gespräch mit einem anderen Rom stellte ich fest, daß er im voraus die Möglichkeit ablehnt, eine Mischehe einzugehen. Er will nicht, daß seine Kinder in der Familie erniedrigt werden.

Rassendiskriminierung kann man auch unter Kindern antreffen. Frau C. berichtete uns von den Problemen, die ihre Tochter mit ihren Mitschülerinnen in der Schule hatte. Die Tochter von Frau C. war eine sehr gute Schülerin, stets sauber gekleidet, nett und freundlich. Als sie in eine neue Schule kam, war sie in der Klasse die einzige Zigeunerin. Die Kinder nahmen sie nicht auf. Sie verhöhnten sie, sie stinke angeblich. Nach und nach verschloß sich das Mädchen gegenüber ihrer Umwelt und begann, die Mitschülerinnen zu hassen. Soweit es möglich war, hörte es auf, sich an gemeinsamen Aktionen der Klasse zu beteiligen. Die Leistungen in der Schule wurden schlechter. Den Lehrern war das wahrscheinlich gleichgültig. Das Mädchen vertraute sich dann doch mit seinen Problemen der Mutter an und diese bat, als sie keinen anderen Ausweg sah, den Schuldirektor um Hilfe.

Ähnliche Probleme hat in der Grundschule fast jedes Zigeunerkind. Soweit ihm die Eltern nicht helfen, muß es diese selbst bewältigen. Oft sind sie in der Schule isoliert, frustriert, verloren. Sie verlieren allmählich das Interesse an der Gesellschaft, die sie nicht akzeptiert. Diese Konflikte mindern in den Kindern das Bewußtsein des eigenen Wertes und die Kinder beginnen unter Minderwertigkeitskomplexen zu leiden. Die Situation wird nur scheinbar dadurch entschärft, daß die Zigeunerkinder in eine Sonderschule gehen, wo geringere Anforderungen an sie gestellt werden. Sie befinden sich dort in größerer Zahl und niemand verhöhnt sie. Sie haben dann aber beschränkte Möglichkeiten bei der Berufswahl.

Die Beziehung zu sich selbst und besonders zu ihrer Ethnizität ist bei den Roma durch die Ablehnung seitens der "Weißen" deutlich

gekennzeichnet. Dies ist auch daran erkennbar, daß viele ihre Herkunft verleugnen. Deshalb ist es fast unmöglich festzustellen, wieviele Roma in der Stadt eigentlich leben.

Ein Beispiel für ein ruiniertes Selbstbewußtsein lieferte uns Frau B., Religionslehrerin, als sie uns folgenden Dialog reproduzierte:

"Frau Lehrerin, sie haben uns gern, sie verabscheuen uns nicht."

"Warum denn?"

"Weil sie sich nicht die Hände wuschen, nachdem Sie uns die Kaugummis abgenommen hatten."

Wir stießen auf die Meinung, alle Roma hätten einen Minderwertigkeitskomplex. Bei einigen zeigte sich das so, daß sie ihre Herkunft zu verbergen suchen, andere betonen aus demselben Grunde stolz auf ihre Herkunft zu sein. Ich bin mir nicht sicher, daß dies in allen Fällen stimmt. Höchstwahrscheinlich empfinden viele von ihnen die Auseinandersetzung mit der eigenen Ethnizität als Problem - sind sie doch von Kindesbeinen an Zielscheibe des Hohns. Das verminderte Selbstvertrauen hindert sie sogar daran, mit den "Weißen" dort zusammenzuarbeiten, wo dies möglich wäre und schafft weitere Barrieren. Es ist ganz wahrscheinlich, daß dieser Minderwertigkeitskomplex mit eine der Ursachen für die Uneinigkeit unter den Roma selbst ist, die sich heute so markant im politischen Leben äußert.

Die Roma bemühen sich verhältnismäßig oft, sofern sie gebildet sind, ihre Herkunft zu verbergen und sich in die Gesellschaft der "Weißen" zu integrieren. Einige von ihnen begannen sogar, politisch aktiv zu werden, aber die übrigen Roma wissen diese Aktivitäten größtenteils nicht zu schätzen. Sie vertreten die Meinung, die Streber aus ihren Reihen täten dies vor allem im eigenen Interesse, um sich zu Reichtum zu verhelfen. Wir begegneten jedoch einigen "integrierten" Roma, die sich bemühten, den "nichintegrierten" Roma zu helfen. Ein Beispiel dafür ist Frau C. Ihr ist es zu verdanken, daß eine Vorbereitungsklasse für Zigeunerkiner in der Sonderschule entstand. Heute ist Frau C. Kandidatin der sozialdemokratischen Partei.

Die Feststellung, daß die "weniger integrierten" Roma, mit denen wir bei der Untersuchung sprachen, den "mehr integrierten" überhaupt nicht trauen, war für mich überraschend. So erfuhren wir in der Familie M., daß man jedwede Hilfe ausschließlich von den Tschechen, z.B. von der Bezirksbehörde erwarte (in diesem Zusammenhang wurde insbesondere von der Wohnungsfrage gesprochen). Gegenüber Frau C. und den übrigen "integrierten" Roma bekundeten sie hartnäckig Mißtrauen. Sie glaubten nicht, daß diese ihnen jemals halfen oder helfen wollten. Die "vertrauenswürdigen" Tschechen äußerten sich hingegen in dem Sinne, daß den Roma wiederum nur die Roma wirklich helfen könnten.

Meines Erachtens können die Ursachen für dieses tiefe Mißverständnis folgende sein:

- a) negative Erfahrungen mit einigen Vertretern der politischen Organisationen der Roma
- b) der Minderwertigkeitskomplex, der von den einzelnen Roma auf das ganze Ethnikum der Roma bezogen wird. Ein interessantes Beispiel ist Herr C., ein Rom, der sich einerseits zu den Roma bekennt, und sie andererseits als "Räudige" bezeichnet; oft und gern betont er, sein Bruder, ein Musikant, spiele nicht für die Roma - er spiele nur für die Deutschen
- c) Überbewertung des Umfangs der Kompetenzen der leitenden Funktionäre der Roma z.B. bei der Lösung der Wohnungsfrage - nicht erfüllte Erwartungen und sich daraus ergebendes Mißtrauen
- d) Neid und Verleumdung.

Bei den Besuchen in den Zigeunerfamilien war sehr wohl zu erkennen, daß die Roma auf scheinbar unmerkliche Aufmerksamkeits-, aber auch Mißtrauensbekundungen sehr feinfühlig reagieren. So war ihnen z.B. sehr daran gelegen, daß wir von ihnen Essen entgegennehmen: "Nimm nur das Brot, Du wirst Dich nicht vergiften. ... Du kannst daraus ruhig trinken, ich habe nicht AIDS."

In allen Familien zeigten sie uns Photographien und waren offensichtlich stolz auf ihre schönen Kinder. Auch bei der Bezirksbehörde machte man uns darauf aufmerksam, daß es für die

Roma sehr wichtig ist, wenn wir uns ihre Namen und Gesichter merken. Das bereite ihnen Freude. Möglicherweise bietet sich gerade hier eine Lösung zur Verringerung des Minderwertigkeitsgefühls der Roma an.

Nach meinen Erfahrungen könnte dieses Problem zusammen mit weiteren Problemen in Jablonec in Verbindung mit dem christlichen Glauben bewältigt werden. Der christliche Glaube verwischt, insoweit er interorisiert, verinnerlicht ist, die Rassen-, Nationalitäten- und Sozialunterschiede zwischen den Menschen, führt zur Akzeptanz der Nächsten als Brüder und Schwestern. Dies beweist z.B. der Lebenslauf eines Zigeunermädchens aus Jablonec (J.B.), das den Glauben an Jesus Christus annahm und nach seiner Bekehrung in engem Kontakt mit der katholischen Gemeinde steht. Daher distanziert es sich nicht von seinen Verwandten. Es nimmt sie liebevoll auf.

Der Minderwertigkeitskomplex wird bei den Kindern der Roma nicht durch Verhöhnungen der Mitschüler, sondern auch durch die Mißerfolge im Unterricht ausgelöst - unterdurchschnittliche Ergebnisse bei oft überdurchschnittlicher Intelligenz. Die Lehrer, mit denen wir darüber sprachen, sind sich in der Meinung einig, daß die Zigeunerkinder nicht weniger intelligent seien als die tschechischen, oft sind sie sehr scharfsinnig und geschickt, werden aber durch das Familienmilieu gehemmt. Vor dem Eintritt in die Schule haben diese Kinder wenig Erfahrungen mit dem Zeichnen, Schreiben, Lesen; sie haben oft wenig Spielzeug und weitere didaktische Hilfsmittel. Die Zigeunerfamilien messen diesen Dingen größtenteils geringere Bedeutung bei als die übrigen Familien in Tschechien.

Die Zigeunerkinder haben auch, und das ist wahrscheinlich das Hauptproblem, einen geringen Wortschatz. Sie haben Probleme mit der tschechischen Sprache, beherrschen die Sprache der Roma auch nur teilweise. Viele Eltern können ihnen auch beim besten Willen nicht viel beim Lernen helfen. Auch wenn sie selbst nur eine niedrige Bildung haben, setzen sie in die Bildung ihrer Kinder gewisse Hoffnungen. Besonders stolz sind sie darauf, daß ihre Kinder Fremdsprachen lernen. Eine Hochschulbildung ist bei den Roma eine

Ausnahme (nur eine Frau aus den Reihen der Roma in Jablonec hat eine Hochschulbildung - sie hatte das Studium der Rechte abgeschlossen). Die Ursache dafür, daß die Zigeunkinder nur eine Grundbildung haben, kann auch darin gesehen werden, daß ihnen die Eltern beim Studium angeblich keine materielle Unterstützung zuteil werden lassen. Die Direktorin einer Schule in Jablonec äußerte die Ansicht, die Zigeunereltern hätten eher daran Interesse, daß der heranwachsende Sohn Geld verdient, daß die Tochter heiratet oder wenigstens die jüngeren Geschwister betreut. In der Zigeunerfamilie Ci. waren wir aber im Gegenteil Zeuge dessen, wie die Mutter ihren Töchtern vorwarf, die Schule nicht abgeschlossen zu haben - sie haben Kinder, obwohl sie selbst noch im Kindesalter stehen (15 und 16 Jahre).

Die Kinder in den Zigeunerfamilien haben größere Freizügigkeit als die Kinder in den übrigen Familien, widmen weniger Zeit der Vorbereitung für die Schule, den Interessenzirkeln u.ä.. Sehr wichtig ist für sie die Kameradengruppe. Dort ahmen sie oft die Erwachsenen nach, beginnen vorzeitig zu rauchen und ein lockeres Sexualleben zu führen. Die Gruppen der Zigeunkinder kommen in alten verlassenen Häusern zusammen, hier suchen sie einen Zufluchtsort, sofern sie sich dazu entschlossen haben, den regelmäßigen Schulbesuch zu meiden. Gerade von dort führt der Weg in die Kinderheime und oft auch in die Drogenabhängigkeit. Wir verfügen über keine genauen Daten, wie viele Zigeunkinder ein solches Schicksal haben, aber der Anteil an der Gesamtzahl der Zigeunkinder wird wahrscheinlich hoch sein. Auch wir waren in Jablonec Zeugen zweier solcher Fälle.

Die Menschen, die in Jablonec den Roma helfen wollen, betrachten die Hilfestellung an die junge Generation als erstrangige Aufgabe. Im Zusammenhang damit stießen wir auch auf den sehr radikalen Vorschlag einer Roma-Bürgerin, Frau Ci., alle Zigeunkinder in Internatsschulen unterzubringen, wo sie eine gute Bildung erhalten könnten. Wir nahmen an, daß die Eltern aus den Reihen der Roma einem solchen Vorschlag grundsätzlich nicht zustimmen würden; es zeigte sich aber, daß vielen dieser Vorschlag gefallen würde, soweit es sich um Kinder höheren Alters handelt. Zugleich fragten sie aber, ob

die Internatsschule direkt in Jablonec stehen würde, oder drückten ihre Zustimmung mit der Einschränkung aus, daß sie selbst sich dessen nicht sicher sind, ob das eigene Kind in eine solche Schule eingeschrieben werden sollte. Einige Eltern vertraten nämlich die Meinung, daß gerade in Internatsschulen die Kinder oft dem Drogenmißbrauch verfallen.

Für die jüngsten ZigeunerKinder verläuft gegenwärtig ein Experiment in der Gasse Libercká. Hier wurde eine Klasse eingerichtet, die die ZigeunerKinder im Alter zwischen 5 und 6 Jahren für den Eintritt in die Grundschule vorbereiten soll. Die Kinder im Vorschulalter absolvieren hier den Kurs "Die Schule als Spiel", wobei sie sich grundlegende Kenntnisse und Fertigkeiten aneignen, ihren Wortschatz ergänzen usw.. Im Rahmen des Unterrichts beteiligen sich die Kinder auch an der Musik- und Kunsttherapie. Diese Vorbereitungsklasse besuchen insbesondere vernachlässigte Kinder aus dem sozialen Problembereich, die Voraussetzungen für eine Einschulung an der Grundschule aufweisen.

Nach dem Besuch der Vorbereitungsklasse erhält jedes Kind ein Zeugnis, auf dem steht, das der Schüler oder die Schülerin den Kurs "Vom Märchen zum Wissen" absolvierte. Im Zeugnis wird auch kurz umrissen, wie erfolgreich der Schüler war, z.B. "Sie gehörte zu den eifrigsten Kindern, wies einen vorbildlichen Schulbesuch auf und dementsprechend waren auch die Ergebnisse. Gegenüber den übrigen Kindern war sie liebenswürdig und freundlich, bei allen beliebt."

In der Grundschule werden die Kinder aus der Vorbereitungsklasse gruppenweise untergebracht und ihre Lernergebnisse laufend verfolgt. Beim Besuch der Vorklasse beeindruckte mich die individuelle Einstellung der Lehrerin gegenüber den Kindern. Im vorigen Jahr hat sich die Vorbereitungsklasse bewährt. An die Grundschule wurden sechs Kinder aufgenommen, hiervon drei, die sonst die Anforderungen für den Eintritt in die Grundschule nicht hätten erfüllen können. Bei der Realisierung der Vorbereitungsklasse arbeitet RADAM (Assoziation der Roma für Kinder und Jugendliche) mit der Schulleitung zusammen.

Die Zusammenarbeit mit RADAM wurde seitens der Lehrer positiv bewertet. Gewisse Beschwerden seitens der Lehrer ergaben sich aber über die Zusammenarbeit mit den Eltern. Die Zusammenarbeit stockte z.B. in finanzieller Hinsicht - die Eltern hätten in einigen Fällen kein Interesse, den Kindern das Mittagessen und die Lehrmittel zu bezahlen und die Kinder blieben mit leeren Händen und hungrig sitzen - die Eltern mißbrauchen die Hilfe der Erzieherin, die schließlich den Kindern die Suppe im Speisesaal der Schule entgeltlich gibt. Die Lehrer haben keine klare Vorstellung, wie diese Fragen zu lösen sind und warten darauf, daß die Eltern ihre Schulden bezahlen. Vorbereitungsklassen werden auch in anderen Städten (Most, Decin, Teplice, Karviná) eingerichtet.

Eine interessante Unterredung über die Arbeit mit Zigeunerkindern hatten wir mit Frau B., einer Religionslehrerin. Zur Zeit des Sozialismus leitete Frau B. einen Musik- und Tanzzirkel für Zigeunerkinder und sie fuhr mit Kindergruppen an den Wochenenden ins Gebirge. Bei diesen Ausflügen lernten die Kinder nach dem Evangelium zu leben. Das Christentum war damals unterdrückt. Die Zigeunerkinder wurden aber von jedermann geringschätzig betrachtet und vielleicht legte deshalb niemand dieser Aktivität Hindernisse in den Weg. Die Leitung der Schule war nicht daran interessiert und die Sozialkuratorin förderte diese Kurse. Für die Zigeunerkinder war diese Betreuung sehr vorteilhaft. Anfänglich beteiligten sich die Zigeunerkinder gerade wegen dieser Vorurteile an den Kursen. Das Interesse nahm aber derart zu, daß unter den Kindern eine Auswahl getroffen werden mußte. Den Vorzug erhielten die begabtesten und talentiertesten, die Hoffnung auf Einbeziehung in ein normales Leben hatten.

Bei einem Gespräch führte Frau B. an, die Arbeit mit den Zigeunerkindern unterscheide sich wesentlich von jener mit den übrigen Kindern. Die Zigeunerkinder nehmen sehr empfindlich wahr, ob sie geliebt und akzeptiert werden. Bevor sie sich davon überzeugt haben, seien sie sehr wachsam und mißtrauisch. Im Vergleich zu den tschechischen Kindern sei es für sie weitaus leichter und natürlicher,

alle als Brüder und Schwestern anzusehen: das Leben in einer Gemeinschaft sei für sie eine geläufige Angelegenheit. Sie hätten ein gutes Herz, seien aber bei den Spielen aggressiver, explosiver. Das erscheine ihnen natürlich und führe nicht zur Gehässigkeit.

Zu den Ergebnissen der Teilnahme am Zirkel gehörte auch eine merkliche Linderung der Aggressivität unter den Kindern. Es erwies sich, wie wichtig es für die Zigeunerkinder ist, positive Vorbilder zu haben und Kontakt zu jemandem, der ihnen den Weg weist. Andernfalls finden sie ihre Vorbilder auf dem Bildschirm im Ideal der Helden von Actionfilmen. Der Zirkel und die gemeinsamen Ausflüge wurden oft vom Bischof finanziert. Nach dem Jahre 1989 wurde diese Aktivität "wegen Geldmangels" unterbrochen.

Ergebnisse und Zusammenfassung

Angela Riedmann

Unsere Kontakte sind für die kurze Anwesenheit erstaunlich vielfältig und gut, sie könnten als Basis für einen längerfristigen Aufenthalt und nähere familiäre Kontakte dienen.

Im vorliegenden Forschungsbericht wird eine Vielzahl an Fragen aufgegriffen und angedeutet, die jedoch nicht mehr einer ausführlichen Analyse zugeführt werden können, da dies den Rahmen der Arbeit sprengen würde.

Kontrastierung der Innen- und Außenansichten

Die Außenansichten lassen sich vereinfacht in zwei Kategorien einteilen: Zum einen wird häufig auf die zerstörerischen Missetaten der Roma hingewiesen, sie stehlen, betrügen, sie wollen nicht arbeiten und sie vernachlässigen ihre Kinder sind die gängigsten negativen Stereotypen, auf die wir gestoßen sind, andererseits begegnet uns eine christlich geprägte Mitleidshaltung, besonders gegenüber den Kindern.

Auch bei den Roma sind zwei Haltungen vordergründig, die deren eigene Ambivalenzen zum Ausdruck bringen: Einerseits die Erwartungshaltung der Hilfe an die "Weißen" bei der Lösung der materiellen Probleme, andererseits das Bestehen auf Abgrenzung, die sich besonders in den Heiratsgewohnheiten äußert – Zwischenheiraten werden zwar toleriert, nicht aber befürwortet. Es gibt sie, aber auch gemäß der bereits erwähnten Studie akzeptieren nur 4% der Weißen diese Verbindungen, 81 % schließen sie völlig aus. Dieser Prozentsatz verändert sich nicht durch das Kriterium "gebildet" – "weniger gebildet". Hochzeiten mit Romni sind eher vorstellbar als Hochzeiten mit den männlichen Rom. Eine solche Verbindung bedeutet aber für eine Romni nicht selten die Aufgabe der Kontakte zu ihrer Familie.

In sämtlichen Interviews, sowohl von VertreterInnen der tschechischen Bevölkerung als auch von den Roma selbst, wurde der Gegensatz von "bad-good-romanies" geschaffen. Dies kann in doppelter Bedeutung

gesehen werden: Zum einen steht soziale Armut gegenüber tatsächlicher Kleinkriminalität, zum anderen bezieht er sich auf "besser – weniger" integriert.

Was es heißt, "Roma" zu sein, wird nicht allein von der so bezeichneten Gruppe definiert, sondern ebenso von der Mehrheitsbevölkerung, innerhalb derer sie lebt. In diesem konkreten Fall sind die Attribute größtenteils negative und bezeichnen soziale Kategorien. Dies führt zu zweierlei Verhaltensweisen seitens der Roma: Einerseits schämen sich viele, zu den Roma zu gehören, andererseits erfolgt bei anderen wiederum aus einer Art Trotz auf die latenten und offenen Diskriminierungen ein "revival" von ethnischem Stolz.

Es war den Roma ein großes Anliegen, die Nachricht über die brutalen Skin-Attacken in der Öffentlichkeit, vor allem auch in der ausländischen Öffentlichkeit, zu verbreiten. Dies läßt sich daraus ersehen, daß wir von unseren Hauptinformanten am Abend ihrer politischen Versammlung gebeten wurden, darüber in unserem Abschlußpapier zu berichten. Diese offenen Skin-Attacken gibt es erst seit der Wende 1989.

Minderheiten bedürfen nicht nur eines besonderen Schutzes, v. a. gilt es, ein gesellschaftliches Klima der Offenheit und der Akzeptanz zu schaffen, in dem die/der/das Andere gar nicht mehr der Toleranz bedarf, sondern zur Selbstverständlichkeit auch in Hinsicht auf die Eigendefinition wird.

Nachsatz

"Schaut hin auf die Minderheiten in Eueren Ländern, befaßt Euch einmal mit der Tragik von deren Geschichte, seid Freunde!"¹

Einige Wochen darauf, Anfang Februar 1995, kam es in Oberwart, Österreich, zu einem brutalen Terrorakt gegen Roma, bei dem vier Todesopfer zu beklagen sind.

¹ Josef Horvath (österreichischer Roma aus Oberwart). In: Choung-Fux, Eva: a.a.O. S.119.

Lokale Tradition und Einbruch der Weltwirtschaft auf den Märkten von Jablonec

Marketa Koprivová, Anna Zisman

Seit 1991 bestimmen 40 Marktstände den Hauptplatz von Jablonec, über den zuvor die Autobusse fuhren. Von Montag bis Samstag kann man dort Obst und Gemüse kaufen, aber auch billige Kleidung. Das ist eine der auffälligsten Veränderungen im Alltagsbild der Stadt seit der Revolution von 1989. Die Waren sind bei der Aufstellung der Marktstände deutlich getrennt: auf der einen Seite Bekleidung, auf der anderen Lebensmittel. Es sind Vietnamesen, die – wie im ganzen Land – Kleidung anbieten. Gegenüber verkaufen Tschechen Obst und Gemüse.

Die Untersuchung des Jablonecer Marktes bot die Gelegenheit, sich etwas tiefer mit diesen Gruppen von Händlern zu befassen, die hier völlig neu sind, und zu verstehen, wie sie sich nunmehr in das Alltagsleben der Stadt fügen. Der kleine traditionelle Markt von Jablonec, auf einem anderen Platz, war nur Zeuge dieser Entwicklung. Der neue Markt hingegen veranschaulicht eine neue Art des Handels und neue Konsumgewohnheiten.

Wie alle Untersuchungen im Rahmen der Sommerschule von Jablonec, mußte unsere "Marktstudie" zwei Herausforderungen, die direkt mit dem Projekt zusammenhingen, annehmen und so gut wie möglich überwinden. Unsere Arbeitsgruppe bestand aus zwei Personen. Zwei Sprachen – Tschechisch und Französisch, die jeweils auf Englisch übersetzt wurden –, zwei Kulturen, zwei anthropologische Forschungsansätze. Außer den besonderen Bedingungen der Gruppenarbeit mußten wir – es lohnt sich vielleicht, diesen großen Begriff zu verwenden – die zwei Länder in der Wissenschaft verbinden. Marketa befand sich nur hundert Kilometer von Prag, ihrer Geburtsstadt, entfernt; Anna kam am Abend, bevor es losging, nachdem sie etwa 1500 Kilometer zurückgelegt hatte. Wir hatten drei Wochen Zeit, um

unsere unterschiedlichen Erfahrungen und unsere unterschiedlichen Eindrücke des Untersuchungsfeldes auf einen Nenner zu bringen. Unsere Untersuchung lief vom 12. September bis zum 2. Oktober 1994. Darin bestand die zweite Spielregel, die wir befolgen mußten: die Studie war in sehr kurzer Zeit durchzuführen. Es ist hier nicht notwendig, sich die Bedeutung von Langzeitbeobachtungen in der Anthropologie ins Gedächtnis zu rufen oder sich damit zu befassen. Wir werden vielmehr zu zeigen versuchen, wie wir die begrenzte Zeit genutzt haben, um unsere Feldstudie zu organisieren. Was vielleicht zu Beginn als Nachteil empfunden wurde, spornte uns während der drei kurzen Arbeitswochen an; die kurze Frist half uns, schneller unsere Arbeitsgruppe zusammenzuschweißen. Die Sprach-, Anpassungs- und Kommunikationsschwierigkeiten und die Empfindlichkeiten mußten schnell überwunden werden.

Märkte sind, beinahe definitionsgemäß, leicht zugängliche Orte, ohne Mittelsmann, ohne Sperre, ohne offensichtliche Regeln. Dieser Aufsatz ist wiederum nicht der Ort, den Wert des Beobachtens für jede Feldstudie zu erklären. Für unsere Untersuchung der Märkte von Jablonec war die Beobachtung nicht nur ein vorrangiges Element, sondern auch Katalysator der Unterschiede innerhalb unseres Forscherteams. Marketa erschien alles klar und einfach, wenn sie zwischen den Ständen über den Markt lief. Die angebotenen Waren, das Verhalten der Akteure – sowohl der Händler als auch der Kunden –, die Anordnung und die Auslagen der Stände, all das, was das Leben dieser Märkte ausmachte, war ihr letztlich vertraut. Anna hatte natürlich den Vorteil der Fremden. Ihre Beobachtungsfähigkeit wurde durch ihre Unkenntnis der Gegebenheiten verstärkt. Alles schien ihr wert, gesehen zu werden, aber nichts konnte sie verstehen. Zuvor hatte sie bei Beobachtungen Augen und Ohren gleichermaßen eingesetzt. In Jablonec ging sie zwischen den Marktständen spazieren und konnte nur ihre Augen benutzen. Hat diese Unzulänglichkeit ihre Aufmerksamkeit für das, was sich auf den untersuchten Märkten abspielte, gesteigert? Kann man bestimmte Feinheiten einer Gesellschaft wahrnehmen, indem man ihren verbalen Ausdruck ignoriert? Die Frage bleibt auch heute noch offen. Sicherlich hat sich die französische Wissenschaftlerin mehr als gewöhnlich auf die Beobachtung

konzentriert. Sie konnte das, was sie sah, nicht mit dem, was sie hörte, erklären; Schlußfolgerungen – manchmal wohl recht gewagte – waren also, um nicht zu sagen obligatorisch, doch ihr bevorzugtes Mittel. Ihre tschechische Kollegin mußte hingegen, wenn sie Annas Fragen beantwortete, etwas Abstand gewinnen von diesem Untersuchungsfeld, das sie oft für einen Teil ihrer Kultur und ihres Denkens hielt. Als sie sich über das Erscheinungsbild der Jablonecer Märkte Fragen stellte, entdeckte Mária eine neue Welt, die es zu untersuchen galt. Während dieser drei Wochen haben wir gemeinsam und gegenseitig erlebt, was die Anthropologie des Außen und des Innen, der Ferne und der Nähe bedeutet. Zwar kam Anna nicht aus einem weit entfernten Land, und Márias Familie waren keine Händler. Aber dennoch sahen wir uns diesen methodologischen Fragen nachdrücklich gegenübergestellt.

Unsere Arbeit brachte auch verbale Kontakte mit den Akteuren der beiden Märkte mit sich. Wir haben drei verschiedene Arten von Interviews durchgeführt, die jede mehr oder weniger die Schwierigkeiten der Übersetzung von einer Sprache in die andere wiedergeben. Es schien uns sinnvoll, nur ein einziges formelles Interview durchzuführen – mit einem Termin, in einem Büro, mit einer offiziellen Persönlichkeit. Die Durchführung dieses Interviews wurde durch die Simultanübersetzung fast nicht behindert. Jeder von uns übte seinen Beruf aus – die einen auf der Suche nach konkreten und weniger konkreten Informationen, der andere, indem er so gut wie möglich die Politik der Stadt in bezug auf die Märkte darstellte. Der junge Verwaltungsangestellte der Stadt Jablonec, der unsere Fragen beantwortete, schien keineswegs erstaunt oder irritiert, wenn die Unterhaltung unterbrochen werden mußte, weil Mária seine Ausführungen für Anna übersetzen mußte. Er erklärte sich auch sofort mit der Verwendung eines Diktiergerätes einverstanden. Tatsächlich störten wir ihn nicht bei der Arbeit: Er gab nur das bekannt, was jede Behörde gerne bekanntgibt.

Aber die Hauptarbeit spielte sich auf dem Untersuchungsfeld selbst ab, auf den beiden unterschiedlichen Märkten der Stadt. Die Interviews mit den Kunden bildeten kein wirkliches Problem. Wir führten kurze

Gespräche mit ihnen, meistens, wenn sie gerade zwischen den Marktständen hervorkamen. Die meisten waren amüsiert, von Menschen, die sie für angehende Journalistinnen hielten, befragt zu werden. Anna ließ sich nach einigen Interviews das Ergebnis zusammenfassen. Die Fragen waren oft sehr ähnlich und wurden im voraus vorbereitet.

Es ging nicht darum, unsere Gesprächspartner lange reden zu lassen, sondern darum, ihre Äußerungen über ihre Konsumgewohnheiten und Eindrücke über die Märkte in Jablonec festzuhalten. Die französische Wissenschaftlerin mußte also an diesem Prozeß nicht aktiv teilnehmen, der schließlich fast ausschließlich von ihrer tschechischen Kollegin durchgeführt wurde. Wir hätten auch beschließen können, ausführliche Gespräche mit den Marktkunden zu führen. Aber die begrenzte Zeit nötigte uns, klare Entscheidungen zu treffen. Wir haben unsere Untersuchung, und daher auch unsere Anstrengungen, auf die Märkte selbst beschränkt.

Es war sehr einfach, in die Märkte vorzudringen. Wie alle Kunden konnten wir zwischen den Ständen umherlaufen wie wir wollten, während wir uns mitten in unserem Untersuchungsgebiet befanden. Wir mußten keine Schranke überwinden, nicht eingeführt werden. Schon nach einigen Tagen erkannten uns die meisten Händler wieder, wenn wir an ihrem Stand vorbeigingen. Wir gingen immer gleich vor, um in Kontakt mit ihnen zu treten. Wir erklärten ihnen, wer wir waren und was wir untersuchten. Marketa vergaß nie, zu betonen, daß sie gemeinsam mit einer Französin arbeitete, was oft ein höfliches Interesse bei unseren Gesprächspartnern hervorrief. Die Tatsache, daß wir den Markt untersuchten – einen wesentlichen Ort in ihrem Leben – schien sie hingegen nicht zu berühren. Keiner von ihnen fragte nach der Bestimmung unserer Untersuchung; offensichtlich hatte niemand in seinen Antworten über das unmittelbare Funktionieren des Marktes etwas zu verstecken oder besonders herauszustellen. Die Händler empfanden uns nicht als gefährlich. Sie benutzten uns auch nicht als bequeme Vermittler für eine Sache, die sie vertreten hätten. Der Austausch von Frage und Antwort war eigentlich sehr förmlich. Die Händler wollten uns keineswegs enttäuschen und beantworteten willig unsere Fragen. Nicht einer weigerte sich, mit uns zu reden – abgesehen

von einem Vietnamesen, der sich beschwerte, daß Journalisten alle Aussagen entstellten. Aber es wollte sich uns auch keiner weiter öffnen und den engen Kontext unserer Fragen zur Marktorganisation verlassen. Nach der ersten Kontaktaufnahme versuchten wir im Lauf der Tage, die Beziehungen zu unseren Gesprächspartnern enger werden zu lassen. Bei einigen, die uns gesprächiger erschienen als andere, blieben wir vor ihrem Stand stehen und fingen eine Unterhaltung an. Wir versuchten sichtlich eine offener Beziehung mit jedem von ihnen einzugehen, die auf gegenseitiges Vertrauen und ein freundschaftliches Verhältnis begründet ist. Aber die Notwendigkeit einer Übersetzung und der Zeitmangel waren schwer zu überwindende Hindernisse. Die meisten Händler waren sehr zuvorkommend. Es kam nicht selten vor, daß wir den Markt mit Äpfeln, Bananen oder Blumen im Arm verließen, die uns unsere Gesprächspartner geschenkt hatten. Sie nahmen eine beschützende, fast mütterliche Haltung zu uns ein – die meisten von ihnen waren Frauen. Die jüngeren von ihnen hielten mehr Abstand: Vielleicht wollten sie sich nicht zwei Wissenschaftlerinnen aussetzen, die ebenso jung oder sogar jünger waren als sie. Von den vietnamesischen Händlern sprachen einige nicht gut genug tschechisch; andere waren sehr freundlich zu uns, so freundlich, daß wir uns gegen einige – mehr oder weniger verschleierte – Annäherungsversuche zur Wehr setzen mußten. Wie jeder erfahrene Anthropologe, versuchten wir das Leben der Akteure dieses Marktes besser kennenzulernen. Doch wie kann man sich ungezwungen über Gott und die Welt unterhalten, wenn die eine Wissenschaftlerin ständig unterbrechen muß, um für die andere zu übersetzen? Während dieser Unterbrechung klinkte sich der Händler wieder aus dem Gespräch aus und arbeitete weiter. Anna hatte daher große Probleme, mit Hilfe von Marketas Übersetzung das Gespräch in eine bestimmte Richtung zu lenken – oder vielmehr, bescheidener ausgedrückt, sich zwanglos weiter zu unterhalten und ein wenig Einfluß zu nehmen. Die Beziehung zwischen den beiden Wissenschaftlerinnen und den Marktfrauen war also alles andere als spontan. Der Tschechin fiel es schwer, auch noch die Unterhaltung über das Auto einer Marktfrau zu übersetzen, ein Thema, das zwar ergiebig war, aber nichts mit unserer Untersuchung zu tun hatte; für die Französin war es schmerzhaft, an diesem

informellen Austausch nicht teilnehmen zu können, der so lebendig war ...

Leider mußten wir, ohne immer abwarten zu können, bis sie sich von selbst öffneten, unsere Gesprächspartner – mehr oder weniger unvermittelt – bitten, uns ihre Lebensgeschichte zu erzählen. Einige weigerten sich und erklärten, ihr Leben sei für uns nicht interessant. Eine Marktfrau ließ sogar den Blick über den Markt schweifen, um eine Person zu finden, deren Leben interessanter sei – allerdings ohne Erfolg. Andere hatten prinzipiell nichts dagegen einzuwenden, uns außerhalb ihres Arbeitsplatzes zu treffen. Aber wenn es soweit war, hatten sie doch immer noch etwas Wichtigeres zu tun. Diese beiden Reaktionen waren die häufigsten. Nachdem ein erster herzlicher Kontakt schnell hergestellt war, lockerte sich die Beziehung wieder – löste sich sogar wieder, je weiter wir in unserer Untersuchung voranschritten. Schließlich sahen uns die Händler fast wie ihre Kunden: Sie lieferten uns gerne ihre oberflächlichen Eindrücke der Außenwelt, bis sie verstanden, daß wir mehr von ihnen wollten. Von da ab sahen sie uns mit anderen Augen, sahen in uns etwas, das ihnen fremd war, unberechenbar – und das sie daher vermieden. Wir mußten also mit den beiden Aspekten unserer Beziehungen zu den Händlern der Jablonecer Märkte fertigwerden: Zusammenarbeit und Selbstschutz.

Die Märkte in Bildern ...

Der Untere Platz ist heute morgen noch leer. Es ist bald sechs Uhr. Die Straßenlaternen sind schon aus, aber die Fassaden der Häuser scheinen noch zu schlafen. Die Stadtbibliothek, der kleine Laden mit Kinderbekleidung, die funkelneue Bank mit malvenfarbenen Mauern, das Café, ebenfalls glitzernd, Geschäfte mit Elektrogeräten, Kosmetika, Küchengeräten, die Drogerie und das Sony-Geschäft – sie alle werden bald ihre Türen öffnen. Die anderen Gebäude warten geduldig auf die Ankunft der Arbeiter, die täglich die Fassaden der Innenstadt renovieren. Der Markt in der Mitte des Platzes schläft auch noch. Die 40 Stände sind in vier gleichen, schnurgeraden Reihen

aufgebaut. Die Stände sind aus Holz und werden von einer dicken Plane geschützt. Sie unterscheiden sich durch nichts: Ihr Platz ist auf dem Boden aufgemalt; alles scheint vollkommen symmetrisch und durchorganisiert.

Da kommt das erste Auto. Grüne Plastikstiegen sind sorgfältig auf einem kleinen Anhänger gestapelt. Alles geht sehr schnell. Der Mann und seine Frau schlagen beim Aussteigen laut die Türen zu, als wollten sie ein Signal zum Marktbeginn geben. Schon kommen weitere Fahrzeuge. Die gleichen Anhänger, die gleichen grünen Stiegen, ein Mann, eine Frau, die gleiche Eile. Nackt sahen alle Stände genau gleich aus; mit Obst und Gemüse geschmückt, scheinen sie es immer noch. Die Bananen werden gut sichtbar bündelweise präsentiert. Die grünen Trauben liegen daneben, Nektarinen und Pfirsiche machen sich den Platz zwischen diesen beiden königlichen Obstsorten streitig. Die holländischen Tomaten, schön rund, schön rot, dürfen direkt dahinter liegen. Die kleineren und weniger regelmäßigen tschechischen Tomaten liegen direkt neben Äpfeln, Zwiebeln, Paprika, Sellerie, Lauch, Karotten, die als weniger vornehm gelten und in ihren Stiegen vor jedem Stand liegen. Männer und Frauen schleppen ungerührt die Waren, wie schwer sie auch sein mögen. Eine Frau, die ungefähr im fünften Monat schwanger ist, lädt unverzagt Kisten mit Gurken aus dem Anhänger. Es ist kalt, die Hände werden rot und schmerzen: Man beeilt sich besser. Es wird wenig gesprochen. Mit einem kleinen Kopfnicken begrüßt man seinen Nachbarn und arbeitet weiter. Die Händler stehen fast immer am selben Platz. Es ist eine allmorgendliche Routine. Der zuständige Beamte geht von einem Stand zum nächsten, um die tägliche Standgebühr zu kassieren. 250 tschechische Kronen erhält die Stadtverwaltung. Man sucht nach Kleingeld: Niemand hat die genaue Summe parat. Trotzdem ist das noch keine Gelegenheit, auch nur mit einer kleinen Unterhaltung anzufangen. Man spricht nur das Nötigste, und alles läuft weiter wie bisher. Jetzt, wo alles aufgebaut ist, muß man seine Vorräte überprüfen. Eine junge Frau zupft Blätter von ihrem Blaukraut, das schon ein wenig älter aussieht. Ihre Nachbarin sortiert sorgfältig faule Pfirsiche aus: Der kleinste Fehler, und die Frucht wird dazu verurteilt, unter dem Stand versteckt zu werden. Nach und nach werden die Preise ausgezeichnet. Auch

hierbei herrscht rigorose Einheitlichkeit. Bananen kosten heute 19 Kronen, Weintrauben 24 Kronen, Tomaten 35 oder 11 Kronen, je nach Herkunftsland. Diese Zahlen stehen auf kleinen Zetteln – nur zwei Stände sind mit Preistafeln ausgestattet. Das ist der einzige Unterschied, den man innerhalb des Marktes wahrnehmen kann. Oft haben die Händler einen Vorrat mit bereits beschriebenen Zetteln. Gestern kosteten Bananen 17 Kronen; vielleicht werden die Preise morgen wieder gesunken sein. Es findet keine Absprache zwischen Mann und Frau statt, um sich über die Preise zu einigen. Bei empfindlicheren Waren liegt die Gewinnspanne bei 15% über dem Großmarktpreis, ist sie weniger empfindlich, nimmt der Händler nur 10%. Dann wird die Waage auf einem Ehrenplatz, vorne auf dem Verkaufsstand, aufgebaut. Sie funktioniert mit Gewichten und hat eine Tabelle zur Preisberechnung.

Die Ankunft der ersten Kunden gibt zu letzten Vorbereitungen Anlaß. Der erste an diesem kalten Morgen ist ein junger Mann, eingemummelt in eine mit Molton gefütterte bunte Jacke: Ohne zu zögern geht er auf einen Stand zu – nichts zeigt an, daß er in dieser Einförmigkeit wirklich eine Wahl trifft – und kauft zwei Bananen, um dann in einen Bus zu steigen, der ihn schon an der Haltestelle des Marktplatzes erwartet.

Es ist sieben Uhr. Die Marktfrau Frau M. ist noch nicht angekommen. Um sieben Uhr sind sie und ihr Mann noch beim Großhändler, etwa zwanzig Kilometer von Jablonec entfernt. Sie wohnen in Tanvald und decken sich daher lieber dort in der Nähe ein. Sie finden auch, daß dieser einer der besten Großhändler der Gegend ist. Die Inhaber waren früher Kellner, was dem Ehepaar M. als Erklärung für ihren Erfolg dient. Die Atmosphäre ist hier lebhafter als auf dem Markt. Sechs Männer arbeiten sich geschickt an den gestapelten Reihen von Marktstiegen vorbei und laden große Früchtestapel auf die Wagen. Auch hier hat man keine Zeit zum Reden: Man meldet nur kurz das Gewicht der Warenladung dem Direktor, der alles auf einen Block notiert. Herr und Frau M. kennen sich gut aus: Sie kaufen hier jeden Tag ihre Vorräte. Sie haben es nicht nötig, sich in die hinteren Räume der ehemaligen Fabrik, die der Großhändler zweckentfremdet hat, zu

wagen. Sie wissen bereits, daß hinten Konservendosen und Hunderte von Bierfässern lagern. Es gibt auch einen Kühlraum für empfindliches Obst. Die Kartoffeln sind näher am Eingang untergebracht. Doch nein: Heute gehen Herr und Frau M. schnurstracks auf die Salatgurken zu. Drei Stiegen werden auf den Wagen geladen. "30 Kilo!", meldet der Angestellte. Dann wiegt er 35 Kilo tschechische Tomaten. Zuletzt, für die Feinschmecker, wählt und wiegt Herr M. persönlich zwei Kisten Bananen, frisch aus Argentinien, 40 Kilo – die er mit Sicherheit im Laufe des Tages verkaufen wird. Es gäbe auch Weintrauben und Pfirsiche aus Italien, Blumenkohl aus der Bretagne, holländische Tomaten: Aber diese Waren befinden sich schon vom Vortrag im Anhänger der M.'s, nachdem sie in ihrer Garage übernachtet haben. Frau M. geht schnell an der Kasse vorbei, um ihre wöchentliche Rechnung in bar zu bezahlen – diese Woche sind es etwa 10.000 Kronen –, und schließt sich dann wieder ihrem Mann an, der schon im Auto auf sie wartet.

Mittlerweile ist es fast acht Uhr, und der Markt ist jetzt voller Leben. Die vietnamesischen Händler sind angekommen. Auch sie bauen systematisch ihre Stände auf. Und der Tag fängt an: Man schüttelt heftig die Plane, damit der über Nacht gefallene Regen hinunterläuft; man schaltet das Radio an und hört zunächst die tschechischen Nachrichten, dann eine Kassette mit vietnamesischer Musik; man bringt Schnüre am Stand an – die Knoten befinden sich immer am gleichen Ort; man lädt große blau-weiß-rote Tüten aus dem überladenen Auto oder aus dem blauen Anhänger; man hängt die Kleidungsstücke an die Schnüre, die übrigen legt man auf der Theke aus; man ersetzt die vietnamesische Musik durch amerikanische Disko-Melodien. Fertig. Der Platz hat jetzt sein seit nunmehr drei Jahren alltägliches Aussehen angenommen.

Auf einem anderen Platz im Zentrum von Jablonec, dem Anenske-Platz, wird ein anderer Markt aufgebaut. Er ist viel kleiner. Höchstens zwanzig Stände bilden ein Viereck, das den Markt begrenzt. In der Mitte geben vier weitere Stände dem Ensemble eine Einheit. Man kann den Ort gut als harmonisch beschreiben. Alles scheint hier schön angeordnet, das Wort "Tradition" fällt einem unmittelbar dazu ein. Ist

es die alte Wasserpumpe in einem Winkel des Platzes, die uns denken läßt, daß der Markt hier schon zur Folklore gehört? Wer hier eindringt, dringt in eine kleine Insel des Friedens ein. Kein Rufen, nur ein leises, regelmäßiges Gemurmel, wenn sich Verkäufer und Kunden austauschen. Den Lärm der Stadt hört man nicht, aber man kann sich fast alles vorstellen, was hier gesprochen wird. Mit einem einzigen Blick erfaßt man den ganzen Platz. Blumen, Obst und Gemüse bilden eine Farbkombination, die ebenso frisch erscheint wie die Ware. Vielleicht liegt es daran, daß die Karotten ihre Blätter behalten haben, daß an den Kartoffeln noch Erdreste hängen, jedenfalls errät man sofort, daß die Ware nicht vom Großhändler kommt. Auch sind die grünen Plastikstiegen, auf dem anderen Markt so allgegenwärtig, hier durch große Körbe ersetzt, die ganz anders aussehen. Genau, hier verkauft man Produkte aus eigenem Anbau. Viele der Verkäufer sind Rentner, die Obst und Gemüse aus ihrem Garten verkaufen. Ein Paar steht stolz an seinem Stand und hat heute sieben Karotten, zehn Bund Radieschen, fünf Sellerie und drei Gladiolen mitgebracht. Vorher haben sie "in der Landwirtschaft" gearbeitet, wie alle hier. Sie kommen hierher, um ein paar zusätzliche Kronen zu verdienen – aber das sagen sie nie so richtig –, aber auch, weil sie sich hier wohl fühlen. Sie kennen alle anderen Händler, ihre Kunden sind Stammkunden. Ein anderer Händler, der eine lange Schlange Käufer geschäftig bedient, ist Typograph im Ruhestand. Er hilft einigen Freunden, ihre landwirtschaftlichen Produkte zu verkaufen. Er muß zwar um 4 Uhr aufstehen, muß den ganzen Tag stehen und friert an den Händen, aber trotzdem ist ihm sein neuer Beruf viel lieber. Selbst für hauptberufliche Landwirte bedeutet es eine Abwechslung, hierher zu kommen.

Dieser Markt gehört diesen Leuten: Er sieht ihnen ähnlich. Auch sie haben etwas Altmodisches an sich, das sich mit der Zeit verstärkt hat. Viele von ihnen sind alt. Die Frauen tragen ein Tuch über die Schultern, ihre Wollwesten sind handgestrickt. Einige der Männer tragen Schirmmützen; viele haben einen Zigarettenstummel zwischen den Lippen. Auch ihre Kunden passen zur allgemeinen Atmosphäre dieses Marktes. Die gleiche Kleidung, ein gewisses Einverständnis, auch ihr Blick ist auf die Vergangenheit gerichtet. Die Jüngeren

erscheinen beinahe wie Zuschauer einer Epoche, die heute fast vorbei ist.

Der Marktverantwortliche hat bereits sein Geld an jedem Marktstand eingesammelt. Hier kostet es nur 50 Kronen pro Tag. Die Bedingungen sind heute noch wie vor 1989: Dieser Markt gehört der Stadt. Seit 28 Jahren – seitdem er in einer Glasfabrik der Stadt einen Arbeitsunfall gehabt hat – übt er diesen Beruf aus. Obwohl er kaum mehr erzählt, kann man sich gut vorstellen, daß es ihm Spaß macht, von einem Stand zum anderen zu gehen, von einem Freund zum nächsten: Er ist sehr stolz darauf, daß er alle hier mit Vornamen kennt – wie auch die Geschichte eines jeden Markthändlers. Und das Leben geht weiter, selbst wenn man das Gefühl hat, jeden Augenblick könne das Wort "ENDE" über dem glatten Aussehen des Marktes erscheinen. An einem der Stände ist ein Zettel befestigt: "Ab 1. Oktober bin ich nicht mehr da." Der Kompagnon des ehemaligen Typographen heiratet am nächsten Wochenende. Seine Nachbarin, die Blumenhändlerin, sammelt für ein Hochzeitsgeschenk.

Heute war ein guter Tag für die Kartoffelhändler: Eine kleine magere Frau hat alle Körbe in nur wenigen Stunden verkauft. Nun wird es Zeit, auch die übrige Ware aufzuräumen. Gegen zwölf Uhr füllen die letzten Kunden ihre Einkaufstaschen. Und dann – warum nicht – kaufen sie schließlich noch einen Blumenstrauß.

Es fängt an zu regnen. Der Markt auf dem Unteren Platz verändert schnell sein Aussehen. Sehr schnell spannen die Vietnamesen eine Plastikfolie über die Stände, die eine Art Dach über dem Durchgang bildet. Dabei merkt man, daß die beiden Reihen der Kleiderstände viel näher beieinanderstehen als die Obst- und Gemüsestände. Übrigens stehen die vietnamesischen Händler nie lange hinter ihrer Auslage, sondern laufen von einem Stand zum nächsten und treffen sich dazwischen. Vor den Ständen stehen kleine Hocker. Sie reden viel miteinander, auf vietnamesisch. Eine Verkäuferin spielt mit einem Game Boy – an einigen Ständen gibt es auch elektronische Apparate zu kaufen – während eine Kundin zwischen einer Hose und Leggings an ihrem Stand schwankt: Nichts könnte ihr Spiel unterbrechen... Ein

Stück weiter werfen einige Händler zwischen zwei Ständen Münzen um die Wette. Die Spielregeln lassen sich zwar nicht unmittelbar erkennen, sie spielen aber ganz offensichtlich um Geld. Die Einsätze sind nicht hoch: Es geht nur um den Zeitvertreib. Das Geräusch des Regens auf der Plane wird immer lauter. Die Luft wird langsam feucht.

Die Zusammenstellung der Kleider ist fast bedrückend. Jeans, "Reebok"-T-Shirts, "Nike"-Sweatshirts, mit Molton gefütterte Hemden, kunterbunte Jacken, amerikanische Rapper-Mützen, "Head"-Überbekleidung... Wir befinden uns im Reich der billigen Markenkleidung. Die Stände bieten mehr oder weniger die gleichen Kleidungsstücke an – zum gleichen Preis. Alle Verkäufer, lebende Models ihres gesamten Angebots, erklären mit der gleichen einstudierten guten Laune, daß es bei ihnen keine Konkurrenz gäbe. "Wenn heute mein Nachbar verkauft, bin morgen ich dran", erzählen sie gerne. Für sie hat der Handel wirklich Tradition, besonders auf dem Markt, fahren sie im Chor fort. In Vietnam handeln alle Leute auf der Straße. Die Tschechen könnten noch viel von ihnen lernen, sagen sie, halb scherzhaft, halb spöttisch.

Seit sie in die Tschechoslowakei gekommen sind, bei einigen ist das schon mehr als zehn Jahre her, mußten sie viel mehr lernen als das, was sie bereits über den Beruf des Straßenhändlers wußten. Die beiden ersten sind vor 14 Jahren angekommen. Sie waren 18 Jahre alt, als sie Hanoi und ihre Familien verlassen mußten, um in ein mehrere tausend Kilometer entferntes "Bruderland" zu gehen. In ihrer ländlichen Region herrschte Armut, und die kommunistische Tschechoslowakei brauchte Arbeitskräfte für ihre Industrie. Der Vertrag war einfach: Eine Person aus jeder Familie bekam die Reise und eine vierjährige Ausbildung bezahlt und mußte im Gegenzug zwei Jahre im Gastland arbeiten. Die meisten wollten lieber in die DDR als in die Sowjetunion oder in die Tschechoslowakei. Das Land kam ihnen einfacher vor, die Arbeitsbedingungen besser, und es hieß, man könne dort schneller Geld verdienen. Aber offensichtlich mußte man auch Bestechungsgelder zahlen, um dorthin zu kommen ...

35 junge Männer, die Ärmsten der Armen, trafen sich an einem Morgen vor 14 Jahren am Flughafen von Hanoi. Sie warteten auf den wöchentlichen Flug nach Prag. Keiner kannte den anderen. Alle ließen Schwestern, Brüder, einen unruhigen Vater und eine sicherlich weinende Mutter zurück. Dann ging alles sehr schnell. Das Flugzeug startete, das war wunderbar, es landete, und ein neues Leben begann. In den ersten Monaten staunten sie über alles – vor allem darüber, wieviel die Tschechen trinken konnten! Sie besuchten einen sechsmonatigen Intensivkurs, um die Sprache des neuen Landes zu lernen. Ihr Lehrer gab ihnen tschechische Vornamen, da vietnamesisch eindeutig zu schwierig war ... Noch heute stellen sie sich mit diesen Namen vor, manchmal benutzen sie sie sogar untereinander. Nach den ersten Monaten der Eingewöhnung besuchten sie eine technische Schule, um den Beruf des Glasarbeiters zu lernen. Die ersten beiden Arbeitsjahre in den Schmuckfabriken von Jablonec gingen schnell vorbei. Das Land war milder als ihr Geburtsland Vietnam. Sie arbeiteten gut, man brauchte sie: Nichts stand ihrem Bleiben im Weg. Acht der ersten 35 Vietnamesen, die nach Jablonec kamen, sind heute noch hier. Drei oder vier sind nach Deutschland gegangen, die anderen sind nach Vietnam zurückgekehrt. Einige haben eine Tschechin geheiratet und damit die tschechische Staatsbürgerschaft erworben. Die anderen haben aber ebensowenig Probleme, im Land bleiben zu dürfen. Viele sind seither dazugekommen, auch einige Frauen. Aber die Familien wurden nicht zusammengeführt. Die Reise ist für sie zu teuer, für die Ferien erst recht. Also schreiben sie – manchmal... Und sie lesen vietnamesische Zeitungen, die sie jede Woche in Prag an der Botschaft abholen. Die Arbeit in der Fabrik war in Ordnung. "Wenn man viel arbeitet, verdient man nicht schlecht." Aber seit die Regierung privaten Handel erlaubt hat, arbeiten sie auf dem Markt und haben ihren tschechischen Kollegen den Rücken gekehrt.

Der Markt ist geteilt, als würde ein Fluß mitten hindurch fließen. Auf dem rechten Ufer die Vietnamesen, auf dem linken die Tschechen. Auf dem rechten Ufer Kleidung, auf dem linken Obst und Gemüse. Die meisten Händler – Tschechen wie Vietnamesen – betonen, auch Beziehungen zur anderen Seite zu haben. Allerdings benutzen sie nur sehr selten die Fähre... Zwar kommt manchmal ein Vietnamese und

bittet um einen leeren Karton, aber die Tschechen wagen sich fast nie auf das rechte Ufer.

Auf der linken Seite hat niemand eine Plastikfolie gegen den Regen aufgespannt. Die einzelnen Planen beschützen die Stände ausreichend – allerdings wird naß, wer von einem Stand zum nächsten geht... Jede Marktfrau, jedes Paar steht aufrecht hinter seiner Theke. Ungerührt warten sie auf Kunden. Keiner blättert in einer Zeitschrift, keiner redet; nur manche machen sich ab und zu davon, um sich schnell einen Becher Kaffee zu kaufen und ihn dann am Marktstand zu trinken.

Es gibt hier zwei Arten von Lebensgeschichten. Die älteren arbeiteten zuvor in den genossenschaftlichen Lebensmittelläden. Sie lachen ein bißchen gezwungen, wenn man ihnen von der Verkaufstradition ihrer vietnamesischen Nachbarn erzählt. Sie verstehen ihr Handwerk. Es ist nicht wie bei den anderen, den jüngeren, versäumen sie nie hinzuzufügen, die weder im Handel noch im Lebensmittelbereich Erfahrung haben.

Die jüngeren sind schon unter einer demokratischen Regierung ins Berufsleben eingestiegen. Sie haben sich den Verkauf ausgesucht, und nichts hat sich ihnen in den Weg gestellt. Im Vergleich zu den Händlern des kleinen Marktes auf dem Anenske-Platz sieht man die vom Markt auf dem Unteren Platz ausschließlich als Verkäufer, die nichts für ihre Ware empfinden. Doch die jüngeren unter ihnen symbolisieren noch stärker diesen Aufstieg des Kapitalismus. Allerdings tragen sie nicht die Zeichen eines triumphierenden Amerikanismus zur Schau wie ihre vietnamesischen Kollegen. Wie ihre älteren Nachbarn sind sie sehr schlicht angezogen, tragen Arbeitskleidung: Große, farbige Wollpullover und dunkle Hosen.

Der Regen läßt etwas nach. Die Kunden wagen sich zwischen die Stände und halten sich etwas länger unter dem Plastiktunnel der Vietnamesen auf. Niemand bummelt. Man kommt hierher, um das Notwendige zu kaufen, nichts lädt dazu ein, länger zu bleiben. Die Kunden sehen unterschiedlich aus. Männer und Frauen, Jüngere und Ältere, alle tragen mehr oder weniger farbige Kleidung. Man sieht an

vielen Kleider, die auf dem Markt selbst gekauft wurden. Es ist schwierig, zwischen gelben Bananen für 19 Kronen und gelben Bananen für 19 Kronen eine Wahl zu treffen. Die Kunden scheinen diesen Mangel an Vielfalt nicht durch eine Auswahl zwischen den verschiedenen Händlern zu ersetzen. Sie gehen einfach zu irgendeinem Stand. Sie haben kein freundschaftliches Verhältnis zu den Marktfrauen. Hier geht es zu wie in einem Supermarkt: Man bedient sich und bezahlt, dabei sucht man die Kasse mit der kürzesten Schlange aus.

Es ist fast 18 Uhr. Die Vietnamesen sind zuerst gegangen. Einige Obst- und Gemüsestände sind noch offen. Es sind die jüngsten Händler, die am längsten arbeiten. Jeder fegt seinen Platz und lädt die Kisten – leere und volle – in den Anhänger. Der Marktverantwortliche steht da, er gehört bei all diesen Aktivitäten nicht dazu. Es ist, als wollte er geistesabwesend die Türe eines Ladens zu Geschäftsschluß verschließen. Eine Gruppe junger Zigeuner hilft den letzten Händlern, ihre Ware zu verstauen. Sie laufen zwischen dem Müllcontainer auf dem Platz und den Ständen hin und her. Bevor sie gehen, geben die Händler ihnen noch ein paar Bananen. Sie sind schwarz.

... und in Worten

Eine Stadt braucht einen Markt. Sogar der Anenske Markt von Jablonec, der oft umziehen mußte, hat 40 Jahre Aufbau des Kommunismus überlebt, in denen schon das Wort "Markt" auf dem Index der verbotenen Ausdrücke stand. Er hat überlebt als ein Ort, an dem Landwirte und Kleinbauern ihre Überschüsse verkauften. Hier konnte man, von der Regierung toleriert, nebenher noch etwas verdienen. Und inoffiziell konnten die Geschäfte sogar noch weiter gehen.

Junge Blumenhändlerin auf dem Anenske-Platz: "Mein Großvater hat mit all dem angefangen ... während des Kommunismus ... damals gab es gute Leute im Rathaus, die haben uns das machen lassen. Unter den Kommunisten kamen wir ständig auf den Markt. Es stimmt, am

Anfang – ich kann mich nicht mehr daran erinnern – da mußte man alles wegräumen, wenn ein Kommunist kam, aber geklappt hat es immer."

Nach 1989 wurde das Wort "Markt" sehr beliebt, und seit es möglich ist, ohne Beschränkung unter freiem Himmel zu handeln und zu verkaufen, also ohne Miete für einen Laden in der Stadt bezahlen zu müssen, haben sich die Omnibusbahnhöfe in Straßenmärkte verwandelt. Der kleine Markt vom Anenske-Platz besteht weiter mit denselben Händlern, denselben Kunden und einem Angebot, das direkt von den Gärten kommt.

"Sie verkaufen nur auf diesem Markt, bedeutet er ihnen was?"

"Naja, ich bin an ihn gewöhnt. Ich treffe gerne hier die Leute und rede ein bißchen mit ihnen."

"Sie kennen die anderen Händler?"

"Ja, ja, und wir verstehen uns gut." (Rentnerin auf dem Anenske-Platz, Obstverkäuferin)

"Schon mein Vater kam hierher, früher war der Markt in der Nähe des Omnibusbahnhofs, ich kam schon, als ich klein war." (Obst- und Gemüsehändler auf dem Anenske-Platz, mürrisch, etwa 50 Jahre alt)

"Meine Großmutter hat hier gestanden, meine Mutter, meine Tanten ... an demselben Stand ... wir haben hier unsere Kunden ... wir bauen alles selbst an ... wir kommen zwei, drei Mal in der Woche, sonst verkaufen wir auch im Haus ..." (Junge Blumenhändlerin auf dem Anenske-Platz)

"Ich sollte lieber woanders hingehen, hier läuft es nicht gut, aber man geht immer dahin, wo man die Leute kennt, die Kunden ... Obwohl die Preise hoch sind, ist der Nachteil, daß hier nicht sehr viele Leute vorbeikommen. Mein Mann und ich sind Gärtner ... das Schwierigste ist es, sich mit seiner Hände Arbeit zu ernähren. Die Preise steigen, aber hier geht es immer noch zu wie zur Zeit von Österreich-Ungarn". (Fröhliche, dynamische Blumenhändlerin auf dem Anenske-Platz, etwa 50 Jahre alt)

Der Stolz auf ihren Beruf kennzeichnet besonders die Händler auf dem Anenske-Platz. Die guten Beziehungen zwischen den Händlern sind nicht nur Gerede, wir konnten uns mit eigenen Augen davon überzeugen, als die lebhafteste Blumenhändlerin zu allen Händlern ging, um Geld für ein Hochzeitsgeschenk für den jungen Händler neben ihr zu sammeln. Sie hat an alles gedacht: Als das Geschenk gekauft ist, wird es auf dem Markt gezeigt, damit auch die Kunden einen Beitrag zum Wohlergehen der jungen Brautleute leisten können. Der Verwalter kennt alle mit Namen und erinnert sich noch an die Zeit, da die Händler mit dem Pferd kamen. Die Blumenhändlerin, sprach aus, was auch die Kunden denken, die die Kartoffeln aus alter Gewohnheit, immer am selben Ort an der Straßenecke kaufen.

"Seit Jahren kaufe ich immer hier meine Kartoffeln, sie schmecken phantastisch und ich kann sie bis zum Mai aufheben. Ich kaufe immer drei oder vier Kilo ... Auf dem Unteren Platz habe ich in letzter Zeit den Eindruck, daß die Früchte teurer geworden sind, aber nicht immer frisch." (Ältere Kundin auf dem Anenske-Platz mit einem Korb voller Kartoffeln) An der Ecke verkauft immer die gleiche Frau Kartoffeln, seit Ewigkeiten benutzt sie die gleiche Waage und die gleiche Schaufel – als ob die Zeit stehengeblieben wäre.

Nur durch Zufall haben wir erfahren, daß die Zukunft des Marktes nicht gesichert ist. Anna hat festgestellt, daß das Durchschnittsalter der Kunden ziemlich hoch ist – diese Umgebung zieht nur wenige junge Leute an. Die jungen Blumenverkäuferinnen vertreten allerdings die dritte Generation der Gärtnerfamilien, die immer noch am gleichen Ort stehen. Wir fragten sie, ob sie Angst hätten, daß der Markt untergehen würde.

"Das ist nicht das Problem, aber die Handelsbank hat den Grund gekauft, und schon in diesem Jahr war es unsicher, ob wir hier bleiben könnten ... schon seit dem Frühjahr"

"Reagieren die Leute darauf?"

"Natürlich, aber was können sie dagegen machen?" (die jungen Blumenhändlerinnen vom Anenske-Platz)

Sie wußten nicht, wann der Markt umziehen müsse, oder ob er ganz verschwinden müsse. Deswegen fragten wir weiter. Wir stießen auf alle möglichen Geschichten über den Umzug oder die Schließung des Marktes, aber niemand konnte uns wirklich Bescheid sagen. Wieder durch Zufall bekamen wir mit, daß ein Händler nicht wußte, wohin er bei Schließung des Marktes gehen sollte, da auch der Markt am Unteren Platz abgeschafft werden sollte. Wenn wir diese wichtigen Fragen nicht angesprochen hätten, hätte keiner von sich aus von seinen Sorgen über die Zukunft der beiden Märkte gesprochen. "Da ist nichts zu machen", sagen alle. Die Verkäufer, außer denen, die im Ruhestand sind, sind nicht finanziell vom Markt abhängig. Oft besitzen sie einen eigenen Laden, aber sie haben anderswo die Möglichkeit, Waren zu verkaufen. Auch die Händler vom Unteren Platz sind angesichts eines eventuellen Umzugs nicht besonders beunruhigt. Sie haben davon reden hören, aber sie behalten ihren kühlen Kopf.

"Es bringt nichts, sich zu beschweren", sagt Frau M., "Das hier ist kein richtiger Markt, in Wirklichkeit ist das ein öffentlicher Platz, und jedesmal, wenn etwas passiert, sagen die Leute vom Rathaus, daß sie das nichts angeht. Wir können also zufrieden sein, daß sie uns erlauben, hier zu stehen..."

Unsere Informantin, Frau M., nannte uns verschiedene Gründe. Die Leute mögen den Markt auf diesem Platz nicht, zumindest nicht so, wie er heute aussieht. Die Händler in der Umgebung beschweren sich über die Konkurrenz der Vietnamesen, deren Preise niedriger als in den Geschäften sind. Die Handelsbank wirft ihnen die Unordnung und die unerwünschten Abfälle vor ihrer Tür vor. Zu all diesen Argumenten fügt Frau M. stets hinzu: "Keiner kann das voraussehen, das hängt vom Rathaus ab ... das sind nur Abmachungen, da wird Ihnen auch keiner direkt Bescheid geben."

Das Bestehen des Marktes hängt zweifellos direkt mit der Stadtverwaltung zusammen. "Der Markt auf dem Unteren Platz ist kein richtiger Markt, denn es handelt sich um einen öffentlichen Platz", sagte uns auch Herr R., der Marktverwalter. Der Verkauf auf dem Unteren Platz wurde zwar von der Stadtverwaltung angeregt, aber nur ein überdachter Markt erscheint ihm als "richtiger Markt"... "Wenn es

nicht die Vietnamesenstände gäbe, wäre es nicht so häßlich, das ist wirklich das Hauptproblem." ... "Wir verlangen einen Standort für einen überdachten Markt, da momentan diese Art von Handel sinnvoll ist. Selbst im Ausland bestehen diese Märkte weiter und beleben die Städte in Konkurrenz mit dem traditionellen Handel. Auf dem Unteren Markt sollte jeder Händler seine spezifische Ware haben, und die Ware der Vietnamesen sollte auf ordentlichen, zugedeckten Ständen ausgestellt werden."

"Die Frage ist, wie wir das Standortproblem lösen: Wo kann der Markt hin, wie kommt er dorthin, was wird es für ein Markt. Man muß sich entscheiden zwischen den Kleinbauern, für die sich teure Mieten nicht lohnen, und den Händlern vom Unteren Platz, die keine selbstangebauten Waren verkaufen. Diese professionellen Händler mit relativ hohen Gewinnen können für einen besseren Standort auch mehr bezahlen. Ich persönlich glaube, daß wir zwei überdachte Märkte brauchen, sonst wird der jetzige Markt auf dem Unteren Platz sich teilen. Wie man den Unteren Platz dann neu belebt, das ist die Aufgabe der Architekten." (Mitarbeiter der Stadtverwaltung)

Ein Markt ist nicht nur ein Handelsort, er gehört zum Stadtzentrum und kann daher die Stadt verschönern oder häßlicher machen. In der öffentlichen Meinung bildet der ästhetische Aspekt ein wichtiges Argument. Ein Vietnameser hat uns zu Anfang gefragt: "Finden sie, daß unsere Marktstände den Platz verschandeln?" Wir wollten natürlich wissen, warum er diese Frage stellte, und erfuhren, daß sie aus zahlreichen Bemerkungen vor allem älterer und konservativer Personen hervorging. Dennoch hat der Markt, so wie er heute ist, treue Dauerkunden. Warum? In der tschechischen Republik, hat es der Mittelstand nicht nötig, sich sozial abzuheben, indem er in teuren Geschäften einkauft oder Markenunterwäsche trägt. Die Kaufkraft bleibt lange noch hinter dem wachsenden Angebot und der galoppierenden Privatisierung zurück. Für die Empfänger kleiner Einkommen ist der Preis beim Einkaufen das Hauptkriterium. Die Textilien sind auf dem Markt viel billiger, allerdings gibt es keine Ankleidekabinen, keine Spiegel, nicht einmal einen Kassensbon.

Jablonec wird vielleicht seinen Markt behalten können, die Frage bleibt bestehen, wo er stehen und wie er aussehen wird. Es wird sich auf jeden Fall etwas ändern, viele Händler haben auch schon Pläne gemacht: Frau M. möchte einen eigenen Laden aufmachen, der Vietnamese K. spart, bis er genug Geld hat, um sich in seiner ursprünglichen Branche, der Schmuckherstellung, selbständig zu machen. Der Markt, so wie er heute ist, resultiert aus dem Transformationsprozeß der tschechischen Gesellschaft und wird sich mit diesem weiterentwickeln.

Einer dritten Marktgeneration entgegen

Der Markt von Jablonec, so neu er ist, ist doch schon veraltet. Vor drei Jahren auf Anregung der Stadtverwaltung gegründet, um den Versorgungsschwierigkeiten der städtischen Läden abzuhelpfen, erfüllt er heute nicht mehr die Erwartungen der Bürger. Der Markt wurde zu Anfang der wirtschaftlichen Liberalisierung geschaffen. Er war die Krücke eines Handelssystems, das geschwächt war und zugleich noch in seinen Anfängen stand. Man mußte zusätzliche Geschäfte finden, die schneller und einfacher zu führen waren als die Läden, die noch mit ihrer Privatisierung zu tun hatten.

Der Markt hat bis heute dieses Stadium eines zusätzlichen Supermarktes nicht überwunden. Man geht dort spazieren wie in einem Kaufhaus: Keine Konkurrenz, keine unterschiedliche Präsentation, keine besonderen Beziehungen zu den Verkäufern. Und vor allem kommen Obst und Gemüse vom Großhändler, dem typischen Vertreter des Massenkonsums, der modernen Wirtschaft, des Untraditionellen.

Die Bürger von Jablonec sind schon einen Schritt weiter: Stadtverwaltung und Kunden träumen von einem Markt, einem richtigen Markt, wie im Westen. Sie möchten alles schöner, und teurer. Sie schämen sich beinahe für diesen Markt, der noch von den ärmeren Zeiten, die die Stadt erlebt hat, zeugt. Die billigen Kleidungsstücke der Vietnamesen und die alltäglichen Lebensmittel sollen woanders verkauft werden und in der Innenstadt Platz machen für die

repräsentativen Waren eines lange ersehnten Wohlstandes: den Überfluß.

Obwohl sein Aussehen dem Image, das die Bürger ihrer Stadt gerne geben möchten, nicht entspricht, kommen seine Preise ihrer Kaufkraft doch sehr entgegen. Der Markt demonstriert die Wirtschaftsentwicklungen des Landes: Die zunehmenden Warenangebote und die stagnierende, sogar abnehmende Kaufkraft. Die Zukunft des Marktes hängt mit diesem im tschechischen Alltag allgegenwärtigen Gegensatz zusammen.

Die Partei der unabhängigen Kandidaten im lokalen Wahlkampf 1994: "Ein Herz für Jablonec"

Barbara Herzog-Punzenberger, Mikhail Bajakovsky

Vorwort

"Im Grunde ist das, was als Ergebnis (einer wissenschaftlichen Forschung, Anm.d. Verf.) präsentiert wird, niemals nur eine Antwort auf wissenschaftliche Fragen, sondern auch eine Antwort auf die Entstehungsbedingungen, die Ereignisse, die Zufälle, die institutionellen Grenzen und vertraglichen Bedingungen eines solchen Projektes."¹

Um also nicht den Anschein von Anfang an durchgeplanter Geschlossenheit und Zielstrebigkeit zu erwecken und eine Endgültigkeit der Ergebnisse vorzutäuschen, möchten wir die Entstehungsbedingungen des nun folgenden Berichtes kurz aufzeigen.

Punkt 1: Art und Umfang des Berichtes, den jede Arbeitsgruppe am Ende der Sommerschule anfertigen sollte, waren ein Teil der Vorgaben, die unsere Leiterin festlegte. Als ein wichtiges Ziel der Sommerschule wurde den TeilnehmerInnen² die enge Zusammenarbeit

¹Nadig Maya: "Der ethnologische Weg zur Erkenntnis" in Axeli-Knapp Gudrun und Wetterer Angelika (Hg) "Traditionen Brüche. Entwicklungen feministischer Theorie" Freiburg im Br., 1992

²In dieser Arbeit wird immer die weibliche Form verwendet, wenn es sich nicht ausdrücklich nur um eine bestimmte Person männlichen Geschlechts handelt. Diese Verwendung des "generischen Femininum" übernimmt wie bislang der generische Maskulin eine geschlechtsabstrahierende Funktion. Dadurch können mit der weiblichen Form sowohl Personen, deren Geschlecht unbekannt ist als auch gemischtgeschlechtliche Gruppen bezeichnet werden. Diese Form der Kontrapunktierung der deutschsprachigen Verhältnisse finden wir solange wichtig, wie die männliche Hälfte der Menschheit die Norm bestimmt, wodurch Frauen und ihre Leistungen unsichtbar gemacht werden. /

zwischen WissenschaftlerInnen aus dem ehemaligen Osten und Westen dargestellt. Daher entschlossen wir uns auch, den Endbericht in einer uns gemeinsamen Fremdsprache (Englisch) zu schreiben. Unsere Arbeitsgruppe sah sich imstande, über die weltanschaulichen und fachspezifischen Unterschiede hinweg das zu leisten. Andere Arbeitsgruppen waren überzeugt, daß diese äußeren Vorgaben der wissenschaftlichen Qualität ihres Berichtes abträglich wären und erreichten gegen Ende der Sommerschule eine Änderung der Vorgaben. Sie wollten jede für sich in ihrer Muttersprache schreiben und diese Berichte in Tschechisch oder Deutsch übersetzen lassen.

Punkt 2: Das Thema, auf das sich unsere Arbeitsgruppe im Auswahlverfahren am ersten Abend des Jablonec-Aufenthaltes eingelassen hatte, war "Veränderungen in der Jablonecer Lokalpolitik". Da es eines der sehr allgemein formulierten Themen war, nahm die Themenzentrierung einen großen Teil der ohnehin sehr kurz bemessenen Zeit in Anspruch. Ein Faktor für die erste Entscheidungsfindung war unser persönliches Interesse am ökologischen Zustand der Gegend und dessen Bedeutung in der Lokalpolitik, etwa als Thema der Wahlkampagne. In wenigen Tagen stellte sich dieser spezielle Schwerpunkt als nicht sehr fruchtbringend heraus, und wir suchten andere Eingrenzungsmöglichkeiten. Erst am Beginn der zweiten Woche wurde uns die Bedeutung der unabhängigen Wahlpartei³ "Srdce pro Jablonec" für das Machtgefüge in der Stadt klar. So blieb uns nur eine weitere Woche, in der wir ganz gezielt die lokalpolitische Konstellation um die unabhängigen KandidatInnen dieser Wahlpartei untersuchen konnten. Den Großteil der dritten Woche sollten wir ja mit dem Herstellen unseres Endberichtes verbringen.

³im derzeit geltenden tschechischen Wahlrecht gibt es den Terminus "politická strana", was einer politischen Partei im deutschen Wortgebrauch entspricht und "volba strana", was übersetzt "Wahlpartei" heißt und einen Zusammenschluß verschiedener politischer Parteien oder politischer Parteien mit unabhängigen KandidatInnen oder ausschließlich unabhängiger KandidatInnen extra für die stattfindende Wahl meint.

Punkt 3: Wie die meisten Arbeitsgruppen hatten auch wir unseren Endbericht nicht abgeschlossen, als wir Jablonec verließen. Es schien uns in naiver Weise nicht so schwierig, den Bericht gemeinsam zu Ende zu bringen, da Wien und Bratislava, wo wir zu dieser Zeit arbeiteten, nicht einmal 100 km voneinander entfernt sind. Was wir dabei nicht in Betracht zogen, war die Schwierigkeit des Grenzüberschreitens. Trotz Einladung eines österreichischen Forschungsinstitutes sah sich die österreichische Botschaft in Bratislava nicht in der Lage, dem in Bratislava in Ausbildung befindlichen russischen Mitarbeiter unserer Arbeitsgruppe eine Einreisegenehmigung zu erteilen.

Der nun folgende Bericht wurde auf Basis des englischsprachigen Berichtes, der von den TeilnehmerInnen der Arbeitsgruppe "Veränderungen in der Jablonecer Lokalpolitik", Barbara Herzog und Mikhail Bajakowsky, gemeinsam hergestellt worden war, verfaßt. Aufgrund der schwierigen Kommunikationssituation wurde letztendlich Barbara Herzog mit der Ausführung des deutschsprachigen Berichtes betraut.

Einleitung

Am Beginn unserer Sommerschule Mitte September 1994 waren die ersten Vorbereitungen für die Kommunalwahlen im November bereits abgeschlossen, die Unterschriftenlisten präsentiert. Wollten sich nämlich unabhängige KandidatInnen nicht an bestehende politische Parteien anschließen, so mußten sie sich als eigene Wahlpartei (s. Fußnote 3) konstituieren, wofür eine bestimmte Anzahl von Unterschriften vorzulegen war. Wir vermuteten, daß sich viele WählerInnen überfordert fühlten, nach jahrzehntelangem Ein-Parteien-Staat plötzlich zwölf verschiedene Parteien gegeneinander abwägen und das komplizierte Mischwahlsystem durchschauen zu müssen.

"Srdce pro Jablonec", was zu Deutsch "Ein Herz für Jablonec" bedeutet, war die einzige Wahlpartei im Wahlkreis Jablonec, die sich fast ausschließlich aus unabhängigen KandidatInnen zusammensetzte.

Nur der Bürgermeister war Mitglied der ODA (Bürgerlich demokratische Allianz) und der Vizebürgermeister im KAN (Klub der politisch Engagierten außerhalb der SpJ). Alle anderen unabhängigen KandidatInnen außerhalb der SpJ nützten für die Kommunalwahlen die Möglichkeit, sich an bestehende Parteien anzuschließen, was ihnen den mühevollen Prozeß des Unterschriftensammelns ersparte. Warum also haben sich die dreißig Personen der Wahlliste "Srdce pro Jablonec" entschlossen, eine eigene Wahlpartei zu gründen? Gleich zu Beginn der Erhebungen traten die unterschiedlichen Motivationen der einzelnen Beteiligten zutage. Wer waren die einzelnen ProponentInnen von "Srdce pro Jablonec" (Herz für Jablonec), und wie sind sie zu KandidatInnen geworden? Um diese Frage beantworten zu können, mußten wir uns einen groben Durchblick im Beziehungsdickicht verschaffen.

Auf einer allgemeineren und abstrakteren Ebene beschäftigten wir uns mit der Frage, wie sich "Srdce pro Jablonec" von anderen politischen Parteien unterscheidet. Da diese Bewegung zur Zeit unserer Untersuchung erst am Beginn stand, versuchten wir eine allgemeine Positionierung in der politischen Landschaft. Dabei wurden wir mit einer ungewöhnlichen links-rechts-Kategorisierung konfrontiert.

1. Vorgangsweise

1.1. Persönlicher Zugang

Entsprechend der Auffassung, daß die Persönlichkeit der Wissenschaftlerin mit ihrer Lebensgeschichte und ihren Einstellungen, ihrem kulturellen und bildungsmäßigen Hintergrund die Ergebnisse jeder Forschung, insbesondere im Setting qualitativer Methoden beeinflusst, möchten wir hier ganz kurz unseren persönlichen Kontext, in dem diese Sommerschule stattfand, anreißen.

Barbara arbeitet zur Zeit an der Fertigstellung ihrer Diplomarbeit am Institut für Völkerkunde an der Universität Wien mit dem vorläufigen Titel "Der wissenschaftliche Diskurs rund um 'Ethnizität' in

Österreich". Da sie im Laufe des Studiums ihr Nebenfach "Politikwissenschaft" zu einer Fächerkombination erweiterte, um ihrem methodischen Schwerpunkt "(Ethno)Psychoanalyse" nachgehen zu können, steht auch in der folgenden Arbeit die Verknüpfung von Sozialpsychologie und Politik im Vordergrund.

Mikhail hatte unmittelbar vor unserer Sommerschule den einjährigen post-graduate Lehrgang "Central European Studies" in Prag besucht. Deshalb lagen ihm besonders politische Fragestellungen nahe. Während er in Moskau Mathematik studiert hatte, war er mit soziologischen Fragestellungen in Kontakt gekommen, die allerdings nur mittels quantitativer Methoden bearbeitet worden waren. Deshalb galt sein besonderes Interesse den qualitativen Methoden, die er in der Praxis kennenlernen und erproben wollte.

1.2. Methoden

Obwohl wir die meiste Zeit unserer Feldforschung mit Interviews verbrachten, sei es das Organisieren derselben, das Transkribieren oder Analysieren, möchten wir mit der kennzeichnenden Methode sozialanthropologischer Feldforschung, der stillen oder teilnehmenden Beobachtung, beginnen. In den knappen 3 Wochen konnten wir leider nur an 2 Veranstaltungen teilnehmen, um Interaktionsmuster in einem explizit politischen Zusammenhang zu beobachten. Es waren dies eine Parteiversammlung der Tschechischen Sozialdemokratischen Partei CSSD und eine Versammlung der Roma-PolitikerInnen.

Zusätzlich zu den Interviews versuchten wir Daten verschiedenster Herkunft zu sammeln. Mikhail las täglich die relevanten und verfügbaren Zeitungen und in der öffentlichen Bücherei durchforsteten wir den Abschnitt "Lokalpolitik". Das war für uns besonders in Hinblick auf die letzten Kommunalwahlen sehr hilfreich, um die damaligen Plakate und Slogans mit den aktuellen zu vergleichen. Vom Statistischen Zentralamt besorgten wir uns Statistiken vergangener Wahlen in der Tschechischen Republik. So konnten wir unsere momentanen Eindrücke der Jablonecer politischen Landschaft in einen

zeitlichen und räumlichen Kontext stellen. Die Zusammenarbeit zwischen einem Wissenschaftler aus dem Osten und einer Wissenschaftlerin aus dem Westen in der Kleingruppe ergab einen fortwährenden Austausch zwischen dem Insider- und dem Outsider-Blick auf postkommunistische Strukturen. Mikhail stellte oft Vergleiche zwischen den Verhältnissen in verschiedenen postkommunistischen Staaten, besonders zwischen Rußland und Tschechien her, wodurch Barbara im Vergleich zu den österreichischen Verhältnissen eine signifikantere Relation finden konnte. Aber auch in der Gruppendynamik der ganzen Großgruppe war nach der Ebene der Sprachbeherrschung dieses Unterscheidungskriterium von größter Bedeutung. Die üblicherweise bedeutenden nationalen Stereotypen verschwanden vor dem Hintergrund entweder aus dem "Osten" gleichbedeutend mit "postkommunistisch" oder aus dem "Westen" zu kommen.

1.3. Arbeitsstil

Im Unterschied zu allen anderen Arbeitsgruppen ist keiner von uns beiden muttersprachlich Tschechisch. Mikhail jedoch, hat als Russe den Vorteil, auch eine slawische Muttersprache zu haben. Außerdem besuchte er während seines Postgraduerten-Jahres in Prag einen Tschechisch-Kurs. Durch seinen Aufenthalt an der Central European University ist er an den Gebrauch des Englischen im Ausbildungszusammenhang gewöhnt. So hatten wir wenig Kommunikationsprobleme in unserer Arbeitsgruppe.

Nur ein einziges Mal hatte Barbara die Möglichkeit die Interviews in Deutsch zu führen. Dieser Informant wurde aus verschiedenen Gründen auch unser Hauptinformant. Während der tschechischen Interviews war es durchaus ein Vorteil, daß Barbara während der Übersetzungspausen beobachten und weitere Fragen formulieren konnte.

Trotzdem war es für sie anfänglich schwierig zu akzeptieren, daß sie mit den InterviewpartnerInnen nicht direkt kommunizieren konnte und

Mikhail einen von ihrem sehr unterschiedlichen Interviewstil pflegte. Besonders der Augenkontakt ist in einem Austausch notwendig, wo auch Lebensgeschichtliches aufgezeigt und nicht nur die Fassade dargestellt werden soll. Durch diese Übersetzungs-Distanz fühlte sich Barbara gehandicapt stimulierende Bemerkungen zu machen, die das Gefühl des Verstehens signalisieren. Um das Vertrauen aufzubauen, das eine mehr intuitive Kommunikation ermöglicht, ist die Entschlüsselung all der Details wie Intonation, Wortwahl, Körpersprache notwendig, die mittels Übersetzer mehr oder weniger verloren gehen. Um der Interviewten die Möglichkeit zu geben, die Interpretationen der Interviewerin spontan zu modifizieren oder zu korrigieren, sollte diese immer wieder zusammenfassen, wie sie das Gesagte verstanden hat. Diese Einsichten, die sich über bloße Interviewtechniken hinaus erstrecken, konnten wir in der gegebenen Konstellation oft nicht in die Praxis umsetzen. Über diese persönlichen Gegebenheiten der Arbeitsgruppe hinaus gab es natürlich vielerlei andere Faktoren, die die Interviewverläufe bestimmten.

1.4. Interviewverläufe

Da sich jede unserer InterviewpartnerInnen mehr oder weniger in einer politischen Position befand, spürten wir zum überwiegenden Teil großes Mißtrauen. Da der erwünschte Erzählfluß nicht in Gang kam, mußten wir immer wieder detaillierte Fragen an unsere InterviewpartnerInnen richten. Ein Grund ihres unangenehmen Gefühls könnte aus der noch ungewohnten Situation herrühren, mit WissenschaftlerInnen, noch dazu "Westlern", konfrontiert zu sein, die irgendetwas herausfinden wollen - aber was denn bloß?

Die meisten hatten nie zuvor von Sozialanthropologie gehört und einige fragten sich nach unserem einleitenden Gespräch, ob wir denn bei ihnen richtig sein könnten. So zum Beispiel die Verantwortlichen der Ökologie-Abteilung, die aber, nachdem sie sich eine Woche Vorbereitungszeit ausgeben hatten, sehr freundlich und informativ waren. Zusätzlich fühlten sich die Interviewten durch unser Aufnahmegerät verunsichert. Meistens erklärten wir, daß wir zum

nachbereitenden detaillierten Übersetzen und Transkribieren unser Gespräch auf Kassette festhalten wollten. Sowohl der Parteisekretär der Kommunistischen Partei KSCM lehnte die auditive Aufzeichnung ab, als auch unser Hauptinformant bei speziell heiklen Punkten. In zwei Fällen nahmen wir überhaupt von der auditiven Aufzeichnung Abstand, weil die Informanten sehr unsicher wirkten, was aber die Gesprächssituation nicht entspannte.

Insbesondere muß in Betracht gezogen werden, daß die Zeit vor dem Beginn der Wahlkampagne die sensibelste ist. Bei der Frage nach den Themen des Wahlkampfes bezogen sich alle PolitikerInnen auf das Gesetz. Es verbietet Wahlwerbung vor den festgesetzten 3 Wochen. Jedoch auch bei KollegInnen, die zu gänzlich anderen Bereichen des Stadtlebens forschten, entstand der Eindruck, daß es eine starke Tendenz gibt, Informationen zurückzuhalten. Einige BeamtInnen schienen die Ablösung von der kommunistischen Vergangenheit noch nicht vollzogen zu haben und vermittelten uns das Gefühl der Entscheidungsunfähigkeit. Sie scheinen Angst davor zu haben, die Verantwortung für die "Preisgabe" von Information an die Öffentlichkeit selbst zu übernehmen. Sie versuchten sich mehrmals über Vorgesetzte zu versichern, ob es nicht zu verhänglich wäre, uns ein Blatt mit Daten auszuhändigen. Besonders erstaunte uns dieses Verhalten am Arbeitsamt. Die Arbeitslosenstatistik könnte kaum besser sein. Es gibt doppelt so viele unbesetzte Stellen wie Arbeitslose, die Rate liegt unter 1%. Nichtsdestotrotz verlangten die BeamtInnen eine staatliche Forschungserlaubnis. Als wir das nicht vorweisen konnten, mußten wir unsere Dokumente herzeigen.

Natürlich kann man diese Erfahrung nicht undifferenziert verallgemeinern. Festhalten möchten wir, daß wir nirgends unhöflich empfangen wurden. Einige der Befragten kann man durchaus als redselig, teilweise sogar herzlich oder selbstbewußt beschreiben. Die selbstbewußten InterviewpartnerInnen waren einerseits die bereits professionellen PolitikerInnen, wie der Vizebürgermeister oder die Roma-Politikerin, andererseits die oft erstaunlich jungen und engagierten Fachleute, die erst seit kurzer Zeit in den oberen Rängen der Verwaltung tätig waren, wie in der Ökologie-Abteilung. Diese zwei

Gruppen können als gegensätzliche Charaktere beschrieben werden. Wogegen die verunsicherten InterviewpartnerInnen einerseits die altgedienten und mitgenommenen VerwalterInnen und andererseits die neuen und wie sie selbst betonten unfreiwilligen PolitikerInnen waren. Unser Vorhaben, die Interviews sehr persönlich an der Lebensgeschichte der PolitikerInnen zu orientieren, um ihre Vergangenheit und ihren Werdegang skizzieren zu können, konnten wir eigentlich in keinem Fall befriedigend durchführen. Stattdessen befiel uns manchmal Beklemmung, eine so peinliche Frage überhaupt gestellt zu haben. Meistens wurde die Frage nach der Vergangenheit überhaupt ignoriert oder aussagelos allgemein beantwortet. Kamen wirklich delikate Bereiche, wie politische Betätigung in der kommunistischen Partei zur Sprache, so dominierte der Unterton der Verteidigung, obwohl wir sicher weit davon entfernt waren, vorwurfsvolle oder anschuldigende Zwischentöne anzuschlagen. Sogar unser selbstbewußter Hauptinformant sprach in diesem Zusammenhang von Reue und Buße tun.

Zusätzlich zu all den genannten Gründen, warum sich kaum vertrauensvolle Interviewatmosphäre entwickelte, möchten wir ein Gefühl, das uns, wenn auch nur am Rande, so doch begleitete, nicht unerwähnt lassen - nämlich das Gefühl, potentielle Detektive zu sein, die, mit den Gerüchten ihres Hauptinformanten ausgestattet, Korruption und Intrigen aufdecken hätten können.

2. In der Gerüchteküche

Im Unterschied zu manch anderer Arbeitsgruppe der Sommerschule war das Thema, auf das wir uns eingelassen hatten, so allgemein, daß wir geraume Zeit damit beschäftigt waren, eine sinnvolle Eingrenzung zu finden. "Politische Veränderungen seit 1989" im kleinstädtischen Zusammenhang von Jablonec konnte von der Machtverteilung auf den verschiedenen Verwaltungsebenen über die Politikverdrossenheit der BürgerInnen bis zu Ökologie im Wahlkampf alles heißen. Entscheidend für uns aber war die mehr oder weniger zufällige

Begegnung mit einem redefreudigen Ex-Beamten, der in das politische Leben der Stadt guten Einblick hatte.

Er war mit den Praktiken des Bürgermeisters wohl vertraut gewesen, hatte aber - wie er sagte - dessen Machtgier nicht mehr ertragen können. Er stellte ihn nun uns gegenüber in den Mittelpunkt aller Gerüchte. Da der Bürgermeister in der neugegründeten Wahlpartei "Srdce pro Jablonec" die wesentliche Rolle spielte, konnte uns unser Informant eine Menge darüber erzählen. Nichtsdestotrotz empfanden wir es als großes Handicap, die Aussagen unseres Hauptinformanten nicht überprüfen zu können, in wesentlichen Informationen alleine von ihm "abhängig" zu sein. In der kurzen Zeit, die uns zur Verfügung stand, konnten wir weder Einsicht nehmen in Akten noch an andere Personen herankommen, die uns zu den heiklen Themen Auskunft gegeben hätten. Wir möchten hier nur eine recht vage Vorstellung vermitteln, was uns da an Heiklem, Delikatem und Gerüchten so angeboten wurde.

Eines der Gerüchte rankt sich darum, wie politische Entscheidungen entlang von persönlichen Beziehungen gefällt werden, ob es sich nun um Nepotismus oder "Freunderlwirtschaft" handelt. Die Privatisierung von Häusern, Geschäften und Fabriken, die Ende 1994 abgeschlossen sein sollte, ging scheinbar nicht allein nach marktwirtschaftlichen Kriterien vor sich.

Ein anderes Gerücht handelt von einer Stadtentwicklungsstudie. Vor 2 Jahren hatte der Stadtrat eine private Firma beauftragt, eine Studie zur Stadtentwicklung anzufertigen. Das hatte sich die Stadt 1,5 Mio Kronen Steuergelder kosten lassen. Aber die Öffentlichkeit konnte dieses Wissen nicht nutzen. Es gab angeblich nur 3 Exemplare der Studie, in die interessierte Personen nicht ohne weiteres Einsicht nehmen konnten, weil sie der Bürgermeister "verwaltete". Der einzige Weg, an die Ergebnisse heranzukommen, wäre, den Bürgermeister persönlich um Erlaubnis zu fragen. Mit dem Bürgermeister in Kontakt zu kommen, ist aber eines der schwierigsten Unterfangen, wie wir selbst feststellen mußten. Über die Gründe für dieses Verhalten äußerte sich unser Informant widersprüchlich. Zuerst unterstellte er

dem Bürgermeister mangelndes Interesse oder Furcht vor Veränderungen, da die Empfehlungen der Studie Entbürokratisierung und professionelles Unternehmensmanagement vorsehen. Er sagte wörtlich: "So ist das viele Geld beim Fenster hinausgeschmissen." Zu einem späteren Zeitpunkt sieht er das überaus große Interesse des Bürgermeisters an der Fernhaltung der Studie von der Öffentlichkeit in dessen Wahlkampfstrategie begründet. Nicht umsonst endet der Text im SpJ-Unterschriftenfaltblatt mit der verheißungsvollen Bitte: "...geben Sie uns die Möglichkeit in den Kommunalwahlen unser Stadtentwicklungskonzept vorzustellen." Könnte es sich also bei dem als Eigenleistung dargestellten Stadtentwicklungskonzept im wesentlichen um die in der Studie vorgestellten Ideen handeln, zu denen allen anderen politischen AkteurInnen der Zugriff verhindert wurde? Diese Vermutung erhärtete sich zu einem späteren Zeitpunkt als wir ein Interview mit einem SpJ Kandidaten führten. Während des Gesprächs über die Gründung der Wahlpartei gab er uns scheinbar grundlos, aber wahrscheinlich um uns zu beeindrucken, eine Seite dieser Studie, ohne natürlich deren Herkunft zu erwähnen. Die Vermutung liegt nahe, daß SpJ die Möglichkeit wahrnahm, den Mangel an politischen Ideen durch die konkreten technokratischen Lösungsvorschläge der Studie, die allen StadträtInnen zur Verfügung hätte stehen müssen und nicht als Eigenleistung der Wahlpartei SpJ dargestellt werden hätte dürfen, aufzufangen.

3. Wer ist "SRDCE PRO JABLONEC"- das "Herz für Jablonec"?

Im wesentlichen setzt sich "Srdce pro Jablonec" aus 30 KandidatInnen und einer Parteisekretärin zusammen. Wieviele Leute darüber hinaus etwa mit der Logistik des ganzen Projektes befaßt sind, ist uns nicht bekannt. Hingegen wurden uns von unserem Hauptinformanten Personen genannt, die zwar als KandidatInnen auf der Liste aufscheinen aber mit SpJ nicht befaßt sein wollen. Wie schon erwähnt, laufen die Fäden bei eben diesem Bürgermeister, der auch Spitzenkandidat von SpJ ist, zusammen. Es gibt neben ihm nur einen Kandidaten, der bereits als professioneller Politiker arbeitet, nämlich einer der zwei amtierenden Vizebürgermeister. Die meisten anderen

sind neu in der Politik und betonten, daß sie eigentlich keine Zeit für dieses zusätzliche Amt neben ihrem anspruchsvollen Beruf hätten, aber um ihre Kandidatur gebeten wurden. Wenn wir also der plausiblen Darstellung unseres Hauptinformanten Glauben schenken, daß die KandidatInnen strategisch ausgewählt wurden, müssen wir fragen, nach welchen Kriterien sie ausgewählt wurden. Auf unsere Frage, warum diese Frau oder jener Mann für die Kommunalwahlen kandidiere, wurde hauptsächlich das für uns schwer überprüfbare Argument der "Persönlichkeit" genannt. Natürlich spielt dieser Aspekt in der Lokalpolitik eine größere Rolle als auf nationaler Ebene. Gehen wir aber davon aus, daß eine Stadt von 46.000 EinwohnerInnen keine face-to-face-community mehr ist, so trifft dies vor allem auf den Spitzenpolitiker, im Fall von SpJ den amtierenden Bürgermeister, zu. Die meisten anderen KandidatInnen treten in der Öffentlichkeit wenig in Erscheinung und könnten auch alleine wegen ihrer äußerlichen Eigenschaften respektiert und wegen dieser rein äußerlichen Kriterien funktional für die politische Gruppierung SpJ sein. Zu diesen Kriterien zählen wir vor allem Beruf, Anstellung und bekleidete Ämter, die Informationsvorsprung und Möglichkeit der Einflußnahme bedeuten.

3.1. Berufsgruppenzugehörigkeit

Die höchst unregelmäßige Verteilung von nur 4 Berufsgruppen auf der Wahlliste stach uns als erstes ins Auge. 15 der 30 KandidatInnen sind Unternehmer (die einzige Berufsgruppe in der Wahlliste SpJ, in der keine Frauen vertreten sind) und zwei weitere sind als ManagerIn in der Privatindustrie tätig, viele davon im Glasgewerbe. Die nächst häufigste Berufsgruppe sind ÄrztInnen, gefolgt von RechtsanwältInnen, sowie zwei KandidatInnen aus dem Bildungsbereich. Vor allem sind es Personen, die einen guten Ruf in Jablonec genießen und einen hohen Bekanntheitsgrad erreichen. Die ungewöhnliche Anhäufung von ÄrztInnen in dieser politischen Gruppierung läßt darauf schließen, daß diese Berufsgruppe eine besondere Attraktivität für WählerInnen genießen könnte. Eine Ärztin ist ein Mensch, dem man sich aufgrund ihrer Profession anvertraut, die alle Anstrengungen darauf richtet, ihre PatientInnen von ihren Leiden

zu befreien. Da diese Erleichterung nach der Konsultation der Ärztin auch oft genug eintrifft, haben viele Menschen positive Gefühle wie Dankbarkeit gegenüber VertreterInnen dieser Berufsgruppe. Auch PolitikerInnen anderer Parteien äußerten solche Vermutungen zum Hintergrund der Wahl der ÄrztInnen als KandidatInnen für SpJ. Möglicherweise überträgt sich mit einer großen Portion Vertrauensvorschuß die analoge Erwartungshaltung auf ihr politisches Tun - die ÄrztInnen könnten, nicht nur in der Gesundheitspolitik, die Menschen von allen möglichen "Leiden" befreien.

Die weitaus am stärksten vertretene Berufsgruppe sind aber die privaten UnternehmerInnen. Die absolute Dominanz dieser Berufsgruppe in der Wahlliste SpJ hat wahrscheinlich mehrere Ursachen. Einerseits ist dieser Beruf in postkommunistischen Staaten derzeit mit dem höchsten Prestige verbunden. Andererseits sind es durchwegs Leute, die innovativ und risikofreudig sind.

3.2. MultifunktionalistInnen

Die Unternehmer von SpJ beschreiben sich selbst nicht nur als irgendwelche Unternehmer sondern als die besten. "Diese Assoziation ("SpJ", Anm.d.Verf.) wurde organisiert zur Zusammenarbeit, weil wir zu den besten Unternehmern zählen ... zum Beispiel der Besitzer der Fahrschule, er ist Präsident der Vereinigung aller Fahrschulen in der Tschechischen Republik. Ich habe ein Bestattungsunternehmen, aber ich bin Vize-Präsident der ganzen Gilde von Bestattungsunternehmern."

Er stellte also heraus, daß viele der ProponentInnen von SpJ Funktionen auf der überregionalen Ebene und ehrenvolle Positionen ausfüllen. Die Reihe der bereits erwähnten könnte noch fortgesetzt werden: der Besitzer einer Glasfabrik und eines Verkaufslokals, der Präsident der Wirtschaftskammer ist und der Eigentümer eines Autoverleihs und Manager der Hauseigentümervereinigung... Diese MultifunktionalistInnen sind nicht nur für die Außenansicht wichtig, um den Eindruck von engagierten ProfessionalistInnen zu erwecken,

sondern auch für die Innenansicht. Aufgrund ihres Einblicks auf verschiedenen Ebenen haben sie alle wichtigen Informationen aus erster Hand. Sie wissen, was vor sich geht und was in Entwicklung begriffen ist - nicht nur das. Sie können in den entsprechenden Positionen die Strukturen mitbestimmen, die die Rahmenbedingungen für zukünftige Veränderungen vorgeben und so möglicherweise das Geschehen kontrollieren.

Es würde zu lange dauern, all die ehrenvollen Ämter des Herrn Bürgermeister aufzuzählen, der vor 1989 als Automechaniker arbeitete, zuvor Theologie studiert hatte und Methodist ist. Er engagiert sich als Präsident der historischen Städte in Böhmen, Mähren und Schlesien sowie als Präsident der Spitals-Stiftung. Hat er aus Gründen der persönlichen Karriereplanung auch die Wahlpartei "Srdce pro Jablonec" ins Leben gerufen?

4. Die Frage nach dem Anfang

Die Entstehungsgeschichte von SpJ ist, obschon so jung, sehr schwierig zu rekonstruieren. Wir stießen auf beträchtlich voneinander abweichende Versionen und bald waren wir geneigt, die Geschichten über den Beginn, ob natürlich gewachsen oder strategisch geplant, ins Reich der Mythen einzuordnen. Wissend, daß wir wohl nie die letztendliche Wahrheit herausfinden würden, erkannten wir, daß alle ihre Sicht der Dinge präsentierten, solange keine kanonisierte Version vorliegt. Trotzdem ist es möglich, daß uns von der einen Seite wichtige Kenntnisse bewußt vorenthalten wurden, oder wir von anderer Seite durch plausible aber unwahre Details in die Irre geführt worden waren.

Grob könnten die unterschiedlichen Darstellungen in zwei Kategorien eingeteilt werden. Die eine umfaßt alles jene, das uns sozusagen als Selbstdarstellung von den VertreterInnen des SpJ angeboten wurde. Die andere Kategorie beinhaltet die Darstellung unseres Hauptinformanten und Wahlkampfgegners von SpJ, Chvojka.

4.1. Selbstdarstellungen

Da uns die folgende Sequenz besonders aussagekräftig erscheint, möchten wir sie hier wiedergeben. Mikhail hat es vom Tschechischen ins Englische übersetzt und ich dann weiter ins Deutsche.

1 Mihail: "Wann war das erste Treffen dieser Assoziation?"

2 A: "Das ist keine Assoziation!"

3 M: "Und wann wurde SpJ gegründet?"

4 A: "Es ist keine Organisation. Es sind Bürger der Stadt und es gibt

5 keine Abhängigkeiten zwischen uns."

6 M: "Barbara sagt, daß irgendeine Art von erstem Treffen notwendig

7 ist, am Anfang."

8 A: "Nicht notwendigerweise. Mit dem Bürgermeister arbeitete ich von Beginn

9 an zusammen. Mit den einen bin ich im Stadtrat, mit anderen

10 arbeite ich zusammen. Wir sind alle

11 von dieser Stadt und hier kennt sich jeder, man arbeitet mit jedem und

12 man braucht jeden für irgendetwas. Das heißt aber nicht, daß wir

13 händchenhaltend ins Kino gehen. Sie sind nicht meine engen Freunde."

Nach diesem Gespräch war klar, daß er nicht weiter über die Planung seiner politischen Gruppierung reden wollte. Ganz im Gegenteil: Er wollte SpJ nicht geplant erscheinen lassen sondern organisch gewachsen, natürlich entstanden, wie ein unvermeidbarer Zufall (Zeile 2,4,8). Außerdem begann er, in Zeile 5 und weiter in Zeile 12-13, seine private Welt gegen die Invasion politischer Interessen zu verteidigen. Aber unsere Fragen bezogen sich ganz und gar nicht auf die persönliche Ebene, sondern auf die rein formale der Parteigründung. Um den Eindruck einer strategischen Planung zu vermeiden und doch keine Unwahrheiten zu sagen, schwenkte er auf die private Ebene, nur um auch dort jegliche persönliche Interessen, wie Freundschaften oder

dergleichen, zu verneinen. Der Mythos, den er von SpJ kreieren will, ist ein Mythos von selbstlosem Handeln, als ob jedes Mitglied von SpJ allein auf die Bedürfnisse der Kommune (politische Verwaltungseinheit) einzugehen gewillt wäre und absolut keine anderen Absichten dahinter stünden.

Weniger professionell und direkter beantwortete uns ein Geschäftsmann und Kandidat von SpJ, die Frage nach der Gründung. Er erwähnte ein konkretes Datum, nämlich August 1994, als Zeitpunkt des ersten Zusammentreffens der 31 Personen, und ergänzte, daß die Idee schon länger bestanden hätte. Auf die Frage, warum er Kandidat für SpJ geworden wäre, antwortete er, daß er eigentlich selbst nicht kandidieren wollte, aber von Leuten im Rathaus, wie dem Bürgermeister und seinem Stellvertreter, ausgesucht worden war. Erklärend fügte er hinzu, daß die angesehensten BürgerInnen der Stadt, innovative Menschen, die besten Unternehmer, eingeladen wurden, um für diese Liste zu kandidieren.

4.2. Fremddarstellung

Eine andere Version sieht drei wesentliche Bestandteile der erfolgreichen Etablierung der unabhängigen Wahlliste SpJ vor:

a) Im November 1993 lud der Bürgermeister die wichtigsten Leute der Stadt ins Hotel Merkur unter dem Titel "Leben in Jablonec". Weitere Treffen folgten. Als erster Schritt zur Parteigründung diente das Zusammenführen aller wichtigen BürgerInnen der Stadt unter dem sehr allgemeinen Thema "Verbessern wir das Leben in unserer Heimatstadt".

b) Da der Bürgermeister OH-Mitglied⁴ war, lud er dann einige wichtige VertreterInnen dieser Partei zu einem solchen Treffen ein, wie den damaligen Außenminister Dienstbier.

c) Der dritte wichtige Schritt, um ein Netzwerk zwischen den potenten BürgerInnen der Stadt aufzubauen, war die Gründung eines Klubs der privaten Unternehmer durch den Bürgermeister.

⁴OH:obcanské hnutí= Bürgerbewegung

Um uns aber nicht vollkommen von der von Rivalität sehr stark gekennzeichneten Atmosphäre einfangen zu lassen, versuchten wir, aus schriftlichen Quellen den Weg des überaus präsenten SpJ-Emblems nachzuzeichnen.

5. Nur ein Emblem

Wahrscheinlich war unsere erste Begegnung mit dem Emblem der klitzekleine Sticker an Herrn Vostraks Sakko, der uns bei der einleitenden Stadtführung Rätsel aufgab. Ein Herz mit Sternen rundherum, sonst nichts, keine Worte, keine Erklärung. Was könnte es bedeuten? Gehört er zum Klub der transplantierten Herzen oder steht dieses Logo für die hier im Länderdreieck ausgerufene Euro-Region? Wir witzelten darüber in unserer Gruppe. Aber schon einige Stunden später, noch am ersten Tag unseres Aufenthaltes in Jablonec, fiel mir ein großes Pickerl ob seiner erfrischenden Farbe ins Auge. Während eines Regengusses rettete ich mich in ein dunkles Vorhaus nahe dem Stadtplatz. Auf einem der verrosteten Briefkästen klebte flächendeckend dieser gelborange Kreis mit einem großen lächelnden Herzen und den Worten "Srdce pro Jablonec" in schwarzen Linien darauf. Es erinnerte mich an die in Österreich üblichen Pickerl "Ein Herz für Tiere" oder auch "Ein Herz für Kinder". Doch so banal die Vergleiche auch klingen, das Emblem ist aus verschiedenen Gründen sehr gut gewählt.

5.1. Über mögliche erwünschte Wirkungen informiert ...

Sowohl Motiv als auch Farbe sind im tristen Grau der Stadt eine Abwechslung, die positive Gefühle hervorruft. Das lächelnde Gesicht mit den ausgestreckten Armen signalisiert eine Bereitschaft, willkommen zu heißen, zu umarmen. Zusätzlich sind die Hände mit weißen Handschuhen ausgestattet, was an die Schwierigkeit erinnert, in der Politik weiße, reine Hände zu behalten und vorgibt, daß jene, die hinter diesem Sinnbild stehen, nämlich die KandidatInnen von SpJ, diese Vorgabe einlösen. Auch das lächelnde "Kindergesicht" sowie das

Herz als Symbol an und für sich beschwört Liebe, Unschuld und Absichtslosigkeit.

5.2. Die Geschichte des Emblems

Festgestellt haben wir, daß bereits im Jahr 1990 das Wahlplakat des Bürgerforums OF (Obcanska Forum) in Jablonec ein Herz mit lachendem Gesicht aufwies. Anfänglich war es nur ein lächelndes Gesicht im "O" von OF und auf einem anderen Poster war rundherum ein Herz gemalt. Nach dem Auseinanderbrechen des Bürgerforums OF im Jahr 1991 wurde es zum Kennzeichen des regionalen Zweiges der Bürgerbewegung OH in Jablonec. Über die Jahre 1992 und 93 fanden wir keine schriftlichen Unterlagen. Anfang 1994 wurde das Emblem in der heutigen Form in die kommunalpolitische PR-Planung miteinbezogen. Es gab ein Design-Zentrum in Jablonec, das seit Frühling 1994, wahrscheinlich auch schon früher mit dem Image der Stadt beschäftigt war. Im Sport- und Kulturjournal "Jablonecke Medium", wurde das Emblem zusammen mit der Ankündigung der "Tage von Jablonec" gezeigt. Dieses Stadtspektakel war vom Bürgermeister initiiert worden und zu Unterhaltungszwecken gedacht: ein Filmfestival, Konzerte, Ausstellungen und die Präsentation der Ergebnisse des Kinder-Wettbewerbes "Jablonec 2000". Für die Öffentlichkeit schien das Emblem zu dieser Zeit überhaupt keinen speziellen politischen Hintergrund zu haben, allerhöchstens fiel die Verknüpfung mit der Person des Bürgermeisters ins Auge. Die OrganisatorInnen, und der Bürgermeister, tauchten aber einige Monate später wiederum gemeinsam auf - als politische AkteurInnen der Wahlliste SpJ.

Die Symbolik und die Vermarktung des Emblems ist ein Beispiel für erfolgreiche nonverbale Kommunikation. Erstens war das Motiv kein gänzlich neues, und zweitens wurde es, bevor es als Emblem einer politischen Gruppierung ausgewiesen wurde, in einem unpolitischen Kontext, nämlich beim Stadtfest, das die gesamte Bevölkerung positiv ansprach, im Unterbewußtsein der BürgerInnen etabliert. Es wurde zuerst ohne Worte oder Erklärungen präsentiert, so daß es

unhinterfragt durch seine klare emotionale Botschaft mit einem positiven Gefühl verknüpft wurde. Ob die Verantwortlichen von SpJ wirklich so langfristig dachten, wie die vorgelegte Interpretation unserer Analyse nahelegt, oder ob es vor allem geschickte kurzfristige Aktionen der Ausführenden waren, bleibt an dieser Stelle ungeklärt.

6. Wahlkampf

Der als solcher gesetzlich definierte Wahlkampf begann erst 4 Wochen, nachdem wir Jablonec verlassen hatten. Wir erlebten also nur die "Vorwehen" zum Wahlkampf, die aber in der Meinungsbildungsphase durchaus einen wichtigen Platz einnehmen.

Für SpJ war das Unterschriftensammeln der Auftakt der Wahlkampagne. Einerseits war es rein formal notwendig, die BürgerInnen über SpJ zu informieren und um ihre Unterschrift für die Kandidatur zu bitten, andererseits war es auch ein Zeichen, daß nur diese Wahlpartei von den BürgerInnen selbst kommt und sich nicht wie die anderen unabhängigen KandidatInnen an bestehende politische Parteien anschließt um das anstrengende Unterschriftensammeln zu vermeiden. Schlußendlich bekam SpJ 4300 Unterschriften, also um einige hundert mehr als benötigt. Wie wurde diese erfolgreiche Aktion in Angriff genommen?

6.1. Äußerliche Gestaltung des Unterschriften-Faltblattes

Das Doppelblatt, auf dem je 20 Unterschriften gesammelt werden konnten, hatte dieselbe leuchtend gelbe Farbe mit schwarzer Schrift darauf wie das Emblem. Am Deckblatt war das Emblem abgebildet, darüber die Worte "Geben sie uns eine Chance...". Es klingt bescheiden und zeigt, daß sich die KandidatInnen bewußt sind, daß die BürgerInnen durch ihre Unterschrift die Macht haben, über die Existenz von SpJ zu entscheiden. Diese Aufmachung gibt den Angesprochenen ein Gefühl der Wichtigkeit und des Wohlwollens, einem guten Zweck zu dienen. Auf der linken inneren Seite befindet

sich der folgende Text, der die Grundidee von "Srdce pro Jablonec" präsentieren soll:

- 1 "Geben sie uns eine Chance...
- 2 Liebe Freunde!
- 3 Wir möchten, daß unsere Stadt nett, gesund und funktional ist.
- 4 Wir möchten, daß das Leben in ihr gut und sicher ist.
- 5 Wir möchten, um das zu erreichen, selbst etwas dafür tun.
- 6 Wir möchten nicht, daß unsere Entscheidungen unter irgendeinem
- 7 Parteiinteresse stehen.
- 8 Das ist der Grund, warum wir als nicht-politische Vereinigung von
- 9 Bürgern unter dem Namen
- 10 "Herz für Jablonec"
- 11 organisiert sind.
- 12 Unser gemeinsames Zuhause ist die Stadt Jablonec.
- 13 Wir glauben, daß es möglich ist, diese Stadt ohne politische
- 14 Auseinandersetzungen glücklich zu machen.
- 15 Wir glauben, daß nur so eine Vereinigung, deren Mitglieder ihre
- Stimme
- 16 hören wollen und ihren Vorstellungen entsprechend agieren, die
- Basis
- 17 eines wirklichen Selbstmanagements ist.
- 18 Das derzeitige Wahlgesetz verlangt von einer unpolitischen
- Vereinigung,
- 19 welche aus unabhängigen Kandidaten besteht, eine Petition
- vorzulegen
- 20 mit den Unterschriften der Bürger, die die Gründung dieser
- Vereinigung
- 21 unterstützen.
- 22 Wir bitten Sie, uns durch ihre Unterschrift die Möglichkeit zu
- geben, den

- 23 Jablonecer Bürgern unser Programm der Konzeption der
- 24 Stadtentwicklung für die kommenden Kommunalwahlen
vorzustellen.
- 25 Danke für ihre Unterstützung,
- 26 die Gründungsmitglieder des SpJ."

Auf der rechten Innenseite wurden die Unterschriften eingetragen und am hinteren Deckblatt waren die 30 KandidatInnen mit Adresse und Beruf bzw. Anstellung alphabetisch aufgelistet.

6.2. Textanalyse

Der Text (Zeile 1-26) einerseits und die Auflistung der Berufe bzw. Anstellungen andererseits war eine gelungene Mischung von Emotionalität und Professionalität in dieser ersten "Vorstellungsrunde". Emotional wird es, wenn "liebe Freunde" (Z.2) SpJ "eine Chance geben" (Z.1) um "unser gemeinsames Zuhause" (Z.12) "glücklich zu machen" (Z.14). Das entscheidende Rezept scheint zu sein, daß es sich bei diesen BeglückterInnen nicht um Parteien (Z.7) und deren Interessen oder Politik (Z.8 "nicht-politische Vereinigung von Bürgern") handelt, sondern um "eine Vereinigung, deren Mitglieder ihre (also meine, wenn ich die Leserin und Unterzeichnerin bin) Stimme hören wollen und ihren Vorstellungen entsprechend agieren" (Z.15-16), also "die Basis wirklichen Selbstmanagements" (Z.17). Allein das Wort "Management" klingt schon professionell und auch die Aussicht jemanden zu wählen, der ein Konzept für die Stadtentwicklung (Z.23) bereits in der Tasche hat, ist vielversprechend und weckt die Neugierde.

Der Trugschluß, daß nur Parteien Interessen hätten und alle anderen Individuen, die sich (noch) nicht entlang irgendwelcher Interessen formiert haben, keine gegensätzlichen Interessengruppen letztendlich bilden, hat vielleicht auch mit der Erfahrung der Zwangssolidarisierung im Realsozialismus zu tun. Leider wissen wir nicht, wie SpJ im tatsächlichen Wahlkampf, nämlich den festgelegten 3 Wochen vor dem Wahltermin agierten, ob sie ihre Ideen realistisch und

detailliert beschrieben haben. Aber aus dem vorgelegten Text ersieht man, daß es sich um eine Harmonisierungsstrategie handelt (Zeile 13,14 "diese Stadt ohne politische Auseinandersetzungen glücklich zu machen"), die auf eine unrealistische Vorstellung von konfliktlosem Zusammenleben abzielt.

7. Rechts oder Links - In jedem Fall professionell

Für diese Kommunalwahlen kandidierten 12 Wahlparteien in Jablonec. Einer unserer Informanten, selbst für die Christdemokraten KDU-CSL engagiert, beschrieb nur 4 Parteien, wie seine eigene zum rechten Flügel gehörend und die anderen 8, darunter SpJ, als links. Über diese Zuordnung sehr überrascht, verlangten wir nach einer Erklärung, die er uns auch gerne gab. Wir argumentierten, daß doch die Hälfte der KandidatInnen von SpJ UnternehmerInnen wären, und auch die anderen die Spitze der Gesellschaft repräsentieren würden. Aber in seinen Augen bezeichnet rechts nicht die Vertretung von bourgeois Werten und Interessen. Außerdem würde schon allein die Tatsache, daß 40% der SpJ-KandidatInnen frühere KommunistInnen seien, sie in die Kategorie "links" verweisen. Rechts und links bezeichne, wie die Regierten von den gewählten VertreterInnen behandelt werden. Gemäß seiner Anschauung ist eine Partei links, wenn sie Macht akkumulieren und zentralisieren will und wenn die Parteiideologen glauben, sie wüßten besser als das Volk, was gut für die Menschen ist. Die PolitikerInnen der rechten Parteien glauben an das Selbstmanagement und daran, daß alle Probleme auf technokratische Weise zu lösen wären.

Ob sich diese links-rechts-Kategorisierung auch im öffentlichen Diskurs durchsetzt, können wir nicht beurteilen. Ihre Aussagekraft scheint uns jedenfalls nicht sehr groß. Denn gerade wenn wir die als links kategorisierte SpJ und die als rechts kategorisierte KDU-CSL vergleichen, scheint uns nicht einmal das Kriterium des Selbstmanagements griffig. Nimmt man die Worte der SpJ-Unterschriftenliste und die persönlichen Äußerungen von ProponentInnen der christlich-sozialen Partei ernst, so stimmen sie

gerade in ihrem Glauben an Selbstmanagement und in technokratischen Problemlösungen überein.

Zusammenfassung

Vor allem die professionellen PolitikerInnen auf der Kommunalebene sind sich bewußt, daß es heutzutage wenig Sinn hat, Ideologien zu proklamieren, um gewählt zu werden. Hingegen tragen viele den nationalen Konsens, daß ein abgefederter Wirtschaftsliberalismus der geeignete Weg für das Land ist, ohne zur Pauperisierung größerer Bevölkerungsteile zu führen. Durch die hohen Auslandsinvestitionen in die bestehenden Industriestrukturen sowie die einheimische Kapitalbildung ohne allzuviel Mafiaeinfluß ist die Arbeitslosigkeit gering und die Währung stabil, so daß parteilose Sachpolitik zumindest für eine gewisse Zeit keine Illusion darzustellen scheint.

Auch die in dieser Arbeit näher beleuchteten KandidatInnen von "Srdce pro Jablonec" hoffen, durch ihren professionellen, technokratischen Zugang das Aufkeimen widerstreitender Interessen verhindern zu können und so ein harmonisches Stadtleben herbeizuführen. Allerdings stellt sich die Frage, ob die Entmündigung der BürgerInnen durch die Herrschaft der ExpertInnen in Zukunft nicht genauso gegeben sein werde, wie in der Vergangenheit durch die dogmatischen Parteiinteressen. Neben dem Konsens zur Sachpolitik ist die kohäsive Kraft der persönlichen Interessen in dieser Gruppierung nicht zu unterschätzen. Es scheint uns plausibel, daß, von einer starken Persönlichkeit ausgehend, die im Fall von "Srdce pro Jablonec" der Bürgermeister darstellt, eine politische Gruppierung entstand, die durch persönliche Abhängigkeitsverhältnisse gekennzeichnet ist. Möglicherweise könnte zwischen einer beträchtlichen Anzahl von SpJ-KandidatInnen und dem Bürgermeister eine Art "Klientelverhältnis" rekonstruiert werden. Darüber hinaus ist die Zusammenstellung der KandidatInnen von SpJ charakteristisch für die politischen Entwicklungen in postkommunistischen Staaten. Die Spitzenpositionen werden von politischen "Neulingen" eingenommen, die vor 1989 den Weg der inneren Emigration wählten. Sowohl der Bürgermeister als

auch der Vize-Bürgermeister, beide Spitzenkandidaten von SpJ, begannen sich erst in den Umbruchjahren politisch zu engagieren. Nach der 89er "Revolution" wurde eine breitere Schicht von Angehörigen der kommunistischen Partei in den oberen Rängen der Bürokratie abgetragen und von jungen, nicht politisch engagierten ProfessionalistInnen besetzt. Aber schon nach kurzer Zeit wurden viele von ihnen Schritt für Schritt durch alte Funktionäre ersetzt. So rekrutiert sich auch der überwiegende Teil der SpJ-KandidatInnen aus der mittleren Elite früherer Zeiten. Manager von Staatsbetrieben konnten durch ihr Wissen, Kontakte und die langjährige Erfahrung sehr einfach während der Privatisierung "ihre" Betriebe übernehmen beziehungsweise aufkaufen. Inwieweit sich also in dieser Region die ökonomische Elite in Gestalt der unabhängigen KandidatInnen auch mit der politischen Elite zu decken beginnt, werden die Wahlen zeigen.

Anhang

Nach Fertigstellung und vor Drucklegung des Artikels wurde uns eine ausführliche Aufstellung der Wahlergebnisse der Gemeinde (Stadt) Jablonec nad Nisou durch den Pressesprecher der tschechischen Botschaft in Wien zur Verfügung gestellt. Daraus läßt sich ersehen, daß von den kandidierenden 12 Parteien immerhin acht den Sprung in den Stadtrat schafften. Um von der Mandatsverteilung einen Eindruck zu bekommen, geben wir hier einen kurzen Überblick: Von 48.791 EinwohnerInnen waren 33.677 wahlberechtigt. Die Wahlbeteiligung lag bei 57%.

Wahlparteien (volebni strany)	Mandate im Stadtrat
Obcanska demokraticka strana ODS ⁵	9
Srduzeni nezavislych kandidatu SpJ ⁶	6
Komunisticka strana Cech a Moravy a Slezska ⁷	3
Ceska strana socialne demokraticka ⁸	3
Koalice ODA + KAN ⁹	3
Sdruzeni KDU-CSL + NK ¹⁰	3
Koalice SPR-RSC, SDCR ¹¹	2

⁵Bürgerlich demokratische Partei unter Premierminister Vaclav Klaus

⁶die zur Gänze aus unabhängigen Kandidatinnen bestehende Wahlpartei "Srdce pro Jablonec"

⁷Kommunistische Partei Tschechiens und Mährens

⁸Sozialdemokratische Partei Tschechiens

⁹Obcanska demokraticka alianca a Klub angezovanych nestraniku = Bürgerlich demokratische Allianz in Koalition mit dem Klub der nicht politisch Engagierten

¹⁰Sdruzeni Krestan.a demokrat.unie - Csl.strana lidova a nezavisli kandidati - Domov nad Nisou = Vereinigung der Christdemokratischen Union mit der tschechoslowakischen Volkspartei und unabhängigen Kandidatinnen genannt "Heimat an der Neisse"

¹¹Koalition der Sdruzeni pro republicu-Republikanska strana Csl. a Sdruzeni duchodcu CR = Koalition der politischen Parteien "Vereinigung

Entgegen der Auskunft des zum Zeitpunkt unserer Untersuchung amtierenden Vize-Bürgermeisters über die geringe Unterstützung der "Klaus-Partei" auf Kommunalebene, bekamen 16 der 30 ODS-KandidatInnen mehr "Vorzugsstimmenpunkte"¹² als die meistgewählte Kandidatin seiner und zugleich nächst stärksten Partei "Srdce pro Jablonec" (MU Dr. Alexandra Jörgova, 4993 Stimmen). SpJ ist also zweitstärkste Kraft im Stadtrat und kann also durchaus von einem sehr erfolgreichen Wahlkampf sprechen, wenngleich ihr Spitzenkandidat das zuvor besetzte Bürgermeisteramt an die ODS abgeben mußte. Der zweite Spitzenkandidat von SpJ und zuvor amtierende Vize-Bürgermeister wird im Stadtrat bleiben. Unter den NewcomerInnen befindet sich ein Jungunternehmer und entsprechend unserer Vermutung, daß ÄrztInnen einen hohen Vertrauensvorschuß bekommen würden, waren auch die zwei meistgewählten KandidatInnen von SpJ eine Ärztin und ein Arzt. Aber ebenso auffallend ist die Verteilung der Vorzugsstimmen bei der konkurrierenden ODS. Drei der vier KandidatInnen mit den meisten Vorzugsstimmenpunkten (über 6400) tragen den Titel "Doktor der Medizin". Diese ungewöhnliche Repräsentation einer Berufsgruppe in der Politik spiegelt sich auch im gesamten Stadtrat wider. Von 30 RätInnen sind 8 ÄrztInnen, aber ebenso viele tragen den Titel Ingenieur. Obwohl der Stadtrat jung ist, 2/3 der 30 StadträtInnen sind unter 45 Jahren, finden sich darunter lediglich fünf Frauen.

für die Republik-Republikanische Partei Tschechoslowankiens" und "Vereinigung der Rentner der Tschechischen Republik"

¹²Das derzeit geltende tschechische Wahlrecht ist ein Mischwahlssystem, bei dem jede Wählerin die Möglichkeit hat neben der Wahlliste auch einer bestimmten Kandidatin die Stimme zu geben

“Mikrophone im Beichtstuhl und Pfarrer auf der Bühne” - Kirche und gesellschaftlicher Wandel in Jablonec

Elisabeth Menasse, Jiri Hlavac

In der Tschechoslowakei standen die Kirchen während des kommunistischen Regimes unter strikter staatlicher Kontrolle: Die Priester wurden vom Staat bezahlt und (mit)ausgewählt, ihr Aktionsradius radikal eingeschränkt. Nach 1989 änderte sich die Situation grundlegend, die Kirchen konnten sich in ihren Aktivitäten wieder relativ frei entfalten.

Unsere Untersuchung ging von den Fragen aus, wie zwei von uns ausgewählte Religionsgemeinschaften in Jablonec mit der neuen Situation zurechtkommen, ob und wie sie ihre neue Freiheit nützen und mit welchen Problemen sie dabei konfrontiert sind.

In diesem Zusammenhang interessierte uns auch, wie diese Religionsgemeinschaften mit ihrer unmittelbaren Vergangenheit umgehen. Vor 1989 gab es bekanntlich nicht nur Widerstand, sondern auch Arrangements mit dem System und Kollaboration. Wie wird die frühere Zusammenarbeit mit dem kommunistischen Staat heute beurteilt, gab es in Jablonec Kollaborateure und wenn ja, was ist mit ihnen geschehen?

In Jablonec gibt es eine katholische, eine hussitische und mehrere protestantische Kirchen. Wir wählten die katholische Kirche und, von den protestantischen Kirchen, die Jednota Bratrská (deutsch: Evangelische oder Herrnhuter Brüdergemeine oder auch Evangelische Brüder-Unität) aus: die katholische Kirche, weil sie die größte und wichtigste in dieser Stadt ist (17 000 Mitglieder), die Jednota Bratrská, weil sie eine der ältesten und traditionsreichsten protestantischen Kirchen der Tschechischen Republik ist und ihre Wurzeln in dieser Gegend hat (nur 90 Mitglieder). Die katholische Kirche und die Jednota Bratrská sind hinsichtlich Aussehen, Größe, Tradition und

Organisationsstruktur vollkommen verschieden. Gerade diese Unterschiedlichkeit interessierte uns aber: Wir wollten wissen, ob und wie die strukturellen Unterschiede die Anpassung an die neue politische und ökonomische Situation beeinflussen, wie sie das Verhältnis zum Staatskommunismus determiniert haben und welche Rolle sie im Umgang mit der kommunistischen Vergangenheit spielen.

Zu unserer methodischen Vorgangsweise kann generell gesagt werden, daß wir unsere Informationen hauptsächlich aus Interviews bezogen haben, aber auch aus Beobachtungen. Mit Hilfe der Beobachtungen konnten wir uns von den äußeren Erscheinungsbildern (Gottesdienste, Rituale, Umgangsformen etc.) zu den innern Strukturen vortasten. Die Interviews dienten uns zunächst zur Erforschung der Selbstrepräsentation der Kirche, wir begannen also damit, Gespräche mit Pfarrern zu führen und arbeiteten uns langsam zu den Mitgliedern der beiden Religionsgemeinschaften vor. Von ihnen erfuhren wir ihre Sichtweisen auf die jeweilige Kirche, die Gründe ihrer Religionszugehörigkeit, ihre Erwartungen, Probleme oder Hoffnungen in Hinblick auf die Veränderungen, historische Details usw.

Eine wichtige Quelle bildeten für uns auch Gerüchte. Wir gingen ihnen systematisch nach, auch dort, wo wir auf heftige Widerstände stießen. Über sie sind wir an die dunklen Flecken der Jablonecer Kirchengeschichte herangekommen und auch an Perspektiven von Menschen, die keiner Religionsgemeinschaft angehören.

Unsere eigenen Sichtweisen auf unseren Untersuchungsgegenstand waren und sind sehr unterschiedlich, weil sie von grundverschiedenen Voraussetzungen ausgehen: religiös-nichtreligiös, Mann-Frau, tschechisch-österreichisch und einem beträchtlichen Altersunterschied. Das einzige, was uns gemeinsam war, war die mangelnde Erfahrung mit Feldforschung und unsere Ausbildung als Historiker. Manchmal entstanden durch die unterschiedlichen Perspektiven und das unterschiedliche Vorwissen starke Spannungen, oft aber auch interessante Auseinandersetzungen und Dialoge. Dieser Bericht kann auch als Ergebnis des Versuchs gelten, einen Konsens zu finden, zu dem wir beide stehen können.

Äußeres Erscheinungsbild und innere Strukturen

Der Gottesdienst der Jablonecer Brüdergemeine findet in einem nüchternen weißen Raum in einem profanen, um 1900 erbauten Gebäude statt. Es gibt weder Heiligenbilder, noch Kruzifixe, noch einen Altar. Beim Eintreten ziehen die Leute ihre Mäntel und Jacken aus, sie bewegen sich natürlich, sprechen laut miteinander, lachen, schütteln jedem die Hand, stellen sich Neuankömmlingen vor. Im hinteren Teil des Raumes befindet sich ein Büchertisch und eine kleine Leihbibliothek mit Büchern verschiedener Kirchen und nichtreligiöser Literatur. Ein Mann fängt an, gemeinsam mit dem Pfarrer die kaputte Heizung zu reparieren. Als der Gottesdienst beginnt, kommt zwar eine konzentrierte, aber keine weihevollen Stimmung auf. Der Pfarrer ist ganz in Zivil gekleidet, mit Jeans und sportlichem weißen Hemd. Er vollzieht keine mystisch-spirituellen Handlungen, sondern zeigt Dias, die das Evangelium untermalen sollen. Wer will, darf zu einem bestimmten Zeitpunkt laut mit Gott sprechen, d.h. ein persönliches Gebet an ihn richten. Die eher dünn klingenden Gesänge der etwa 30 Gläubigen werden meist von einem Klavier begleitet, die daneben stehende Orgel wird nur einmal eingesetzt. Die Gläubigen knien nicht, meist sitzen sie (auch der Pfarrer), nur manchmal stehen sie auf. Eine Mutter füttert ihre Kinder mit Erdnußflips und Bananen, damit sie nicht zu unruhig werden. Nach dem Gottesdienst gibt es Kaffee und Kuchen, die Kirchgeher stehen noch lange im Betraum zusammen und unterhalten sich.

Die im katholischen Gottesdienst praktizierten Gebräuche und Rituale waren uns beiden so vertraut, daß wir sie nur im Gegensatz zu denen der Jednota Bratrská beschreiben können: Die Messe findet in einer mächtigen, in den 30er Jahren erbauten Backsteinkirche statt, die auf dem Hügel oberhalb des Jablonecer Stadtzentrums thront. Der Innenraum ist riesengroß und für eine katholische Kirche erstaunlich nüchtern gestaltet. Oberhalb des Hauptaltars befindet sich anstelle des üblichen Tafelbildes eine überdimensionale, 5 Meter hohe Christusfigur aus Stein. In dem großen kalten Raum wirken die wenigen Menschen, die verstreut in den vorderen Bankreihen sitzen, verloren. Kreuzzeichen und Kniefall beim Betreten der Kirche, der

Flüsterton und der großzügige Blumenschmuck lassen trotzdem eine feierlich-weihevollen Stimmung aufkommen. Es sind vorwiegend alte Frauen und Jugendliche gekommen, die mittlere Generation fehlt. Zwei Jugendliche und eine Religionslehrerin machen vorne im Altarraum mit Hammondorgel und Gitarren Musik, die über Lautsprecher in der gigantischen Kirche verteilt wird. Dem Priester assistieren zwei Ministranten und ein Laie. Besonders heilige Gegenstände dürfen nur vom Priester berührt werden. Der Priester befindet sich räumlich zwischen den Gläubigen und dem Hochaltar, also dem Ort, wo sich nach katholischem Glauben Gott befindet. Die Kirche ist für die Katholiken ein sakraler Raum, ein "Gotteshaus", in dem Gott anwesend ist, für die Jednota Bratska hingegen ein Bet- und Versammlungsraum. Diese unterschiedliche Konzeption wirkt sich unmittelbar auf das Verhalten und die Stimmung aus. Die äußeren Erscheinungsbilder sind Ausdruck dahinterliegender Strukturen: Bei der katholischen Kirche finden wir hierarchische Haltungen. Gott ist die Autorität, vor der man niederkniet und flüstert. Als Mittler zwischen Autorität und Gläubigem fungiert der Priester, und den untersten Rang nehmen die Gläubigen ein, die in der Kirche nicht miteinander kommunizieren sollen (eine Ausnahme bildet der Friedensgruß).

Die Verhaltensweisen der Jednota Bratska weisen auf eine eher egalitäre Haltung hin: Die Kommunikation zwischen den Gläubigen ist im Betraum erlaubt, zumindest vor und nach dem Gottesdienst. Sie können in eingeschränkter Form auch offen, d.h. mit lauter Stimme, direkt mit Gott sprechen. Ihre Beziehung zu Gott ist, was die Körperhaltungen betrifft, weniger unterwürfig. Hierarchische Strukturen zwischen Gott-Priester-Gläubigen gibt es natürlich auch, aber in eingeschränkterer Form. Die egalitäre Grundstruktur ist auch das, was die meisten Mitglieder der Jednota Bratska, die wir interviewten, an ihrer Kirche am meisten schätzen. Ein junger Gläubiger, mit dem wir nach dem Gottesdienst sprachen, dazu: "Wenn jemand dort draußen auf der Straße vorbeigeht, denkt er, ach, was kann in diesem desolaten Gebäude schon passieren, dort sind alte Leute, auch ein paar Kinder, aber die Leute hier herinnen können eine gute Atmosphäre schaffen. Wenn man fünf bis sechs Tage in der

Woche arbeitet, hart arbeitet und einen sehr rigiden Chef hat und dann hat man einen Platz, wo alle gleich sind, wo einer so ist wie der andere, keiner ist ein Superboß, keiner ein Übermensch, keiner ein Untermensch, alle sind Brüder und Schwestern und bekennen ihre Brüderlichkeit und ihre Beziehung zu Gott. Ich glaube, das ist eine Art Refugium, wo man seine seelische Balance finden kann, seinen Frieden und die Kraft und Stärke für die folgenden Tage." (Feldnotizen S.78) Interessant ist, daß sich der junge Mann, der von Beruf Computerfachmann ist, hier explizit auf die harte Arbeitssituation und die Hierarchien in der kapitalistischen Marktwirtschaft bezieht und seine Kirche als Gegengewicht dazu betrachtet.

Auch die inneren Organisationsstrukturen der beiden Kirchen unterscheiden sich deutlich voneinander: Die katholische Kirche ist streng hierarchisch-zentralistisch gegliedert, ihre Organisationsstruktur verläuft vertikal von oben nach unten. An der Spitze steht der Papst als unfehlbare Autorität. Entscheidungsfindungen von unten nach oben gibt es nicht. Bei der Brüdergemeinde hingegen ist die Organisationsstruktur demokratisch geregelt. Das höchste Entscheidungsgremium, das "Direktorium" sowie der höchste geistliche Würdenträger, der Bischof, werden von Delegierten der Kirchenmitglieder (50%) und von Priestern (50%) gemeinsam gewählt. Sowohl Pfarrer als auch einfache Kirchenmitglieder haben also Einfluß auf die Entscheidungen der Kirchenspitze.

Ein weiteres Zeichen für die egalitären Strukturen ist, daß auch Frauen den Priesterberuf ergreifen können. Der Pfarrer von Jablonec ist von solchen Frauen umgeben. Seine Mutter war die erste weibliche Pfarrerin der Jednota Bratrská in der Tschechoslowakei, seine Frau ist Predigerin der tschechisch-evangelischen Brüdergemeinde, einer der Jednota Bratrská nahestehenden Religionsgemeinschaft.

Ein weiteres wichtiges strukturelles Merkmal, das die beiden Kirchen voneinander unterscheidet, ist die internationale Verflechtung: Die katholische Kirche ist eine riesige internationale Organisation. Die Jednota Bratrská ist ebenfalls international verbreitet, hat aber keine Zentralgewalt. Ihre Unterteilung verläuft in Provinzen. Seit 1945 bildet

die Tschechoslowakei eine eigene Provinz, die gleichberechtigt neben den anderen europäischen Provinzen Großbritannien/Irland und Kontinentaleuropa besteht. Die Brüdergemeine der Tschechoslowakei bildet somit eine autarke, von den anderen unabhängige Provinz.

Umgang mit der Vergangenheit

Ursprünglich hatten wir die Absicht, die Zeit vor 1989 zu rekonstruieren. Im Laufe unserer Arbeit interessierte uns aber immer mehr, wie die Leute mit denen wir zu tun hatten, heute auf ihre unmittelbare Vergangenheit blicken.

Über die Situation der Kirche in der Zeit des Staatskommunismus erhielten wir in den ersten Gesprächen auffallend allgemeine Informationen: Es habe staatliche Kirchensekretäre in den Bezirksverwaltungen gegeben, die hätten die Pfarrergehälter ausgezahlt und alle Aktivitäten, insbesondere die Auslandsbeziehungen der Kirchen, kontrolliert. Auch an der Auswahl der Priester seien sie beteiligt gewesen, unliebsame Priester seien von ihnen in die Produktion geschickt oder versetzt worden. Die Abhaltung von Versammlungen außerhalb der Gottesdienste, also Jugendarbeit, Altenbetreuung etc. sei verboten gewesen. Um die Priester für das Regime zu gewinnen und die sowjetische Außenpolitik auch in den Kirchen zu propagieren, seien zwei Organisationen gegründet worden: "Pace in Terris" für die Katholiken und die Christliche Friedenskonferenz "KMK" für die Protestanten. Auf dem Papier seien diese Organisationen freie Vereinigungen von Priestern gewesen, die den Frieden in der Welt unterstützen wollten, tatsächlich hätten sie aber unter voller Kontrolle der Staatssicherheit gestanden.

Kollaboration, sagten sowohl die Mitglieder der Jednota Bratrská als auch die Katholiken, hätte es in ihren Kirchen gegeben und zwar bis in die Kirchenspitzen hinauf. Hier in Jablonec sei nichts Außergewöhnliches passiert, es sei so gewesen, wie überall. Aber Genaueres erfuhren wir zunächst nicht. Nach einigen Tagen kam uns ein Gerücht zu Ohren: Der alte katholische Pfarrer habe mit dem StB

kollaboriert, im Beichtstuhl sei ein Mikrophon installiert gewesen. Allerdings könne aber auch die Köchin, und nicht der Pfarrer ein Spitzel gewesen sein. Wir beschlossen, diesem Gerücht nachzugehen. Widerstände taten sich auf: Der alte Pfarrer weigerte sich, mit uns zu sprechen. Wir verfolgten daher die Fährte von der Staatsseite her. Über Umwege trieben wir einen ehemaligen staatlichen Kirchensekretär auf. Aus ihm bekamen wir nichts anderes heraus, als daß er fürchterliche Angst habe und nur zu sprechen bereit sei, wenn er eine schriftliche Bewilligung seines früheren Vorgesetzten bekäme. Er flüchtete also zurück in frühere Macht- und Abhängigkeitsstrukturen. Auch von einer anderen Kirchensekretärin erfuhren wir diesbezüglich nichts. Die Mauer des Schweigens war dicht.

Plötzlich öffnete sich ein kleiner Spalt. Ein Mitglied der Christlich-Demokratischen Union (KDU) bestätigte das Gerücht: Der alte Pfarrer ist Mitglied von Pace in Terris gewesen und hat mit dem STB kollaboriert. Was ist nach 1989 mit ihm geschehen? Wie ist man mit ihm umgegangen? Genau konnten wir diese Geschichte nicht rekonstruieren, weil niemand innerhalb der Kirche bereit war, uns darüber Auskunft zu geben. Wir fanden nur einige, z.T. widersprüchliche Anhaltspunkte. Nach der Revolution wurde der alte Pfarrer pensioniert, er durfte keine Messen lesen (oder: er durfte Messen lesen und keiner ging hin).

1992 ordnete der Vatikan an, daß den Priestern, die mit der Staatsmacht kollaboriert hatten, verziehen werden soll. Dies ist umso erstaunlicher, als der Vatikan 1983 allen Priestern die Anweisung gegeben hatte, aus Pace in Terris auszutreten, was aber nur zum Teil befolgt worden ist. Infolge der päpstlichen Verzeihens-Verordnung durfte der alte Priester wieder Messen lesen. Der junge Mann von der KDU erzählte uns, daß die Gläubigen in zwei Gruppen gespalten waren: diejenigen, die nichts mit dem alten Pfarrer zu tun haben wollten und diejenigen, die dachten, er habe keine andere Möglichkeit gehabt. Einer unserer Interviewpartner, der die Situation der katholischen Kirche auch von innen genau kannte, meinte, die kollaborierenden Priester hätten ihre Taten wenigstens bereuen oder

sich dafür entschuldigen sollen, aber sie hätten im Gegenteil behauptet, ihre Zusammenarbeit mit dem Staat habe der Kirche das Überleben gesichert.

Es ist anzunehmen, daß es trotz (oder sogar wegen) der Verordnung des Vatikans tiefe Gräben zwischen den kollaborierenden und den nichtkollaborierenden Priestern gibt, denn letztere hatten nicht nur eine andere Einstellung zum kommunistischen Regime, sondern wurden von den Kollaborateuren oft sogar bespitzelt. Es wäre interessant, mehr über die Umgangsformen zwischen diesen beiden Gruppen und auch über das Selbstbild der Kollaborateure zu erfahren. Daß sich der Vatikan mit seiner Aufforderung zum Verzeihen über seine eigene frühere Verordnung und über die Gefühle der unter den Repressionen des Staates leidenden Priester einfach hinwegsetzte, ist wahrscheinlich vorwiegend auf pragmatische Erwägungen zurückzuführen: Auf Grund des herrschenden Priestermangels hätte man nicht einfach auf Hunderte Mitglieder von Pace in Terris verzichten können. Außerdem hatte für den Vatikan vermutlich die Einheit der Kirche Priorität, eine Spaltung der Kirche in Osteuropa sollte nicht riskiert werden.

Interessant ist, daß bei der Jednota Bratska, die ihren Umgang mit der Vergangenheit völlig autonom, d.h. ohne Eingriffe einer päpstlichen Zentralgewalt regelte, ähnliche Resultate zu verzeichnen sind: 1992 fand zu diesem Thema eine Konferenz aller Prediger inclusive der Kollaborateure statt, bei der keine verbindlichen Ergebnisse erzielt werden konnten. In der Folge gingen einige ältere Pfarrer, denen ein zu enges Verhältnis zum kommunistischen Regime nachgesagt wurde, in Pension, andere sind noch immer im Amt. Auch bei der Jednota Bratska wird beklagt, daß die Kollaborateure keine Schuld eingestanden haben, sondern sich im Gegenteil als die Beschützer und Retter ihrer Kirche aufspielten. Über die Vergangenheit des alten katholischen Priesters und den Umgang mit ihm nach 1989 konnten wir nichts Genaueres herausfinden, auch nicht über dessen eigene Befindlichkeit und seine Strategien, sein Leben zu bewältigen.

Etwas erfolgreicher waren wir auf der Seite der Gegenspieler der Kirche, bei den staatlichen Kirchensekretären. Sie waren sozusagen die

Schlüsselfiguren für das Verhältnis von Kirche und Staat. Entgegen unseren Erwartungen konnten wir ein Interview mit einer früheren Kirchensekretärin führen und so Einblick in ihre damalige Tätigkeit und jetzige Situation gewinnen. Ein Priester, der vor 1989 beruflich mit ihr zu tun hatte, war bereit, über sie zu sprechen. Wir stellen nun sein Porträt der Kirchensekretärin ihrem Selbstporträt gegenüber:

Wir trafen Frau P. in ihrer Wohnung in einem relativ neu errichteten Wohnblock. Sie bat uns in ihr mit Bücherregalen und orangenen Polstermöbeln mit Schonbezügen vollgeräumtes Wohnzimmer und bot uns Süßigkeiten und Getränke an. In einem Nebenraum arbeitete die Tochter für die Bijouterieindustrie in Heimarbeit. Frau P. ist seit einigen Jahren in Pension und blickte, zumindest in unserer Anwesenheit, voller Wohlgefallen auf ihr Leben zurück. Freundlich, aber in verwirrender Sprunghaftigkeit gab sie uns Auskunft über ihre frühere Arbeit. Besonders stolz schien sie darauf zu sein, daß sie die einzige weibliche Kirchensekretärin der Tschechoslowakei gewesen ist und elf Jahre in dieser Position gearbeitet hat. Es habe, erzählte sie, immer wieder Diskussionen gegeben, daß sie auf Grund ihres Geschlechts aus ihrer Funktion entlassen werden sollte. Zu den Priestern habe sie ein ausgesprochen gutes Verhältnis gehabt, auch heute noch. Sie seien eigentlich ihre Angestellten gewesen, denn sie habe ihnen ja die Gehälter gezahlt. Für Reparaturen und Kirchenrenovierungen habe sie ihnen immer soviel Geld gegeben, wie sie wollten. "Wenn ich das Radio oder Fernsehen aufdrehe, höre ich immer einen Pfarrer, der sich darüber beklagt, wie er gelitten hat, da muß ich lachen. Nun wird so getan, als sei der Staat an allen Problemen der Kirche Schuld gewesen."

In Wirklichkeit habe sie den Priestern oft geholfen. Sie fände es ganz selbstverständlich, daß der Staat die Kirche kontrolliert habe, denn er hätte sie ja auch finanziert: "Das ist, wie wenn eine Mutter ihrem Kind 100 Kronen gibt und das Kind kauft etwas um 80 Kronen, dann will die Mutter natürlich wissen, wo die restlichen 20 Kronen sind." Zu ihrer Arbeit habe auch die Kontrolle der Auslandsbeziehungen der Priester und der Sicherheitsvorkehrungen der Kirchen gehört. Beziehungen zum StB habe sie nicht gehabt. "Angeblich waren überall

StB-Mitarbeiter, darüber muß ich lachen. Ich habe nie einen StB-Mitarbeiter gesehen." Frau P. ist nach wie vor überzeugte Kommunistin und wirkte auf uns, als sei sie mit ihrem Leben im Einklang. "Ich bin glücklich, daß ich so leben konnte, wie ich leben wollte."

Der Pfarrer, der in Frau P.'s Einflußbereich tätig gewesen ist, sprach sehr positiv über sie. Seiner Ansicht nach war sie die moderatere und vernünftigste Kirchensekretärin der ganzen Republik. Sie habe eine Menge Leute vor Unannehmlichkeiten und Sanktionen bewahrt. Auch ihm persönlich habe sie geholfen. Sie habe mit Sicherheit von seinen illegalen religiösen Tätigkeiten gewußt, dies aber nie gegen ihn benützt, im Gegenteil, sie habe ihn gegenüber dem StB gedeckt. Manchmal habe sie sich sogar mit StB-Mitarbeitern angelegt. "Wenn sie sagt, sie habe nie einen StB-Mitarbeiter gesehen, dann lügt sie. Ich habe Respekt vor ihr, aber das ist nicht wahr. Sie hatte einen direkten Supervisor beim StB."

Der unterschiedliche Blickwinkel und die unterschiedliche Darstellungsweise der beiden Personen zeigt sich besonders krass, wenn wir, wie im folgenden Beispiel, Frau P. und Herrn B. ein und dieselbe Geschichte erzählen lassen.

Frau P's Version: Ein Priester borgte sein Auto einem Jungen und der Junge hatte damit einen Verkehrsunfall. Der Priester kam zu ihr und sagte, er habe Angst vor der Polizei, und den Verwicklungen, die sich daraus ergeben könnten. Sie versicherte ihm, daß es keinen Grund zur Besorgnis gebe. Es sei doch nur ein ganz normales Vergehen.

Herrn B's Version: Er borgte einem Jungen ohne Führerschein sein Auto. Der Junge hatte einen Verkehrsunfall. Nach diesem Unfall ging Herr B. zur Verkehrspolizei. Aber nicht Verkehrspolizisten, sondern zwei StB-Agenten sprachen mit ihm und wollten ihn zur Mitarbeit überreden. Er weigerte sich. Anschließend ging er zu Frau P., erzählte ihr vom Ansinnen des StB und sagte: "Wenn die mich noch einmal besuchen und mich zur Mitarbeit überreden wollen, werde ich das dem Erzbischof Frantisek Tomasek in Prag mitteilen und mein Priesteramt zurücklegen." Daraufhin sie: "Oh nein!" Er: "Ja, so wahr ich hier

sitze! Und es ist Ihre Pflicht, denen das mitzuteilen.“ Die StB-Agenten belästigten ihn nie mehr.

Interessant ist, daß Frau P. mit ihrer Selbstdarstellung ein nach heutigen Wertmaßstäben viel weniger positives Bild von sich zeichnet als der Priester mit seiner Beschreibung. Wenn man davon ausgeht, daß die Darstellung des Priesters auch nur annähernd stimmt, so wäre es für Frau P. einfach gewesen, sich zu verteidigen, indem sie ihre früheren “Heldentaten” zur Schau gestellt und gezeigt hätte, wie sie das ehemalige Regime unterminiert hat. Aber sie verteidigt nicht sich selbst, vielmehr rechtfertigt sie das Regime, indem sie behauptet, es habe keine Verfolgung, sondern nur rechtmäßige Kontrolle der Kirche gegeben, das kommunistische Regime sei gar nicht schlecht gewesen. Mit der völlig unglaublichen Behauptung, sie habe nie einen StB-Agenten gesehen, will sie möglicherweise die Harmlosigkeit ihrer Tätigkeit untermauern. In diesem Fall könnte die Verteidigung des Regimes also gleichzeitig ihre Strategie der Selbstrechtfertigung sein. Ihre Verleugnung, je einen StB-Agenten gesehen zu haben, könnte aber auch bedeuten, daß sie Angst hat, mit dem StB, dem negativsten Teil des kommunistischen Regimes, identifiziert zu werden.

Anpassung an die neue Zeit

Die katholische Kirche von Jablonec hat sich offensichtlich mit vollem Schwung an die neuen Verhältnisse adaptiert und es verstanden, ihren Aktionsradius und Einflußbereich enorm zu vergrößern. Zeichen der neuen Zeit sind schön restaurierte oder eingerüstete Kirchen, eine neue Heizung in der Hauptkirche, der im Umbau befindliche Pfarrhof mit seinen neuen dreieckigen Giebelfenstern im Dach, die Computer im Pfarrhaus und die Visitenkarte des Pfarrers. Im Pfarrhaus herrscht eine dynamische Stimmung, hier leben der Pfarrer, seine alte Mutter, drei der vier hauptberuflich angestellten Laienhelfer, einer davon mit Frau und Kind. Ständig gehen Jugendliche und alte Frauen aus und ein. Während wir dort sind, kommt einmal ein Politiker der KDU (Christlich-Demokratische Union) zu Besuch und berichtet dem

Pfarrer vom Wahlkampf, ein andermal steht auf dem Parkplatz vor dem Haus ein Polizeiauto und ein Bus von der Ostpriesterhilfe.

Der Pfarrer, der erst nach der Revolution hierhergekommen ist, konzentriert sich in seinen Aktivitäten vor allem auf die Jugend. Eine florierende Jugendgruppe wurde aufgebaut, in fast allen Jablonecer Schulen wird katholische Religion unterrichtet, was insofern bemerkenswert ist, als fast zwei Drittel der Jablonecer Bevölkerung konfessionslos sind.

Das Hauptwerk des Pfarrers ist eine katholische Grundschule für Sechs- bis Vierzehnjährige, ein modernes lila gestrichenes Gebäude mitten in einer Straße von grauen zerbröckelnden Jugendstilhäusern. Ein junger Architekt aus der Nachbarstadt Liberec hat diese Schule außen und innen äußerst geschmackvoll gestaltet. Neben den kleinen aber feinen Klassenzimmern (für maximal 18 Schüler) gibt es modern ausgestattete Räume für den Musik, Zeichen- und Chemieunterricht und kleine Terrassen für die Pausen, alles mit schönen Materialien und angenehmer Atmosphäre. Eine Traumschule also, auch gemessen an internationalen Maßstäben. Schwerpunkt der Schule ist Fremdsprachenunterricht ab der 1. Klasse, wahlweise in Englisch, Französisch oder Deutsch. Den Direktorenposten hat eine sympathische, im internationalem Alternativ-Outfit gekleidete Mathematiklehrerin inne. Die Schule nimmt nicht nur katholische Kinder auf. Der Religionsunterricht ist zwar mittlerweile verpflichtend, man kann sich aber mit einem schriftlichen Ansuchen davon befreien lassen.

Manchen älteren Kirchenmitgliedern dürfte die Schule zu liberal sein. Eine alte Katholikin, die wir zu Hause besuchten, meinte: "Die religiöse Erziehung muß in der Familie und in der Kirche beginnen, nicht in der Schule ... das mit der katholischen Schule bringt nichts, das sieht man doch! Von den Lehrern die dort unterrichten, geht doch nur einer in die Kirche." (Feldnotizen S. 41) Diese Behauptung wurde allerdings von der Direktorin der katholischen Schule relativiert, die uns erklärte, daß mehrere der Lehrer praktizierende Katholiken wären.

Wohltätigkeitsveranstaltungen gibt es in der katholischen Kirche wenige. Regelmäßig findet nur eine Altkleidersammlung statt, deren Bestände mangels an Bedarf in Jablonec in die Ukraine weitergeschickt werden. In Planung befindet sich ein Tagesheim für alte Menschen und der weitere Ausbau der katholischen Schule. Vorläufig fehlt aber für beide Projekte noch das nötige Geld. Die finanzielle Situation der Kirchen in der Tschechischen Republik ist derzeit etwas kompliziert. Das kommunistische Regime hatte die Kirchen nie enteignet, sicherte sich aber per Gesetz das Nutzungsrecht über das gesamte Kircheneigentum. Noch ist der Großteil nicht rückerstattet. Es wird erwartet, daß in den nächsten Jahren eine gesetzliche Regelung dafür gefunden wird. Möglicherweise wird nach Rückgabe des Nutzungsrechtes die staatliche Finanzierung der Kirchen eingestellt werden.

In Jablonec gibt es außer den Kirchen und dem Pfarrhaus keine Besitzungen der katholischen Kirche. Woher kommt also das Geld für all die neuen Errungenschaften und die geplanten Aktivitäten? Noch zahlt der Staat die Gehälter der Priester und der vier Laienhelfer der Pfarre. Auch Kirchenrenovierungen werden vom Staat mitfinanziert. Und die Schule? Sie kostete 8 Millionen Kronen. Die Hälfte davon hat eine befreundete Schweizer Pfarre gesammelt und gespendet, 500 000 Kronen stammen von der Stadtverwaltung und der Rest von deutschen und österreichischen Einrichtungen.

Der Pfarrer ist offensichtlich ein Genie in finanziellen Belangen. Der Aufbau der Schule ist in erster Linie seiner Initiative und seiner enormen Tüchtigkeit zuzuschreiben. Die Tatsache, daß die katholische Kirche eine große internationale Vereinigung ist, die über relativ großen Reichtum verfügt, schaffte aber erst die Möglichkeit, von befreundeten Pfarren aus dem Ausland finanzielle Unterstützung zu erhalten.

Neben der vor Aktivitäten strotzenden katholischen Kirche wirkt die Jednota Bratrská etwas weltabgewandt und so, als wäre die Zeit vor 1989 stehengeblieben. An Aktivitäten gibt es nur die Gottesdienste und die Sonntagsschule für Kinder. Vor ein paar Jahren wollte man ein

Invalidenheim aufbauen, aber dafür gab es kein Geld. Die einzige finanzielle Unterstützung, die die Jednota Bratrská erhält, ist die staatliche. Gelder aus dem Ausland bekommt sie nicht, im Gegenteil, sie sammelt für die noch ärmeren Brüdergemeinen in Lateinamerika und Afrika. Die Jednota Bratrská ist keine reiche Kirche. In Jablonec besitzt sie nur das Haus, in dem der Betsaal und die Wohnung des Pfarrers untergebracht sind. Manche befürchten, daß die Kirche nach Wegfall der staatlichen Finanzierung nicht überleben kann. Die Zahl der Mitglieder ist zu klein, als daß man sich durch Mitgliedsbeiträge selbst über Wasser halten könnte. Möglicherweise wird es in Zukunft so manchen Teilzeitpfarrer geben, meint ein alter Pfarrer aus einem Nachbarort von Jablonec.

Doch nicht die finanzielle Situation ist es, die die Jednota Bratrská in Jablonec in letzter Zeit bedrückt, sondern der zunehmende Einfluß der sogenannten "charismatischen Bewegung" auf ihre Kirche. Diese religiöse Richtung geht davon aus, daß Gott manche Menschen mit besonderen übersinnlichen Gaben (Charisma) ausgestattet hat. Die religiösen Praktiken der Charismatiker reichen von stark emotionalisierender Musik bis hin zu "sprechenden Zungen", Wunderheilungen und Teufelsaustreibungen. In der Tschechischen Republik findet diese aus Amerika kommende Bewegung innerhalb und außerhalb der etablierten Kirchen Verbreitung. Ansätze gab es schon vor 1989, stärkeren Zulauf fanden die Charismatiker aber erst nach der Revolution.

In Liberec, der Nachbarstadt von Jablonec, haben die Charismatiker bereits die Oberhand. Die Liberecer Brüdergemeinde hat ca. 7-800, größtenteils relativ junge Mitglieder, die Jablonecer dagegen weniger als 100. Wir besuchten einen Gottesdienst in Liberec, um einen Eindruck von den dortigen Vorgängen zu bekommen: Mindestens 300 Leute versammelten sich in einem profanen Saal am Rande des von den Kommunisten so genannten Freizeit- und Erholungsparks. Auf einer Bühne befand sich eine Musikgruppe mit Schlagzeug, E-Gitarren und Synthesizer und ein Pfarrer mit einem Mikrophon in der Hand. Der davor liegende Raum war gefüllt mit Menschen zwischen 15 und 70, die sich begeistert singend und wippend den mitreißenden

Rhythmen hingaben. Die musikalischen Darbietungen wurden unterbrochen von Gebeten und einer endlos langen Predigt. Zwischendurch fand auch eine "Wunderheilung" statt, die sich darin äußerte, daß der Priester Öl auf den Oberschenkel einer Frau strich. Das Ergebnis wurde während dieses Gottesdienstes noch nicht kundgegeben, dafür berichtete aber eine andere Frau von ihrer erfolgreichen Heilung. Die ganze Zeremonie dauerte zwei Stunden. Wir hatten das Gefühl, einer Kundgebung von religiösem Fanatismus und aufkeimender Massenhysterie beizuwohnen. Die äußere Form der Darbietung hatte gleichzeitig etwas Profanes an sich und erinnerte uns an ein Popkonzert, bei dem der Pfarrer die Rolle eines Popstars einnahm und die Gläubigen als entfesselte Fans agierten.

Die charismatische Bewegung hat mittlerweile auch die oberen Ebenen der Kirche der Jednota Bratrská völlig in Beschlag genommen: Das höchste Gremium, das Direktorium besteht aus 3 Personen, davon sind, so erzählte man uns, "zweieinhalb Charismatiker". Die Synode, die aus Delegierten der Gläubigen und aus Pfarrern besteht, hat dieses Direktorium gewählt, obwohl die Charismatiker darin nicht die Mehrheit hatten. Die Nicht-Charismatiker sprechen von Putsch, weil sich ihrer Ansicht nach die Charismatiker in der Synode mit Täuschung und Überrumpelungstaktik durchgesetzt haben.

Ein Opfer dieser Entwicklungen ist der Jablonecer Pfarrer. Weil er einer der schärfsten Gegner der Charismatiker ist - er hat seine Abschlußarbeit an der Universität über sie geschrieben - weigerte sich das Direktorium, ihn dem Bischof zur Priesterordinierung vorzuschlagen. Er ist deshalb bis heute kein "echter" Pfarrer und darf keine Sakramente spenden. Das Leben in der Brüdergemeinde wird aber dadurch nicht besonders beeinträchtigt, weil die zwei Sakramente, die es bei der Jednota Bratrská gibt, die Taufe und das Abendmahl, ohnehin nur wenige Male im Jahr verabreicht werden.

Die Mitglieder der Jablonecer Brüdergemeinde stehen allesamt hinter ihrem Pfarrer und sind deklarierte Gegner der Charismatiker, auch einige Gegner aus Liberec nehmen an den Gottesdiensten in Jablonec teil. Ihre Kritik an den Charismatikern lautet: Die religiösen Gedanken

und Praktiken der charismatischen Bewegung stellen einen krassen Widerspruch zur ursprünglichen Tradition der Jednota Bratrska dar. Rational wurde durch spirituell ersetzt, demokratisch durch elitär (der mit Charisma Ausgestattete ist von Gott bevorzugt). Ein Ehepaar, das die Vorgänge in Liberec selbst miterlebt hat und aus religiösen Gründen von Liberec nach Jablonec übersiedelt ist, meint, daß die Wunderheilungen und Exorzismen auf Suggestion und Einschüchterung beruhen und warnt vor deren psychischen Folgen. So mancher von den Charismatikern behandelte Mensch, berichten die beiden, mußte sich gleich anschließend einer psychologischen oder psychiatrischen Behandlung unterziehen.

Was macht die charismatischen Praktiken gerade jetzt in der jungen Demokratie vor allem für viele Jugendliche so anziehend? Der schon ausführlich zitierte Computerfachmann der Jablonecer Brüdergemeinde meint: "Der Kommunismus war ausschließlich auf den Rationalismus ausgerichtet und im Gegenzug dazu sind die Leute jetzt erpicht auf Buddhismus, Hinduismus, auf Religionen aus dem Osten. Und dieser mystische Teil des Christentums hat viel zu tun mit diesen östlichen Kulturen, denn er ist ausgerichtet auf sehr spezielle Begegnungen mit dem Heiligen Geist, etwas Transzendentelem, auf irgendwie psychische Erfahrungen ... Also ich glaube, es ist eine Enttäuschung von dieser wissenschaftlichen Entwicklung unserer Gesellschaft und es ist auch ein Resultat der Öffnung, denn der Eiserner Vorhang ist zusammengebrochen, die Welt ist offen, keine Grenzen ... Nicht nur Geld, sondern auch Ideen fließen permanent von Westen nach Osten und von Osten nach Westen. Die Menschen sind ganz gierig, etwas Außerordentliches zu erfahren, neue Ideen zu kriegen, denn sie wollen von einem anderen, neuen Punkt ausgehend beginnen und sie machen einen Fehler, weil sie die gesamte Basis ihrer eigenen Kultur, ihrer eigenen Geschichte vergessen. Alles was früher gut war, ist jetzt schlecht, schwarz ist weiß und weiß ist schwarz." (Feldnotizen S. 75 f.)

Die Ansicht unseres Gesprächspartners über den mystischen Teil des Christentums und dessen Nähe zu östlichen Religionen ist nicht typisch für die Auffassung der Jednota Bratrska. Dagegen würden die meisten

Mitglieder der Jablonecer Brüdergemeinde der Auffassung zustimmen, daß sich nach dem Zusammenbruch des Kommunismus bei vielen Menschen ein enormes Bedürfnis nach übersinnlichen, transzendentalen Erfahrungen entwickelt hat. Auch andere etablierte Kirchen haben Probleme mit charismatischen Strömungen, am schwersten sind aber offensichtlich die Jednota Bratrská in Mitleidenschaft gezogen. Die Erklärungen, die der Jablonecer Pfarrer und der Pfarrer einer benachbarten Brüdergemeinde für die starke Ausbreitung gerade in ihrer Kirche geben, lauten: "In einer kleinen Kirche kann man rasch die Mehrheit erlangen und alles bestimmen oder zumindest eine Krise auslösen." (Feldnotizen S. 154)

Die Auffassung, daß nicht etwa die inhaltliche Ausrichtung, sondern in erster Linie die Kleinheit ihrer Kirche eine derartig starke Anziehung auf die Charismatiker ausübe, wird auch von anderen Mitgliedern der Jablonecer Brüdergemeinde geteilt. Ein Mitglied der Herrnhuter Brüderunität, den wir in Deutschland besuchten, meinte sogar, daß es sich um eine geplante Unterwanderung amerikanischer Sekten handeln würde. "Es ist einfacher innerhalb einer etablierten Kirche zu starten, man wird nicht als Sekte eingestuft, bekommt Geld vom Staat, Gebäude, Namen, Kontakte." (Feldnotizen S. 138)

Als weitere wesentliche Ursache wird angeführt, daß bei der Jednota Bratrská die Pfarrer keine theologische Ausbildung haben müssen. Nach einer gewissen Probezeit kann jedes Mitglied der Brüdergemeinde vom Direktorium ausgewählt und vom Bischof zum Pfarrer ernannt werden. Ein Pfarrer ist also hier nicht notwendigerweise Garant für die Durchsetzung der offiziellen Kirchendoktrin.

Der katholische Priester von Jablonec, der derzeit gerade in einem Komitee zur generellen Einschätzung von Jan Hus mitarbeitet, erklärt die Schwierigkeiten der Jednota Bratrská mit den Charismatikern folgendermaßen: "In der katholischen Kirche gibt es auch charismatische Strömungen, aber wir haben keine Probleme damit. Daß die Protestanten damit solche Probleme haben, hängt damit zusammen, daß sie mit dem Dogma der katholischen Kirche brachen, und damit der Subjektivismus in der Theologie Einzug hielt."

(Feldnotizen S. 196) Mit anderen Worten: Wo es einen unfehlbaren Papst und hierarchische Strukturen gibt, können unliebsame Bewegungen an der Kirchenbasis wirksam bekämpft werden.

Konklusion

Wenn wir nun den Einfluß der Strukturen der beiden Kirchen auf deren Situation vor und nach 1989 analysieren, so kommen wir zu folgendem Ergebnis: Vor 1989 waren beide Kirchen staatlichen Zugriffen ausgesetzt. Die katholische Kirche mit ihrer internationalen Organisation und ihren zentralistischen Machtstrukturen wollte und konnte aber wesentlich stärker in die tschechoslowakischen Verhältnisse eingreifen. Ein Beispiel hierfür ist die päpstliche Verordnung von 1983, die den Austritt der Priester aus Pace in Terris forderte. Diese Verordnung wurde von der tschechischen Kirche sehr ernst genommen, wenn sie auch nicht von allen Priestern befolgt wurde. Profitiert hat die Kirche von ihrer internationalen Verflechtung vor allem in ökonomischer Hinsicht: Immer wieder wurden größere Geldbeträge für die Anschaffung von Autos für die Priester oder für Kirchenrenovierungen aus dem Ausland überwiesen. Die Größe, Macht und internationale Verflechtung, aber auch die historische Verbindung von Katholizismus und Habsburger-Herrschaft waren die Hauptfaktoren, die die katholische Kirche im Kommunismus zum Feind Nummer 1 unter den Religionsgemeinschaften gemacht haben.

Die staatlichen Repressionen gegenüber den protestantischen Kirchen waren dagegen etwas geringer. Nach Ansicht der Mitglieder der Jednota Bratrská, mit denen wir sprachen, hängt das damit zusammen, daß beispielsweise in ihrer Kirche absolute politische Abstinenz geübt wurde und wir können annehmen, daß die wesentlich kleineren Kirchen weniger stark als Konkurrenten und gefährliche Gegner des kommunistischen Systems betrachtet wurden.

Am Beispiel von Frau P. und Herrn B. konnten wir sehen, daß beim Zusammentreffen von zwei zentralistisch-hierarchischen Machtapparaten wie der katholischen Kirche und dem

kommunistischen Staat, dennoch nicht bis ins Letzte beeinflusst und kontrolliert werden konnte, was in den letzten Verästelungen dieser Organisationen passierte, daß also immer noch ein relativ großer Spielraum für individuelles, selbstverantwortliches Verhalten vorhanden war.

Seit der Revolution von 1989 fällt in beiden Kirchen die staatliche Kontrolle weg, beide Kirchen können sich nun freier entfalten als zuvor, aber es tauchen auch neue Probleme auf. Der katholischen Kirche kommt ihre internationale Verflechtung ökonomisch verstärkt zugute, denn nun ist es wesentlich leichter, Gelder aus dem Ausland zu bekommen und keine Staatsmacht ist mehr dazu berechtigt, diese Zuwendungen zu kontrollieren. Wenn heute ein Priester, so wie der Jablonecer Pfarrer, starke unternehmerische Ambitionen hat, so kann er die vorhandenen Strukturen dazu nützen, sich ein eigenes informelles internationales Netzwerk zu schaffen, um von diesem ideell und materiell zu profitieren. Der wesentlich abgeschnitteneren und ärmeren Kirche der Jednota Bratska stehen, wie wir gesehen haben, diese Möglichkeiten nicht offen, weniger wegen ihrer nationalen Autarkie, als wegen ihres viel geringeren Reichtums.

Das vielleicht interessanteste Beispiel für den Einfluß der Strukturen auf die momentanen Verhältnisse ist der Umgang mit den charismatischen Strömungen. Die katholische Kirche kann auf Grund ihrer Größe, v.a. aber auf Grund ihrer zentralistischen Strukturen die von der Basis ausgehenden charismatischen Bewegungen im Griff behalten: der Papst ist dem Charismus grundsätzlich nicht abgeneigt, könnte ihn aber auch jederzeit verbieten oder einschränken, sollte er Formen annehmen, die der Kirche nicht genehm sind.

Bei der Jednota Bratska hingegen kann die aus Amerika kommende und sich an der Kirchenbasis rasch ausbreitende charismatische Bewegung über die demokratischen Organisationsstrukturen ungehindert bis in die Kirchenspitze vordringen und damit die Kirche innerlich und äußerlich vollkommen verändern. Die Jablonecer Brüdergemeine, die sich dieser Entwicklung verschließt, wird ins Eck gedrängt. Die Konsequenz für sie ist fatal: Ihr Pfarrer ist kein

wirklicher Pfarrer mehr. Der amerikansche Einfluß läßt die nationale Tradition verschwinden. Just die Kirche mit demokratischen Strukturen ist zur Zeit der demokratischen Staatsform in Gefahr, sich aufzulösen. Dies erscheint zwar paradox, ist es aber nicht, denn Demokratie ist eben grundsätzlich offen für neue Einflüsse. Daß dies oft gefährlich ist, und daß demokratische Strukturen empfindlich und fragil sind, läßt sich an diesem Beispiel sehr anschaulich verfolgen.